

สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ
จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ
๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961151515

D48
#44219
วันที่ 8 มิ.ย. 2548
เลขทะเบียน ม15727 ฉ1
เลขหมู่ DS
590.5
ส598ส
2547

สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ
จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ
๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย

คณะอนุกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ
ในคณะกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗
จัดพิมพ์ครั้งแรก พุทธศักราช ๒๕๔๗ จำนวน ๑๐,๐๐๐ เล่ม

กรมศิลปากร. สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.
สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย. -- กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๗
๓๖๐ หน้า ภาพประกอบ.
๑. สตรี--ไทย--ชีวประวัติ. I. ชื่อเรื่อง.
๙๒๐.๗๒
ISBN 974-9527-87-9

ที่ปรึกษา
นายอารักษ์ สังหิตกุล อธิบดีกรมศิลปากร
นางสมศรี เอี่ยมธรรม รองอธิบดีกรมศิลปากร
นายบวรเวท รุ่งรุจี ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
นางสาวฉวีงาม มาเจริญ ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านอักษรศาสตร์

คณะบรรณาธิการ
นางสาวฉวีงาม มาเจริญ
นางสาววีณา โรจนราธา
นางสาวบุหลง ศรีกนก
นางสาวสุทธิพันธ์ ขุทรานนท์
นางฤดีรัตน์ กายราศ
นางสาววัฒนา อุ่นทรัพย์
นางสาวอรสรา สายบัว
นางสาวอิสรีย์ ธีรเดช
นางทองเพียร สารมาศ
นางเบญจมาส แพทอง
นางพันธุ์อร จงประสิทธิ์
นางสาวผกาวรรณ เดชเทวพร
นางนุชนารถ กิจงาม
นายธีระ แก้วประจันทร์
นางสาวอรวรรณ ทรัพย์พลอย

ภาพ สำนักพระราชวัง
สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
สำนักหอสมุดแห่งชาติ
สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

(พระฉายาลักษณ์พระราชทาน)

คำปรารภ

วันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษาครบ ๖ รอบ รัฐบาลและประชาชนชาวไทยมีความปลาบปลื้มปีติยินดีเนื่องในโอกาสอันเป็นมหามงคลยิ่งนี้ จึงสมานฉันท์พร้อมใจกันถวายความจงรักภักดี และจัดงานเฉลิมฉลองเพื่อเทิดพระเกียรติให้เป็นที่ประจักษ์ทั้งในกาลปัจจุบันและในกาลภายหน้า การจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกและหนังสือจดหมายเหตุเฉลิมพระเกียรติฯ นี้ เป็นส่วนหนึ่งของการเฉลิมพระเกียรติเพื่อน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเป็นพระราช-สักการะ โดยคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ เป็นผู้รับผิดชอบดำเนินการ

ตลอดระยะเวลากว่า ๕๐ ปี ที่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมราชินีของประเทศไทย ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่นานัปการเคียงคู่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แม้ทรงตรากตรำพระวรกายก็เต็มพระราชหฤทัยที่จะเสด็จพระราชดำเนินไปดูแลทุกข์สุขของราษฎร โดยเฉพาะในถิ่นทุรกันดารห่างไกล ทรงส่งเสริมทำนุบำรุงประเทศชาติ และประชาชนในทุก ๆ ด้าน และพระราชทานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริหลากหลายสาขา พระปรีชาสามารถ พระราชจริยวัตรอันงดงามและน้ำพระราชหฤทัยอันเปี่ยมล้นด้วยพระเมตตากรุณาเป็นที่ประจักษ์ประทับใจและได้รับการกล่าวขวัญถึงตลอดมา พระเกียรติคุณจึงแผ่ไพศาลทั่วพระราชอาณาจักรไทยและขจรกระจายกว้างไกลไปถึงนานาอารยประเทศ

เนื่องในมิ่งมหามงคลนี้ จึงเป็นโอกาสดีที่รัฐบาลได้ระดมสรรพกำลัง ความคิด เพื่อเลือกสรรและผลิตหนังสือตำราขึ้นไว้ในผืนแผ่นดินหลายรายการ ซึ่งล้วนแต่ทรงคุณค่าก่อให้เกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองและจะตกทอดเป็นทรัพย์สินทางปัญญาแก่อนุชนรุ่นหลังสืบไปตราบกาลนาน ในนามของคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ ขอขอบคุณหน่วยงานต่างๆ ที่ได้ร่วมกันสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม เพื่อเผยแพร่พระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ อันเป็นการถวายความจงรักภักดีและสนองพระมหากรุณาธิคุณอันหาที่สุดมิได้

พันตำรวจโท

(ทักษิณ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ

เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ

๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗

คำนำ

ในมหามงคลสมัยที่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษาครบ ๗๒ พรรษา ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗ พสกนิกรทั่วหล้าต่างแซ่ซ้องยินดี ร่วมใจกันถวายความจงรักภักดี แสดงความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ณ โอกาสอันเป็นมหามงคลยิ่งนี้โดยพร้อมเพรียงกัน

รัฐบาลได้แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ เพื่อจัดกิจกรรมเฉลิมฉลองอย่างยิ่งใหญ่สมพระเกียรติ น้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเป็นราชสักการะ สนองพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงมีคุณูปการแก่ประเทศชาติอย่างใหญ่หลวง ทั้งนี้ได้มอบหมายคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุเกี่ยวกับงานเฉลิมพระเกียรติ รวมทั้งพิจารณากลั่นกรองหนังสือที่หน่วยงานภาครัฐและเอกชน เสนอขอพิมพ์ร่วมเฉลิมพระเกียรติ ซึ่งถือเป็นกิจกรรมหนึ่งที่รัฐบาลได้แสดงกตเวทิตาสนองพระมหากรุณาธิคุณ

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ พิจารณาเห็นชอบให้หน่วยงานภาครัฐหลายหน่วยงานเลือกสรรและผลิตหนังสือหลากหลายสาขา จัดพิมพ์ในนามของรัฐบาล ด้วยเห็นว่าสมควรมีหนังสือที่ทรงคุณค่า ให้ความรู้และเกิดประโยชน์แก่สาธารณชนอย่างกว้างขวาง ฝากไว้ในแผ่นดิน อีกทั้งจัดพิมพ์หนังสือเก่าที่ยังมิเคยเผยแพร่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดพิมพ์เรื่องเกี่ยวกับพระราชประวัติ พระราช-กรณียกิจในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เพื่อเผยแพร่พระเกียรติคุณให้แผ่ไพศาล นอกจากนี้ยังมีคำประพันธ์สดุดีเฉลิมพระเกียรติซึ่งประพันธ์ขึ้นใหม่ในมหามงคลอันพิเศษนี้ จึงมีหนังสือที่ระลึกพิมพ์ขึ้นในโอกาสนี้กว่า ๓๐ รายการ แบ่งเป็นหนังสือที่พิมพ์ในนามของคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ๑๒ รายการ หนังสือจดหมายเหตุ ๑ รายการ และหนังสือที่หน่วยงานภาครัฐและเอกชนแสดงเจตนารมณ์ขอร่วมพิมพ์เฉลิมพระเกียรติอีกกว่า ๒๐ รายการ หนังสือทุกรายการนี้จะกระจายไปยังแหล่งความรู้ในส่วนต่างๆ ทั่วประเทศ และปรากฏสู่สายตาเยาวชนและประชาชนทุกภูมิภาค

ด้วยพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อม ประชาชนชาวไทยจักได้รับความรู้และชื่นชมกับหนังสือดี มีคุณค่าให้สาระประโยชน์ เพิ่มพูนสติปัญญา ก่อเกิดการพัฒนาและสร้างสรรค์ประเทศชาติให้วัฒนาสถาพรสืบต่อไป และขออนุโมทนาให้ความวิริยะอุตสาหะของท่านทั้งหลายที่ทำให้หนังสือที่ระลึกเฉลิมพระเกียรติทุกรายการสำเร็จด้วยความเรียบร้อยสมดังความมุ่งหมายทุกประการ

(นายอนุรักษ์ จุรีมาศ)
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม
ประธานคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ

พระราชประวัติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงเป็นพระธิดาของพลเอก พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ (หม่อมเจ้านักขัตรมงคล กิติยากร) กับหม่อมหลวงบัว กิติยากร ทรงพระราชสมภพเมื่อวันศุกร์ที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๗๕ ตรงกับวันทางจันทรคติ คือ วันศุกร์ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๙ ปีวอก ที่บ้านของพลเอก เจ้าพระยาวงศานุประพันธ์ บิดาของหม่อมหลวงบัว ซึ่งตั้งอยู่ ณ บริเวณถนนพระราม ๖ หรือถนนบรรทัดทอง จังหวัดพระนคร โดยมีคุณหญิงริน ภรรยาท่านเจ้าคุณศรีวิศาลวาจาเป็นแพทย์ผู้ถวายพระประสูติกาล

หลังจากประสูติได้ไม่นานนักพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานนามให้ว่า สิริกิติ์ ซึ่งมีความหมายว่า ผู้เป็นศรีแห่งกิติยากร โดยในขณะนั้นทรงมีฐานันดรศักดิ์เป็น หม่อมราชวงศ์หญิง

ทรงมีพระเชษฐา ๒ องค์ คือ

หม่อมราชวงศ์กัลยาณกิติ์ กิติยากร (ภายหลังดำรงตำแหน่ง ศาสตราจารย์ นายแพทย์ ก่อนถึงแก่อนิจกรรม)

หม่อมราชวงศ์อดุลยกิติ์ กิติยากร (พระบิดาของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสมสวลี พระวรราชาทินัดดามาตุ และเป็นท่านตาของพระเจ้าหลานเธอพระองค์เจ้าพัชรกิติยาภา ได้รับพระราชทานโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งองคมนตรี ปัจจุบันถึงแก่อนิจกรรมแล้ว) และพระกนิษฐภคินี ๑ องค์ คือ หม่อมราชวงศ์หญิงบุษบา กิติยากร (ปัจจุบันคือ ท่านผู้หญิงบุษบา สันทนพงษ์)

ในช่วงเมื่อแรกประสูตินั้น ประเทศไทยกำลังตกอยู่ในภาวะการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง พระมารดาได้เดินทางติดตามพระบิดาซึ่งทรงย้ายจากงานราชการทหารไปรับราชการประจำอยู่ที่สถานเอกอัครราชทูตไทยในกรุงวอชิงตัน ดี.ซี. ประเทศสหรัฐอเมริกา หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์จึงเจริญวัยในประเทศไทยภายใต้ความดูแลของเจ้าพระยาวงศานุประพันธ์ และคุณท้าววนิดาพิจาริณี ผู้เป็นคุณตาคุณยาย กระทั่งหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์มีอายุได้ ๒ ขวบเศษ พระบิดาได้ลาออกจากราชการและเสด็จกลับเมืองไทยพร้อมด้วยพระมารดา เพื่อประทับอยู่ใกล้ชิดพร้อมกันทั้งครอบครัวที่วังของราชสกุลกิติยากร ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณเทเวศร์ ในกรุงเทพมหานคร

ท่ามกลางความผันผวนทางการเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ได้เริ่มเข้าศึกษาชั้นอนุบาลที่โรงเรียนราชินี บริเวณปากคลองตลาดและสอบผ่านชั้นประถมปีที่ ๑ ได้ภายในปีเดียวกัน แต่ต่อมาผลของสงครามโลกครั้งที่ ๒ ทำให้กรุงเทพฯ กลายเป็นพื้นที่เป้าหมายการโจมตีทาง

อากาศอยู่เนืองๆ จึงได้ย้ายมาศึกษาต่อชั้นประถมปีที่ ๒ ที่โรงเรียนเซนต์ฟรังซิสซาเวีย คอนแวนต์ ซึ่งใกล้วังและปลอดภัยในการเดินทางมากกว่า

ขณะที่หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ศึกษาอยู่ ณ โรงเรียนเซนต์ฟรังซิสซาเวียร์ คอนแวนต์ นั้น นอกจากการเรียนในหลักสูตรปกติแล้ว ยังทรงเลือกเรียนภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส และเรียนเปียโนเป็นวิชาพิเศษและฝึกฝนอย่างจริงจัง ด้วยทรงมุ่งหวังที่จะเรียนเปียโนเป็นวิชาชีพ

เมื่อทรงสำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ ขณะมีพระชนมายุได้ ๑๓ พรรษา และต้องตามเสด็จพระบิดาไปยังกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ เพื่อรับราชการในตำแหน่งเอกอัครราชทูตประจำสำนักเซนต์เจมส์ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๙ หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ได้ทรงศึกษาวิชาภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส ควบคู่ไปกับการทรงเปียโนตลอดมา ด้วยมีพระประสงค์เข้าศึกษาต่อในวิทยาลัยการดนตรี Conservatoire National de Musigue แห่งกรุงปารีส

ต่อมา เมื่อพระบิดาต้องย้ายไปดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตประจำกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ได้มีโอกาสเข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ ณ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดขับรถทางไกลจากเมืองโลซานน์ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ไปประพาสและประทับที่สถานเอกอัครราชทูต กรุงปารีส บ่อยครั้ง ทำให้ทรงคุ้นเคยกับครอบครัวกิติยากรเป็นอย่างดี และเหตุที่ทรงมีความสนพระราชหฤทัยในการดนตรีเช่นเดียวกันทำให้หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์เป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัยยิ่งขึ้น

ในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประสบอุบัติเหตุทางรถยนต์ ขณะทรงขับรถพระที่นั่งออกจากเมืองโลซานน์ ต้องเสด็จเข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลในมอร์เซสเป็นเวลา ๓ สัปดาห์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์เข้าเฝ้าเยี่ยมพระอาการเป็นประจำ พร้อมด้วยหม่อมราชวงศ์บุษบาและหม่อมหลวงบัว กิติยากร กระทั่งพระอาการทุเลาดีขึ้น สมเด็จพระศรีนครินทรา บรมราชชนนี ได้ทรงขออนุญาตให้หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์เสด็จไปเฝ้าฯ ถวายการพยาบาลที่ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ โดยทรงเป็นพระธุระดูแลที่พักและจัดการศึกษาของหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ในประเทศสวิตเซอร์แลนด์

หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ได้ศึกษาต่อที่ Pensionnat Rinatc Rive โรงเรียนประจำที่มีชื่อเสียงในการวิชาชีพพิเศษกุลสตรีแห่งเมืองโลซานน์ อันเป็นช่วงเวลาที่ความสัมพันธ์ระหว่างหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์กับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสานสายใยใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น

๑ ปีต่อมา สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีจึงได้รับสั่งขอหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ต่อหม่อมเจ้านักขัตรมงคล พระบิดา และโปรดให้มีพระราชพิธีหมั้นเป็นการภายใน เมื่อวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๒ ณ โรงแรมวินด์เซอร์ เมืองโลซานน์ และจัดพระราชพิธีราชาภิเษกสมรส ณ วังสระปทุม เมื่อวันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ ภายหลังจากเสด็จฯ นิวัตสู่ประเทศไทยและถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลแล้ว โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ เป็นสมเด็จพระราชินีสิริกิติ์ พร้อมกับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สูงสุดตามแบบแผนโบราณราชประเพณี

ในวันพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเฉลิมพระอิสริยยศ สมเด็จพระราชินีสิริกิติ์ เป็นสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินี

สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจนานัปการ สมพระเกียรติยศแห่งพระมเหสีคู่พระบารมี ทั้งการพระอภิบาลพระราชโอรสพระราชธิดา ๔ พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าอุบลรัตนราชกัญญาฯ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี และทรงสนองพระราชประสงค์ตามแนวพระราชดำริแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อประโยชน์สุขของพสกนิกร อาทิ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๙ ทรงรับพระราชภารกิจในตำแหน่งสภานายิกา สภากาชาดไทย แทนสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าซึ่งเสด็จสวรรคต ด้วยพระปรีชาสามารถจึงทำให้สภากาชาดเป็นกิจการที่อำนวยประโยชน์แก่ชาวไทยอย่างกว้างขวาง เป็นที่รู้จักทั่วไปจนได้รับความสนับสนุนร่วมมือจากกองทุนต่าง ๆ จากต่างประเทศเป็นอย่างมาก ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระผนวชระหว่างวันที่ ๒๒ ตุลาคม - ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๙ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ตลอดเวลา ๑๕ วัน สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ทรงปฏิบัติพระราชกิจต่างๆ สนองพระราชประสงค์ด้วยพระปรีชาสามารถ โดยเฉพาะการเป็นองค์ประธานในการประชุมองคมนตรีและการประชุมพิจารณาพระราชบัญญัติต่างๆ

ในวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๙ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เฉลิมพระอภิไธยเป็นสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ อันเป็นโบราณราชประเพณีในการถวายพระเกียรติยศแด่สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ผู้ได้ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เฉกเช่นสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถในรัชกาลที่ ๕ จึงนับได้ว่าทรงเป็นสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถองค์ที่สองในประวัติศาสตร์ไทย

ตลอดระยะเวลาแห่งการครองสิริราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาทในพระราชภารกิจทุกประการ ด้วยน้ำพระราชหฤทัยเมตตาที่ทรงห่วงใยพสกนิกร จึงโดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเยี่ยมราษฎรทั่วทั้งแผ่นดินนับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๕ เป็นต้นมาจวบจนถึงปัจจุบัน ทรงตรากตรำพระวรกายในการเสด็จฯ ยังท้องถิ่นทุรกันดารที่การคมนาคมไม่เอื้ออำนวย อีกทั้งพื้นที่ห่างไกลความเจริญและเต็มไปด้วยภัยอันตราย ด้วยพระราชปณิธานมุ่งมั่นที่จะขจัดทุกข์บำรุงสุขแก่ราษฎรของพระองค์ให้สามารถดำเนินวิถีชีวิตอย่างสุขสงบบนผืนแผ่นดินไทยโดยทั่วกัน

จากการเสด็จฯ ทรงเยี่ยมราษฎรทำให้ทรงเล็งเห็นถึงปัญหาต่างๆ ของประเทศอย่างลึกซึ้ง จึงมีพระราชเสาวณีย์ให้จัดตั้งหน่วยงาน องค์กรและมูลนิธิในพระราชินูปถัมภ์มากมาย เพื่อสานต่อพระราชดำริให้เกิดผลประโยชน์ต่อราษฎรอย่างจริงจัง ดังเช่นมูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพ ในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ที่สามารถสร้างงานส่งเสริมอาชีพให้แก่ครอบครัวของเกษตรกรทั่วประเทศ

พระราชกรณียกิจต่างๆ ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงนำพระเกียรติยศมาสู่ชาติไทยและนำความปลาบปลื้มปีติแก่พสกนิกรข้าแผ่นดินทั้งหลาย นับเนื่องมากว่า ๕๐ ปี จากการโดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังต่างประเทศ เพื่อการเจริญสัมพันธไมตรีด้วยพระปรีชาสามารถและพระราชจริยาวัตรงดงาม สมพระเกียรติยศแห่งขัตติยราชนารีคู่พระบารมีแห่งองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อีกทั้งการรับสนองพระบรมราโชบายตามพระราชดำริในด้านต่างๆ ทั้งการศึกษา การสาธารณสุข การศาสนา การสังคมสงเคราะห์ การอนุรักษ์และเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ของชาติในทุกๆ ด้าน ตลอดจนการฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งล้วนแต่เพื่อความเป็นอยู่และคุณภาพชีวิตของพสกนิกรของพระองค์ พระมหากรุณาธิคุณของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ นานัปการเหล่านี้เป็นสิ่งที่ปวงชนชาวไทยต่างซาบซึ้งและปลาบปลื้มปีติกันทั่วหน้า

พระเกียรติคุณได้ปรากฏเป็นที่ประจักษ์โดยกว้างขวางทั้งในและต่างประเทศ ดังเช่นที่สถาบันการศึกษาและองค์กรระดับชาติได้ทูลเกล้าฯ ถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์สาขาต่างๆ แด่พระองค์ อาทิ องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ ทูลเกล้าฯ ถวายเหรียญเซเรส (CERES) เมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ มหาวิทยาลัยทัฟส์แห่งมลรัฐแมสซาชูเซทส สหรัฐอเมริกา ทูลเกล้าฯ ถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขามนุษยธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๓ องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ทูลเกล้าฯ ถวายเหรียญทองบุโรพุทโธ เมื่อวันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๕ มหาวิทยาลัยสแตนฟอร์ด สหรัฐอเมริกา ทูลเกล้าฯ ถวายรางวัลเทิดพระเกียรติคุณ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๘ และมหาวิทยาลัยโตโก ประเทศญี่ปุ่น ทูลเกล้าฯ ถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๐ เป็นต้น

พุทธศักราช ๒๕๔๗ นับเป็นมหามงคลสมัยของชาติไทยที่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖ รอบ รัฐบาลและปวงประชาชนชาวไทยจึงพร้อมใจร่วมกันจัดงานเฉลิมพระเกียรติเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ โดยการจัดทำโครงการและกิจกรรมอันหลากหลายที่ล้วนแต่เกิดจากความสำนึกในพระเกียรติคุณและพระมหากรุณาธิคุณที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้พระราชทานไว้แก่พสกนิกรไทยตลอดระยะเวลาอันยาวนาน

คำชี้แจง

ตลอดประวัติศาสตร์ไทยอันยาวนาน เอกสารประวัติศาสตร์ได้บันทึก ตำนานได้เล่าขาน ถึงผู้ประกอบคุณงามความดี เป็นเกียรติเป็นศักดิ์ศรีของชาติ สืบเนื่องจากอดีตจวบถึงปัจจุบันไม่เคยว่างเว้น ห่างหายนอกจากองค์พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และบุคคลสำคัญที่เป็นบุรุษแล้ว สตรีไทยซึ่งเป็นที่เลื่องลือในความเป็นกุลสตรี ก็ได้บำเพ็ญประโยชน์ในระดับชาติด้วยเช่นกัน ทั้งในรูปวีรกรรมที่หาญกล้าในสมรภูมิรบ ทั้งด้านบริหารปกครองบ้านเมือง ยิ่งในยุคปัจจุบัน สตรีมีโอกาสได้เรียนรู้หลากหลายสาขาวิชา สตรีจึงได้ประกอบกรณียกิจที่ยังประโยชน์ต่อประเทศชาติบ้านเมืองหลากหลายสาขาทั้งด้านการปกครอง ด้านวิชาการ ด้านศิลปวัฒนธรรม การงานอาชีพ ฯลฯ รวมเป็นสตรีที่ควรแก่การยกย่องสรรเสริญมากมาย เกินกว่าจะประมวลไว้ได้ในหนังสือเพียงเล่มเดียว

สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทยที่รวบรวมไว้ในหนังสือเล่มนี้จึงเป็นเพียงตัวอย่างสตรีสำคัญของไทยแต่อดีตถึงยุคปัจจุบัน เฉพาะที่ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งกรมศิลปากรโดยสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ได้ค้นคว้าเรียบเรียง รวบรวมไว้ เพื่อเผยแพร่เกียรติคุณสตรีไทย และเพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๗๒ พรรษา วันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗

(นายอารักษ์ สังหิตกุล)
อธิบดีกรมศิลปากร

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
กันยายน ๒๕๔๗

สารบัญ

	หน้า
คำปรารภ	(๔)
คำนำ	(๕)
พระราชประวัติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ	(๖)
คำชี้แจง	(๑๐)
สารบัญ	(๑๑)
สารบัญภาพ	(๑๓)
รายชื่อผู้เขียน	(๑๖)
พระนางจามเทวี	๑
นางเสือง	๖
พระมหาเทวี	๑๑
สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์	๑๓
พระราชเทวีแห่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒	๑๖
พระนางมหาเทวีจิระประภา	๑๘
สมเด็จพระสุริโยทัย	๒๐
พระวิสุทธิกษัตรี	๒๗
พระบรมดิลก	๓๒
พระเทพกษัตรี	๓๕
พระสุพรรณกัลยา	๓๘
เจ้าแม่วัดดุสิต	๔๒
กรมหลวงโยธาทิพ กรมหลวงโยธาเทพ	๔๔
เจ้าฟ้ากุณฑล	๕๑
เจ้าฟ้ามงกุฎ	๕๓
สมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี	๕๕
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี	๖๑
เจ้าจอมแว่น	๖๙
สมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี	๗๒
ท้าวเทพกระษัตรี ท้าวศรีสุนทร	๗๖
สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี	๘๖
สมเด็จพระศรีสุลาลัย	๙๕
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ	๙๙
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร	๑๐๕

ท้าวสุรนารี	๑๑๒
คุณพุ่ม	๑๑๘
คุณสุวรรณ	๑๒๔
สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี บรมราชินี	๑๒๘
สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี	๑๓๐
สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี	๑๓๙
สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า	๑๕๐
สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ	๑๕๗
สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี	๑๖๗
พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา	๑๗๖
พระราชชายาเจ้าดารารัศมี	๑๘๖
เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ)	๑๙๘
เจ้าจอมมารดาทับทิม	๒๐๘
สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร	๒๑๕
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี	๒๒๐
ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์	๒๒๔
ท่านผู้หญิงยมราช (ตลับ สุขุม)	๒๓๐
สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิ์ศจี พระวรราชชายา	๒๓๕
พระนางเธอลักษมีลาวัณ	๒๔๒
พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี	๒๔๙
สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี	๒๕๙
หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์	๒๖๔
ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม	๒๗๑
หม่อมหลวงบุปผา นิมมานเหมินทร์	๒๗๘
พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต	๒๘๑
ศาสตราจารย์พิเศษ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ	๒๘๘
หม่อมหลวงเติบ ชุมสาย	๒๙๔
แพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล	๒๙๙
หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล	๓๐๓
สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี	๓๐๘
คุณไข่มุกด์ ชูโต	๓๑๗
ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา	๓๒๖
ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์	๓๓๔
รายชื่อคณะกรรมการ และคณะอนุกรรมการ	๓๓๖

สารบัญภาพ

พระอนุสาวรีย์พระนางจามเทวี จังหวัดลำพูน ๑
เขาหลวง จังหวัดสุโขทัย ๖
ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ จารึกพ่อขุนรามคำแหง ๗
พระรูปพระแม่ย่า จังหวัดสุโขทัย ๑๐
จารึกวัดบูรพาราม หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ ๑๓
ภาพพระราชพงศาวดาร ตอนสมเด็จพระสุริโยทัยขาดคอช้าง
พระราชวังบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๒๐
พระราชานุสาวรีย์สมเด็จพระสุริโยทัย ณ ทุ่งมะขามหย่อง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๒๓
อนุสาวรีย์ท้าวเทพกระษัตรี ท้าวศรีสุนทร จังหวัดภูเก็ต ๗๖
พลับพลาสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ ๘๖
พระตำหนักแดง วัดเขมาภิรตาราม จังหวัดนนทบุรี ๘๘
หน้าบันพระวิหาร วัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ ๙๙
วัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ ๑๐๐
หน้าบันพระอุโบสถ วัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ ๑๐๐
พระพุทธเทววิลาส วัดเทพธิดาราม กรุงเทพฯ ๑๐๑
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร ๑๐๕
อนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี ๑๑๒
วัดราชนัดดาราม ๑๒๘
วัดโสมนัสวิหาร ๑๒๙
สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ๑๓๐
พะราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ณ โรงเรียนเทพศิรินทร์ กรุงเทพฯ ๑๓๑
พระราชสัญจกรในสมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ๑๓๑
สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ๑๓๙
อาคารสุนันทาลัย โรงเรียนราชินี กรุงเทพฯ ๑๔๕
พระอนุสาวรีย์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ในพระราชอุทยานสราญรมย์ ๑๔๖
สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ๑๕๐
สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงวไลยอลงกรณ์ฯ
และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช ๑๕๒
พระราชานุสาวรีย์สมเด็จพระศรีสวรินทรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า
ณ โรงพยาบาลสมเด็จพระบรมราชเทวี จังหวัดชลบุรี ๑๕๔
สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ๑๕๗

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ขณะทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ๑๖๑
พระราชินยานุสาวรีย์สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ
ณ โรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๖๓
สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ๑๖๗
พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา ๑๗๖
พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา ขณะทรงงาน ๑๗๗
พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา
และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพรฯ ๑๗๙
พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรดา ขณะทรงงานกำกับห้องเครื่องต้น ๑๘๓
พระราชชายา เจ้าดาราวัศมี ๑๘๖
พระอนุสาวรีย์ พระราชชายา เจ้าดาราวัศมี ณ ค่ายดาราวัศมี จังหวัดเชียงใหม่ ๑๙๗
เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ) ๑๙๘
เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ) ๑๙๙
เจ้าจอมมารดาทับทิม ๒๐๘
เจ้าจอมมารดาทับทิม และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ๒๑๐
สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ๒๑๕
พระอนุสาวรีย์สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร
ณ โรงเรียนเบญจมเทพอุทิศ จังหวัดเพชรบุรี ๒๑๗
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี ๒๒๐
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี ๒๒๑
ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ ๒๒๔
หนังสือแม่ครัวหัวป่าก์ ๒๒๕
เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) และท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ ๒๒๖
ท่านผู้หญิงยมราช (ตลับ สุขุม) ๒๓๐
เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) และท่านผู้หญิงยมราช (ตลับ สุขุม) ๒๓๓
สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายา ๒๓๕
พระราชานุสาวรีย์สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายา
ณ โรงเรียนอินทรศักดิ์ศึกษาลัย จังหวัดนครปฐม ๒๔๐
พระนางเธอลักษมีลาวัณ ๒๔๒
พระนางเจ้าสุวัทนา ๒๔๙
สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ๒๕๙
สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ๒๖๑
หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ ๒๖๔
ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ๒๗๑

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ๒๗๓
หม่อมหลวงบุปผา นิมมานเหมินท์ ๒๗๘
พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ๒๘๑
พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ทรงปฏิบัติพระภารกิจที่ชายแดน ๒๘๓
พวงมาลาดอกไม้สดพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ๒๘๕
ศาสตราจารย์พิเศษ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ๒๘๗
หม่อมหลวงเติบ ชุมสาย ๒๙๒
หม่อมหลวงเติบ ชุมสาย ๒๙๔
แพทย์หญิง ดร.คุณเพียร เวชบุล ๒๙๗
แพทย์หญิง ดร.คุณเพียร เวชบุล ๒๙๙
หม่อมเจ้าพูนพิสมัย ดิศกุล ๓๐๑
หม่อมเจ้าพูนพิสมัย ดิศกุล ๓๐๒
หม่อมเจ้าพูนพิสมัย ดิศกุล ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจด้านศาสนา ๓๐๓
สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ๓๐๖
สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ๓๐๗
สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ๓๑๐
คุณไข่มุกด์ ชูโต ๓๑๕
ผลงานคุณไข่มุกด์ ชูโต ๓๑๙
คุณไข่มุกด์ ชูโต ขณะปฏิบัติงาน ๓๒๐
คุณไข่มุกด์ ชูโต และผลงาน ๓๒๒
ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา ๓๒๔
ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา ๓๓๐
ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ ๓๓๒
ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ ๓๓๔

รายชื่อผู้เขียน

คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	ราชบัณฑิต สำนักศิลปกรรม ประเภทวรรณกรรมศิลป สาขาวรรณกรรมร้อยกรอง
นางสายไหม จบกลศึก	ที่ปรึกษาเลขาธิการพระราชวัง
นางสาวศิรินันท์ บุญศิริ	ข้าราชการบำนาญ
นางสาวฉวีงาม มาเจริญ	ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านอักษรศาสตร์
นางสาววีณา โรจนราธา	นักอักษรศาสตร์ ๘ ว.
นางทองเพียร สารมาศ	นักอักษรศาสตร์ ๘ ว.
นางเบญจมาส แพทอง	นักอักษรศาสตร์ ๘ ว.
นางสาวบุหลง ศรีกนก	นักอักษรศาสตร์ ๘ ว.
นางสาวสุทธิพันธ์ ขุทรานนท์	นักอักษรศาสตร์ ๘ ว.
นางสาวผกาวรรณ เดชเทวพร	นักอักษรศาสตร์ ๘ ว.
นางพันธุ์อร จงประสิทธิ์	นักอักษรศาสตร์ ๘ ว.
นางฤดีรัตน์ กายราศ	นักอักษรศาสตร์ ๘ ว.
นางนุชนารถ กิจงาม	นักอักษรศาสตร์ ๘ ว.
นางสาววัฒนา อุ่นทรัพย์	นักอักษรศาสตร์ ๗ ว.
นายธีระ แก้วประจันทร์	นักอักษรศาสตร์ ๗ ว.
นางสาวอรสรา สายบัว	นักอักษรศาสตร์ ๗ ว.
นางสาวอรวรรณ ทรัพย์พลอย	นักอักษรศาสตร์ ๗ ว.
นางสาวอิสรีย์ ธีรเดช	นักอักษรศาสตร์ ๗ ว.

พระนางจามเทวี

พระนางจามเทวี พระนามกษัตริย์ในตำนาน ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นปฐมกษัตริย์แห่งนครหริภุญชัย (ลำพูน) สันนิษฐานว่า ครองราชย์ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ เป็นราชธิดาของพระเจ้าจักรพรรดิราชแห่งกรุงละโว้ (ลพบุรี) บางแห่งเขียนจัมมเทวี หรือจามะเทวี ก็มี

ปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับพระนางจามเทวีในตำนานและนิทานพื้นบ้านเมืองเหนือหลายฉบับที่รู้จักกันแพร่หลายก็มีเรื่อง **จามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองหริภุญไชย ชินกาลมาลีปกรณ์**และ **ตำนานมูลศาสนา** เรื่องราวเท้าความย้อนขึ้นไปถึงสมัยพุทธกาล ตามด้วยเรื่องพระฤาษีวาสุเทพสร้างเมืองต่างๆ เมื่อพระฤาษีวาสุเทพชักชวนพระฤาษีสุกกะทันต์มาช่วยสร้างเมือง ณ ที่มีพุทธพยากรณ์ว่าจะเกิดเมืองใหญ่และจะเป็นที่บังเกิดพระบรมสารีริกธาตุ พระสุกกะทันตฤาษีแนะให้ขอเปลือกหอยสังข์จากพระฤาษีสัชชนาไลย แล้วสร้างเมืองตามสัณฐานเปลือกหอยสังข์นั้น เมื่อพระฤาษีวาสุเทพปรึกษาเรื่องหาผู้ที่จะครองเมือง พระฤาษีสุกกะทันต์ก็แนะให้อัญเชิญนางจามเทวี ราชธิดาพระเจ้าจักรพรรดิราชแห่งกรุงละโว้ ซึ่งเป็นผู้มีรูปงามเป็นเบญจกัลยาณี มีศีลและมีความสามารถ และพระสวามีศรัทธาบวชเป็นเพศบรรพชิตด้วย พระฤาษีทั้งสองจึงแต่งทูตชื่อนายควยะไปทูลขอนางจามเทวีมาครองเมือง พระสวามีของนางจามเทวีนี้ เรื่อง**จามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองหริภุญไชย** ว่าเป็นเจ้าประเทศราชในเมืองรามัญ ร.ต.ท. แสง มนวิทูร ผู้แปล**ชินกาลมาลีปกรณ์** ได้ทำเชิงอรรถขยายความไว้ในหนังสือนั้นว่าอาจเป็นเมืองรามที่อยู่ใกล้เมืองลพบุรีก็ได้ เพราะต้นฉบับใบลานเดิมว่า รามนคเร แปลว่า ในเมืองราม ส่วนตำนานมูลศาสนาก็ว่า เมืองราหรือเมืองราม

เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิราชมีราชานุญาตแล้ว นางจามเทวีซึ่งมีครรภ์ได้ ๓ เดือน ก็ออกเดินทางทางเรือมาตามลำน้ำปิง มีผู้ติดตามจากเมืองละโว้ซึ่งนางจามเทวีขอพระราชทานจากพระราชบิดาเพื่อมาสร้างประโยชน์ให้บ้านเมือง ประกอบด้วยพระมหาเถระ พราหมณ์ บัณฑิต คหบดี แพทย์ ช่างฝีมือประเภทต่างๆ รวมทั้งนายช่างฝ่ายโยธาเป็นจำนวนมาก จากการศึกษาเปรียบเทียบหลักฐานด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ที่ลพบุรีและแหล่งเมืองโบราณสมัยหริภุญชัยและอาณาจักรใกล้เคียง ทำให้สรุปความได้ว่าพระนางจามเทวีเป็นผู้นำพุทธศาสนานิกายหินยานและศิลปวิทยาการแบบทวารวดีขึ้นมาเผยแพร่ทางเหนือแต่ครั้งนั้น และส่งอิทธิพลถึงอาณาจักรล้านนา มอญ และพม่าในสมัยต่อมาด้วย

นางจามเทวีเดินทางจากละโว้ถึงหริภุญชัยเป็นเวลา ๗ เดือน **ตำนานมูลศาสนา**พรรณนาว่า นางจามเทวีทรงสร้างสิ่งต่างๆ และทำให้เกิดชื่อของสถานที่ขึ้นหลายแห่ง เช่น เมืองพระบาง เมืองคันธิกะ เมืองบุรัฐ เมืองบุราง เมืองเทพบุรี เมืองบางพล เมืองราเสียด หาดเสียว เมืองตาก สระเหงา พุทธสรณาคมน์ ดอยอาบน้ำนาง ดอยผาแต้ม ปลาเต่า บ้านทา พระเจดีย์ปวิสิตปกะ และบ้านรัมมกะคาม เป็นต้น

เมื่อเสด็จถึงนครหริภุญชัย พระฤาษีวาสุเทพและฤาษีสุกกะทันต์ พร้อมด้วยชาวเมืองได้อัญเชิญนางจามเทวีประทับเหนือแผ่นทองประกอบพิธีอภิเษก เมืองนี้จึงได้ชื่อว่า “หริปุญ์ชย” หรือ “หริภุญชัย”

หลังจากครองราชย์ได้เพียง ๗ วัน พระนางจามเทวีก็ประสูติพระโอรสแฝด ๒ พระองค์ มีพระนามว่าพระมหันตยศหรือมหายศ และพระอนันตยศหรืออินทวรราช

พระนางจามเทวีทรงสร้างบุญกุศลเพิ่มพูนบารมีในพระพุทธศานาจนได้ช้างมงคลมาสู่พระบารมี

เมื่อพระโอรสมีพระชนม์ได้ ๕ พรรษา (ตำนานบางตอนว่า ๗ พรรษา) พระเจ้ามิลักข (ตำนานมูลศาสนาว่าขุนลัวะ) พระนามติลังก (บางฉบับว่าพิลังกะ หรือ วิลังคราช ก็มี) ได้ยกทัพมายึดนครหริภุญชัย พระกุมารทั้งสองทรงช้างสำคัญออกศึก บรรดาช้างข้าศึกเมื่อเห็นช้างทรงของสองกุมารก็ตกใจแตกหนีไปสิ้น พระเจ้ามิลักขราชจึงถวายพระธิดาฝาแฝด ๒ องค์ ให้พระมหันตยศและพระอนันตยศ พระนางจามเทวีก็แต่งการอภิเษกสมรสแก่พระโอรสทั้งสองกับพระธิดาฝาแฝด มิลักขรัฐและนครหริภุญชัยจึงมีสัมพันธไมตรีที่ดีต่อกัน แต่ตำนานบางฉบับพรรณนาการรบว่าพระนางจามเทวีทรงใช้เล่ห์ทางไสยศาสตร์ กระทำให้พระเจ้ามิลักขราชซึ่งหลงรักพระนางหมดพลังอำนาจ จนถึงกับฆ่าตัวตาย

เมื่อพระมหันตยศมีพระชนม์ ๗ พรรษา พระนางจามเทวีก็อภิเษกให้ครองนครหริภุญชัยและให้พระอนันตยศเป็นพระยาอุปราช ประชาราษฎรอยู่ร่มเย็นเป็นสุข พระนางจามเทวีทรงบำรุงพระศาสนา สร้างวัดใหญ่ ๕ ตำบล รอบเมืองคือ สร้างอรัญญิกรัมมการามทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ มาลุวารามด้านตะวันออก อาพัทธารามด้านทิศเหนือ มหาวนารามด้านทิศตะวันตกและมหารัดารามด้านทิศใต้

ต่อมา พระอนันตยศได้ทูลลาไปครองนครเขลางค์ ซึ่งพระองค์ได้เสด็จไปขอให้พระสุพรหมฤาษีสร้างถวายให้ ณ บริเวณใกล้แม่น้ำวัง ไม่นานพระเจ้าอนันตยศได้เสด็จกลับมารับพระนางจามเทวีและขอพระภิกษุและผู้คนจากนครหริภุญชัยไปอยู่สร้างความเจริญให้นครเขลางค์ พระนางจามเทวีประทับอยู่นครเขลางค์เป็นเวลา ๓ ปี เพื่อคอยดูแลให้คำปรึกษาด้านการปกครองแก่พระเจ้าอนันตยศ โดยพระเจ้าอนันตยศทรงขอให้พระสุพรหมฤาษีสร้างอาลัมพางคะนครใกล้นครเขลางค์เพื่อเป็นที่ประทับของพระองค์ เมื่อครบ ๓ ปี พระเจ้าอนันตยศขอให้พระนางจามเทวีประทับต่อ แต่พระนางทรงขอประทับที่อาลัมพางคะนครแทน เพื่อพระเจ้าอนันตยศจะได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ของกษัตริย์อย่างแท้จริง เมื่อครบ ๓ ปี พระเจ้าอนันตยศก็ขอให้พระนามจามเทวีประทับต่ออีก ๑ ปี แต่พระนางจามเทวีประทับต่อได้อีก ๑ เดือน ก็ประชวรขอเสด็จกลับนครหริภุญชัย เมื่อกลับถึงนครหริภุญชัย พระนางจามเทวีได้พระราชทานมหาทานและทรงสมาทานศีลฟังพระธรรมเทศนาถึง ๗ วัน ถึงวันที่ ๘ อาการประชวรพระโรคกำเริบถึงเสด็จสวรรคต พระเจ้ามหันตยศโปรดให้ประกอบพิธีถวายพระเพลิง และให้สร้างพระเจดีย์ทางด้านตะวันตกของตัวเมือง บรรจุพระอัฐิของพระนางจามเทวี นามว่า สุวรรณจังโกฏเจดีย์

เนื่องจากพระราชประวัติพระนางจามเทวีบันทึกไว้ในลักษณะตำนาน ซึ่งรวบรวมจากนิยายปรัมปราที่เล่าสืบต่อเสริมแต่งกันมา จึงมีเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์สอดแทรกอยู่มาก ก่อให้เกิดปัญหาหลายประเด็นที่ไม่อาจตีความหาข้อเท็จจริงได้แน่ชัด จึงมีผู้ศึกษาวิเคราะห์ตีความประวัติศาสตร์ส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระนางจามเทวีไว้มาก เช่น

ฤาษีผู้สร้างเมืองเป็นใครมาจากไหน นายมานิต วัลลิโภดม นักโบราณคดี เสนอไว้ในบทความเรื่อง **หลักฐานโบราณคดีที่หริภุญชัยและเวียงท่ากาน** อ้างถึงตำนานเกี่ยวกับไทยเขินใน**ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑** ว่า มีเรื่องฤาษีสร้างเมือง คือโอรสทั้งสี่ของพระยาวองตีฟางโพธิญาณแห่งเมืองวิเทหราช คือเมืองหนองแส หรือตาลีฟู บวชเป็นฤาษีมาบำเพ็ญธรรมทางใต้พบสถานที่ที่มีแสงพุ่งจากพื้นดินก็กราบไหว้พระเกศาธาตุที่ผุดขึ้นมา สถานที่นี้เป็นที่สร้างเมืองลำพูนหรือหริภุญชัย ดังนั้นฤาษีที่กล่าวถึงในเรื่องเกี่ยวกับพระนางจามเทวีก็คือโอรสของเจ้าผู้เครองเมืองหนองแส

พระนางจามเทวีและชนพื้นเมืองที่อาณาจักรหริภุญชัยเป็นชนชาติใด เดิมนักโบราณคดีสันนิษฐานว่าพระนางจามเทวีเป็นขอม เพราะเสด็จมาจากเมืองละโว้ แต่ต่อมาพบศิลาจารึกภาษามอญที่เมืองลพบุรีและเมืองนครปฐม ซึ่งเป็นอักษรรุ่นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ตรงกับสมัยพระนางจามเทวี และยังเป็นที่ยอมรับในหมู่นักโบราณคดีว่าในระยะเวลานั้นศิลปะทวารวดีของมอญมีอิทธิพลสูงในดินแดนภาคกลางของประเทศไทยปัจจุบัน และยังมีอิทธิพลแผ่ขยายถึงภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีกด้วย นอกจากนี้ยังพบว่าศิลาจารึกรุ่นแรกที่พบที่ลำพูนเป็นภาษามอญหลายหลัก เป็นเรื่องราวในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ จึงมีผู้สรุปว่าพวกเมงคบุตร หรือชาวเมงค์เป็นมอญ นายมานิต วัลลิโภดม อ้างหนังสือเรื่องแหลมอินโดจีนสมัยโบราณวิเคราะห์เรื่องเมงไว้ว่า พวกแม้วชื่อที่แท้จริงคือ เมงหรือเหม็ง และเรียกตัวเองว่ามุง ตรงนี้นายมานิตเห็นว่ามุงก็คือไทมุง ดังนั้นอาจเป็นไปได้ว่า เมงคือเผ่าไทย ซึ่งจะสอดคล้องกับเรื่องฤาษีที่สร้างเมืองเป็นโอรสผู้ครองแคว้นยูนนาน ซึ่งยุคนั้นมีพระเจ้าสินุโลแห่งราชวงศ์ไทยมุงหรือไทเมืองปกครอง และนายมานิตเชื่อว่าพระนางจามเทวีจะต้องเป็นไทยหรือเกี่ยวพันกับไทยด้วย ดังข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับพระสวามีของพระนางจามเทวีในหนังสือ**สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน** ว่าเมืองรามที่พระสวามีพระนางจามเทวีไปปกครองอาจเป็นเมืองอโยธยาและพระสวามีของพระนางจามเทวีคงจะเป็นโอรสของพระยากาวัณดิส กษัตริย์ไทยผู้ยิ่งใหญ่แห่งกรุงนครชัยศรีซึ่งส่งเหล่าพราหมณ์ปุโรหิตไปช่วยปรับปรุงราชการงานเมืองทางเมืองละโว้ให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น

นอกจากนี้ก็ยังมีตำนานและนิทานที่ระบุว่าพระนางจามเทวีเป็นชาวเมืองลำพูนมาก่อน เช่นตำนานพระราชประวัติพระนางจามเทวีฉบับที่นายสุทธวารี สุวรรณภาชน์ แปลและเรียบเรียงพ้องกับนิทานที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้รับฟังขณะแวะเรือที่บ้านหนองดู่ (ปัจจุบันคือบ้านหนองดู่อยู่ริมแม่น้ำปิง ในเขตอำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน) ว่าพระนางจามเทวีเป็นชาวบ้านหนองดู่ ดังได้ทรงเล่าไว้ในหนังสือ**อธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิงค์ตั้งแต่เชียงใหม่ถึงปากน้ำโพ** เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๔ ว่า

> *"บ้านหนองดู่มีเรื่องนิทานเล่ากันว่าเป็นบ้านเศรษฐีซึ่งเป็นบิดาของนางจามเทวี เดิมจะยกนางจามเทวีให้แก่บุตรเศรษฐีบ้านหนองเหวี่ยง แต่ทีหลังกลับคำ ด้วยเห็นบุตรเศรษฐีบ้านหนองเหวี่ยงรูปชั่ว บิดาสองฝ่ายวิวาทกันร้อนถึงพระอินทร์ จึงให้พระวิสุกรรมมารับ*

นางไปถวายพระฤษีวาสุเทพ พระฤษีวาสุเทพชุบนางให้งามยิ่งขึ้น แล้วส่งไปถวายเป็นธิดาเจ้ากรุงละโว้"

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาเปรียบเทียบในรูปสหวิทยาการ เมื่อนำผลการศึกษาของสาขาวิชาต่างๆ เช่น โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ภาษาศาสตร์ และมานุษยวิทยา มาร่วมวิเคราะห์ตีความ ทำให้สามารถมองภาพประวัติศาสตร์ได้กว้างขวางขึ้น ดังเช่นเรื่องที่ว่า ผู้คนที่รับอิทธิพลศิลปะทวารวดีเป็นมอญ เพราะพบจารึกภาษามอญในศิลปะทวารวดีนั้นก็ไม่ใช่ความถูกต้องเสมอไป เพราะสมัยสุโขทัย เมื่อมีลายสือไทยแล้วก็ยังพบจารึกภาษาขอมไปพร้อมกันด้วย ดังนั้นภาษามอญจึงเป็นเพียงภาษาหนึ่งที่ใช้ในหมู่ชนที่รับอิทธิพลของศิลปะทวารวดีเท่านั้น และชนเผ่าสมัยทวารวดีก็มิใช่มีเฉพาะพวกมอญแต่จะต้องมีทั้งคนพื้นเมืองดั้งเดิม ผู้ที่อพยพเคลื่อนย้ายมาจากถิ่นอื่นทั้งจากทางทะเล เช่น พวกอินเดีย และพวกที่เคลื่อนย้ายจากบ้านเมืองใหญ่น้อยภายในทวีปโดยอาศัยเส้นทางคมนาคมทางบกที่มีอยู่ ซึ่งจะต้องมีพวกสยามหรือไทยอยู่ด้วยอย่างแน่นอน

ปีประสูติ ระยะเวลาครองราชย์ และปีสวรรคตของพระนางจามเทวี มีผู้บันทึกหรือวิเคราะห์ไว้ต่างกัน เช่น **ชินกาลมาลีปกรณ์**ว่าครองราชย์ พ.ศ. ๑๒๐๕ ครองราชย์ ๗ ปี นายมานิต วัลลิโภดม สอบค้นว่าประสูติเมื่อ พ.ศ. ๑๑๖๖ ครองราชย์ พ.ศ. ๑๒๐๕ ครองราชย์ ๑๘ ปี สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๑๒๕๘ พระชันษาได้ ๙๒ ปี ตำนานฉบับที่นายสุทธวารี สุวรรณภาชน์ แปลและเรียบเรียงว่า ประสูติ พ.ศ. ๑๑๗๖ ครองราชย์ พ.ศ. ๑๒๐๒ สละราชสมบัติ พ.ศ. ๑๒๓๑ และสวรรคต พ.ศ. ๑๒๗๔ เป็นต้น

แม้เรื่องราวเกี่ยวกับพระนางจามเทวียังเป็นประเด็นปัญหาให้ศึกษาอีกมาก แต่หลักฐานต่างๆ ระบุตรงกันว่าพระนางจามเทวีทรงเป็นกษัตริย์ที่ทรงทศพิธราชธรรม รู้หลักการปกครอง ทรงทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา และทรงส่งเสริมเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมนำความเจริญก้าวหน้ามาสู่ดินแดนทางภาคเหนือของประเทศไทย จังหวัดลำพูนจึงขอความร่วมมือกรมศิลปากรสร้างพระอนุสาวรีย์พระนางจามเทวีไว้เป็นที่เคารพสักการะ ขนาดสูง ๒ เมตร ๔๐ เซนติเมตร ทรงยืนในพระอิริยาบถพระหัตถ์ซ้ายถือพระขรรค์ปลายแตะพื้น พระหัตถ์ขวาเชื้อเชิญต้อนรับ ประดิษฐานอยู่ภายในสวนสาธารณะ ริมถนนพหลโยธิน ภายในอำเภอเมืองลำพูน ห่างจากศาลากลางจังหวัดไปทางทิศใต้ประมาณ ๑ กิโลเมตร สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิด เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๕

บรรณานุกรม

"ชาวทวารวดี มีทั้ง "ไทย" และ "มอญ" รายงานพิเศษจากหนังสือ (ศรี) ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ ของ รองศาสตราจารย์ ดร. ธิดา สาระยา." **ศิลปวัฒนธรรม.** ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑๑ (กันยายน ๒๕๓๒) : ๒๘ - ๓๔.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **อธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิงค์ ตั้งแต่เชียงใหม่ถึงปากน้ำโพ.**

พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔.

น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง). "หริภุญชัย มงกุฎแห่งลานนา." **เมืองโบราณ.** ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒ (มกราคม - มีนาคม ๒๕๒๑) : ๕๑ - ๖๐.

พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณเจ้า. **ตำนานมูลศาสนา.** แปลโดย สุด ศรีสมวงศ์ และ พรหม ขมาลา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙.

พระโพธิรังษี. **เรื่องจามเทวีวงศ์ พงศาวดารเมืองหริภุญไชย.** แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) และพระญาณวิจิตร (สิทธิ์ โรจนานนท์). พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๓.

พระรัตนปัญญาเถระ. **ชินกาลมาลีปกรณ์.** แปลโดย ร.ต.ท. แสง มนวิทูร. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ๒๕๑๘.

มานิต วัลลิโภดม. **สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์การเวก, ๒๕๒๑.

_____. "หลักฐานโบราณคดีที่หริภุญชัยและเวียงท่ากาน." **รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดี (ครั้งที่ ๑ : ลานนาไทย). ๒๐-๒๓ ตุลาคม ๒๕๑๐.** (ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๑).

วิชัย ตันกิตติกร. "เวียงกุมกาม รอยต่อระหว่างหริภุญไชยกับล้านนา." **ศิลปากร.** ปีที่ ๓๑ เล่มที่ ๕ (พฤศจิกายน -ธันวาคม ๒๕๓๐) : ๔๐ - ๕๐.

ศรีศักร วัลลิโภดม. "แคว้นหริภุญไชย." ใน **โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา**. หน้า ๘๒ - ๙๖. แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๒๕.

ศิลปากร, กรม. **อักขรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ฆ ง จ.** กรุงเทพฯ : หจก. จงเจริญการพิมพ์, ๒๕๓๓.

สมชาย พุ่มสอาด และอนันต์ ชูโชติ. **ประวัติวัดจามเทวี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๒๙.

สุทธวารี สุวรรณภาชน์. **พระราชชีวประวัติพระแม่เจ้าจามเทวี บรมราชนารี ศรีสุริยวงศ์ องค์บดินทร์ปิ่นธานีหริภุญชัย.** เชียงใหม่ : โรงพิมพ์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๕.

วีณา โรจนราธา

นางเสือง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะดำรงอิสริยยศสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ อยู่ในสมณเพศ โปรดเสด็จจาริกธุดงค์ไปนมัสการเจดียสถานที่สำคัญตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นประจำ ในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ พระองค์เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ ไปถึงเมืองสุโขทัยซึ่งเป็นราชธานีแต่โบราณของไทย และ ณ บริเวณปริมณฑลที่เป็นที่ตั้งเมืองตรงสถานที่ที่เรียกว่าเนินปราสาทปัจจุบัน ทรงพบแท่งศิลาแท่งหนึ่งอยู่ในสภาพที่หักพังออกจากแท่นฐานตะแคงตกอยู่กับพื้นดิน เมื่อทรงวิเคราะห์แล้ว ทรงเข้าพระทัยว่า แท่งศิลานี้คือศิลาจารึกซึ่งเป็นโบราณวัตถุที่สำคัญ ส่วนชาวเมืองสุโขทัยในสมัยนั้นให้ความสำคัญและเชื่อถือว่าคือศาลเจ้าได้เคารพกันทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้นำแท่งศิลานี้ลงมายังกรุงเทพมหานครพร้อมกับพระองค์ ซึ่งในคราวเดียวกันนี้ก็ได้นำพระแท่นมนังศิลาบาตรลงมาด้วย ศิลาจารึกหลักนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอ่านได้เป็นพระองค์แรก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙ เมื่อทรงอ่านความออกมาได้แล้วจึงทรงเรียกศิลาจารึกหลักนี้ว่า “ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง” ซึ่งยังคงเรียกกันมาจนปัจจุบัน เนื้อหาสาระในแผ่นศิลานับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอ่านไว้ในครั้งกระโน้น ก็ได้มีการอ่านแปลใหม่ชำระให้มีความสมบูรณ์และถูกต้องที่สุดในสมัยหลังๆ อีกหลายครั้ง ทำให้ทราบถึงประวัติศาสตร์ชาติไทยเมื่อแรกก่อตั้งอาณาจักรในดินแดนสุวรรณภูมิ คือการก่อตั้งกรุงสุโขทัย พระราชวงศ์ตลอดจนสภาพสังคมและความเป็นอยู่ของชาวสุโขทัยอย่างแจ่มชัด มีข้อความตอนต้นกล่าวไว้ดังนี้

“พ่อกูชื่อสรีอินทราทิตย แม่กูชื่อนางเสือง พี่กูชื่อบานเมือง ตูพี่น้องท้องเดียวห้าคน ผู้ชายสามผู้หญิงโสง พี่เผือผู้อ้ายตายจากเผือเตียมแต่ยังเล็ก เมื่อกูขึ้นใหญ่ได้สิบเก้าเข้า

ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดมาท่เมืองตาก พ่อกูไปรบขุนสามชนหัวช้าย ขุนสามชนขับมาหัวขวา ขุนสามชนเกลื่อนเข้า ไพร่ฟ้าหน้าใสพ่อกูหนีญญ่ายพายจแจ้น กูบ่หนี กูขี่ช้างเบกพล กูขับเข้าก่อนพ่อกู กูต่อช้างด้วยขุนสามชน ตนกูพุ่งช้างขุนสามชนตัวชื่อมาสเมืองแพ้ ขุนสามชนพ่ายหนี พ่อกูจึงขึ้นชื่อกูชื่อพระรามคำแหง เพื่อกูพุ่งช้างขุนสามชน เมื่อชั่วพ่อกู กูบำเรอแก่พ่อกู กูบำเรอแก่แม่กู กูได้ตัวเนื้อตัวปลา กูเอามาแก่พ่อกู กูได้หมากส้มหมากหวานอันใดกินอร่อยกินดี กูเอามาแก่พ่อกู กูไปตีหนังวังช้างได้ กูเอามาแก่พ่อกู กูไปท่บ้านท่เมือง ได้ช้างได้งวง ได้ปั่วได้นาง ได้เงือนได้ทอง กูเอามาเวนแก่พ่อกู พ่อกูตายยังพี่กู กูพร่ำบำเรอแก่พี่กู ดั่งบำเรอแก่พ่อกูพี่กูตาย จึ่งได้เมืองแก่กูทั้งกลม เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหง เมืองษุกโขไทนี้ดี ในน้ำมีปลาในนามีข้าว เจ้าเมืองบ่เอาจกอบในไพร่ลูท่างเพื่อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้าช้าง ค้า ใครจักใคร่ค้าม้า ค้า ใครจักใคร่ค้าเงือนค้าทอง ค้า ไพร่ฟ้าหน้าใส...”

นอกจากศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงหรือที่เรียกกันภายหลังต่อมาอีกชื่อหนึ่งว่า จารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ แล้ว ยังมีจารึกที่กล่าวถึงการก่อตั้งอาณาจักรสุโขทัยซึ่งได้ค้นพบในสมัยต่อมาอีกหลักหนึ่ง คือ จารึกวัดศรีชุมหรือจารึกสุโขทัยหลักที่ ๒ กล่าวถึงประวัติศาสตร์ชาติไทยอันเป็นช่วงเวลาก่อนเหตุการณ์ในจารึกหลักที่ ๑ เมื่อชาวไทยพยายามรวบรวมกำลังต้านขอมที่ปกครองอยู่ ณ กรุงสุโขทัยให้หลุดพ้นจากอำนาจเป็นอิสรภาพ เป็นเรื่องราวที่เชื่อมต่อประวัติศาสตร์การก่อตั้งชาติไทยให้เป็นอาณาจักรที่เป็นปึกแผ่น และการสร้างชาติที่มีระเบียบดีงามสมบูรณ์ด้วยศิลปวัฒนธรรมหล่อหลอมความเป็นไทยสืบมาจนปัจจุบัน

ความจารึกวัดศรีชุมกล่าวว่า กษัตริย์ขอมได้พระราชทานนามให้พ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด กมรแดง อัญศรีอินทรบดินทราทิตย์ มอบพระแสงขรรค์ชัยศรีเป็นอาวุธ และพระราชทานพระธิดานามสุขรมหาเทวีเป็นพระชายา ทำให้สภาพของพ่อขุนผาเมืองเปรียบเสมือนเป็นเชื้อพระวงศ์ขอมผู้หนึ่ง พ่อขุนผาเมือง มีพระสหายนามพ่อขุนบางกลางหาว ปกครองอยู่เมืองบางยาง ได้ร่วมคบคิดกันต่อสู้ให้ชาวไทยหลุดพ้นจากอำนาจขอม เมื่อตกลงแล้วต่างก็ยกทัพตีกระหนาบกันเข้ามายึดกรุงสุโขทัย โขลญลำพงคงเป็นอุปราชสำเร็จราชการในภาคนี้และครองเมืองสุโขทัยอยู่ได้ออกต้านทานเป็นสามารถ สู้ฝีมือไม่ได้แตกพ่ายไป พ่อขุนผาเมืองเข้าเมืองได้ก่อน แล้วทรงอัญเชิญพ่อขุนบางกลางหาวเข้าเมืองจัดการอภิเษกเป็นเจ้าเมืองครองกรุงสุโขทัยให้เป็นใหญ่ในดินแดนไทยข้างเหนือบริเวณดังกล่าว และทรงยกนามของตนถวายแก่พ่อขุนบางกลางหาวเป็นปฐมกษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย พระนามว่า พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ดังที่ปรากฏในศิลาจารึก ส่วนพ่อขุนผาเมืองได้กลับไปครองเมืองราดตามเดิม

ประวัติศาสตร์ไทยที่ได้จากจารึกสมัยที่ตั้งตัวเป็นปึกแผ่นใหม่ๆ ในสุวรรณภูมินั้น มีคติสอนใจได้หลายประการ และทิ้งปัญหาไว้ให้คนปัจจุบันขบคิดหลายอย่าง ที่ว่าคติสอนใจนั้น ได้แก่ การรักความเป็นไท

และการสร้างความเป็นชาตินั้นจะต้องอาศัยความสามัคคีเป็นสำคัญ การมีสติปัญญาผ่อนสั้นผ่อนยาวผูกไมตรีทั้งพันธมิตรและศัตรู ถ้าพ่อขุนผาเมืองจะทรงตั้งตัวเป็นกษัตริย์ก็ย่อมทำได้ แต่การที่ทรงมอบให้แก่เพื่อนนั้นเป็นสิ่งที่ยากต่อการเข้าใจ เหตุผลการกระทำของบรรพบุรุษของไทยเราแต่ก่อนนั้นเป็นสิ่งลึกซึ้งเหลือวิสัยที่น้ำใจของคนปัจจุบันจะล่วงถึง แต่ความรู้สึกที่อยู่ในจิตใจของลูกหลานไทยทุกสมัยนั้นต่างสรรเสริญและชื่นชมเทิดทูนไม่มีวันเสื่อมคลาย และผลที่สำคัญในกาลต่อมา ได้ปรากฏว่าชาวไทยรวมกันเป็นปึกแผ่นขอมมิได้เข้ามารบกวนไทยเลย ซึ่งในระยะที่ไทยกำลังตั้งตัวนั้นได้มีเวลาในการจัดบ้านเมืองให้เรียบร้อยตราบจนรุ่งโรจน์สูงสุดในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช อันเป็นเวลาที่สถาปนาอาณาจักรแล้วไม่นานที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดคือภูมิหลังของประวัติศาสตร์สุโขทัย

ด้วยเหตุแห่งการกระทำของพ่อขุนผาเมืองดังกล่าวมาแล้ว เป็นสิ่งที่นักประวัติศาสตร์ขบคิดกันต่างๆ นานา ซึ่งผลของความคิดที่ได้สอบจากหลักฐานประวัติศาสตร์แล้วทำให้ตีความกันว่า “นางเสือง” ที่ปรากฏนามในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ นั้นคือ พระธิดาพ่อขุนศรีนาวนำถุมเจ้าเมืองสุโขทัยองค์ก่อน ซึ่งเป็นบิดาของพ่อขุนผาเมืองนั่นเอง ซึ่งนางเสืองจะทรงเป็นพี่สาวหรือน้องสาวพ่อขุนผาเมืองก็ไม่อาจสันนิษฐานได้ ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างพ่อขุนผาเมืองกับพ่อขุนบางกลางหาว นอกจากจะเป็นพระสหายกันแล้วยังเกี่ยวดองกันอย่างใกล้ชิดด้วย จึงจะเป็นเหตุผลที่ทำให้สามารถเข้าใจน้ำพระทัยของพ่อขุนผาเมืองได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ความสับสนเกี่ยวกับประวัติการก่อตั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ทำให้นักประวัติศาสตร์บางคนสันนิษฐานว่านางเสืองมิใช่คนไทย หากแต่เป็นสตรีขอมที่มาอภิเษกกับพ่อขุนบางกลางหาว หรือ พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ โดยอนุมานเอาว่า พ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราดยังต้องมีพระชายาเป็นนางสุขรมหาเทวีธิดากษัตริย์ขอมที่ปกครองดินแดนสุโขทัยขณะนั้น เพื่อผลทางการเมืองที่จะผูกมัดให้พ่อขุนไทยทั้งหลายที่ดูแลหัวเมืองในปกครองของตนให้อยู่ในอำนาจ และพ่อขุนศรีอินทราทิตย์คงจะเป็นเช่นเดียวกัน

ถ้าพิจารณาชื่อสำเนียงคำว่า “เสือง” จะรู้สึกว่าเป็นภาษาไทยแต่ดั้งเดิม แม้จะไม่สามารถหาความหมายได้ แต่ก็มีคำที่พอจะเทียบเคียงได้ว่าเป็นคำโดด มิได้เป็นคำสมาสเหมือนอย่างคำเขมร และศัพท์คำว่าเสืองในภาษาเขมร ก็ปรากฏว่าไม่มีอีกด้วยเช่นกัน จึงทำให้เชื่อได้อย่างไม่ลังเลว่า นางเสืองนั้นจะต้องเป็นคนไทยแน่นอน อย่างไรก็ตามได้มีผู้สันนิษฐานว่า เสืองนี้แปลว่า “รุ่งเรือง”

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่านางเสืองเป็นคนไทย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายไว้ในพระราชนิพนธ์**บทละครเรื่องพระร่วง** ตอนหนึ่งว่า *“...พระเจ้าศรีอินทราทิตย์นี้ได้อภิเษกกับนางเสือง ซึ่งเป็นราชธิดาของพระเจ้ากรุงสุโขทัยพระองค์ก่อน ด้วยเหตุที่เป็นผู้สืบพระวงศ์ของพระเจ้ากรุงสุโขทัยองค์ก่อนประการหนึ่ง และเพราะเหตุที่ชาวเมืองสุโขทัยได้พร้อมกันถวายราชสมบัติด้วยอีกประการหนึ่ง พระเจ้าศรีอินทราทิตย์จึงได้ประดิษฐานราชวงศ์มั่นคงในพระนครสุโขทัยสืบมา...”*

ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ กล่าวไว้ในคำอธิบายศิลาจารึกว่า *“เจ้าเมืองสุโขทัยองค์ก่อน คือพ่อขุนศรีนาวนำถม ผู้เป็นพระบิดาของพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด พ่อขุนบางกลางหาวผู้เป็นมิตรสหายของ*

พ่อขุนผาเมือง ทีแรกจะเป็นเหตุใดไม่ปรากฏ สองสหายนั้นจึงได้ตั้งใจตีเมืองสุโขทัย บางทีจะเป็นเพราะพ่อขุนศรีนาวนำถมสิ้นพระชนม์ลงในเมืองสุโขทัยก็เป็นได้..."

นางเสืองเป็นสตรีคนแรกที่ได้ยินชื่อในประวัติศาสตร์สุโขทัย ตามที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ ๑ เป็นมเหสีของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ และเป็นพระราชชนนีพ่อขุนรามคำแหงมหาราช พระมหากษัตริย์ผู้ก่อกำเนิดลายสือไทย และเป็นเจ้าของหลักศิลาจารึกหลักดังกล่าว จึงถือได้ว่านางเสืองนั้นคือขัตติยนารีผู้ยิ่งใหญ่ ที่ดำรงพระชนม์อยู่อย่างเงียบ ๆ แต่ในความสงบอย่างเงียบ ๆ นั้น หากได้พิจารณาถึงลักษณะของวัฒนธรรมไทยแล้ว จะเห็นว่าสังคมไทยนั้นมิได้กำหนดให้สตรีมีบทบาทโลดแล่นเสมอบุรุษ แต่ก็จะเป็นที่ยอมรับว่ามีบทบาทในการผลักดันอยู่เบื้องหลังเสมือนพลังที่มองไม่เห็น ดังเช่นนางเสืองพระองค์นี้ พระโอรสที่เป็นวีรกษัตริย์ที่ปราดเปรื่องทั้งการรบและการพัฒนา ย่อมจะต้องอยู่บนพื้นฐานของการปลูกฝังดูแลเอาใจใส่จากสมเด็จพระชนนีอย่างดี เพราะแม่จะเป็นผู้ที่กำกับอยู่เบื้องหลังอย่างภาคภูมิใจ สุขุม สงบ และมีความมุ่งมั่นจะให้ผู้ที่เป็นโอรสสร้างชาติให้เป็นปึกแผ่นเป็นประโยชน์และมีความรักแผ่นดิน แต่กลับปรากฏว่านางเสืองกลับมีประวัติที่จะศึกษาได้น้อยมาก

บทบาทของนางเสืองไม่ปรากฏอยู่ที่ใดเลย แม้ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงก็มีอยู่คำเดียวแท้ๆ ว่า *"แม่กูชื่อนางเสือง"* แต่มีผลงานที่ปรากฏอยู่ตลอดในศิลาจารึก นับแต่พ่อขุนบางกลางหาว ผู้เป็นสวามีนางเสืองริเริ่มต่อต้านกู้บ้านกู้เมืองด้วยความกล้าหาญเด็ดเดี่ยว และมีกำลังใจดีไม่กังวลห่วงหน้าห่วงหลัง ปรากฏต่อไปว่าพ่อขุนบานเมือง (บาลเมือง) พ่อขุนองค์ที่ ๒ ผู้เป็นพระราชโอรสของพ่อขุนบางกลางหาวนั้นเป็นพ่อเมืองที่ดี รักน้อง ถนอมน้ำใจน้อง วางใจน้อง รู้จักใช้น้อง และไม่ริษยาในความมีชื่อของน้อง บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขตลอดแผ่นดิน แม่ของพ่อขุนบานเมืองคือนางเสือง เรื่องราวในศิลาจารึกยังคงมีต่อไปว่าพ่อขุนรามคำแหง พ่อขุนองค์ที่ ๓ ซึ่งเป็นลูกของพ่อขุนบางกลางหาวน้องพ่อขุนบานเมืองนั้นทั้งกล้าทั้งฉลาด ทั้งดี คุณสมบัติดังกล่าวทำให้แผ่อานุภาพไปได้กว้างขวางจนได้รับยกย่องให้เป็นมหาราช ศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงตรงที่ว่า หาอะไรมาได้ก็เอามาบำเรอพ่อบำเรอแม่บำเรอพี่ จะเห็นน่าเอ็นดูด้วยกันทุกคน พ่อขุนรามคำแหงนี้ลูกของนางเสือง

เยื่อใยในครอบครัวของพ่อขุนบางกลางหาวนั้นเหนียวแน่นลึกซึ้งสุขุมนัก ตั้ง ๗๐๐ - ๘๐๐ ปี ผ่านไปได้ยินได้ฟังยังชื่นใจ ใครเป็นคนผูกเยื่อใยนี้ในครอบครัว พ่อขุนบางกลางหาวเอากำลังใจมาจากไหน ทำไมจึงดูเป็นคนไม่มีกังวล พ่อขุนบานเมือง พ่อขุนรามคำแหง ทำไมจึงน่ารัก น่าเคารพ น่าสรรเสริญ น่าบูชา ทำไมจึงมีจริยวัตรงดงามนัก

ไม่มีใครตอบได้ เพราะไม่ได้จารึกไว้ในศิลา แต่ผู้ที่เป็นภรรยาเป็นแม่อย่างไทย ๆ สมัยก่อนจะตอบได้เงียบ ๆ ในใจของตนว่า ที่มาของผลดังกล่าวมีนางเสืองเป็นเหตุ เพราะเมียอย่างไทย ๆ ย่อมรู้ว่านางเสืองจะต้องทำอะไรบ้าง ที่พ่อขุนบางกลางหาวมีกำลังใจดี ตัดสินใจดี ไม่มีห่วงมีกังวล แม่อย่างไทย ๆ ย่อมรู้ว่าจะควรทำอย่างไรในการที่มีลูกผู้ชายหลายคนแล้วบังเอิญน้องเก่งกว่าพี่ การเลี้ยงน้องไม่ให้กำเริบกับพี่นั้น แม่อย่างไทย ๆ ถนัดเท่า ๆ กับเลี้ยงพี่ให้มีเมตตาจิตต่อน้อง

เมียอย่างไทย ๆ สมัยก่อนรู้ดีว่า การก้าวล้ำหน้าสามีนั้นไม่สมควร นางเสืองจึงไม่ปรากฏเรื่องราวในศิลาจารึกมาก แม่อย่างไทย ๆ รู้ดีว่า การรักษาเกียรติยศไว้ให้ลูกเป็นหน้าที่สุดยอดของแม่ การที่พ่อขุนรามคำแหงประกาศให้โลกรู้ว่าแม่ของพ่อขุนชื่ออะไรนั้นเป็นสิ่งสูงสุดสำหรับแม่อย่างไทย ๆ เพราะพ่อขุนองค์อื่น ๆ ในชั้นหลังต่อมาจนสมัยอยุธยา เราก็ไม่รู้ว่าพระราชชนนีหรือพระมเหสีทรงพระนามว่าอย่างไรมากนัก

ในฐานะแม่เมืองของไทยองค์แรกในประวัติศาสตร์ซึ่งไม่ปรากฏบทบาทของนางเสืองในศิลาจารึกเช่นกัน แต่ที่สุโขทัยมีพระรูปศักดิ์สิทธิ์อยู่พระรูปหนึ่ง ชาวเมืองเรียก "พระแม่ย่า" เชื่อกันว่าเป็นเจ้านายราชวงศ์สุโขทัยที่สำคัญมาก ที่คนรักมาก คนเคารพมาก เพราะการปั้นรูปขึ้นบูชานั้นคนไทยไม่ทำกันง่ายนัก เจ้านายนั้นย่อมเป็นเจ้านายผู้หญิงที่เป็นแม่ของพ่อขุนแผ่นดินใดแผ่นดินหนึ่ง และเป็นย่าของพ่อขุนในแผ่นดินถัดมา หลายคน เชื่อว่า เป็นพระรูปฉลองพระองค์ของนางเสือง ซึ่งปัจจุบันประดิษฐานอยู่ภายในศาลพระแม่ย่า หน้าศาลากลางจังหวัดสุโขทัย

อย่างไรก็ตาม นักโบราณคดี เช่นนางอมรา ศรีสุชาติ ได้ตั้งสมมุติฐานว่ารูปประติมากรรมหินซึ่งเรียกกันว่า "พระแม่ย่า" นี้ น่าจะเป็น "รูปเทพีต้นน้ำ" เพราะสถานที่ที่พบอยู่บริเวณซอกเขาหรือ "โซก" ซึ่งหมายถึงร่องน้ำจากเขาหลวงที่ไหลลงมาสะสมเป็นธารน้ำ ไหลลงตามคันดินกั้นน้ำที่คนสุโขทัยในอดีตทำไว้เหมือนเขื่อน (จารึกพ่อขุนรามคำแหงเรียก "สรีดภงส์") เพื่อกักน้ำไว้ใช้ในยามแล้ง อีกทั้งเครื่องแต่งกายของรูปประติมากรรมนี้ก็ใกล้เคียงประติมากรรมเขมรมากกว่าไทย

บรรณานุกรม

ศิลปากร, กรม. "ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง" และ "ศิลาจารึกวัดศรีชุม" ใน**ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๒. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติ ครบ ๕๐ ปี มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์ ในนามคณะกรรมการโครงการชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร).

อมรา ศรีสุชาติ. **สตรีสุโขทัย.** (บทความเสนอในการประชุมสัมมนาเรื่องงานวิจัยในพิพิธภัณฑ์ของสำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร ณ ห้องประชุมหอสมุดแห่งชาติ วันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๕๔๗).

สายไหม จบกลศึก

พระมหาเทวี

อาณาจักรสุโขทัยขยายอาณาเขตกว้างขวางที่สุดในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เมื่อสิ้นพ่อขุนรามคำแหงฯ เจ้าเมืองคือขุนทั้งหลายไม่ยอมขึ้นกับพระยาเลอไทย ราชโอรสพ่อขุนรามคำแหงฯ อาณาจักรจึงแตกเป็นเมืองเล็กเมืองน้อย ถึงสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (ลิไทย) ปกครอง พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงศรัทธาในพระพุทธศาสนา ขณะเดียวกันก็ได้ทรงสร้างความเข้มแข็งให้คืนสู่อาณาจักรสุโขทัย **จารึกหลักที่ ๘ จารึกเขาสุมนกูฏ** ระบุว่า พระมหาธรรมราชาลิไทย ปราบได้เมืองตลอดทั้งลำน้ำป่าสัก และลำน้ำน่าน แล้วจึงเสด็จไปประทับที่สองแคว คือ เมืองพิษณุโลกถึง ๗ ปี

ส่วนทางเมืองสุโขทัยนั้น ปรากฏในเรื่องพระสีหลปฏิมา หรือพระพุทธสิงหิงค์ใน**ชินกาลมาลีปกรณ์** ความว่า ในสมัยที่พระมหาธรรมราชา หรือพระยาลิไทยครองกรุงสุโขทัยนั้น สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) เสด็จไปทรงยึดเมืองชัยนาท (นักประวัติศาสตร์ตีความยุติแล้วว่า หมายถึง เมืองพิษณุโลก) ได้ โดยทำทีว่าเอาข้าวมาขาย ขณะที่เมืองพิษณุโลกเกิดทุพภิกขภัย ทรงดั้งมหาอำมาตย์วัดติเดชคือ ขุนหลวงพงั่ว จากเมืองสุพรรณบุรีไปครอง พระมหาธรรมราชาลิไทยต้องส่งบรรณาการเป็นอันมากไปถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ เพื่อขอเมืองพิษณุโลกคืน เมื่อได้เมืองคืนแล้ว พระมหาธรรมราชาลิไทย *"ทรงตั้งพระมหาเทวีผู้เป็นพระกนิษฐา (น้องหญิง) ของพระองค์ให้ครองราชสมบัติในเมืองสุโขทัย...ส่วนพระองค์อัญเชิญพระสีหลปฏิมาไปบูชาที่เมืองชัยนาท"* เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สวรรคตแล้ว ขุนหลวงพงั่ว ขึ้นครองกรุงศรีอยุธยาเป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ และเมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทยสวรรคตแล้ว สมเด็จพระบรมราชาธิราชาที่ ๑ ยึดเมืองพิษณุโลกได้ อัญเชิญพระพุทธสิหิงค์ไปบูชาที่กรุงศรีอยุธยา และมหาอำมาตย์ชื่อพรหมไชยยึดเมืองสุโขทัยได้

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สวรรคต พ.ศ. ๑๙๑๒ ดังนั้นปีที่พระมหาธรรมราชาที่ ๑ เสด็จนำไพร่พลและกองทัพของเจ้าเมืองต่างๆ กลับมาไหว้พระพุทธบาทบนเขาสุมนกูฏ (เขาพระบาทใหญ่) ที่เมืองสุโขทัยจะต้องเป็นช่วงที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สวรรคตแล้ว ดังนั้นพระมหาเทวีคงจะครองราชย์ ณ เมืองสุโขทัย ประมาณ พ.ศ. ๑๙๐๕ - ๑๙๑๒

ปรากฏพระนามพระมหาเทวีอีกครั้งในศิลาจารึกวัดช้างล้อม ซึ่งพ่อนมไสดำ สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๗ ข้อความจารึกเล่าถึงพ่อนมไสดำบวชถวายพระมหาธรรมราชาที่สวรรคต แล้วย้ายสำนักอีกครั้งบวชถวายพระมหาเทวีที่สวรรคต และเมื่ออุทิศที่เรือนตนสร้างวัดแล้ว ยังได้สร้างพระหินองค์หนึ่งอุทิศถวายเป็นบุญแด่พระมหาเทวี พระมหาเทวีจึงสวรรคตก่อน พ.ศ. ๑๙๒๗

บรรณานุกรม

ประเสริฐ ณ นคร. **สารนิพนธ์ประเสริฐ ณ นคร.** กรุงเทพฯ : บริษัทชนนิยม จำกัด, ๒๕๔๑.

พระรัตนปัญญาเถระ, **ชินกาลมาลีปกรณ์.** แปลโดย ร.ต.ท. แสง มนวิทูร. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ศิลปากร, กรม. **จารึกสมัยสุโขทัย** [ม.ป.ท.]: ๒๕๒๖. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปี ลายสือไทย พุทธศักราช ๒๕๒๖).

วีณา โรจนราธา

สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์

สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ ปรากฏพระนามเต็มใน**จารึกวัดบูรพาราม**ว่า "สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์อัครราชมหิศีเทพยธรณีดิลกรัตนบพิตรเป็นเจ้า" เป็นอัครมเหสีในพระมหาธรรมราชาที่ ๒ แห่งอาณาจักรสุโขทัย

พระมหาธรรมราชาที่ ๒ นี้ นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ตีความว่าเป็นพระองค์เดียวกับที่**พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ**ระบุว่า ศักราช ๗๔๐ (พ.ศ. ๑๙๒๑) สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพงั่ว) เสด็จไปตีเมืองชากังราว พระมหาธรรมราชาออกรบทัพหลวงเป็นสามารถ แต่เห็นว่าจะต่อรบด้วยมิได้ จึงออกถวายบังคม แต่นายพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ว่าเป็นคนละองค์กัน

อย่างไรก็ดี จารึกวัดบูรพารามได้จารึกเหตุการณ์ระยะต่อมาว่าเมื่อพระมหาธรรมราชาพระชนมายุ ๓๘ พรรษา ได้ร่วมกับเจ้าเมืองอื่นๆ กระทำให้อาณาจักรสมบูรณ์ขึ้นในทุกรัฐ ได้แก่ รัฐกาว (น่าน) ในทิศเหนือ รัฐชวา (หลวงพระบาง) ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เมืองพระบาง (นครสวรรค์) ในทิศใต้ เมืองนครไทยในทิศตะวันออก เมืองเพชรบูรณ์ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ เมืองไตรตรึงส์ และเมืองเชียงทองในทิศตะวันตกเฉียงใต้ เมืองนาคปุระในทิศตะวันตก และเมืองเชียงแสนถึงฝั่งแม่น้ำพิงค์ (ปิง) แม่น้ำโขง ในทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

พระมหาธรรมราชาพระองค์นี้ ยังเป็นพระมหากษัตริย์ที่เสด็จออกทรงผนวช เช่นเดียวกับพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ลิไทย ผู้เป็นสมเด็จพระราชชนก พระมหาธรรมราชาที่ ๒ เสด็จสวรรคต พ.ศ. ๑๙๕๑

สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์จึงเป็นพระอัครมเหสีของพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชภาระหนักหน่วงในการกอบกู้เอกราชของบ้านเมือง เพราะตรงกับยุคที่กรุงศรีอยุธยากำลังแผ่อิทธิพลขึ้นมาครอบครองอาณาจักรสุโขทัย **จารึกวัดบูรพาราม**จารึกว่าสมเด็จพระราชเทวีทรงเป็นผู้มีปัญญามีบุญ มีความงาม มีศีล มียศ เป็นขัตติยา สมบูรณ์ด้วยฐิติผู้สูงสุดในแผ่นดิน ผู้ได้รับการฝึกฝนอบรม และเป็นผู้ร่าเริงราวกับนางเทวนารีอัปสร พระนางพิมพา พระนางมหามายา พระนางจันทิมา และพระนางสุรัสวดี เป็นผู้ศรัทธาในพระรัตนตรัยที่ประเสริฐ พระนางมีพระราชโอรส ๒ องค์ องค์โตได้ขึ้นเป็นพระยา ทรงพระนามรามราชาธิราช ส่วนองค์เล็กมีพระนามว่า ศรีธรรมาโศกราช รามราชาธิราช ก็คือ พระยารามที่ออกถวายบังคมพระมหากษัตริย์อยุธยา สมเด็จพระนครินทราธิราช พร้อมพระยาบาลเมือง ใน พ.ศ. ๑๙๖๒ หลังจากที่พระมหา

ธรรมราชาที่ ๓ (ไสยลือไทย) สวรรคตแล้ว และพระมหากษัตริย์อยุธยาโปรดให้พระยาบาลเมืองครองพิษณุโลก ส่วนพระยารามครองสุโขทัย

การบุญกุศลที่สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ทรงบำเพ็ญพรรณนาไว้มากมายใน**จารึกวัดอโสการาม** และจารึกวัดบูรพาราม พระนางทรงสร้างวัดอโสการามใน พ.ศ. ๑๙๔๒ และทรงสร้างวัดบูรพารามใน พ.ศ. ๑๙๕๕ โดยทรงสถาปนาปูชนียวัตถุสถานทุกสิ่งพร้อมมูล ทั้งอาราธนาพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐาน ในพระมหาธาตุเจดีย์ ทรงปลูกพระศรีมหาโพธิ ทรงสถาปนาพระเถระปกครองวัด ทรงอุปสมบทพระภิกษุ และบรรพชาสามเณร รวมถึงทรงบำเพ็ญมหาทานถวายเครื่องบริขาร เป็นทรัพย์มหาศาล พร้อมทั้งถวายที่นา และแต่งไพร่ไว้ดูแลวัด นอกจาก ๒ วัดนี้แล้ว ยังทรงสร้างวัดทักษิณารามและวัดลังการาม และทรงบูรณะ อุปถัมภ์วัดศรีวิสุทธาวาสที่พระมหาธรรมราชาที่ ๒ ทรงพระผนวช วัดเสนางที่พระมหาธรรมราชาประทับ วัดศรีจุฬาวาสที่สงสการ (พิธีปลงศพ) สมเด็จพ่อออก วัดพระธรรมราชบูรณ์ที่สงสการสมเด็จราชมารดา แล้วทรงอุทิศส่วนกุศลถวายแด่บรรพบุรุษทั้งฝ่ายพระมหาธรรมราชาที่ ๒ และฝ่ายพระนางเอง

พระราชกรณียกิจที่สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ ทรงบำเพ็ญนอกเหนือจากที่จารึกไว้น่าจะยังมีอีกมาก พระนาม “ศรีจุฬาลักษณ์” จึงคงเป็นที่เล่าขานรวมทั้งคงได้มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์สืบต่อกันมา ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ วรรณคดีไทยที่ได้รับการตีความแล้วว่าแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง ก็อาจจะมีเค้าความเดิมจากสมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์บ้างก็ได้ เพียงแต่เมื่อผ่านการสืบต่อด้วยกาลเวลาอันยาวนานหลายยุคหลายสมัย เนื้อหาก็เลื่อนเปื้อนไปเป็นว่า ท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ซึ่งมีนามเดิมว่านางนพมาศ เป็นเพียงพระสนมของสมเด็จพระร่วงเจ้า องค์ที่หมายถึงพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ลิไทย แม้ตำแหน่ง “ศรีจุฬาลักษณ์” เอง ก็ยังลดความสำคัญลงเรื่อยๆ ดังจะเห็นได้ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน สมัยอยุธยา ศรีจุฬาลักษณ์เป็นเพียง ๑ ใน ๔ ของนางท้าวพระสนมเอก คือ อินสุเรนทร ศรีสุดาจันท์ อินทรเทวี และศรีจุลาลักษ

อย่างไรก็ตาม ศิลาจารึกและโบราณสถานเป็นหลักฐานยืนยันว่า สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์มีตัวตนจริง เป็นอัครมเหสีของพระมหากษัตริย์สุโขทัย และทรงสร้างถาวรวัตถุมากมายจนยังหลงเหลือให้เราได้ศึกษารับรู้ถึงศิลปวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ช่วงหนึ่งของราชอาณาจักรไทยแห่งนี้

บรรณานุกรม

ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉะบับหลวง ตรา ๓ ดวง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙. (มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองจัดพิมพ์).

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. **การเมืองในประวัติศาสตร์ยุคสุโขทัย - อยุธยา พระมหาธรรมราชากษัตราธิราช.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖.

เลขาธิการนายกรัฐมนตรี, สำนัก. **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๗ ประมวลจารึกที่พบในประเทศไทยและต่างประเทศ.** กรุงเทพฯ : ศักดิโสภาการพิมพ์, ๒๕๓๕. (คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีจัดพิมพ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เนื่องในวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุ ๓๖ พรรษา พุทธศักราช ๒๕๓๔).

ศิลปากร, กรม. **จารึกสมัยสุโขทัย.** [ม.ป.ท.]: ๒๕๒๖. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปี ลายสือไทย พุทธศักราช ๒๕๒๖.

_____. **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๒. (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในนามคณะกรรมการโครงการชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร).

_____. **วรรณกรรมสมัยสุโขทัย.** กรุงเทพฯ : บริษัท ศรีเมืองการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๙.

วีณา โรจนราธา

พระราชเทวีแห่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒

ตำแหน่งพระราชเทวีเป็นตำแหน่งอัครมเหสีของพระมหากษัตริย์สุโขทัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งยุคที่ขนานนามพระมหากษัตริย์ว่า มหาธรรมราชา แต่พระอัครมเหสีแห่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) พระมหากษัตริย์อยุธยาซึ่งครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๖๗ - ๑๙๙๑ นั้น พบหลักฐานใน **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลข ๒/ก ๑๐๔** ต้นฉบับของหอพระสมุดวชิรญาณ หน้าต้น (ตอน A) บรรทัดที่ ๓๖ - ๔๐ ขานตำแหน่งว่า "ราชเทวี" ดังนี้

> *"อันดับนั้นพระราชเทวีทูลแต่พระบรมราชาธิราชเจ้า ด้วยจะย่อมหงอก (คงเป็นพิธีกระทำเมื่ออย่างสู่ปัจฉิมวัย) แม่นางษาขามารดาแลจะขอชื่อให้ สมเด็จผู้เป็นเจ้าก็ประสาทคานหามทองไม้เท้าทองแลเครื่องราชาประโภค ให้นามกรชื่อพรประสิทธิ์ แม่นางษาขาพระราชมารดานางพญาแลมหาธรรมราชาธิราชนั้น"*

ข้อความนี้ ทำให้ตีความได้ว่า พระราชเทวีพระองค์นี้เป็นพระราชชนนีของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระราชโอรสผู้ครองราชย์ ต่อจากสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ และเป็นพระเชษฐภคินี (พี่สาว) ของมหาธรรมราชา ซึ่งขณะนั้นคือ มหาธรรมราชาที่ ๔ (บรมปาล)

ตำนานสิบห้าราชวงศ์ เล่มที่ ๒ ผูกที่ ๔ บันทึกไว้ว่า เมื่อพระมหาธรรมราชาที่ ๔ (บรมปาล) สวรรคต พระยายุธิษเฐียร ซึ่งเป็นโอรสได้ขึ้นครองพิษณุโลก ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๘๑ - ๑๙๙๔ แต่ไม่พอพระทัยที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถไม่ทรงแต่งตั้งให้เป็นมหาอุปราชตามที่ทรงสัญญาไว้ จึงไปอยู่กับพระเจ้าติโลกราชแห่งเชียงใหม่ ในฐานะลูกหลวง ทำให้เกิดสงครามยืดเยื้อระหว่างพระเจ้าติโลกราชกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ส่วนผู้ปกครองพิษณุโลกต่อจากนั้น น่าจะเป็นพระราชเทวีด้วยมีความชอบธรรมในฐานะเป็นพระเชษฐภคินีของมหาธรรมราชาที่ ๔ ซึ่งร่วมพระราชชนกกัน คือสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ ๓ (ไสยลือไทย) ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อพระยาเชลียงนำพระเจ้าติโลกราชมาตีเมืองพิษณุโลกใน พ.ศ. ๒๐๐๔ ตามที่ระบุใน **พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ** และเข้าล้อมเมืองอยู่เป็นเวลานานนั้น เป็นช่วงที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้เสด็จมาที่เมืองพิษณุโลกพอดี **โคลงยวนพ่าย**ว่า เสด็จมาถึงพิษณุโลกด้วยความยินดี จึงตีความ กันว่า คงเสด็จมาเยี่ยมพระราชชนนี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ร่วมบัญชาการป้องกันเมือง **ตำนานสิบห้าราชวงศ์**ว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงปรึกษากับ "แม่พระยาใต้" พระยาใต้ก็คือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งแม่พระยาใต้ทรงแนะนำให้ *"เอาเวียงเป็นเล้าเป็นโรงเถอะ"* สงครามครั้งนี้เอกสารฝ่ายเหนือว่ากองทัพสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถหนีออกจากวงล้อมได้ ซึ่งพระเจ้าติโลกราชก็เสด็จกลับนครเชียงใหม่ แต่เอกสารฝ่ายใต้ว่า ทัพเหนือตีพิษณุโลกไม่ได้ก็เลิกทัพกลับไป

พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐว่า พ.ศ. ๒๐๐๕ พระยากลาโหมยกพลไปตีได้เมืองสุโขทัยคืนมา พ.ศ. ๒๐๐๖ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จมาเสวยราชย์ที่เมืองพิษณุโลก และยังคงทำสงครามชิงหัวเมืองเหนือกับพระเจ้าติโลกราช ระหว่างนี้**โคลงยวนพ่าย**บันทึกว่า พระราชชนนีสิ้นพระชนม์แล้วสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงเสด็จออกทรงพระผนวช ใน พ.ศ. ๒๐๐๘

พระราชเทวีแห่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ จึงเป็นกษัตริย์ผู้ครองเมืองพิษณุโลก ซึ่งถือเป็นศูนย์กลางของเมืองที่เคยอยู่ในอาณาจักรสุโขทัยในยุคที่อยู่ใต้อิทธิพลของอยุธยา และมีส่วนในการบัญชาการรบป้องกันรักษาเมืองไว้ได้จากการรุกรานของพระเจ้าติโลกราชแห่งอาณาจักรล้านนา

บรรณานุกรม

ตำนานสิบห้าราชวงศ์ ภาคปริวรรต เล่มที่ ๒ ผูกที่ ๓ - ๕. (โครงการวิจัยคัมภีร์ใบลานในภาคเหนือ งานวิจัยล้านนา สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๕).

ประเสริฐ ณ นคร. **การอธิบายศิลาจารึกสมัยสุโขทัย.** นนทบุรี : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๗. (มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราชจัดทำตามโครงการกิตติเมธี สาขาวิชาศิลปศาสตร์).

_____. **สารนิพนธ์ประเสริฐ ณ นคร.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดภาพพิมพ์, ๒๕๔๑. (มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์จัดพิมพ์).

วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ) "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลข ๒/ก๑๐๐๔ ต้นฉบับของหอพระสมุดวชิรญาณ (ชำระใหม่)" ใน **ความยอกย้อนของประวัติศาสตร์.** กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๙. (คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีจัดพิมพ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ในโอกาสที่มีพระชนม์ครบ ๗๒ ปี).

ศิลปากร, กรม. **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, ๒๕๔๒. (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในนามคณะกรรมการโครงการชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร).

วีณา โรจนราธา

พระนางมหาเทวีจิรประภา

พระนางมหาเทวีจิรประภา วีรสตรีราชวงศ์มังรายผู้ปกครองอาณาจักรล้านนาชั่วคราว ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๘๘ - ๒๐๘๙ ซึ่งเป็นช่วงที่เกิดสงครามกลางเมืองในเมืองเชียงใหม่ รวมทั้งถูกรุกรานจากกองทัพสมเด็จพระไชยราชาธิราชแห่งกรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งพระนางต้องยอมอ่อนน้อมออกถวายบังคมส่งเครื่องราชบรรณาการให้กับกองทัพกรุงศรีอยุธยา ก่อนที่พระเจ้าไชยเชษฐาจะเสด็จมาจากอาณาจักรล้านช้างเพื่อปกครองอาณาจักรล้านนา ตามที่ขุนนางล้านนากราบทูลเชิญ

สันนิษฐานว่าพระนางมหาเทวีจิรประภาเป็นพระธิดาของพระเมืองเกษเกล้า เจ้าเมืองเชียงใหม่ ซึ่งครองเมืองระหว่าง พ.ศ. ๒๐๖๘ - ๒๐๘๑ ก่อนที่พระนางมหาเทวีจิรประภาจะได้ครองเมืองเชียงใหม่นั้น เกิดเหตุการณ์วุ่นวายในเมืองเชียงใหม่ตลอดมา คือ พระเมืองเกษเกล้าถูกขุนนางเชียงใหม่ต่อต้านและปลดจากตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่ ให้กลับไปครองเมืองน้อยที่เคยครองอยู่ แล้วอัญเชิญโอรสพระเมืองเกษเกล้าชื่อ ท้าวชาย ขึ้นครองเมืองเชียงใหม่ อยู่ ๕ ปี ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๘๑ - ๒๐๘๖ ก็ปลงพระชนม์ท้าวชาย และกลับไปอัญเชิญพระเมืองเกษเกล้ามาครองเมืองเชียงใหม่เป็นครั้งที่ ๒ อยู่เพียง ๒ ปี (พ.ศ. ๒๐๘๖ - ๒๐๘๘) พระเมืองเกษเกล้าก็ถูกปลงพระชนม์

ใน พ.ศ. ๒๐๘๘ นั้น ขุนนางเมืองเชียงใหม่และหัวเมืองต่างๆ แตกแยก แข่งขันกันเพื่อแย่งชิงอำนาจ ต่างสนับสนุนเจ้านายของตนให้ขึ้นครองเมืองเชียงใหม่ โดยกลุ่มเมืองเชียงใหม่ ซึ่งมีแสนคร้าวเป็นหัวหน้า เชิญพระยาเขมรุ่ง เจ้าเมืองเชียงตุง มาครองเมืองเชียงใหม่ แต่เจ้าเมืองเชียงตุงปฏิเสธ จึงไปเชิญเจ้าเมืองนาย แต่เจ้าเมืองนายยังไม่ได้เดินทางมา แสนคร้าวถูกกำจัด

ส่วนกลุ่มหัวเมืองอื่นๆ ประกอบด้วย เจ้าหมื่นสามล้านอ้ายเจ้าเมืองลำปาง หมื่นแก้วเจ้าเมืองเชียงราย หมื่นมโนเมืองเชียงแสน และหมื่นยี่เจ้าเมืองพาน อัญเชิญพระไชยเชษฐาจากกรุงศรีสัตนาคนหุต อาณาจักรล้านช้าง ซึ่งเป็นพระนัดดาของพระเมืองเกษเกล้า มาครองเมืองเชียงใหม่

พระไชยเชษฐาทรงรับครองเมืองเชียงใหม่ หากยังไม่ทันเดินทางมาถึง กองทัพแสนหวีนำโดยหมื่นหัวเดี่ยน ยกมารบกับแสนคร้าว แต่สู้ไม่ได้หนีไปเมืองลำพูน แล้วขอกำลังจากกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปช่วยบรรดาเจ้าเมืองต่างๆ ที่ให้อัญเชิญพระไชยเชษฐายกทัพมาจากเมืองเชียงแสนจับแสนคร้าวและพวกฆ่าแล้วอัญเชิญ พระนางมหาเทวีจิรประภา ครองเมืองเชียงใหม่ชั่วคราว จนกว่าพระไชยเชษฐาจะเสด็จมาจากกรุงศรีสัตนาคนหุต

ในปีเดียวกัน กองทัพสมเด็จพระไชยราชาธิราชยกมาจากกรุงศรีอยุธยา ขึ้นไปตีได้เมืองเชียงใหม่ พระนางมหาเทวีจิรประภายอมส่งเครื่องราชบรรณาการ ต่อมา พ.ศ. ๒๐๘๙ พระไชยเชษฐาเสด็จจาก

กรุงศรีสัตนาคนหุตถึงเมืองเชียงแสน เมืองเชียงราย ขุนนางเมืองเชียงใหม่รับเสด็จเข้าเมืองเชียงใหม่ ทรงสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์วัดเชียงยืน พระแก้วมรกต และพระมหาเจดีย์หลวง พระนางมหาเทวีจิระประภา จึงสละราชย์ให้พระไชยเชษฐาทรงครองเมืองเชียงใหม่สืบมา

นับได้ว่าพระนางมหาเทวีจิระประภาเป็นสตรีที่สามารถปกครองเมืองเชียงใหม่ไว้ได้ในช่วงเวลาของการจลาจล แย่งชิงอำนาจ รวมทั้งถูกรุกรานจากภายนอก

บรรณานุกรม

ประชากิจกรจักร์ (แช่ม บุนนาค), พระยา. **พงศาวดารโยนก.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖.

"พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉะบับหลวงประเสริฐ" ใน **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑.** พระนคร : กองการพิมพ์สลากกินแบ่งรัฐบาล, ๒๔๙๙. (จอมพลสฤษดิ์ และคุณหญิงวิจิตรา ธนะรัชต์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาโท พระศรการวิจิตร (ช้อย ชลทรัพย์) ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ วันที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๔๙๙).

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖.

สงวน โชติสุขรัตน์. **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่.** พระนคร : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๔.

สรัสวดี อ๋องสกุล. **ประวัติศาสตร์ล้านนา.** เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๑๙.

ศิรินันท์ บุญศิริ

สมเด็จพระสุริโยทัย

เมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ระบุว่า

"...แผ่นดินกรุงศรีอยุธยาเป็นทุรยศ ประพฤติเหตุว่า สมเด็จพระไชยราชาธิราช สวรรคตแล้ว เสนาบดียกพระยอดฟ้าราชกุมาร พระชนม์สิบเอ็ดขวบ ขึ้นครองราชสมบัติ เจ้าแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ มารดาพระยอดฟ้า กระทำทุจริตสามัคคีรสสังวาสด้วยขุนชินราช ให้ฆ่าพระยอดฟ้าเสีย ยกขุนชินราชขึ้นผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา เสนาพฤฒามาตย์มีความพิโรธเคืองแค้น คิดฆ่าขุนชินราช และแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์เสีย..."

และพระมหากษัตริย์ผู้ครองราชย์สืบต่อมา คือ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๙๑ - ๒๑๑๑ ถ้าจะพลิกประวัติศาสตร์ในรัชสมัยของพระองค์ศึกษาอย่างละเอียด จะพบว่าเป็นยุคแห่งการเริ่มต้น ที่กรุงศรีอยุธยาต้องรับศึกหนักจากการรุกรานของพม่า ที่ยกกองทัพอันมีพลังแสนยานุภาพมหึมาเกรียงไกรเข้ามาประชิดถึงชานพระนครหลายครั้ง แต่ละครั้งได้ทำความหายนะอดสูหลู่เกียรติให้แก่ชาวไทยและผืนแผ่นดินสุดประมาณได้ เพราะในสมรภูมิรบนั้น สิ่งที่เหลือไว้ในความทรงจำอย่างเดียวคือการสูญเสีย เฉพาะการประจัญบานครั้งแรก พ.ศ. ๒๐๙๑ ไทยได้สูญเสียวีรกษัตรีที่กล้าหาญท่ามกลางสนามรบ พระนามว่า "สมเด็จพระสุริโยทัย"

ทัพครั้งนี้เป็นเสมือนการสำรวจสถานการณ์ความมั่นคงของไทย พระเจ้าตเบ็งชเวตี้ยกเข้ามาเพราะได้ข่าวว่าไทยกำลังจลาจล หมายจะฉวยโอกาสรวบไทยไว้ในอาณาเขตในยามที่ไทยกำลังวุ่นวาย

ครั้นมาถึง บ้านเมืองเปลี่ยนแผ่นดิน สิ้นเสี้ยนหนามสงบสุขแล้ว ก็ลองเชิงตรวจตราเพื่อเตรียมหาทางประชิดใหม่ แล้วก็ยกทัพกลับออกไปโดยมิได้ต่อตี และหลังจากนั้นอีกไม่นานก็ได้ยกกำลังรี้พลมากมายใหญ่หลวงเข้ามาตีกรุงอยุธยา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียกการรบครั้งนี้ไว้ในหนังสือเรื่อง**ไทยรบพม่า**ว่า "สงครามคราวสมเด็จพระสุริโยทัยขาดคอช้าง"

ตามประวัติศาสตร์ แม้จะกล่าวเหตุการณ์ถึงสมเด็จพระสุริโยทัยไว้ไม่ละเอียดพิสดาร แต่วีรกรรมของพระนางนั้นล้ำเลิศสุดจะกล่าวได้ ปัจจุบันนี้เป็นเวลากว่า ๔๕๐ ปีแล้ว ก็ยังหาได้เกิดมีวีรสตรีที่ได้ประกอบวีรกรรมเสียสละสูงยิ่งเทียมเทียบพระนางได้เลยแม้แต่ผู้เดียว

น่าจะได้เล่าขานวิเคราะห์ลักษณะอันแท้จริงของพระองค์ เพื่อสรรเสริญสักการะพระกรณียคุณให้ปรากฏดลอดไปเท่าฟ้าดินสลาย

สมเด็จพระสุริโยทัยเป็นกุลสตรีสูงศักดิ์ เพรียบพร้อมด้วยขัตติยราชนารีที่ทรงพระปรีชาชาญแกล้วกล้าองอาจเด็ดเดี่ยว น้ำพระทัยเปี่ยมด้วยความรักชาติ เทิดทูนพระมหากษัตริย์ ในฐานะพระอัครมเหสีทรงมีความกตัญญูต่อพระราชสวามี และไม่ทรงเสียดายชีวิตเพื่อถวายเป็นราชพลี ส่วนในฐานะพระราชมารดา ทรงเป็นผู้ที่มีความสามารถในการอบรมดูแลเลี้ยงดูพระราชโอรสและพระราชธิดาอย่างประเสริฐ ทรงปลูกฝังให้รู้จักการเสียสละ มีความรักชาติบ้านเมืองเหนือสิ่งอื่นใด กล้าหาญที่จะเผชิญภัยพิบัติได้อย่างองอาจ ฝึกปรือให้ทุกพระองค์ชำนาญการรบ เพื่อเตรียมป้องกันประเทศ รอบรู้ยุทธศาสตร์ ทั้งวิชาการใช้อาวุธและการคชกรรม

ความกล้าหาญเด็ดเดี่ยวของสมเด็จพระสุริโยทัยมิได้ปรากฏตามความกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารอย่างเดียว หากก่อนหน้านี้จะพบว่า เมื่อครั้งแผ่นดินในสมเด็จพระยอดฟ้า อำนาจในการปกครองเป็นสิทธิ์ขาดของเจ้าแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ ในบรรดาข้าราชการและราชวงศ์สำคัญต่างหวาดระแวงภัย ไม่มีความไว้วางใจเสถียรภาพของดน โดยเฉพาะสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระอนุชาต่างพระมารดาของสมเด็จพระไชยราชาธิราช ขณะเมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเทียรราชาได้เสด็จหลบเลี่ยงหนีราชภัยไปทรงผนวชอยู่ที่วัดราชประดิษฐานระยะหนึ่ง ระหว่างที่ราชดระกูลขาดผู้นำ พระราชภาระการปกครองดูแลพระราชโอรสธิดา ข้าทาส บริพาร ตลอดจนรักษาทรัพย์ศฤงคารภายในพระราชนิเวศน์ให้ปลอดภัย และป้องกันมิให้มีผู้ใดมาข่มเหงเบียดเบียนบีฑาท่ามกลางภัยนานาทั้งปวง น่าจะดกเป็นของสมเด็จพระสุริโยทัยแด่ผู้เดียว และหากว่าทรงมิได้ดำรงพระองค์เข้มแข็งแกร่งกล้าแล้ว ไฉนเลยสมเด็จพระสวามีจะเสด็จออกทรงผนวชได้อย่างหมดกังวล

ในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยาชาวไทยยังต้องเตรียมพร้อมฝึกปรือการรบไว้อย่างชำนิชำนาญเพื่อไว้รับมือศัตรูที่มารุกราน ไม่วางใจ ทุกคนไม่ว่าหญิงหรือชายจะไม่อยู่นิ่งเฉย ต้องระมัดระวังภัย จนมีสุภาษิตกล่าวไว้ว่า *"เมื่อสิ้นหน้านา ผู้หญิงทอผ้า ผู้ชายตีเหล็ก"* ยิ่งการเรียนรู้วิชาต่อสู้ป้องกันตัวด้วยอาวุธ ไทยเรามีศิลปะล้ำเลิศ มิได้กำหนดแต่ในหมู่ชายเท่านั้น หญิงก็ฝึกฝนได้ จารึกครั้งสุโขทัยได้บรรยายสภาพบ้านเมืองไว้ตอนหนึ่งว่า *"มีเมืองกว้าง ช้างหลาย"* ซึ่งความจริงของความหมายของเมืองที่มีช้างหลายมิได้ผูกขาดอยู่ที่กรุงสุโขทัยแห่งเดียว เพราะได้ปรากฏว่าดินแดนทั่วไปในสุวรรณภูมิ ผืนแผ่นดินไทยนั้นอุดมไปด้วยช้างมากมาย

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961151515

และชาวไทยก็ได้นิยมจับช้างมาฝึกหัดให้ทำงานและช่วยในงานสงครามของบ้านเมืองทุกสมัย และด้วยเหตุที่ชาวไทยมีช้างเป็นจำนวนมากนี้ จึงมีความสามารถในการฝึกหัดช้างให้ใช้ประโยชน์ต่างๆ ตลอดทั้งนำมาเป็นพาหะในสงคราม

วิเคราะห์ตามแนวทางของสภาวะสังคมของไทยดังกล่าว แสดงถึงน้ำใจของคนไทยว่ามีความรักชาติอย่างสูง ดังนั้น การดำรงพระจริยาวัตรของราชตระกูลสมเด็จพระเทียรราชา และสมเด็จพระสุริโยทัยจึงได้มีความยึดมั่นในอุดมการณ์รักชาติอย่างสูง จึงได้ฝึกหัดวิชาการต่อสู้ป้องกันตัวตลอดจนศึกษาวิชาการคชกรรมตามแบบอย่างบรรพบุรุษอย่างเจนจัด สามารถนำออกมาใช้ได้อย่างทันท่วงที และพร้อมกันก็ได้ถ่ายทอดอบรมบรรดาพระราชโอรสและพระราชธิดาให้มีความรู้อย่างดีด้วย ดังนั้นศึกพระเจ้าตเบ็งชเวตี้ที่ยกล่วงเข้ามา สมเด็จพระสุริโยทัยจึงอาจหาญ ขอตามเสด็จด้วยโดยมิได้ระย่อหวาดหวั่น

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิและสมเด็จพระสุริโยทัย ทั้งสองพระองค์มีพระราชโอรสและพระราชธิดา เรียงตามลำดับ ๕ พระองค์ คือ

๑. พระราเมศวร ๒. พระวิสุทธิกษัตรี ๓. พระบรมดิลก ๔ พระเทพกษัตรี ๕. สมเด็จพระมหินทราธิราช พระองค์แรกและพระองค์สุดท้ายเป็นชาย นอกนั้นเป็นหญิง

พระราเมศวร เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ มีความเข้มแข็ง กล้าหาญในการสงคราม มีความรักชาติ รักเกียรติภูมิ ได้อยู่ในตำแหน่งรัชทายาท แต่ในสงครามช้างเผือก ได้เพลี่ยงพล้ำพระเจ้าบุเรงนองขอตัวไปเป็นตัวจำนำอยู่ที่กรุงหงสาวดี

พระวิสุทธิกษัตรี พระนามเดิม พระสวัสดิราช พระราชธิดาพระองค์ใหญ่ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระราชทานให้เป็นเอกอัครมเหสีของพระมหาธรรมราชา ครองเมืองพิษณุโลก เป็นพระราชมารดาพระราชโอรสและพระราชธิดาที่มีพระชนมชีพเพื่ออุทิศให้แก่แผ่นดิน คือ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระเอกาทศรถ และพระสุพรรณกัลยา

พระบรมดิลก เป็นพระนามที่ลี้ลับไม่เปิดเผยแจ่มแจ้ง ปรากฏแต่ในหนังสือ**พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ** ว่ามีพระชนมายุเพียง ๑๖ พรรษา และประกอบวีรกรรมร่วมกับสมเด็จพระราชชนนีในสมรภูมิรบ ทรงเป็นขัตติยราชกุมารี มีความรู้ในวิชาการศึกและคชกรรม สามารถในวิชาการต่างๆ ที่สำคัญคือ มีความกล้าหาญ น้ำพระทัยเข้มแข็ง เปี่ยมไปด้วยความรักชาติศาสนา จงรักภักดีในสมเด็จพระชนกชนนีนาถ และเสียสละเลือดเนื้อ และชีวิตพลีบนพื้นแผ่นดิน

พระเทพกษัตรี เป็นพระราชธิดาที่น่าสงสาร ต้องพลัดพรากไปอยู่ต่างแดน พระเจ้าไชยเชษฐาแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุตขอพระราชทานไปเป็นพระอัครมเหสี และพระเจ้าบุเรงนองกลับชิงตัวเอาไปเป็นเจ้าของ

สมเด็จพระมหินทราธิราช เป็นกษัตริย์สืบต่อจากสมเด็จพระราชบิดา ประสบความยุ่งยากในการบริหารราชการบ้านเมือง และในปั้นปลายรัชสมัยต้องรันทดพระทัยสุดแสนสาหัสที่ต้องเสียเอกราชอธิปไตยให้แก่พม่าเป็นครั้งแรก

จะได้นำฉากประวัติศาสตร์จากพระราชพงศาวดารลำดับความก่อนที่จะถึงวีรกรรมของสมเด็จพระสุริโยทัยมาแสดงให้เห็นเหตุการณ์ได้ชัดเจน ความว่าดังนี้

"พระเจ้าหงสาวดี (พระเจ้าตเบ็งชเวตี้) ยกทัพข้ามเมืองกาญจนบุรี ถึงพระนครศรีอยุธยา ณ วันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้นห้าค่ำ ตั้งค่ายอยู่ทีตำบลกุ่มดอง ทัพพระมหาอุปราช ตั้งค่ายที่ตำบลเพนียด ทัพพระเจ้าแปร ตั้งค่ายตำบลบ้านใหม่มะข่ามหย่อง ทัพพระยาพสิม ตั้งค่ายตำบลทุ่งประเชษฐ์

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๓ ขึ้นห้าค่ำ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชจะเสด็จยกพยุหโยธาทวยหาญออกไปดูกำลังข้าศึก ณ ทุ่งภูเขาทอง

จึงทรงเครื่องราชอลังการยุทธ เสด็จทรงช้างต้นพลายแก้วจักรรัตน์ สูงหกศอกคืบห้านิ้ว เป็นพระคชาธารประดับคชาลังการอาภรณ์เครื่องมั่น มีกลางช้างและควาญ

ฝ่ายพระสุริโยทัยผู้เป็นพระอัครมเหสี ประดับองค์เป็นพระยามหาอุปราช ทรงเครื่องสำหรับราชรณรงค์ เสด็จทรงช้างพลายนาคพินายสุริยสำหรับกษัตริย์ สูงหกศอกเป็นพระคชาธาร ประดับคชาภรณ์เครื่องมั่นเสร็จมีกลางช้างแลควาญ

พระราเมศวรทรงเครื่องศรีธิราชปิลันธนาวราภรณ์ สำหรับพิชัยยุทธสงครามเสร็จเสด็จทรงช้างต้นพลายมงคลจักรพาฬสูงห้าศอกคืบสิบนิ้ว ประดับคชาภรณ์เครื่องมั่นมีกลางช้างแลควาญ

พระมหินทราธิราชทรงราชวิภูษณาลังกาภรณ์สำหรับพระมหาพิชัยยุทธรณรงค์เสด็จทรงช้างต้นพลายพิมานจักรพรรดิ์ สูงห้าศอกคืบแปดนิ้ว ประดับด้วยกุญชรอลงกตเครื่องมั่น มีกลางช้างแลควาญ

ครั้นได้มหาศุภวารฤกษ์ราชดิถี พระโหราลั่นฆ้องชัยประโคมอุโฆษ แตรสังข์อึงอินทเภรี

สมเด็จพระมหาจักพรรดิราชาธิราชเจ้า ก็ยาตราพระคชาธาร พระอัครมเหสีและพระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์ โดยเสด็จเหล่าคชพยุหดั้ง กันแทรกแซงดาษไป บ้างโลดเล่นเต้นรัวระบำไป มีทหารประจำขี่กรกุมปืน ปลายขอประจำคอทุกตัวสาร ควาญประจำท้ายล้อมเป็นดั่นดงโดยขนัด

แล้วถึงหมู่พยุหแสนยากรโยธาหาญเดินเท้า ถือดาบดั้งเสโลหโตมรหอกใหญ่ หอกคู่ธงทวนธนูปืนนกสับคับคั่ง ซ้ายขวาหน้าหลัง โดยขบวนคชพยุหสงคราม

เสียงเท้าพลและช้างสะเทือนดังพสุธาดลจะทรุด

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า เสด็จยืนพระคชาธารประมวลพล แลคชพยุหโดยขบวนดั้งอยู่ ณ โคกพระยา

ฝ่ายกองตระเวนเห็นดังนั้น ก็เข้าไปกราบทูลพระเจ้าหงสาวดีโดยได้เห็นทุกประการ สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีดรัสว่า ชะรอยจะเป็นทัพพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้ายกออกมาจะกระทำคชพยุหสงครามกับเรา พระองค์ตรัสให้ยกพลหลวงออกจากค่ายตั้งโดยขบวน สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีทรงเกราะเครื่องพิชัยยุทธ ย่อมทับถมด้วยวิชาศาสตร์เวทคาถา แล้วสอดใส่พระมหาสุพรรณสังวาลประดับเพชรพื้นราม สรรพคุณเวทคาถาต่างๆ พระมหามาลาลงเลขยันต์กันสรรพศัสตราวุธภยันตราย สำหรับราชรณรงค์ยุทธ เสร็จเสด็จทรงช้างต้นพลายมงคลปรานทวีปสูงเจ็ดคอกเป็นพระคชาธารประดับคชภรณ์เครื่องมั่นมีกลางช้างแลควาญ เครื่องสูงสำหรับราชรณรงค์แห่โดยขนาด มีหมู่ทหารถือดาบดั้งหมื่นหนึ่ง ล้อมพระคชาธาร พระเจ้าแปรประดับเครื่องอลังการเครื่องพิชัยยุทธ ทรงช้างต้นพลายเทวนาคพินาย สูงหกศอกคืบเจ็ดนิ้วเป็นพระคชาธาร ประดับคชาภรณ์เครื่องมั่นมีควาญแลกลางช้างเป็นกองหน้า มีทหารดาบสองมือพันห้าร้อยล้อมพระคชาธารช้างท้าวพระยารามัญคับคั่งตั้งโดยขบวนกันกงเป็นขนัด เหล่าพยุหโยธาเดินเท้าถือสรรพศัสตราดาดาษโดยขบวน สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ก็ยกพยุหโยธาทวยหาญออกตั้งยังท้องทุ่งตรงหน้าทัพลมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ห่างกันประมาณร้อยเส้น เสด็จยืนพระคชาธารคอยฤกษ์ จึงตรัสให้พลม้ารำทวนชักชิงคลองกันไปให้เริงหน้าทัพ ฝ่ายพลเครื่องเล่น เต้นรำร้องเฮฮาเป็นโกลาหล ฝ่ายพลดาบดั้ง ดาบสองมือ ก็รำล่อเลี้ยวกันไปมา

ขณะนั้นพระเจ้าหงสาวดีทอดพระเนตรดูอากาศ เห็นอาทิตย์แจ่มดวงหมดเมฆหมอกแล้ว คิชฌราชบินนำหน้าทัพ ครั้นเห็นคุภนิมิตราชฤกษ์ดังนั้น ก็ให้ลั่นฆ้องชัยอุโมษแตรสังข์อึงอินทเภรีขึ้นพร้อมกัน ก็ตรัสให้ขับพลเข้าโจมตีทัพสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช

ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช ดำรัสให้แยกพลเป็นปีกกา พลโยธาทั้งสองฝ่ายบ้างแห่โห่โกลาหลเข้าปะทะประจัญตีฟันแทงแย้งยุทธ ยิงปืนระดมศัสตราธุมาการตระหลบไปทั้งอากาศ

พลทั้งสองฝ่าย บ้างตาย บ้างลำบาก กลิ้งกลาดเกลื่อนท้องทุ่งเป็นอันมาก

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า ก็ขับพระคชาธารเข้าชนช้างกองหน้าพระเจ้าหงสาวดี

พระคชาธารเสียทีให้หลังแก่ข้าศึก เอาไว้ไม่อยู่ พระเจ้าแปรได้ท้ายข้าศึกดังนั้น ก็ขับพระคชาธาร ตามไล่ช้างพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้า

พระสุริโยทัยเห็นพระราชสวามีเสียที ไม่พ้นมือข้าศึก ทรงกตัญญูภาพ ก็ขับพระคชาธารพลายทรงสุริยกษัตริย์สะอึกออกรับ

พระคชาธารพระเจ้าแปรได้ล่าง แบกถนัด

พระคชาธารพระสุริโยทัยแหงนหงายเสียที

พระเจ้าแปรจ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ต้องพระอังสาพระสุริโยทัย ขาดกระทั่งถึงราวพระถันประเทศ

พระราเมศวรกับพระมหินทราธิราช ก็ขับพระคชาธารถลันจะเข้าแก้พระมารดาไม่ทันที พอสมเด็จพระชนนีสิ้นพระชนม์กับคอช้าง พระราเมศวร พระมหินทราธิราช พี่น้องทั้งสององค์ถอยรับข้าศึกกันพระศพสมเด็จพระราชมารดาเข้าพระนครได้ โยธาชาวพระนครแตกพ่าย ข้าศึกรี้พลตายเป็นอันมาก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าจึงให้เชิญพระศพพระสุริโยทัย ผู้เป็นอัครมเหสี มาไว้ตำบลสวนหลวง

ครั้นกองทัพสมเด็จพระเจ้าหงสาวดี ยกไปแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าให้แต่งการพระราชทานเพลิงศพพระสุริโยทัย ซึ่งขาดคอช้างเสร็จแล้ว สมเด็จพระมหาธรรมราชาก็ถวายบังคมลากลับขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าให้สถาปนาที่พระราชทานเพลิงนั้นเป็นพระเจดีย์วิหาร เสร็จแล้วให้นามชื่อวัด สบสวรรค์"

เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๓๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริเลือกสรรเหตุการณ์ในพระราชพงศาวดาร ให้ช่างเขียนที่มีฝีมือเขียนรูปภาพและแต่งโคลงบรรยายประกอบ โดยเฉพาะเหตุการณ์ตอนสมเด็จพระสุริโยทัยขาดคอช้างนี้ เป็นตอนพิเศษ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้เขียนภาพ ซึ่งได้ให้รางวัลเป็นที่ ๓ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์โคลงสดุดีพระเกียรติด้วยพระองค์ ดังจะขออัญเชิญมารวมไว้ ณ ที่นี้ ความว่า

"บุเรงนองนามราชเจ้า จอมรา มัญเฮย
ยกพยุหแสนยา ยิ่งแกล้ว
มอญม่านประมวลมา สามสิบ หมื่นแฮ
ถึงอยุธเยศแล้ว หยุดใกล้นครา ฯ
พระมหาจักรพรรดิเผ้า ภูวดล สยามเฮย
วางค่ายรายรี้พล เพียบหล้า
ดำริจักใคร่ยล แรงศึก
ยกนิกรทัพกล้า ออกดั้งกลางสมร ฯ

บังอรอรรคเรศผู้ พิศมัย ท่านนา
นามพระสุริโยทัย ออกอ้าง
ทรงเครื่องยุทธพิชัย เช่นอุป ราชแฮ
เถลิงคชาธารคว้าง ควบเข้าขบวนไคลฯ
พลไกรกองน่าเร้า โรมรัน กันเฮย
ช้างพระเจ้าแปรประจัน คชไท้
สารทรงชวดเชผัน หลังแล่น เตลิดแฮ
เตลงชับคชไล่ใกล้ หวิดท้ายคชาธารฯ
นงคราญองค์เอกแก้ว กระษัตรีย์
มานมนัคกัตเวที ยิ่งล้ำ
เกรงพระราชสามี มลายพระ ชนม์เฮย
ชับคเชนทรเช่นค้ำ ลอีกสู้ดัษกรฯ
ขุนมอญร่อนง้าวฟาด ฉาดฉะ
ขาดแล่งตราบอุระ หรุบดิ้น
โอรสรีบกันพระ ศพสู่ นครแฮ
สูญชีพไปสูญสิ้น พจน์ผู้สรรเสริญฯ"

เหตุการณ์เกี่ยวกับสมเด็จพระสุริโยทัยเป็นเพียงก้าวเดียวของประวัติศาสตร์ของชาติไทย ทำให้ได้สำนึกว่าในอดีตไทยต้องเผชิญภัยรอบด้านเสมอ การที่สามารถตั้งอาณาจักรให้มั่นคงขึ้นมาในดินแดนแหลมทองมิใช่ว่าจะเจริญขึ้นมาอย่างสงบสุขหรืออยู่ตามลำพัง แต่กลับตรงกันข้าม เราต้องต่อสู้ เสียสละ สามัคคี เสียเลือดเนื้อหลั่งลงทับถมไว้บนพื้นแผ่นพสุธาคนแล้วคนเล่า หลายยุคหลายสมัย ซับซ้อนหนาแน่นด้วยวิญญาณบรรพบุรุษ สายเลือดไทยเข้มข้นด้วยความเป็นนักรบและมีเลือดนักสู้ ไม่เลือกว่าเป็นเลือดของบุรุษหรือสตรี ชาติของเราก้าวมาด้วยชีวิตและเลือดเนื้อของบรรพชน

สมเด็จพระสุริโยทัยทรงเป็นสายเลือดไทยที่มีความเป็นนักสู้ที่กล้าหาญ เสียสละเพื่อชาติ ที่กล่าวเช่นนี้ก็เพราะพระมหากษัตริย์เป็นหลักสำคัญของบ้านเมือง เป็นองค์ประมุขของชาติ ถ้าสูญสิ้นเสียในครั้งนั้น บ้านเมืองก็ย่อมระส่ำระสาย โดยเฉพาะในยามสงคราม หากขาดผู้บัญชาการทัพ ย่อมจะเกิดความเพลี่ยงพล้ำได้ง่ายดาย จึงถือว่าวิธีการของสมเด็จพระสุริโยทัยช่วยชาติและผืนแผ่นดินไทยให้รอดพ้นจากบ้านแตกสาแหรกขาด แต่นั่นเป็นอดีต ปัจจุบันสิ่งที่มีค่าและสำคัญที่สุดเหนือสิ่งอื่นใด นั่นคือแบบอย่างที่ดีงามของวีรกษัตรีไทยที่รักชาติเสมอด้วยชีวิต ลูกหลานควรจะได้อนุสรณ์คำนึงและจดจารึกไว้ไม่ลืมเลือนว่าแผ่นดินไทยนี้ต้องช่วยกันทะนุถนอมบำรุงไว้ให้คงอยู่เหมือนอย่างเช่นสมเด็จพระสุริโยทัยทรงรักและหวงแหน

สายไหม จบกลศึก

พระวิสุทธิกษัตรี

พระวิสุทธิกษัตรี เป็นพระราชวงศ์ฝ่ายในสมัยอยุธยาที่สำคัญยิ่งพระองค์หนึ่ง ทรงสืบเชื้อสายจากสมเด็จพระสุริโยทัย วีรกษัตรีผู้ยิ่งใหญ่ และเป็นพระราชมารดาในสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมเด็จพระเอกาทศรถ วีรกษัตริย์ผู้ทรงกอบกู้เอกราชของชาติสมัยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งแรก

พระวิสุทธิกษัตรีเป็นพระราชธิดาในสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ประสูติแต่สมเด็จพระสุริโยทัย มีพระนามเดิมว่า พระสวัสดิราช ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดเกี่ยวกับวันประสูติและวันสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์พระวินิจฉัยไว้ใน **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลข**าว่า

> *"สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ มีลูกเธอหลายพระองค์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเกิดด้วยสมเด็จพระสุริโยทัยพระอัครมเหสี ๕ พระองค์ๆ ชาย ๒ คือ พระราเมศวร เป็นราชโอรสพระองค์ใหญ่ ๑ พระมหินทร ๑ พระองค์หญิง ๓ คือ พระสวัสดิราช ที่ประทานนามว่าพระวิสุทธิกษัตรีย์ เมื่ออภิเษกกับพระมหาธรรมราชา ๑ พระราชบุตรีไม่ปรากฏพระนามพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่าไปเสียพระชนม์ในกลางศึกคราวเดียวกับสมเด็จพระสุริโยทัย ๑ พระเทพกษัตรีย์ซึ่งส่งไปประทานพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต (ไชยเชษฐา) และพระเจ้าหงสาวดีมาแย่งไป ๑ ลูกเธอเกิดด้วยพระสนมปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารพระองค์หญิง ๔ คือ ที่ประทานเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ๑ เจ้าพระยามหาเสนา ๑ เจ้าพระยามหาเทพ ๑ (๒ องค์ หรือทั้ง ๓ องค์นี้ ข้าพเจ้าสงสัยว่าที่จริงจะไม่มี ผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดารจะว่าเลยไปจึงไม่ปรากฏพระนาม) กับพระแก้วฟ้าที่ประทานพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุดแทนพระเทพกษัตรีย์ ๑ ยังพระศรีเสาวราชอีกพระองค์ ๑ ที่สมเด็จพระมหินทราธิราชให้สำเร็จโทษเสีย เมื่อจวนจะเสียกรุงแก่พระเจ้าหงสาวดี ความที่กล่าวในฉบับหลวงประเสริฐ ทำให้เข้าใจว่าเป็นราชบุตรสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เห็นจะเป็นลูกพระสนมอีกพระองค์ ๑"*

เรื่องราวที่เกี่ยวกับพระวิสุทธิกษัตรี ปรากฏความเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงยอมรับคำกราบบังคมทูลเชิญให้เสด็จขึ้นครองราชย์ ก่อนหน้านี้บ้านเมืองระส่ำระสายภายหลังจากที่สมเด็จพระไชยราชาธิราชเสด็จสวรรคต ขุนวรวงศาธิราชและท้าวศรีสุดาจันทร์ยึดกุมอำนาจการปกครอง มีขุนนางกลุ่มหนึ่งนำโดยขุนพิเรนทรเทพวางแผนกำจัดได้เป็นผลสำเร็จ กราบบังคมทูลเชิญพระเทียรราชาปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อขึ้นครองราชย์แล้ว จึงโปรดให้บำเหน็จความชอบขุนนางกลุ่มนี้ พระราชพงศาวดารบันทึกว่า

"คนสี่คนนี้เอาชีวิตและโคตรแลกความชอบไว้ในแผ่นดิน แล้วตรัสว่าขุนพิเรนทรเทพเล่า บิดาเป็นพระราชวงศ์พระร่วง มารดาไชร้เป็นพระราชวงศ์แห่งสมเด็จพระไชยราชาธิราชเจ้า ขุนพิเรนทรเทพปฐมคิด เอาเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า ให้รับพระบัณฑูรครองเมืองพระพิษณุโลก จึงตรัสเรียก ***สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระสวัสดิราชถวายพระนามพระวิสุทธิกษัตรี*** *เป็นตำแหน่งพระอัครมเหสีเมืองพระพิษณุโลก พระราชทานเครื่องราชาบริโภคให้ตำแหน่งศักดิ์ฝ่ายทหารพลเรือนเรือชัยพื้นดำพื้นแดงคู่หนึ่ง และเครื่องราชกกุธภัณฑ์ให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าทรงขึ้นไป เอาขุนอินทรเทพเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช ครองเมืองนครศรีธรรมราช พระราชทานลูกพระสนมเอกองค์หนึ่ง เจียดทองคู่หนึ่ง พานทองหนึ่งคู่ เต้าน้ำทอง กระบี่กั้นหยั่น เสลี่ยงงา เสลี่ยงกลีบบัว เครื่องสูงพร้อม เอาหลวงศรียศเป็นเจ้าพระยามหาเสนาบดี เอาหมื่นราชเสน่หาเป็นเจ้าพระยามหาเทพ พระราชทานลูกพระสนมและเครื่องสูง เครื่องทอง เสลี่ยงงา เสลี่ยงกลีบบัว แก่เจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยามหาเทพเหมือนกันกับเจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช หมื่นราชเสน่หา นอกราชการที่ยิงมหาอุปราชตกช้างตายนั้น ปูนบำเหน็จให้เป็นพระยาภักดีนุชิต พระราชทานเจียดทองซ้ายขวา กระบี่บั้งทอง เต้าน้ำทอง พระราชทานลูกพระสนมเป็นภรรยา ฝ่ายพระยาพิชัย พระยาสวรรคโลกนั้น พระราชทานบำเหน็จให้เป็นเจ้าพระยาพิชัย เจ้าพระยาสวรรคโลก พระราชทานเจียดทองซ้ายขวา กระบี่บั้งทอง เต้าน้ำทอง พระหลวงขุนหมื่นนั้น พระราชทานบำเหน็จความชอบโดยอนุกรมลำดับแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสาบานไว้ว่า กษัตริย์พระองค์ใดได้ครองพิภพไปภายหน้า อย่าให้กระทำร้ายแก่ญาติพี่น้องพวกพงศ์สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าและเจ้าพระยาศรีธรรมโศกราช และเจ้าพระยามหาเสนา และเจ้าพระยามหาเทพ ให้โลหิตตกลงในแผ่นดิน ถ้ากษัตริย์พระองค์ใดมิได้กระทำตามคำเราสาบานไว้ อย่าให้กษัตริย์พระองค์นั้นคงอยู่ในเศวตฉัตร"*

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงตระหนักถึงความสำคัญของขุนพิเรนทรเทพ จึงทรงสถาปนาให้เป็นเจ้า ทรงเชื่อมสายสัมพันธ์ให้เป็นดังเครือญาติโดยการพระราชทานพระวิสุทธิกษัตรีให้เป็นพระอัครมเหสี และทรงให้ไปครองเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขณะนั้น กรุงศรีอยุธยาเริ่มได้รับผลกระทบจากการแผ่พระราชอำนาจของกษัตริย์พม่าในสมัยพระเจ้าตเบ็งชเวตี้ ปรากฏว่าพระมหาธรรมราชาเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกได้ไม่ทันถึงครึ่งปี ก็เกิดศึกหงสาวดี พระเจ้าตเบ็งชเวตี้ยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๐๙๒ คือศึกครั้งที่เสียสมเด็จพระสุริโยทัย ในครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิมีรับสั่งให้พระมหาธรรมราชายกกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาตีโอบหลังข้าศึก พระเจ้าตเบ็งชเวตี้ทรงเกรงว่าจะถูกตีกระหนาบจึงรีบเลิกทัพกลับ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตรัสสั่งให้พระราเมศวรและพระมหาธรรมราชาตามตีข้าศึก แต่กลับเสียทีถูกล้อมจับได้ทั้ง ๒ พระองค์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิต้องทรงยอมเลิกรบและไถ่องค์พระราเมศวรและพระมหาธรรมราชากลับมา หลังจากนั้นว่างศึกหงสาวดีอยู่ถึง ๑๔ ปี จึง

สันนิษฐานว่าในช่วงเวลานี้พระโอรสพระธิดาของพระมหาธรรมราชาและพระวิสุทธิกษัตรีเสด็จสมภพทั้ง ๓ พระองค์ โดยมีพระสุวรรณกัลยาณีหรือพระสุพรรณกัลยาณีเป็นพระธิดาองค์โต ถัดมาคือสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมเด็จพระเอกาทศรถ ทั้ง ๓ พระองค์ล้วนทรงมีคุณูปการอย่างใหญ่หลวงต่อความเป็นมาของชาติไทยทั้งสิ้น

ในระหว่างที่ว่างศึกอยู่ ๑๔ ปีนั้น ทางพม่าก็เปลี่ยนแผ่นดินจากพระเจ้าตเบ็งชเวตี้เป็นพระเจ้าบุเรงนอง เมื่อทรงมีสถานะมั่นคงแล้ว ก็ได้ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ. ๒๑๐๖ โดยเข้ามาทางด่านแม่ละเมาโจมตีหัวเมืองทางเหนือมาก่อน ตีได้เมืองกำแพงเพชร สุโขทัย สวรรคโลก พิชัย ส่วนพระมหาธรรมราชาตั้งรับข้าศึกอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ต่อต้านอย่างแข็งขัน พม่าจะตีหักเอาเมืองไม่ได้ จึงตั้งล้อมอยู่จนในเมืองหมดเสบียงอาหาร ประกอบกับเกิดไข้ทรพิษระบาดภายในเมือง พระมหาธรรมราชาจึงจำต้องยอมแพ้และอ่อนน้อมต่อหงสาวดี ความในพระราชพงศาวดารบันทึกว่า

> *"เราคอยทัพกรุงเทพมหานครช้าพันกำหนดอยู่แล้วก็ไม่ยกขึ้นมา อันศึกพระเจ้าหงสาวดียกมาครั้งนี้เป็นอันมาก เสียงพลเสียงช้างเสียงม้าดังเกิดลมพยุใหญ่ เห็นเหลือกำลังเรานัก ถ้าเรามิออกไปพระเจ้าหงสาวดีก็จะให้ทหารเข้าหักเหยียบเอาเมือง สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรจะมาถึงพินาศฉิบหายสิ้น ทั้งพระพุทธคาสนาก็จะเศร้าหมองดูมิควรเลย จำเราจะออกไป ถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก จะทรงพระพิโรธประการใดก็ดี ก็จะตายแต่ตัว จะแลกเอาชีวิตสัตว์ให้รอดไว้"*

พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองให้พระมหาธรรมราชาและกรมการเมืองกระทำสัตย์ว่าจะจงรักภักดีต่อหงสาวดี แล้วเกณฑ์ให้พระมหาธรรมราชากับพระยาสวรรคโลก และพระยาพิชัยอยู่ในกองทัพหลวง ยกลงไปตีกรุงศรีอยุธยา

ธรรมเนียมการศึกและการปกครองบ้านเมืองในสมัยโบราณ หากเมืองใดมีกำลังเข้มแข็งกว่าก็สามารถครอบครองเมืองเล็กตลอดจนถึงผู้คนพลเมือง ส่วนเมืองที่เล็กกว่าหรือมีกำลังน้อยกว่าก็จำต้องยอมรับอำนาจเมืองใหญ่ แต่หากว่าเมืองใหญ่อ่อนแอลงเมื่อใด เมืองเล็กก็อาจจะแยกตัวออกมาเป็นอิสระ ในกรณีเมืองพิษณุโลกก็เช่นกัน แม้ว่าพระมหาธรรมราชาจะมีความใกล้ชิดกับกรุงศรีอยุธยาเพียงใด ก็จำเป็นต้องยอมรับอำนาจของหงสาวดี และต้องเป็นกำลังให้ตามที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจะมีรับสั่งให้ทำราชการใด ระหว่างนั้นพระวิสุทธิกษัตรีและพระโอรสธิดายังคงประทับที่เมืองพิษณุโลก

กองทัพหงสาวดีตีป้อมที่รายรอบพระนครศรีอยุธยาได้หมดแล้ว ก็ตั้งล้อมเมืองไว้ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมีพระราชสาส์นถามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่าจะสู้รบต่อไปหรือจะยอมเป็นไมตรี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตรัสปรึกษาข้าราชการเห็นว่าไม่มีทางได้ชัยชนะข้าศึก จึงทรงยอมเป็นไมตรีเพื่อรักษาไพร่บ้านพลเมืองไม่ให้ข้าศึกล้างผลาญทำลายเมือง พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงเรียกค่าไถ่เมืองหลายประการ และก่อนจะเลิกทัพกลับ พงศาวดารพม่าบันทึกว่าพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงเชิญสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จไปเมืองหงสาวดีด้วย แต่หลักฐานของไทยกล่าวเพียงว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จออกทรงพระผนวช

จึงทรงมอบราชสมบัติให้สมเด็จพระมหินทราธิราช พระราชโอรสครองกรุงศรีอยุธยาแทน นอกจากนั้นพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยังได้ตรัสขอพระนเรศวร พระโอรสของพระมหาธรรมราชาไปเป็นราชบุตรบุญธรรมด้วย นั่นคือเชิญไปเป็นตัวประกัน ให้จงรักภักดีต่อหงสาวดีนั่นเอง

หลังเหตุการณ์ครั้งนี้ ทำให้เกิดความบาดหมางระหว่างสมเด็จพระมหินทราธิราชและพระมหาธรรมราชา เป็นเหตุให้พระมหาธรรมราชาเข้าไปใกล้ชิดกับหงสาวดีมากขึ้น จนพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงแต่งตั้งพระมหาธรรมราชาเป็นเจ้าฟ้าศรีสรรเพชญ์ เจ้าประเทศราชครองเมืองเหนือทั้งปวงขึ้นต่อกรุงหงสาวดี ไม่ต้องขึ้นกับสมเด็จพระมหินทราธิราชต่อไป ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระมหินทราธิราชจึงมีพระราชประสงค์ที่จะปราบปรามและรวบรวมหัวเมืองเหนือให้เข้ามาอยู่ในอำนาจของอยุธยาตามเดิม โดยทรงสนับสนุนให้พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุตยกเข้ามาตีเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชาจึงเสด็จไปกรุงหงสาวดีเพื่อขอความช่วยเหลือจากพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง

สมเด็จพระมหินทราธิราชทรงเล็งเห็นว่าบ้านเมืองอยู่ในภาวะคับขันอีกครั้ง จึงกราบบังคมทูลเชิญให้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงลาผนวชขึ้นครองราชสมบัติอีกครั้ง และกราบทูลว่า *"พระมหาธรรมราชานี้มิได้สวามิภักดิ์ต่อพระองค์แล้ว ไปใฝ่ฝากไมตรีแก่พระเจ้าหงสาวดีถ่ายเดียว จำจะยกทัพรีบขึ้นไปเชิญเสด็จพระเจ้าพี่นางกับราชนัดดาลงมาไว้ ณ พระนครศรีอยุธยา ถึงมาตรพระมหาธรรมราชาจะคิดประการใดก็จะเป็นห่วงอาลัยอยู่ อันพระมหาธรรมราชาเห็นจะไม่พ้นเงื้อมพระหัตถ์ สมเด็จพระราชบิดาก็เห็นด้วย จึงดรัสให้พระยารามอยู่จัดแจงรักษาพระนคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับพระมหินทรโอรสาธิราช ก็กรีธาพลเสด็จโดยชลมารคถึงเมืองพิษณุโลก ก็รับเสด็จพระวิสุทธิกษัตรีกับเอกาทศรถอันเป็นพระภาคิไนยราชและครัวอพยพข้าหลวงเดิมซึ่งให้ขึ้นมาแต่ก่อนนั้น แล้วสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกับพระมหินทราธิราช ก็เสด็จล่องจากเมืองพระพิษณุโลกไปประทับยังเมืองนครสวรรค์"*

พระเจ้าหงลาวดีบุเรงนองอาศัยเหตุนี้ ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา ดังความในพระราชพงศาวดารที่ว่า *"ฝ่ายข้าหลวงในเมืองพระพิษณุโลก ครั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก และสมเด็จพระมหินทราธิราช มานำพระวิสุทธิกษัตรีและเอกาทศรถกับครอบครัวอพยพข้าหลวงเดิมลงไปแล้ว ก็ขึ้นม้ารีบไปยังกรุงหงสาวดี กราบทูลแด่พระมหาธรรมราชาเจ้าทุกประการ พระมหาธรรมราชาได้แจ้งดังนั้น ก็ดกพระทัยจึงเข้าไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดีเอาเหตุซึ่งพระยารามกับสมเด็จพระมหินทราธิราชคิดการกันแต่ต้น จนมาหักหาญรับพระวิสุทธิกษัตรีลงไปกรุงพระมหานครศรีอยุธยานั้น ทูลแก่พระเจ้าหงสาวดีทุกประการ พระเจ้าหงสาวดีแจ้งเหตุดังนั้น ก็เคืองพระราชหฤทัย จึงตรัสแก่พระมหาธรรมราชาว่า ซึ่งกรุงพระมหานครเสียสัตยานุสัตย์กลับเป็นปรปักษ์ข้าศึกแก่พระเจ้าน้องเรานั้นจะละไว้มิได้ พระเจ้าน้องเราเร่งลงไปจัดแจงกองทัพทั้งเจ็ดเมืองเหนือและเสบียงอาหารไว้ให้สรรพ เดือน ๑๒ เราจะยกลงไป"* และในการศึกครั้งนี้ก็เป็นคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๑๑๒

ในระหว่างการศึก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระประชวรสวรรคต สมเด็จพระมหินทราธิราชขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อ เมื่อเสียกรุงแล้ว พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเชิญเสด็จไปประทับที่กรุงหงสาวดี และทรงอภิเษกให้พระมหาธรรมราชาครองกรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามว่าสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ ใน

พงศาวดารเรียกตามพระนามก่อนว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช แต่ไม่ปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับพระประวัติของพระวิสุทธิกษัตรีเพิ่มเติม มีแต่พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมเด็จพระเอกาทศรถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระวิสุทธิกษัตรีที่ทรงพระคุณต่อแผ่นดินอย่างหาที่เปรียบมิได้ ทรงกอบกู้เอกราชกลับคืนมา และแผ่พระบรมเดชานุภาพของกรุงศรีอยุธยาให้เจริญมั่นคงต่อมาอีกเป็นเวลานาน

บรรณานุกรม

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ดอกเบี้ย, ๒๕๔๒.

ประพัฒน์ ตรีณรงค์. "สมเด็จพระวิสุทธิกษัตรีย์" **เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม ๔.** กรุงเทพฯ : บริษัทฉลองรัตน จำกัด, ๒๕๓๕.

ศิลปากร, กรม. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘๒ เรื่อง พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียมกรุงลอนดอน.** [ม.ป.ท.]: ๒๕๓๗.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด).** พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์.** พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

_____. **รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลีต (วัน วลิต).** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด โชติวงศ์ ปริ้นติ้ง, ๒๕๔๖.

_____. **๔๗๐ปี แห่งมิตรสัมพันธ์ระหว่างไทยและโปรตุเกส.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์หัตถศิลป์, ๒๕๒๘.

ส. พลายน้อย (สมบัติ พลายน้อย). **พระบรมราชินี และเจ้าจอมมารดา.** พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด รวมสาส์น, ๒๕๐๖.

สุทธิพันธ์ ขุทรานนท์

พระบรมดิลก

พระบรมดิลกเป็นพระราชธิดาในสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ประสูติแต่สมเด็จพระสุริโยทัย พระอัครมเหสี ซึ่งมีพระราชโอรสและพระราชธิดารวม ๕ พระองค์ พระราชโอรสคือ พระราเมศวร และพระมหินทร ส่วนพระราชธิดาคือ พระวิสุทธิกษัตรี พระบรมดิลก และพระเทพกษัตรี

มีเอกสารเพียง ๒ ฉบับที่เล่าเรื่องราวของพระบรมดิลก คือ **พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ** และ**คำให้การชาวกรุงเก่า**

พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ ว่า พ.ศ. ๒๐๙๑ เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสวยราชย์ได้ ๗ เดือน พระยาหงสาวดีคือพระเจ้าตเบ็งชเวตี้ ได้ยกทัพมาล้อมพระนครศรีอยุธยาในเดือน ๔ เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จออกรบศึกหงสาวดีนั้น สมเด็จพระอัครมเหสี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราชบุตรีเสด็จทรงช้างออกไปโดยเสด็จด้วย และเมื่อได้รบกับทัพหน้าแตกมาปะทัพหลวงเป็นโกลาหล และสมเด็จพระอัครมเหสี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระราชบุตรีนั้น ได้รบด้วยข้าศึกสิ้นพระชนม์กับคอช้างศึกครั้งนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระราเมศวรถูกจับ ต้องส่งพระยาช้างต้น ๒ ช้างไปแลกถึงเมืองกำแพงเพชร

แต่พระราชพงศาวดารฉบับความพิสดาร ซึ่งกล่าวถึงเพียงสมเด็จพระสุริโยทัยเพียงพระองค์เดียว เช่น **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา** บันทึกว่า เมื่อกองทัพทั้งสองฝ่ายปะทะกันนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงขับพระคชาธารเข้าชนช้างกองหน้าพระเจ้าหงสาวดี พระคชาธารเสียทีให้หลังข้าศึกเอาไว้ไม่อยู่ พระเจ้าแปรได้ท้ายข้าศึกก็ขับพระคชาธารตามไล่พระมหาจักรพรรดิ สมเด็จพระสุริโยทัยทรงเห็นพระราชสวามีเสียทีจะไม่พ้นมือข้าศึก ทรงพระกดัญญูภาพก็ขับพระคชาธารสะอึกออกรับ พระคชาธารพระเจ้าแปรได้ล่างแบกถนัด พระคชาธารสมเด็จพระสุริโยทัยแหงนหงายเสียที พระเจ้าแปรก็จ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าวต้องพระอังสาสมเด็จพระสุริโยทัยขาดถึงราวพระถัน พระราเมศวรกับพระมหินทราธิราชก็ขับพระคชาธารถลันจะเข้าแก้พระราชชนนีแต่ไม่ทันท่วงที พระราชชนนีสิ้นพระชนม์กับคอช้าง ทั้งสองพี่น้องจึงถอยรอรับข้าศึกกันพระศพสมเด็จพระราชมารดาเข้าพระนคร ทัพพระนครแตกพ่ายล้มตายเป็นจำนวนมาก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงเชิญพระศพพระอัครมเหสีมาไว้ตำบลสวนหลวง เมื่อเสร็จศึกหงสาวดีแล้ว จึงโปรดให้แต่งการพระราชทานเพลิงพระศพและสถาปนาที่พระราชทานเพลิงนั้นเป็นพระเจดีย์วิหาร พระราชทานนามวัดสบสวรรค์

อย่างไรก็ตาม **คำให้การชาวกรุงเก่า**เป็นเอกสารฉบับเดียวที่ระบุพระนามพระราชธิดาหรือพระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้ว่า พระบรมดิลก และยังเล่าถึงวีรกรรมของพระองค์อย่างละเอียดความว่า

พระเจ้าหงสาวดีทรงขอช้างเผือกจากพระมหาจักรวรรดิ (สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ) ไม่ได้ จึงยกทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยา ได้สู้รบกันหลายครั้ง ในที่สุดจึงทรงนัดหมายจะออกทำยุทธหัตถีในอีก ๗ วัน ข้างหน้า ปรากฏว่าเมื่อถึงกำหนดนัดหมาย พระมหาจักรวรรดิทรงพระประชวรมาก พระมหาเทวีผู้เป็นอัครมเหสีจึงประชุมพระราชวงศ์และข้าราชการทั้งปวง เพราะหากไม่ออกทำยุทธหัตถีตามสัญญา จะต้องยอมเสียราชสมบัติให้ข้าศึก พระบรมดิลกพระราชธิดาซึ่งมีพระชนม์ได้ ๑๖ พรรษา จึงกราบบังคมทูล รับอาสาออกไปชนช้างกับพระเจ้าหงสาวดี ฉลองพระคุณสมเด็จพระราชบิดาถึงแม้จะต้องเสียชีวิตในท่ามกลางข้าศึกก็มิได้คิด จะเอาชื่อให้ปรากฏไว้ในแผ่นดินชั่วกัลปาวสาน

พระมหาเทวีทรงห้ามปรามหลายครั้ง พระบรมดิลกก็ยังทรงยืนกราน พระมหาเทวีจึงต้องทรงอนุญาต

พระบรมดิลกทรงเครื่องพิชัยยุทธอย่างพระมหาอุปราชเข้าเฝ้ารับพระพรจากสมเด็จพระราชบิดาพระราชมารดาแล้ว ก็ถวายบังคมลาออกมาทรงช้างบรมฉัททันต์ซึ่งกำลังคลั่งตกมัน เมื่อเข้ากระทำยุทธหัตถีที่ทุ่งมโนรมย์ พระบรมดิลกไม่ชำนาญในการขับขี่ช้างก็เสียทีแก่พระเจ้าหงสาวดี ช้างบรมฉัททันต์บนท้ายพระเจ้าหงสาวดีเห็นได้ทีก็ทรงพระแสงของ้าวฟันถูกพระบรมดิลกตกจากช้างทรง พระบรมดิลกทรงร้องได้คำเดียวก็สิ้นพระชนม์ พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงฟังพระสุรเสียงทราบชัดว่าเป็นสตรีก็ทรงเสียพระทัย ทั้งละอายแก่ไพร่พลและนานาประเทศ ว่าจะเป็นที่ลือชาไปชั่วกาลนานว่าเป็นคนขลาด ทำยุทธนาการกับสตรีตรัสแล้วก็ยกทัพกลับหงสาวดี

นายทัพนายกองกรุงศรีอยุธยาจึงเชิญพระศพพระบรมดิลกกลับพระนคร พระมหาจักรวรรดิและพระมหาเทวีทรงเศร้าเสียพระทัยเป็นอันมาก รับสั่งให้ทำเมรุเชิญพระศพขึ้นประดิษฐาน จัดพระราชพิธีพระราชทานเพลิงอย่างสมพระเกียรติ เมรุที่พระราชทานเพลิงก่อเป็นพระเจดีย์บรรจุพระอัฐิพระบรมดิลกนั้นมีชื่อปรากฏว่าตำบลเนินเจ้า พระมหาจักรวรรดิและพระมหาเทวีทรงพระเสน่หาอาลัยในพระราชธิดาดังชีวิตของพระองค์ จึงรับสั่งให้ช่างหล่อพระรูปพระบรมดิลกด้วยทองคำหนัก ๒๗๐ บาท ประดับเพชรนิลจินดาควรค่าถึง ๕๐๐๐ แล้วให้อัญเชิญพระรูปไว้ข้างที่พระบรรทม ต่อมาในรัชกาลหลังๆ ก็ได้อัญเชิญไว้ที่หอพระเป็นที่สักการบูชา ยังปรากฏอยู่จนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒

ถึงแม้คำให้การชาวกรุงเก่าจะมิได้ระบุว่าพระมหาเทวีหรือสมเด็จพระสุริโยทัยสวรรคต ในสงครามยุทธหัตถี เมื่อประมวลจากหลักฐานทั้งพระราชพงศาวดารฉบับสังเขปแต่มีความแม่นยำเรื่องศักราชอย่างพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ และพระราชพงศาวดารความพิสดารซึ่งล้วนระบุวีรกรรมของสมเด็จพระสุริโยทัยแล้ว พระบรมดิลกคงสละพระชนมชีพเพื่อสมเด็จพระชนก และเพื่อชาติบ้านเมืองพร้อมกับสมเด็จพระราชชนนี และพระเจดีย์ศรีสุริโยทัยที่วัดสบสวรรค์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยานั้น เดิมก็มีพระเจดีย์ ๒ องค์คู่กัน แต่อีกองค์หนึ่งชำรุดทรุดโทรมไปจนเหลือเพียงองค์เดียว จึงบูรณะปฏิสังขรณ์เพียงองค์เดียว พร้อมทั้งได้รับนามพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ว่าพระเจดีย์ศรีสุริโยทัย

แม้ปัจจุบันจะไม่มีวัตถุสถานโบราณชิ้นใดเหลือเป็นอนุสรณ์ถึงพระบรมดิลก แต่เพียงเสี้ยวจารึกในเอกสารประวัติศาสตร์ทั้งฉบับหลวงและฉบับราษฎร์ ๒ ฉบับ ก็นับว่าเพียงพอเป็นหลักฐานให้ชนรุ่นหลังได้เรียนรู้ ได้น้อมรำลึก ได้ยึดถือและเชิดชูพระบรมดิลกวีรสตรีไทยผู้รักชาติ รักราชบัลลังก์ยิ่งอีกพระองค์หนึ่ง

บรรณานุกรม

โยธาธรรมนิเทศ, นายพันตรีหลวง (ผู้ชำระและเรียบเรียง). **คำให้การชาวกรุงเก่า.** นนทบุรี : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๖. (ต้นฉบับเอกสารโบราณจากสำนักหอสมุดแห่งชาติ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราชจัดพิมพ์).

ศิลปากร, กรม. **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, ๒๕๔๒. (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติ ครบ ๕๐ ปี มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในนามคณะกรรมการโครงการชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร).

_____. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์แห่งประเทศไทย จำกัด, ๒๕๓๔.

สมภพ จันทรประภา. "พระบรมดิลก". **เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เรืองแสงการพิมพ์, ๒๕๒๘. (สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติจัดพิมพ์)

วีณา โรจนราธา

พระเทพกษัตรี

พระเทพกษัตรีเป็นพระราชธิดาพระองค์หนึ่งในสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประสูติแต่สมเด็จพระสุริโยทัย มีเรื่องราวความสำคัญปรากฏอยู่ในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในฐานะที่เป็นผู้ทรงเชื่อมสัมพันธไมตรีระหว่างกรุงศรีอยุธยาและกรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างร่มขาวเวียงจันทน์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระวินิจฉัยว่า ลมเด็จพระมหาจักรพรรดิมีพระเจ้าลูกเธอ ซึ่งประสูติแต่สมเด็จพระสุริโยทัยพระอัครมเหสี ๕ พระองค์ คือ

๑. สมเด็จพระราเมศวร
๒. สมเด็จพระมหินทราธิราช
๓. พระสวัสดิราช ต่อมาพระราชทานพระนามว่า พระวิสุทธิกษัตรี
๔. พระราชบุตรีไม่ปรากฏพระนาม เสียพระชนม์กลางศึกคราวเดียวกับสมเด็จพระสุริโยทัย
๕. พระเทพกษัตรี

ในสมัยเดียวกับที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงครองราชสมบัติ ณ กรุงศรีอยุธยานั้น ภายหลังจากศึกคราวที่กรุงศรีอยุธยาสูญเสียสมเด็จพระสุริโยทัย ทางพม่าก็เปลี่ยนแผ่นดินเนื่องจากพระเจ้าหงสาวดีตเบ็งชเวตี้เสด็จสวรรคต พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองขึ้นครองราชย์ ทรงแผ่พระบรมเดชานุภาพออกไปรอบทิศทาง ภายหลังจากเลิกทัพกลับจากกรุงศรีอยุธยาแล้ว ได้ข่าวว่าพระเจ้าเชียงใหม่เมกุติคบคิดกับพระยานครลำปาง พระยาแพร่ พระยาน่าน และพระยาเชียงแสน ซึ่งขณะนั้นเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของหงสาวดี คิดแข็งเมือง พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจึงยกกองทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๗ ในการรบคราวนั้น พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองขอให้กรุงศรีอยุธยาส่งกองทัพขึ้นไปช่วยตีเมืองเชียงใหม่ด้วยเนื่องจากเป็นไมตรีกัน ช่วงเวลานั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงมอบราชสมบัติให้สมเด็จพระมหินทราธิราช เป็นพระมหากษัตริย์แล้ว ทรงขอให้พระมหาธรรมราชาจัดกองทัพเมืองเหนือขึ้นไปช่วยพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง คำว่า หัวเมืองเหนือ ในสมัยนั้นกินความถึงประมาณเมืองพิษณุโลก กำแพงเพชร สุโขทัย

พระมหาธรรมราชาทรงคุมกองทัพเมืองพิษณุโลกขึ้นไปช่วยตีเมืองเชียงใหม่ด้วยพระองค์เอง ปรากฏว่าพระเจ้าเชียงใหม่เมกุติทรงยอมแพ้แต่โดยดี แต่พระยา ๔ คน จับได้เพียงพระยาเชียงแสน อีก ๓ คน หนีไปพึ่งพระบารมีพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างร่มขาวเวียงจันทน์ จึงเป็นเหตุให้เกิดศึกหงสาวดีกับเวียงจันทน์ในเวลาต่อมา เมื่อพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตีได้เมืองเชียงใหม่แล้ว มีรับสั่งให้พระมหาอุปราชายกทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ เพื่อติดตามพระยาทั้ง ๓ คน ส่วนทัพหลวงยกกลับเมืองหงสาวดี

กองทัพพระมหาอุปราชายกไปถึงเวียงจันทน์ พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชทรงเห็นว่า เหลือกำลังสู้ไม่ได้ จึงทิ้งเมืองเวียงจันทน์พากองทัพหลบไปตั้งซุ่มซ่อนอยู่ในป่า พระมหาอุปราชาก็เข้ายึดครองเมืองเวียงจันทน์ แต่ยังไม่สามารถติดตามตีกองทัพพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชได้ ด้วยเป็นฤดูฝนพอดี กองทัพหงสาวดีไม่จัดเจนในพื้นที่ก็ตั้งรับอยู่ในเมืองเวียงจันทน์ ส่วนพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชทรงใช้ยุทธวิธีแต่งกองโจรแยกย้ายกันไปตีตัดกำลังลำเลียงเสบียงอาหาร ทำให้กองทัพหงสาวดีอดอยากหมดกำลัง ไม่มีกำลังพอจะทำศึกสงครามต่อไปได้ จึงล่าทัพกลับหงสาวดี พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชให้กองทัพออกติดตามข้าศึกสู้รบกัน ปรากฏว่าเป็นครั้งแรกที่กองทัพหงสาวดีต้องพ่ายศึกล่าหนีไป เป็นเหตุให้พระนามของพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชเลื่องลือไปเป็นพระเกียรติยศอย่างสูง

กองทัพหงสาวดีเมื่อถอยออกจากเวียงจันทน์ได้เชิญพระมเหสีเทวีตลอดจนพระประยูรญาติของพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชไปประทับที่เมืองหงสาวดีด้วย เมื่อพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชกลับมาครองเมืองเวียงจันทน์อีกครั้ง จึงคิดหาพระมเหสีใหม่ ทรงทราบว่าพระราชธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิอันประสูติแด่สมเด็จพระสุริโยทัยทรงเจริญวัยแล้ว จึงเห็นทางที่จะผูกสัมพันธไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาด้วยเห็นว่ามีเหตุที่แค้นเคืองกรุงหงสาวดีเช่นเดียวกัน จึงทรงแต่งทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นคุมเครื่องราชบรรณาการมาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรติ ความในพระราชพงศาวดารว่า

> *"ในลักษณพระราชสาส์นนั้นว่า ข้าพระองค์ผู้ผ่านพิภพกรุงศรีสัตนาคนหุต ขอถวายอภิวาทวันทนามายังสมเด็จพระบิตุราธิราช ผู้ผ่านพิภพกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมด้วยพระราชมหาสถาน มเหฬารอันยิ่งเป็นมิ่งมงกุฎด้วยสัตตเสวตกุญชรชาติตัวประเสริฐศรีเมือง ข้าพระองค์ยังไม่มีเอกอัครราชกัลยาณีที่จะสืบศรีลุริยวงศ์ในกรุงศรีสัตนาคนหุตต่อไปมิได้ ข้าพระองค์ขอพระราชทานพระราชธิดาอันทรงพระนามพระเทพกษัตรี ไปเป็นปิ่นศรีสุรางคนิกรกัญญาในมหานคเรศปราจีนทิศเป็นทางพระราชสัมพันธมิตรไมตรีสุวรรณปัฐพีแผ่นเดียวกันชั่วกัลปาวสาน"*

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ทรงเห็นสมควรที่จะสานสัมพันธไมตรีกับอาณาจักรล้านช้างเพื่อร่วมกันต้านกรุงหงสาวดี จึงทรงตอบพระราชสาส์นให้พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชแต่งทูตานุทูตลงมารับพระเทพกษัตรีได้ ปรากฏว่า เมื่อคณะทูตานุทูตกับไพร่ ๕๐๐ และท้าวนางเถ้าแก่ฝ่ายล้านช้างมาถึงกรุงศรีอยุธยา พระเทพกษัตรีทรงพระประชวรหนัก ไม่สามารถเสด็จพระราชดำเนินได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงเห็นว่าหากล่าช้าไปจะเสียพระราชไมตรี จึงทรงส่งพระแก้วฟ้าพระราชธิดาอีกพระองค์หนึ่งให้ขึ้นไปแทน พระราชทานเครื่องราชูปโภคสำหรับอัครมเหสีกรุงกษัตริย์ พร้อมด้วยสนมสาวใช้ทาสกรรมกรชายห้าร้อยหญิงห้าร้อยไปด้วย

เมื่อพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชทรงทราบความจริงก็เสียพระทัย สาเหตุที่ทรงขอพระเทพกษัตรีเพราะทรงเป็นเชื้อสายของสมเด็จพระสุริโยทัยผู้ทรงเกียรติยศยิ่ง ด้วยทรงสละพระชนมชีพแทนพระราชสวามี ถือเป็นดระกูลวงศ์กตัญญูอันประเสริฐ *"ถึงมาตรว่าพระแก้วฟ้าราชบุตรีจะมีศรีสรรพลักษณโสภาคย์ยิ่งกว่าพระเทพกษัตรีร้อยเท่าพันทวีก็ดี ยังไปล้างกิตติศัพท์พระเทพกษัตรีเสียได้"* พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชจึงทรงส่งพระแก้วฟ้าคืน และขอให้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระราชทานพระเทพกษัตรีตามที่ทรงอนุญาตมาแต่เดิม

พอพระเทพกษัตรีหายประชวรแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงทรงส่งพระเทพกษัตรีทรงสีวิกากาญจนยานุมาศ โดยมีพระยาแมนคุมไพร่ ๑๐๐๐ คน ขึ้นไปกรุงศรีสัตนาคนหุต

ฝ่ายพระมหาธรรมราชาได้นำความนี้ไปแจ้งให้พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงทราบ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทรงแต่งให้พระตะบะเป็นนายกอง คุมพลมาตั้งซุ่มอยู่ที่ตำบลมะเริง นอกด่านเมืองเพชรบูรณ์ สกัดตีชิงพระเทพกษัตรีไปถวายพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองที่กรุงหงสาวดี

เหตุการณ์ครั้งนี้ ทำให้พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชทรงพระพิโรธมาก เตรียมยกทัพไปตีเมืองพิษณุโลก แต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงขอร้องไว้ จึงยังมิได้ทำศึกกันในคราวนี้

หลังจากนี้ ไม่พบเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระประวัติของพระเทพกษัตรีอีก จากเรื่องราวเท่าที่ทราบเกี่ยวกับพระเทพกษัตรี ทำให้ได้ทราบถึงพระเกียรติของสมเด็จพระสุริโยทัยว่าปรากฏแผ่ไพศาลเพียงใด การที่พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชได้รับพระราชทานพระเทพกษัตรีจึงถือว่าเป็นการถวายพระเกียรติอย่างสูง และแสดงถึงการสานสายสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยาและกรุงศรีสัตนาคนหุตอย่างแน่นแฟ้น

บรรณานุกรม

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมยุทธศึกษาทหารบก, ๒๕๒๓.

_____. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ดอกเบี้ย, ๒๕๔๒.

ศิลปากร, กรม. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘๒ เรื่องพระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน.** [ม.ป.ท.] : ๒๕๓๗.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด).** พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์.** พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

สุทธิพันธ์ ขุทรานนท์

พระสุพรรณกัลยา

พระสุพรรณกัลยาเป็นพระราชธิดาในสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชและพระวิสุทธิกษัตรี ปรากฏพระนามในเอกสารต่างๆ ต่างกันบ้าง เช่น พระปก พระสุวรรณ พระสุวรรณกัลยา พระสุวรรณเทวี พระสุพรรณกัลยาณี และพระสุพรรณกัลยา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือ **พระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช** มีส่วนที่เกี่ยวพันกับพระสุพรรณกัลยาว่า

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จสมภพที่เมืองพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๘ พระองค์เป็นราชโอรสของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พระราชชนนีคือ พระวิสุทธิกษัตรี ราชธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิอันเกิดด้วยพระสุริโยทัย สมเด็จพระนเรศวรฯ มีพระพี่นางองค์ ๑ ทรงพระนามว่า พระสุพรรณกัลยาณี และพระน้องยางค์ ๑ ทรงพระนามว่า พระเอกาทศรถ

คราวพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกทัพมาใน พ.ศ. ๒๑๐๖ เมื่อมีชัยชนะได้ดรัสขอสมเด็จพระนเรศวรฯ ไปเลี้ยงเป็นราชบุตรบุญธรรม สมเด็จพระนเรศวรฯ จึงต้องเสด็จออกไปอยู่เมืองหงสาวดี เมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี

ก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๑๑๒ สมเด็จพระมหาธรรมราชาเสด็จไปหงสาวดีทูลฟ้องพระเจ้าบุเรงนองว่าถูกสมเด็จพระมหินทราธิราชปองร้าย ทางกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้เสด็จไปรับพระวิสุทธิกษัตรีกับพระโอรสธิดาจากพิษณุโลกมาอยู่ในพระนครศรีอยุธยา

เมื่อพระเจ้าบุเรงนองเคลื่อนกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาในเดือน ๑๑ พ.ศ. ๒๑๑๑ นั้น สมเด็จพระนเรศวรฯ พระชันษาได้ ๑๕ ปี ได้ตามเสด็จมาในกองทัพหลวงด้วย เมื่อตีกรุงศรีอยุธยาได้ใน พ.ศ. ๒๑๑๒ พระเจ้าบุเรงนองทรงตั้งให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาปกครองกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ถวายพระสุพรรณกัลยาณีแก่พระเจ้าบุเรงนอง เป็นตัวจำนำแทนสมเด็จพระนเรศวรฯ ทำให้สมเด็จพระนเรศวรฯ ได้ช่วยสมเด็จพระชนกปกครองบ้านเมือง

โดยแท้ที่จริงแล้ว ไม่มีพระราชพงศาวดารหรือพงศาวดารฉบับหลวงของไทยฉบับใด บันทึกเรื่องราวของพระสุพรรณกัลยา และเรื่องสมเด็จพระนเรศวรฯ ทรงเป็นตัวประกันอยู่ที่กรุงหงสาวดี แต่มีเรื่องราวปรากฏอยู่ในพงศาวดารฉบับราษฎร์ และเอกสารต่างประเทศที่พอจะประมวลกันได้ข้อเท็จจริงดังพระประวัติที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ข้างต้น

คำให้การขุนหลวงหาวัด (เป็นเอกสารที่มีอยู่ในหอหลวง แปลในรัชกาลที่ ๔ จากภาษามอญ ซึ่งแปลจากภาษาพม่าอีกชั้นหนึ่ง) และ**คำให้การชาวกรุงเก่า** (เป็นเอกสารที่ได้จากหอสมุดรัฐบาลพม่าที่เมือง

ร่างกุ้งใน พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นภาษาพม่าคัดมาแปลเป็นภาษาไทย) บันทึกเกี่ยวกับพระสุพรรณกัลยาไว้ตรงกันมีต่างกันในรายละเอียดเล็กน้อย ประมวลได้ว่า

พระสุวรรณกัลยา เป็นพระราชธิดาพระสุธรรมราชาและพระบรมเทวี มีพระอนุชา ๒ พระองค์ คือ พระนเรศวรฯ และพระเอกาทศรถ

เมื่อพระเจ้าหงสาวดียกทัพมาถึงเมืองพิษณุโลก พระสุธรรมราชาเห็นว่าสู้รบต้านทานไม่ได้ ก็แต่งเครื่องบรรณาการแล้วพาพระราชธิดาและพระราชโอรสออกไปเฝ้า และตามเสด็จพระเจ้าหงสาวดีมาล้อมพระนครศรีอยุธยา

เมื่อตีกรุงศรีอยุธยาได้แล้ว พระเจ้าหงสาวดีมอบราชสมบัติให้พระสุธรรมราชา แล้วนำพระมหินทร์ พระสุวรรณกัลยา และพระนเรศวรฯ ไปเมืองหงสาวดี ทรงตั้งพระสุวรรณกัลยาเป็นอัครมเหสี พระนเรศวรฯ นั้นก็โปรดปรานเหมือนพระราชบุตร

วันหนึ่งพระนเรศวรฯ เล่นชนไก่กับพระมหาอุปราชา ไก่พระมหาอุปราชาแพ้ พระมหาอุปราชาก็ขัดใจแกล้งพูดเยาะเย้ยว่า ไก่เชลยเก่ง พระนเรศวรฯ ทรงแค้นพระทัยคิดอุบายหนี แล้วทูลชวนพระพี่นางแต่พระสุวรรณกัลยาทรงขอให้พระนเรศวรเสด็จหนีไปโดยไม่ต้องห่วงพระนาง

ต่อมาเมื่อพระนเรศวรฯ ชนช้างชนะพระมหาอุปราชา **ฟันพระมหาอุปราชาสิ้นพระชนม์** พระเจ้าหงสาวดีทรงแค้นเคืองจึง**ฟันพระสุวรรณกัลยาสิ้นพระชนม์** **คำให้การขุนหลวงหาวัด**ว่า พร้อมพระราชโอรส **คำให้การชาวกรุงเก่า**ว่า พร้อมพระราชธิดา

หลักฐาน ๒ ชิ้นนี้ เก็บจากคำบอกเล่าของบุคคลที่ถูกกวาดต้อนไปพม่า ครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐ ซึ่งห่างจากเหตุการณ์จริงร่วม ๒๐๐ ปี ทั้งผ่านกระบวนการแปลกลับไปกลับมา ความวิปลาสคลาดเคลื่อนจึงมีอยู่มาก

สังคีติยวงศ์ (เป็นหนังสือที่สมเด็จพระวันรัตน วัดพระเชตุพน แต่งเป็นภาษามคธ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ ในรัชกาลที่ ๑ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษมณ) แปลในรัชกาลที่ ๖) กล่าวถึงพระสุพรรณกัลยาว่า

> *"พระราชบุตรของพระมหาธรรมราชาสินั้นทรงพระนามว่า สมเด็จพระนริสสราช สมเด็จพระราชบิดาได้ถวายแก่พระเจ้าหงษาพร้อมกับสมเด็จพระราชธิดา พระเจ้าหงษาจึงได้พาไปเมืองหงษานคร พระองค์ได้อยู่ในเมืองหงษานครกับด้วยพระภาดาหลายปี*
>
> *เมื่อได้โอกาสก็หนีจากหงษานครนั้นมาอยู่ในกรุงอโยชฌนคร พระอุปราชราชบุตรของพระเจ้าหงษาราชได้ติดตามมา แล้วทำสงครามกัน พระองค์ได้ชนช้างกับด้วยพระอุปราช ฟันพระเศียรพระอุปราชขาดด้วยดาบด้ำยาว (ของ้าว) ได้ฆ่าอุปราชตายในสนามรบ พระองค์จึงได้มีไชยเหนือคอช้าง พระองค์จึงเปนมหายคมหาเดชยิ่งกว่าพระราชาในสมัยนั้น"*

เฉพาะเรื่องสมเด็จพระนเรศวรฯ ต้องทรงเป็นตัวประกันอยู่กรุงหงสาวดีนั้น พบในเอกสารชาวต่างประเทศที่เข้ามาสมัยกรุงศรีอยุธยาหลายฉบับ เช่น

พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม (Description of the Kingdom of Siam) เยเรเมียส ฟาน ฟลีต ชาวดัตช์ บันทึกเมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๔) ฉบับแปลของสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ว่า

> *"...ประเทศสยามได้ส่งเครื่องบรรณาการให้อังวะหลายปี แต่ในที่สุดพวกสยามกับความช่วยเหลือของชายผู้หนึ่ง ซึ่งคนทั้งหลายเรียกว่า "พระองค์ดำ" (The black King) ได้สลัดแอกของต่างชาติไปได้ พระองค์ทรงเป็นรัชทายาทของบัลลังก์สยาม และเมื่อทรงพระเยาว์ พระองค์ทรงไปเป็นตัวประกันที่ราชสำนักหงสาวดี อย่างใดก็ตาม เนื่องจากพระองค์ทรงอดทนต่อการดูถูกหมิ่นประมาทมามากจนทำให้ทรงคิดหนี คืนหนึ่งพระองค์ทรงหนีไปกับพวกขุนนาง ๓๐๐ คน ซึ่งล้วนแต่เป็นบริวารของพระองค์ พระองค์และพวกเขาได้เดินทางกลับประเทศสยาม"*

จดหมายเหตุของ Peter Floris ชาวดัตช์ ซึ่งเดินทางเข้ามาทำงานกับบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ ในช่วง พ.ศ. ๒๑๕๔ - ๒๑๕๘ กล่าวถึงเรื่องสยามเป็นเมืองขึ้นของพะโค (หงสาวดี) และว่าทั้งสมเด็จพระนเรศวรฯ และสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงได้รับการเลี้ยงดูจนเติบใหญ่ในราชสำนักพะโค แล้วหนีกลับกรุงศรีอยุธยา

> *"Siam is an auncient Kingdome and hath alwayes bene very mightye, but afterwards it hath bene subdued by the King of Pegu, becomming tributaries unto him. Butt it continued not long in that estate, for this King, Dying, lefte issue 2 sonnes, which were brought upp in the Kings courte of Pegu; who flying from thence to Siam, whereas the eldeste, called Raja Api, in the Maleys language the Fyery King, but by the Portingalls and other nations the Blacke King..."*

The Ship of Sulaiman (บันทึกของทูตเปอร์เซียซึ่งเดินทางเข้ามาสยามในช่วงหลังของคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗) ก็กล่าวถึงเรื่องที่สมเด็จพระนเรศวรฯ ต้องประทับเป็นตัวประกันอยู่ที่พะโคเช่นกัน และทรงเป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าหงสาวดี จนเป็นที่อิจฉาของพระมหาอุปราชา

> *"It happened that the son of the Siamese governor was at the royal court employed in waiting upon the king but unfortunately the young man's honest character and the large amount of favor that the king accorded him only served to arouse the jealousy of the King's son, for such was the faulty nature of the crown prince. It was not long before the relationship between these two young men took a turn for the worse"*

ส่วนเรื่องถวายพระสุพรรณกัลยาให้พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง นั้น บันทึกไว้ชัดเจนใน**พงศาวดารฉบับหอแก้วของพม่า** (Hmannan Yazawin Dawgyi ซึ่งพระเจ้าจักกายแมงของพม่า โปรดให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตชำระเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้นายต่อแปลเป็นภาษาไทยชื่อ มหาราชวงษ์พงศาวดารพม่า)

"ในขณะนั้นออกยาพิศนุโลกผู้ครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา ได้ถวายบุตรีพระชนม์ ๑๗ ปี กับพระพี่เลี้ยง ๑๕ คน ทรงพระนามพระราชบุตรีนั้นว่า พระสุวรรณ (Bra Thawan) พระเจ้าหงษาวดีก็ทรงรับไว้ แล้วพระองค์รับสั่งให้ตามเสด็จพระองค์ไปเมืองเวียงจันทร์ด้วย"

เมื่อรวมกับหลักฐานที่ยืนยันว่า หลังเสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๒ สมเด็จพระนเรศวรฯ ประทับอยู่ในประเทศแล้ว ก็คือพระราชพงศาวดารฉบับที่มีความแม่นยำทางศักราช คือ **พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ** ซึ่งบันทึกว่า *"ศักราช ๙๓๓ มะแมศก (พ.ศ. ๒๑๑๔) น้ำน้อย อนึ่ง สมเด็จพระณะรายบพิตรเป็นเจ้า (สมเด็จพระนเรศวรฯ) เสด็จขึ้นไปเสวยราชสมบัติเมืองพิศณุโลก"* จึงได้ข้อสรุปว่า พระสุพรรณกัลยามีตัวตนจริงและแลกพระองค์กับสมเด็จพระนเรศวรฯ เสด็จไปเป็นตัวประกันที่กรุงหงสาวดี เปิดโอกาสให้สมเด็จพระนเรศวรฯ ได้ฟื้นฟูบ้านเมืองจนกอบกู้เอกราชได้สำเร็จ นับเป็นการเสียสละพระองค์อย่างสูงส่ง อาจจะต้องถึงเสียสละชนมชีพก็ได้ หากสมเด็จพระนเรศวรฯ ทรงกู้ชาติสำเร็จ

หลักฐานที่กล่าวถึงวาระสุดท้ายของพระสุพรรณกัลยาคือ คำให้การ ๒ ฉบับดังกล่าวข้างต้น และมีหลักฐานชาวตะวันตกที่พรรณนาถึงความโหดร้ายของพระเจ้านันทบุเรงในระยะเวลานั้น ซึ่งน่าจะเป็นภัยต่อพระสุพรรณกัลยา เช่น

จดหมายเหตุของ Faria y Souza ชาวโปรตุเกส ที่อยู่พะโค (หงสาวดี) ขณะนั้น ได้เล่าถึงความคลุ้มคลั่งของพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรง เมื่อทรงทราบข่าวสิ้นพระชนม์ของพระมหาอุปราชา เช่น บางวันเผาราษฎรตายเป็นหมื่นแล้วโยนศพทิ้งแม่น้ำจนปิดเส้นทางคมนาคมเป็นต้น

"the King of Pegu in a rage for the death of his son turned his fury against the people, and some days bornt about ten thousand throwing so many into the river as stopped the passage even of boats. He forbid them sowmg which caused such a famine that they not only eat one another to which purpose there was a pubic butchery of mans flesh. But devoured part of their own bodies."

อย่างไรก็ตาม นักวิชาการพม่าได้แสดงหลักฐานพม่าที่เกี่ยวข้องกับกรณีนี้คือ **พระราชพงศาวดารมหาราชวงศ์** (ฉบับย่อ U Kala Mahayazawingyoke) ฉบับที่แต่งโดย อูกาลา ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับเชื้อพระวงศ์ในรัชกาลพระเจ้าบุเรงนอง มีมเหสีพระนาม พระสุวรรณ (Amyo Yone อะเมี้ยวโยง) ซึ่งเป็นพระพี่นางของพระนริศกษัตริย์อยุธยา และมีพระราชธิดาประสูติด้วยพระเจ้าบุเรงนอง พระนามว่า เจ้าหญิงน้อย (Min Atwe - เมงอทเว) อยู่ด้วย เอกสารฉบับนี้มิได้กล่าวถึงเรื่องพระสุพรรณกัลยาถูกประหารชีวิต และอูกาลามีมารดาที่สืบเชื้อสายเจ้าเมืองพิษณุโลก นักวิชาการพม่าจึงเชื่อว่า ภายหลังการล่มสลายของกรุงหงสาวดี พระสุพรรณกัลยายังมีพระชนมชีพ

บรรณานุกรม

วีณา โรจนราธา. "เกร็ดความรู้จากการตรวจสอบชำระประชุมพงศาวดาร : ไม่มีพระสุพรรณกัลยา ในพระราชพงศาวดารไทย." **ศิลปากร. ปีที่** ๔๔, ฉบับที่ ๖. พฤศจิกายน - ธันวาคม ๒๕๔๔. หน้า ๙๓ - ๙๗.

วีณา โรจนราธา

เจ้าแม่วัดดุสิต

เจ้าแม่วัดดุสิต พระนมและผู้ถวายพระอภิบาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเมื่อทรงพระเยาว์ ท่านผู้นี้เป็นมารดาของเจ้าพระยาโกษาธิบดี (เหล็ก) และเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ขุนนางคนสำคัญสองท่านในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ที่มาของนามเจ้าแม่วัดดุสิตนั้น เนื่องจากท่านได้มาตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กับวัดดุสิดาราม ปัจจุบันอยู่ในท้องที่ตำบลหันตรา อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สร้างขึ้น จึงได้ชื่อว่าเจ้าแม่วัดดุสิต

ประวัติของเจ้าแม่วัดดุสิตนั้นมีที่มาต่างกัน เช่น ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวไว้ในหนังสือ**โครงกระดูกในตู้**ว่า มีศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าทางสายสมเด็จพระมหาธรรมราชาชื่อบัว สมเด็จฯเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช กล่าวไว้ใน**หนังสือราชนิกุลรัชกาลที่ ๕** ว่า มีศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าชื่อบัวเช่นกัน ส่วนพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์กล่าวไว้ในหนังสือ**เจ้าชีวิต**ว่าเป็นหม่อมเจ้าชื่ออำไพ

เจ้าแม่วัดดุสิตซึ่งเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช คงจะเป็นที่เกรงพระทัยด้วย ดังเหตุการณ์เมื่อสมเด็จพระเจ้าเสือขณะเป็นขุนหลวงสรศักดิ์มีเรื่องไม่พอใจเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ซึ่งขณะนั้นเป็นขุนนางที่มีบทบาทในราชสำนักมาก ขุนหลวงสรศักดิ์ได้ชกปากเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ มีความผิด เจ้าแม่วัดดุสิตเป็นผู้ที่ช่วยกราบทูลขอพระราชทานโทษให้

บ้านของเจ้าแม่วัตดุสิตนั้น ต่อมาเป็นที่ประทับของกรมพระเทพามาตย์ พระมเหสีของสมเด็จพระเพทราชา ดังความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ตอนที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในรัชสมัยพระเจ้าเสือว่า

> *"ในขณะนั้นสมเด็จพระอัครมเหสีแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศ (สมเด็จพระเพทราชา - ผู้เขียน) ซึ่งเป็นพระราชมารดาเลี้ยงของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน (สมเด็จพระเจ้าเสือ - ผู้เขียน) ได้อภิบาลบำรุงรักษาพระองค์มาแต่พระเยาว์นั้น ครั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตแล้ว จึงทูลลาพระเจ้าแผ่นดินออกไปตั้งพระตำหนักอยู่ในที่ใกล้พระอารามวัดดุสิต และที่พระตำหนักวัดดุสิตนี้เป็นตำหนักมาก่อนครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า และเจ้าแม่ผู้เฒ่า ซึ่งเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า และเป็นมารดาเจ้าพระยาโกษาเหล็ก โกษาปาน ซึ่งได้ช่วยไปกราบบังคมทูลขอพระราชทานโทษสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ขณะที่เป็นหลวงสรศักดิ์ และชกเอาปากเจ้าพระยาวิไชเยนทร์ ครั้งนั้น และเจ้าแม่ผู้เฒ่าก็ได้ตั้งตำหนักอยู่ในที่นี้ ครั้นแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า*

อยู่หัวพระองค์นี้ และสมเด็จพระราชมารดาเลี้ยงก็เสด็จตั้งพระตำหนักอยู่ในที่นี้สืบต่อกันมาแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งเป็นกรมพระเทพามาตย์"

เจ้าแม่วัดดุสิต จึงเป็นสตรีสำคัญท่านหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทย

บรรณานุกรม

การศาสนา, กรม. **ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๔.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๘.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. **โครงกระดูกในตู้.** พระนคร : โรงพิมพ์ชัยฤทธิ์, ๒๕๑๔.

จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า. **เจ้าชีวิต.** พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๘.

ภาณุพันธุวงศ์วรเดช, จอมพล สมเด็จฯ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยา. **ราชินิกุลรัชกาลที่ ๕.** ธนบุรี : โรงพิมพ์บรรหาร, ๒๕๑๐. (พิมพ์เนื่องในงานฉลองพระชนมายุครบ ๕ รอบ พระองค์เจ้ารำไพประภา ๒๕ มกราคม ๒๕๑๐).

ศิลปากร, กรม. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : ไอเดียสแควร์, ๒๕๓๕.

ธีระ แก้วประจันทร์

กรมหลวงโยธาทิพ กรมหลวงโยธาเทพ

กรมหลวงโยธาทิพ กรมหลวงโยธาเทพ เจ้านายฝ่ายในซึ่งดำรงพระอิสริยยศชั้นเจ้าฟ้าในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา กรมหลวงโยธาทิพมีพระนามเดิมว่า สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าศรีสุพรรณ บางแห่งเรียกพระราชกัลยาณี กรมหลวงโยธาเทพ มีพระนามเดิมว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุดาวดี

หลักฐานประวัติศาสตร์เป็นต้นว่า พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่างๆ รวมถึงเอกสารบันทึกของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามายังราชสำนักกรุงศรีอยุธยาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชพรรณนาเรื่องราวอันเป็นพระชะตาชีวิตของเจ้านายทั้งสองพระองค์ไว้มีความใกล้เคียงกัน โดยเฉพาะเมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแล้ว พระอำนาจวาสนาดูจะผันผวนตามพระอัธยาศัยของพระเจ้าแผ่นดินแต่ละพระองค์เป็นสำคัญ ดังจะแยกกล่าวโดยลำดับดังต่อไปนี้

กรมหลวงโยธาทิพเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดให้อยู่ใกล้พระองค์มาแต่ยังมิได้เสวยราชย์ เช่นในรัชกาลเจ้าฟ้าไชย เมื่อทรงคิดการกับพระศรีสุธรรมราชาพระเจ้าอาจะกำจัดเจ้าฟ้าไชยออกจากราชสมบัติ เมื่อจะลอบออกจากพระราชฐาน พระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า

> *"...ครั้นเพลาค่ำ พระนารายณ์เป็นเจ้าก็พาพระขนิษฐาของพระองค์ลอบหนีออกทางประตู ตัดสระแก้วไปหาพระเจ้าอาพระศรีสุธรรมราชา..."*[๑]

เมื่อพระศรีสุธรรมราชาได้ขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๗ ทรงสถาปนาสมเด็จพระนารายณ์เป็นมหาอุปราชเสด็จไปประทับ ณ พระราชวังบวรสถานมงคล ส่วนพระขนิษฐายังคงประทับที่พระตำหนักในเขตพระราชฐานชั้นในดุจเดิม ภายหลังเกิดเหตุให้ต้องเสด็จหนีราชภัย ออกมาเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ฯ เพราะพระศรีสุธรรมราชาต้องพระราชหฤทัยในพระสิริโฉมโปรดให้ขึ้นไปเฝ้า แต่พระนางมิทรงปลงพระทัยด้วยจึงลอบหนีออกมา ดังความในพระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า

> *"...พระราชกัลยาณีมิได้ขึ้นไป หนีลงมาพระตำหนักแล้วบอกเหตุกับพระนม พระนมจึงเชิญพระราชกัลยาณีเข้าไปในตู้พระสมุดแล้วหามออกมา แสร้งว่าจะเอาพระสมุดไปยังพระราชวังบวรสถานมงคล นายประตูก็มิได้สงสัย ครั้นไปถึงพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว*

---

[๑] กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ดอกเบี้ย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓.

พระราชกัลยาณีก็ออกจากตู้เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระเชษฐาธิราช ทรงพระกันแสงทูลประพฤติเหตุทั้งปวง"[๒]

ด้วยเหตุที่พระศรีสุธรรมราชาประพฤติพระองค์ไม่สมควรดังกล่าว สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงทรงยึดพระราชอำนาจ สำเร็จโทษพระศรีสุธรรมราชา แล้วเสด็จขึ้นครองราชย์ ในครั้งนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระขนิษฐาขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ ภายหลังทรงตั้งเป็น กรมหลวงโยธาทิพ คู่กับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ซึ่งทรงตั้งเป็น กรมหลวงโยธาเทพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ องค์บิดาแห่งวิชาประวัติศาสตร์ไทย ทรงอธิบายการตั้งกรมหลวงโยธาทิพ กรมหลวงโยธาเทพ ว่ามิใช่เป็นการสถาปนาพระอิสริยยศ

"...ความจริงคือโปรดให้รวมคนเข้าสังกัดหมวดหมู่ตั้งขึ้นเป็นกรมใหม่ ๒ กรม ให้เจ้ากรมเป็นหลวงมีชื่อว่า หลวงโยธาทิพ กรม ๑ หลวงโยธาเทพ กรม ๑ กรมหลวงโยธาทิพให้ขึ้นในสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าศรีสุพรรณ กรมหลวงโยธาเทพให้ขึ้นในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุดาวดี คนทั้งหลายจึงเรียกพระนามสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอพระองค์นั้นว่า เจ้ากรมหลวงโยธาทิพ เรียกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอว่า เจ้ากรมหลวงโยธาเทพ ไม่ใช่เป็นพระนามส่วนพระองค์..."[๓]

การตั้งพระราชวงศ์ฝ่ายในให้ทรงกรมมีขึ้นในครั้งนั้นเป็นโอกาสแรก กรมหลวงโยธาทิพ กรมหลวงโยธาเทพ จึงเป็นเจ้านายฝ่ายในสองพระองค์แรกในประวัติศาสตร์ที่ได้ทรงกรม

เมื่อสิ้นรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เปลี่ยนเป็นแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ทรงสถาปนากรมหลวงโยธาทิพเป็นพระอัครมเหสีฝ่ายขวา มีพระราชโอรสพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าพระขวัญ ซึ่งทรงได้รับการเฉลิมพระเกียรติยศโดยโปรดให้มีการพระราชพิธีโสกันต์พระราชทานตามราชประเพณีโบราณ เมื่อทรงเจริญพระชันษามีข้าไทและคนทั้งปวงนับถือมาก กรมพระราชวังบวรฯ คือ ขุนหลวงสรศักดิ์จึงวางแผนลวงไปสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพจึงต้องทรงพบกับการสูญเสียที่ทรงพระโศกาอาดูรมาก เมื่อขุนหลวงสรศักดิ์ขึ้นเสวยราชสมบัติจึงกราบถวายบังคมทูลลาออกไปประทับ ณ พระตำหนักตึกริมวัดพุทไธสวรรย์ ซึ่งได้เสด็จประทับสืบมาจนสิ้นพระชนม์ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ดังมีความในพระราชพงศาวดารว่า

"...ในปีนั้น (ปีมะแมสัปตศก) เจ้าพระอัยกี กรมหลวงโยธาทิพ ทิวงคต ณ พระตำหนักตึกริมวัดพุทไธสวรรย์นั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินให้ช่างไม้กระทำการเมรุ ชื่อยาวห้าวาสองศอก โดยสูงยี่สิบวาสองศอก แลพระเมรุทองกลาง แลการพระเมรุทั้งปวงนั้นหกเดือนเศษจึ่งแล้ว เชิญพระโกศทองขึ้นราชรถพร้อมเครื่องอลงกตแห่แหนเป็นอันมาก

---

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๔.

[๓] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **อธิบายว่าด้วยยศเจ้า** (กรุงเทพฯ : บริษัทเอดิสันเพรสโพรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐๕.

นำมาสู่พระเมรุทอง แลการที่บูชาให้ทานทั้งปวงตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่ก่อน สมโภชเจ็ดวัน การศพนั้นสำเร็จบริบูรณ์..."[๔]

ส่วนกรมหลวงโยธาเทพเป็นพระราชธิดาที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรดปรานเช่นกัน มีพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุดาวดี แต่ผู้คนทั่วไปเรียกตามนามกรมที่ทรงกำกับดูแลว่า เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยามิได้กล่าวถึงพระอุปนิสัยพระราชจริยวัตร หรือพระราชกิจที่ชัดเจนในกรมหลวงโยธาเทพ แต่เอกสารของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาติดต่อทางพระราชไมตรีในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พรรณนารายละเอียดไว้อย่างสนใจยิ่งว่า เป็นพระราชธิดาที่สมเด็จพระชนกนาถไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงกำกับดูแลการต่างๆ ในพระราชสำนัก ด้วยทรงพระปรีชาชาญกว่าราชนารีพระองค์ใดในสมัยนั้น

ลาลูแบร์ ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งประเทศฝรั่งเศส ซึ่งเดินทางมากรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ได้เขียนจดหมายเหตุการเดินทางเล่าเรื่องถึงความสำคัญของเจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ ไว้ดังนี้

"...พระราชธิดาพระองค์นั้น ทรงพระเกียรติยศและเสด็จประทับ ณ พระมนทิราลัยเยี่ยงพระอัครมเหสี พระชายาของพระมหากษัตริย์ ... ล้วนยำเกรงพระราชธิดาทั้งสิ้น และนับถือพระราชธิดาเสมอว่าเป็นแม่เจ้าชีวิตของตน เมื่อมีคดีอย่างไรเกิดขึ้นพระสนมเหล่านี้ก็ตกอยู่ในการพิจารณาทางยุติธรรม โดยทำนองเดียวกันกับพวกนางพระกำนัลและพวกขันทีทั้งปวง ด้วยบุคคลเหล่านี้ไม่สามารถจะออกมาข้างหน้าเพื่อร้องเรียนยังโรงศาลได้ พระราชธิดาจึงจำเป็นต้องทรงเป็นผู้ชำระตัดสินและลงพระอาญาเพื่อป้องกันมิให้วิวาทต่อกันอันเป็นการทำลายความสงบเรียบร้อยภายในพระราชนิเวศน์..."[๕]

นอกจากสมเด็จกรมหลวงโยธาเทพจะทรงรับพระราชภาระกำกับดูแลราชการในพระราชสำนักฝ่ายในด่างพระเนตรพระกรรณแล้ว สันนิษฐานว่าน่าจะทรงมีบทบาทในการติดต่อกับชาวต่างประเทศในส่วนที่เป็นการรับรองคณะราชทูตและคณะผู้แทนทางการค้า การศาสนาที่เข้ามาหลายกลุ่มหลายพวก ดังพบหลักฐานในจดหมายเหตุของ เชเบเรต์ ราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีระหว่าง พ.ศ. ๒๒๓๐ - ๒๒๓๑ ซึ่งราชทูตผู้นี้ได้พยายามที่จะขอเข้าเฝ้าสมเด็จกรมหลวงโยธาเทพ เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายของต่างๆ เมื่อขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ ที่พระราชวังเมืองลพบุรี บันทึกว่า

---

[๔]กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘๒ เรื่องพระราชพงศาวดารสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน** (ม.ป.ท.) : ๒๕๓๗), หน้า ๒๗๓.

[๕]สันต์ ท. โกมลบุตร แปล, **ราชอาณาจักรสยาม โดย มร. เดอ ลา ลูแบรฯ** (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๑๐), หน้า ๔๔๙.

"...เราได้พยายามหลายครั้งแล้วที่จะหาโอกาสเฝ้าสมเด็จพระราชธิดาของพระเจ้ากรุงสยาม..."[๖]

"ในระหว่างที่รอรับประทานอาหารอยู่นั้น เราได้พูดกับมองซิเออร์คอนซตันซ์อีกครั้งหนึ่ง ขอให้จัดการให้เราได้เฝ้าสมเด็จพระราชธิดา เพื่อเราจะได้นำของต่างๆ ของมกุฎราชกุมารีฝรั่งเศสถวาย มองซิเออร์คอนซตันซ์จึงบอกกับเราว่า เวลานี้สมเด็จพระราชธิดากำลังประชวรพระโรคหืดอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาและพระบาทก็แพลงมาช้านานแล้ว ซึ่งไม่มีใครจะรักษาให้หายได้เลย มองซิเออร์คอนซตันซ์จึงเชื่อว่า สมเด็จพระราชธิดาคงจะไม่เสด็จออกให้เราเฝ้า แต่คงจะโปรดให้เจ้าพนักงานมารับของถวายจากเราเป็นแน่ แล้วมองซิเออร์คอนซตันซ์ได้ยอพระเกียรติยกคุณความดีต่างๆ ของสมเด็จพระราชธิดาให้เราฟัง..."[๗]

ความที่ คอนซแตนติน ฟอลคอน หรือเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ เล่าให้ราชทูตฟังตามที่ราชทูตบันทึกไว้ก็คือ

"...พระเจ้ากรุงสยามผู้เป็นชนกทรงรักใคร่โปรดปรานสมเด็จพระราชธิดาเป็นอันมาก และได้ทรงมอบการฝ่ายในให้อยู่ในความดูแลของสมเด็จพระราชธิดาเหมือนกับพระมเหสีในประเทศสยาม ได้เคยดูแลการฝ่ายในแด่โบราณราชประเพณีมา ... ในส่วนที่เกี่ยวด้วยมหาดเล็กเด็กชานั้น สมเด็จพระราชธิดาก็ทรงปกครองว่ากล่าวได้ทั้งสิ้นและทรงพระเมตตากรุณาแก่พวกมหาดเล็กเด็กชา จนพวกนี้กลายเป็นคนหยิ่งจองหองไปหมด..."[๘]

อย่างไรก็ดี ของขวัญที่มกุฎราชกุมารีฝรั่งเศสที่ราชทูตฝรั่งเศสอัญเชิญมาเพื่อถวายสมเด็จกรมหลวงโยธาเทพในครั้งนั้น เจ้าพนักงานภูษามาลาได้เป็นผู้มาอัญเชิญไปถวาย ดังที่ราชทูตเซเบแรต์ เล่าไว้ต่อมาว่า

"...เมื่อได้รับประทานอาหารเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานภูษามาลาของพระเจ้ากรุงสยาม...ได้มาหาเราเพื่อมารับของที่มกุฎราชกุมารีฝรั่งเศสได้ส่งมาถวายสมเด็จพระราชธิดา..."[๙]

"เจ้าพนักงานเหล่านี้จึงได้บอกกับเราว่า สมเด็จพระราชธิดาทรงขอบใจมกุฎราชกุมารีที่ได้ส่งของมาถวายดังนี้ และทรงเสียพระทัยเป็นอย่างมากที่พระองค์ต้องประทับอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาหาได้ตามเสด็จพระราชบิดาขึ้นมาเมืองลพบุรีไม่ เพราะเหตุที่ยังทรงพระประชวรอยู่ จึงเป็นการจำเป็นที่จะเสด็จออกให้เราเฝ้ายังไม่ได้..."

---

[๖] กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔๘ จดหมายเหตุของ ม. เชเบตเรต์ ราชทูตฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช** (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ๒๔๗๒), หน้า ๑๐๗.

[๗] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๐๗ - ๑๐๘.

[๘] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๐๘.

[๙] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๔๑ - ๑๔๒.

อนึ่ง การถวายของขวัญแก่กันระหว่างราชกุมารีพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส กับสมเด็จกรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาน่าจะเป็นธรรมเนียมทางการทูตอย่างเป็นทางการ ซึ่งสมเด็จกรมหลวงโยธาเทพได้ทรงปฏิบัติอย่างสมพระเกียรติยศแห่งราชสำนักฝ่ายในของสยามโดยไม่ขาดตกบกพร่อง ดังมีหลักฐานบาญชีของที่โปรดเกล้าฯ พระราชทานไปยังมกุฎราชกุมารีในจดหมายของมองซิเออร์เวเรต์ในปี ค.ศ. ๑๖๘๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๒๓๐ ซึ่งน่าจะเป็นมูลเหตุที่ราชกุมารีฝรั่งเศสโปรดให้ราชทูตเชเบเรต์เชิญของมาถวายดอบแทนก็อาจเป็นได้

บาญชีสิ่งของที่สมเด็จกรมหลวงโยธาเทพ โปรดให้นำไปถวายมกุฎราชกุมารีฝรั่งเศสนั้น ล้วนเป็นของมีค่าหายากซึ่งราชสำนักสยามเลือกซื้อหาไว้ ส่วนใหญ่เป็นสินค้าจากประเทศญี่ปุ่นแทบทั้งสิ้น เช่น กาน้ำทองคำฝีมือญี่ปุ่น หม้อใส่ชอกอเล็ดทำด้วยทองคำ หีบปิดทอง ถ้วยทองคำ ขวดเงิน โถเงิน ตุ๊กตาผู้หญิงญี่ปุ่นทำด้วยเงินกาไหล่ทองลงยามือถือถ้วย มีลานไขให้เดินได้ ฉากญี่ปุ่นมีรูปนกและรูปต้นไม้ เสื้อญี่ปุ่นงามอย่างที่สุด กระปุกหมึก ที่สำหรับใส่หนังสือเลี่ยมเงิน เครื่องลายครามอย่างงามที่สุด ๖๔๐ ชิ้น และยังมีของอื่นๆ อีกมาก

ซึ่งนอกจากของถวายราชกุมารีฝรั่งเศสแล้ว สมเด็จกรมหลวงโยธาเทพยังทรงจัดของมีค่าไปถวายดุกเดอบรุกอยน์ ในคราวเดียวกัน

ตลอดรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช น่าจะถือได้ว่าเป็นช่วงเวลาของความรุ่งโรจน์สูงสุดแห่งพระชนมชีพ เพราะเมื่อสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระเพทราชาขึ้นเสวยราชสมบัติต่อมา ได้ทรงสถาปนาสมเด็จกรมหลวงโยธาเทพเป็นพระอัครมเหสีฝ่ายซ้าย คู่กับสมเด็จกรมหลวงโยธาทิพ ซึ่งเป็นพระอัครมเหสีฝ่ายขวา แต่ในพระราชพงศาวดารพรรณนาความในทำนองว่า สมเด็จกรมหลวงโยธาเทพไม่ทรงปลงพระทัยที่จะดำรงดำแหน่งดังกล่าว จนสมเด็จพระเพทราชาต้องทรงใช้คุณไสย ดังความที่บันทึกไว้ว่า

> *"...ทรงพระกรุณาให้หมอทำเสน่ห์ ครั้นได้หมอมาแล้ว ก็ให้กระทำตามวิธีเสน่ห์ แลกรมหลวงโยธาเทพก็คลั่งไคล้ใหลหลง ทรงพระกันแสงถึงพระเจ้าอยู่หัวเป็นกำลัง..."*[๑๐]

สมเด็จกรมหลวงโยธาเทพทรงพระครรภ์ประสูติพระราชโอรส พระญาดิวงศ์ทั้งหลายถวายพระนามว่า เจ้าพระดรัสน้อย แต่สมเด็จพระเพทราชาพระชนกนาถดรัสเรียกว่า สำมะยัง

เมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา สมเด็จกรมหลวงโยธาเทพทรงพาเจ้าพระดรัสน้อยเสด็จออกไปประทับ ณ พระตำหนักริมวัดพุทไธสวรรย์ เช่นเดียวกับสมเด็จกรมหลวงโยธาทิพ และน่าจะเป็นเพราะทรงเกรงราชภัยจะมีมาถึงพระราชโอรสเช่นเดียวกับเจ้าพระขวัญ พระราชนัดดา จึงโปรดให้เจ้าพระดรัสน้อยทรงผนวชอยู่ในผ้ากาสาวพัสดร์ ณ วัดพุทไธสวรรย์มาจนตลอดแผ่นดินขุนหลวงสรศักดิ์ พระเจ้าท้ายสระและแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

---

[๑๐] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๖.

ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนี้เองที่พระภิกษุเจ้าพระตรัสน้อย พระโอรสในสมเด็จกรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งในพระราชพงศาวดารขานพระนามว่า "เจ้าพระ" เกือบจะต้องได้รับอันตรายอันเนื่องมาจากความหวาดระแวงของราชสำนัก เมื่อครั้งเกิดกบฏจีนนายก่ายเข้าปล้นพระราชวังหลวง ขณะที่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับ ณ เมืองลพบุรี เจ้าพระตรัสน้อย เสด็จเข้ามาช่วยป้องกันรักษาพระราชวัง ดังที่ความในพระราชพงศาวดารบันทึกไว้ว่า

> *"...จึงพระยาเพชรพิชัยและข้าราชการทั้งหลาย ซึ่งอยู่รักษาพระนครนั้นก็แต่งหนังสือบอกให้เรือเร็วถือขึ้นไป ณ เมืองลพบุรี กราบทูลพระกรุณาให้ทราบเหตุนั้นทุกประการ ดำรัสว่า พระสมีสำมยัง นั้นจะเอาราชสมบัติเองหรือประการใด ฝ่ายเจ้าพระ วัดพุทไธสวรรย์ก็เสด็จลงเรือเร็วขึ้นไป ณ เมืองลพบุรี เข้าไปเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินถวายพระพรแถลงเหตุนั้นให้ทราบ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระโสมนัสยินดีหายที่ข้อทรงพระวิตก..."*[๑๑]

ภายหลังจากเกิดเหตุที่พระโอรสเกือบต้องราชภัย ราว ๑ ปี สมเด็จกรมหลวงโยธาเทพซึ่งทรงดำรงพระอิสริยยศสมเด็จพระอัยกีในพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็สิ้นพระชนม์ โปรดเกล้าฯ ให้มีงานพระเมรุ ณ วัดพุทไธสวรรย์ ซึ่งเป็นพระอารามที่เจ้าพระตรัสน้อย พระโอรสทรงผนวชประทับจำพรรษาอยู่ ดังปรากฏความอยู่ในพระราชพงศาวดารว่า

> *"...ในปีเถาะนั้น สมเด็จพระอัยกีกรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งเสด็จอยู่ ณ พระตำหนักริมวัดพุทไธสวรรย์นั้นดับสูญสิ้นพระชนม์จึงโปรดให้ทำพระเมรุมาศขนาดน้อย ณ วัดพุทไธสวรรย์นั้น แล้วเชิญพระโกศขึ้นพระยานุมาศแห่เข้าพระเมรุ พระราชทานพระสงฆ์สดับปกรณ์และมีงานมหรสพสามวัน แล้วเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพตามโบราณราชประเพณีสืบๆ กันมา..."*[๑๒]

หลังจากสมเด็จกรมหลวงโยธาเทพสิ้นพระชนม์แล้ว สันนิษฐานว่า เจ้าพระตรัสน้อยคงจะทรงผนวชอยู่ ณ วัดพุทไธสวรรย์ โดยสงบเงียบสืบมาโดยไม่ทรงเกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมืองแต่อย่างใด เพราะไม่ปรากฏเรื่องราวที่กล่าวถึงเจ้านายพระองค์นี้อีกเลย

กรมหลวงโยธาทิพ กรมหลวงโยธาเทพ ราชนารีแห่งราชสำนักกรุงศรีอยุธยานับเป็นสตรีไทยที่มีโอกาสได้ปฏิบัติหน้าที่รับผิดชอบภารกิจอันเป็นเรื่องราชการบ้านเมือง โดยทรงเป็นเจ้านายผู้หญิงที่ได้รับพระราชทานให้ทรงกรมเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การปกครองของไทย

---

[๑๑] **เรื่องเดียวกัน**. หน้า ๑๑๒.

[๑๒] **เรื่องเดียวกัน**. หน้า ๑๑๔.

บรรณานุกรม

ศิลปากร, กรม. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔๖.** เรื่องจดหมายเหตุของพ่อค้าฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยา ตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ ๖. (พิมพ์ในงานปลงศพนางแย้มกับนางสาวเยื้อน มหาสันทนะ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๗๑) พระนคร : โรงพิมพ์ไท, ๒๔๗๑.

_____. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔๘.** เรื่องจดหมายเหตุของ ม. เชเบเรต์ ราชทูตฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตอน ๒ (พิมพ์ในงานปลงศพนางนนทประชา (สายหยุด เจียรณัย) เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๗๒) พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ๒๔๗๑.

_____. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘๒.** เรื่องพระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน. กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่ ๒๕๓๗.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและจุลยุทธการวงศ์.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.(คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมล-มังคลาราม พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวิสุทธาธิบดี (สง่า ปภาสุสร มหาเถร ป.ธ. ๘) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๕๓๕).

_____. **รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจและอธิบายว่าด้วยยศเจ้า.** กรุงเทพฯ : บริษัทเอดิสันเพรส โพรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๑. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเสริม กรวิทยาศิลป เป็นกรณีพิเศษ ณ ฌาปนสถานวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๙ ธันวาคม ๒๕๔๑).

สันต์ ท. โกมลบุตร แปล. **ราชอาณาจักรสยาม โดย มร. เดอะ ลาลูแบร อัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็มแห่งองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปสู่พระเจ้ากรุงสยาม.** พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, [ม.ป.ป.].

บุหลง ศรีกนก

เจ้าฟ้ากุลฑล

เจ้าฟ้ากุลฑล ขัตติยนารีแห่งกรุงศรีอยุธยา ผู้ทรงพระปรีชาสามารถด้านกวีนิพนธ์

เจ้าฟ้ากุลฑล พระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕ - ๒๓๐๑) ประสูติแด่เจ้าฟ้าสังวาลย์ มีพระขนิษฐาพระองค์หนึ่ง พระนามว่า เจ้าฟ้ามงกุฎ

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นสมัยที่มีความเจริญรุ่งเรืองในด้านวรรณกรรมและศิลปะการละคร เพราะทรงส่งเสริมทำนุบำรุงยิ่งกว่าในรัชกาลก่อนๆ ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงสันนิษฐานว่า พระราชธิดาทั้งสองพระองค์คือ เจ้าฟ้ากุลฑลและเจ้าฟ้ามงกุฎ น่าจะทรงมีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการฝึกหัดควบคุมการซ้อมละครหลวงอย่างใดอย่างหนึ่งด้วย

บทบาทและความสำคัญของเจ้าฟ้ากุลฑล ปรากฏหลักฐานในฐานะกวีหญิงของราชสำนักฝ่ายใน โดยทรงพระนิพนธ์บทละครที่เกี่ยวข้องกับพงศาวดารชวาเรื่อง **'อิเหนา'** ตามที่นางข้าหลวงชาวมลายู ซึ่งเป็นเชลยจากเมืองปัตตานี ได้เล่าถวายเจ้าฟ้าหญิงทั้งสองพระองค์ ในการนี้ เจ้าฟ้ากุลฑลได้ทรงพระนิพนธ์บทละครเรื่อง **'ดาหลัง'** ส่วนเจ้าฟ้ามงกุฎทรงพระนิพนธ์ บทละครเรื่อง **"อิเหนา"** และในเวลาต่อมา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำพระนิพนธ์บทละครของพระราชธิดาทั้งสองพระองค์มาเล่นละครใน นิยมเรียกบทละครทั้งสองเรื่องว่า "อิเหนาใหญ่" และ "อิเหนาเล็ก" ตามลำดับ

อนึ่ง อิเหนาเป็นตัวเอกของพงศาวดารชวา ซึ่งเป็นเรื่องที่ชาวชวาและมลายูนิยมนำมาเล่นหนัง หรือละคร บางแห่งเรียกว่า ละครแขก หรือหนังแขก ส่วนดาหลัง หมายถึง คนพากย์หนังของชวาซึ่งนั่งอยู่ด้านหลังจอ ทำหน้าที่เชิดตัวหนัง แล้วพากย์เป็นกาพย์กลอนบรรยายเรื่องให้คนฟัง

อย่างไรก็ตาม พระนิพนธ์บทละครเรื่อง **ดาหลัง** ของเจ้าฟ้ากุลฑล ต้นฉบับได้สูญหายกระจัดกระจายไปหมดแล้ว แต่ยังคงปรากฏพระเกียรติคุณของพระองค์สืบไป ดังปรากฏหลักฐานจากพระราชนิพนธ์บทละครเรื่อง **อิเหนา** ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ความว่า

อันอิเหนาเอามาทำเป็นคำร้อง
สำหรับงานการฉลองกองกุศล
ครั้งกรุงเก่าเจ้าสตรีเธอนิพนธ์
แต่เรื่องต้นตกหายพลัดพรายไป
หากพระองค์ทรงพิภพปรารภเล่น
ให้รำเต้นเล่นละครคิดกลอนใหม่
เติมแต้มต่อติดประดิษฐ์ไว้
บำรุงใจไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน

บรรณานุกรม

เจือ สตะเวทิน. **ประวัติวรรณคดี.** พระนคร : โรงพิมพ์องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๘.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ตำนานละครอิเหนา.** ธนบุรี : ป. พิศนาคะการพิมพ์, ๒๕๐๗.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. **ดาหลัง.** พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๔๙๙. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๙).

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. **อิเหนา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๔๓.

ศิลปากร, กรม. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไอเดียสแควส์, ๒๕๓๕.

เสาวลักษณ์ อนันตศานต์. **วรรณกรรมรัชกาลที่ ๒.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐.

เอื้อ บุษปะเกศ หงสกุล. **เล่าเรื่องอิเหนา บทพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๒.** พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๐๖.

อรวรรณ ทรัพย์พลอย

เจ้าฟ้ามงกุฎ

อันอิเหนาเอามาทำเป็นคำร้อง
สำหรับงานการฉลองกองกุศล
ครั้งกรุงเก่าเจ้าสตรีเธอนิพนธ์
แต่เรื่องต้นตกหายพลัดพรายไป
หากพระองค์ทรงพิภพปรารภเล่น
ให้รำเต้นเล่นละครคิดกลอนใหม่
เดิมแต้มต่อดิดประดิษฐ์ไว้
บำรุงใจไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน

จากพระราชนิพนธ์บทละครเรื่อง **อิเหนา** ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สะท้อนให้เห็นถึงประวัติวรรณคดีไทยในสมัยอยุธยาว่า มี "เจ้าสตรี" ที่ทรงพระปรีชาสามารถด้านกวีนิพนธ์โดยทรงพระนิพนธ์เรื่อง **อิเหนา** ไว้แต่ครั้งกรุงเก่า ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้ามงกุฎ

เจ้าฟ้ามงกุฎเป็นพระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕ - ๒๓๐๑) ประสูติแต่เจ้าฟ้าสังวาลย์ มีพระภคินีพระองค์หนึ่ง พระนามว่า เจ้าฟ้ากุลทล

พระประวัติเจ้าฟ้ามงกุฎไม่ปรากฏหลักฐานเท่าใดนัก สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นขัตติยนารีที่ได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี ตามธรรมเนียมราชประเพณีของราชสำนักฝ่ายใน โดยเฉพาะทรงพระปรีชาสามารถเป็นพิเศษในด้านกวีนิพนธ์ ดังปรากฏหลักฐานว่า ทรงพระนิพนธ์บทละครที่เกี่ยวข้องกับพงศาวดารชวาเรื่อง "อิเหนา" ตามที่นางข้าหลวงชาวมลายู ซึ่งเป็นเชลยจากเมืองปัตตานีได้เล่าถวายเจ้าฟ้าหญิงทั้งสองพระองค์ ในการนี้ เจ้าฟ้ากุลทล พระภคินี ทรงพระนิพนธ์บทละครเรื่อง **ดาหลัง** ส่วนเจ้าฟ้ามงกุฎทรงพระนิพนธ์บทละครเรื่อง **อิเหนา** ต่อมา เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทอดพระเนตรพระนิพนธ์บทละครทั้งสองเรื่องของพระราชธิดา ทรงพอพระราชหฤทัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำพระราชนิพนธ์บทละครของพระราชธิดาทั้งสองพระองค์มาเล่นละคร นับแต่นั้นเป็นต้นมา

อนึ่ง พระนิพนธ์บทละครเรื่อง**ดาหลัง** และ**อิเหนา** ล้วนเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพงศาวดารชวาเรื่องเดียวกันเพียงแต่เป็นการเล่าเรื่องที่แตกต่างกันไป จึงกลายเป็นบทละครถึงสองเรื่อง โดยนิยมเรียกว่า "อิเหนาใหญ่" และ "อิเหนาเล็ก" ตามลำดับ ในการนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพมี**พระ**วินิจฉัยว่าในสมัยอยุธยาคงจะหมายถึง เรื่องอิเหนาของพระองค์ใหญ่ กับเรื่องอิเหนาของพระองค์เล็ก

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าเสียดายว่าพระนิพนธ์บทละครเรื่อง "อิเหนา" ของเจ้าฟ้ามงกุฎ ต้นฉบับได้สูญหายกระจัดกระจายไปหมดแล้ว คงปรากฏเพียงพระนามของเจ้าฟ้ามงกุฎ ขัตติยนารีแห่งกรุงศรีอยุธยาผู้ทรงพระปรีชาสามารถด้านกวีนิพนธ์ เพื่อให้คนรุ่นหลังได้จดจำและรำลึกถึงพระเกียรติคุณสืบไป

บรรณานุกรม

เจือ สตะเวทิน. **ประวัติวรรณคดี.** พระนคร : โรงพิมพ์องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๘.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ตำนานละครอิเหนา.** ธนบุรี : ป. พิศนาคะการพิมพ์, ๒๕๐๗.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. **ดาหลัง.** พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๔๙๙. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๙).

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. **อิเหนา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๔๓.

ศิลปากร, กรม. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไอเดียสแควส์, ๒๕๓๕.

เสาวลักษณ์ อนันตศานต์. **วรรณกรรมรัชกาลที่ ๒.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐.

เอื้อ บุษปะเกศ หงสกุล. **เล่าเรื่องอิเหนา บทพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๒.** พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๐๖.

อรวรรณ ทรัพย์พลอย

สมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี

ในสมัยโบราณแม้สตรีไทยจะมิได้มีบทบาททางการเมืองและการปกครอง แต่ก็มีบทบาทและความสำคัญอย่างยิ่งในการปกครองบ้านเรือน และการอบรมดูแลบุตรธิดา บริหารงานบ่าวไพร่ดำเนินกิจการอันเป็นผลประโยชน์แก่ครอบครัว โดยเฉพาะครอบครัวที่ผู้นำเป็นทหารและอยู่ในยุคที่ต้องกอบกู้บ้านเมือง หรือปราบปรามอริราชศัตรู เสริมสร้างความมั่นคงให้แก่ประเทศชาติ ภรรยาจึงต้องเป็นผู้มีความเข้มแข็ง อดทน สามารถปกครองครัวเรือนได้ ซึ่งเท่ากับช่วยสนับสนุนกำลังใจในการปฏิบัติหน้าที่การงานแก่สามีด้วย เอกสารหลักฐานเกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี หลายฉบับกล่าวว่า สมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี มีพระอุปนิสัยเด็ดเดี่ยว เข้มแข็ง ต้องตามลักษณะที่ได้กล่าวมาแล้ว เป็นที่เกรงพระทัยของสมเด็จพระราชสวามี พระราชโอรส พระราชธิดา และพระราชนัดดาตลอดมา

สมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี เป็นพระบรมราชินีพระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คือ เป็นสมเด็จพระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ปฐมกษัตริย์แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ พระนามเดิมว่า “นาก” เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันอาทิตย์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๔ ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๐๙๙ ตรงกับวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๒๘๐ พระชนกพระนามว่า “ทอง” พระชนนีพระนามว่า “สั้น” ซึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ประกาศเฉลิมพระนามพระอัฐิว่า “สมเด็จพระรูปศิริโสภาคย์มหานาคนารี” มีนิวาสสถานเดิมอยู่ที่ตำบลบางช้าง อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม พระชนกนั้นถึงแก่พิราลัยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานี ส่วนพระชนนีนั้นภายหลังผนวชเป็นรูปชี ประทับ ณ วัดอัมพวันเจติยาราม จนถึงรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พระประยูรญาติร่วมพระชนกชนนีของสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี ที่ปรากฏในหนังสือเรื่อง **อธิบายราชินิกูลบางช้าง** มีดังนี้

๑. เจ้าคุณหญิงแวน
๒. เจ้าคุณหญิงทองอยู่ หรือเรียกกันว่า เจ้าคุณผู้ใหญ่ ได้สมรสกับท่านตาขุนทองผู้เป็นญาติกัน
๓. เจ้าคุณชายชูโต มีภรรยาชื่อทองดี เป็นต้นตระกูลชูโต สวัสดิ-ชูโต และ แสง-ชูโต
๔. สมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี
๕. เจ้าคุณชายแตง
๖. เจ้าคุณหญิงชีโพ
๗. เจ้าคุณชายพู
๘. เจ้าคุณหญิงเสม
๙. เจ้าคุณหญิงนวล หรือที่เรียกว่าเจ้าคุณโต ต่อมาสมรสกับเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี ต้นตระกูลบุนนาค

๑๐. เจ้าคุณหญิงแก้ว หรือเรียกว่า เจ้าคุณบางช้าง สมรสกับพระยาสมุทรสงคราม (ศร) ต้นตระกูล ณ บางช้าง

บุรพชนของสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี เป็นคหบดีผู้มีชื่อเสียงในเขตอัมพวา เมื่อสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี ทรงเจริญวัย มีพระสิริโฉมงดงาม เพียบพร้อมด้วยความรู้และคุณสมบัติของกุลสตรีในตระกูลสูง กิตติศัพท์จึงเลื่องลือทั่วไป มีเรื่องเล่าว่า ครั้งปลายกรุงศรีอยุธยานั้น พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้สืบหาสตรีรูปงามผู้มีตระกูลและทรัพย์ทั้งในและนอกกรุงไปเป็นบาทบริจาริกา ได้มีผู้มาขอทาบทามกับพระชนกพระชนนีของสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี แต่ทั้งสองพระองค์ไม่ประสงค์จะให้พระธิดาประทับห่างไกล ณ สถานที่อันเข้มงวดด้วยจารีตประเพณีเช่นนั้น จึงได้จัดคนไปกราบบังคมทูลสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ซึ่งรับราชการอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ให้ทรงช่วยหาทางผ่อนผัน สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ได้ทรงสู่ขอสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี ไว้ให้แก่พระราชโอรสแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ดามที่กราบบังคมทูลขอ ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้เสด็จไปรับราชการในตำแหน่งหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี ได้ทรงสมรสกับสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี และประทับ ณ นิวาสสถานที่ตำบลอัมพวานั้น ต่อมาหลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียอิสรภาพแก่พม่า ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ มีพระราชโอรสพระราชธิดารวมทั้งสิ้น ๙ พระองค์ ดังนี้

๑. สมเด็จเจ้าฟ้าหญิง สิ้นพระชนม์ตั้งแต่สมัยอยุธยา

๒. สมเด็จเจ้าฟ้าชาย สิ้นพระชนม์ตั้งแต่สมัยอยุธยา

๓. สมเด็จเจ้าฟ้าฉิมใหญ่ เป็นพระราชชายาในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระราชมารดาของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต

๔. สมเด็จเจ้าฟ้าชายฉิม คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๕. สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงแจ่ม คือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ

๖. สมเด็จเจ้าฟ้าหญิง สิ้นพระชนม์ตั้งแต่ทรงพระเยาว์

๗. สมเด็จเจ้าฟ้าชายจุ้ย คือ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์

๘. สมเด็จเจ้าฟ้าหญิง สิ้นพระชนม์ตั้งแต่ทรงพระเยาว์

๙. สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงเอี้ยง คือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพยวดี

ถึงสมัยธนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้เข้ารับราชการในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงได้รับเลื่อนตำแหน่งราชการและบรรดาศักดิ์สูงขึ้นตามลำดับ ท้ายสุดคือ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก สมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี ในฐานะภรรยาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ก็ได้ทรงมีบรรดาศักดิ์สูงตามพระราชสวามีไปด้วย ในระหว่างนี้ได้ประทับ ณ ทำเนียบเจ้าพระยาอุปราช อันเป็นตำแหน่งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงดำรงเทียบเท่า ทำเนียบนี้อยู่ในบริเวณกรมอู่ทหารเรือปัจจุบัน นอกจากนี้ยังเสด็จเข้าประทับค้างแรมกับพระธิดาพระองค์ใหญ่ (เจ้าฟ้าฉิมใหญ่) ซึ่งเป็นพระราชชายาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และเป็นพระมารดาของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต ณ พระตำหนักในพระราชวังเสมอ จนกระทั่งพระราชธิดา (เจ้าฟ้าฉิมใหญ่) สิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๓๒๒

ก่อนเกิดจลาจลในกรุงธนบุรี พ.ศ. ๒๓๒๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งดำรงดำแหน่งสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เสด็จไปราชการสงคราม ณ ประเทศกัมพูชา นั้นปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมีพระสัญญาวิปลาส เกิดความหวาดระแวงบุคคลแวดล้อม ตั้งแต่พระภิกษุสงฆ์ ข้าราชการฝ่ายใน จนถึงพ่อค้าประชาชนทั่วไป ประกอบกับมีผู้กราบบังคมทูลยุยงให้หลงผิด ดังนั้นจึงมีผู้ต้องพระราชอาญาจำจอง โบยตี หรือประหาร เป็นจำนวนไม่น้อย ในบรรดาผู้ต้องพระราชอาญานี้มีสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี ตลอดจนพระประยูรญาติรวมอยู่ด้วย แต่ไม่ปรากฏว่าทรงกระทำความผิดเรื่องใด จึงนับว่าทรงได้รับทุขเวทนาจากความผันผวนของบ้านเมือง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงปราบปรามจลาจลราบคาบและทรงปราบดาภิเษกขึ้นครองกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี ขึ้นตำรงดำแหน่งสมเด็จพระราชินี แต่สมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี ก็ยังคงประทับ ณ พระดำหนักเดิมทางฝั่งธนบุรี มิได้เสด็จมาประทับในพระบรมมหาราชวัง เป็นแต่เสด็จเข้ามาเป็นครั้งคราว คงจะเป็นด้วยขณะนั้นเจริญพระชนมายุถึง ๔๕ พรรษาแล้ว จึงมีพระราชประสงค์จะประทับอยู่อย่างสงบร่วมกับพระราชโอรสมากกว่า พ.ศ. ๒๓๔๙ เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ได้รับพระราชทานอุปราชาภิเษกเป็น สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงอิครสุนทร กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้เสด็จประทับในพระราชวังเดิมธนบุรี สมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี ก็ทรงเข้าประทับ ณ ที่นั้นด้วยจนกระทั่งสิ้นรัชกาลที่ ๑

พ.ศ. ๒๓๕๓ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้ทรงสถาปนาพระเกียรติสมเด็จพระราชชนนีเป็น "สมเด็จกรมพระอมรินทรามาตย์" เทียบอย่างกรมพระเทพามาตย์ที่สมเด็จพระราชชนนีพันปีหลวงตามโบราณราชประเพณี ดังความใน**จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์** ต่อไปนี้

"ตั้งกรมสมเด็จพระพันปีหลวง
ณ วัน ๒ ๓ ๆ ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๒ ปีมะเมียโทศก เพลาเช้า ๒ โมง ๖ บาท

พญารักษ์	๑	*นั่งพร้อมกัน ณ พระอุโบสถวัด พระศรีรัตนศาสดาราม เจ้าพนักงานตั้ง* เครื่อง
พระอาลักษณ์	๑	
พระราชสมบัติ	๑	
พระโหรา	๑	
ขุนโชติ	๑	
ขุนสารประเสริฐ	๑	
นายชำนิโวหาร	๑	
นายเทียรฆราช	๑	

ใบศรี { แก้ว / ทอง / เงิน } มโหรีปีพาทย์ฆ้องไชยพร้อม ลงพระนามสมเด็จพระพันปีหลวงเป็นพระอมรินทรามาตย์ หมื่นสุวรรณอักษรจาฤกแผ่นพระสุพรรณบัฏเป็นอักษร ๓ บันทัด แผ่นพระสุพรรณบัฏ { กว้าง ๗ นิ้ว / ยาว ๑๔ นิ้ว / หนัก ๑ ๓/๓ } ทองร่อนบางตะพาน พระหีบเงินถมยาคำดะทองหนัก ๑๓ ๗/๘ ใส่พานทอง มอบหลวงธรรมเสนาไว้ในพระอุโบสถ

ครั้น ณ วัน ๖ ๑๐/๑๑ ๆ ๑๑ ค่ำ จึงเชิญพานพระสุพรรณบัฏขึ้นเหนือพระเสลี่ยงอันวิจิตรไปด้วย ราชาอาสน์ { อภิรม / ชุมสาย / พัดโบก / จ่ามอน } อินทร์พรหมเทวดาเกณฑ์แห่แตรสังข์ แห่ไปที่พระมณฑลพระตำหนักตึก พระสงฆ์ ๑๕ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นต้น สวดพระพุทธมนต์ ๓ วัน

ครั้น ณ วัน ๒ ๑๐/๑๑ ๆ ๑๑ ค่ำ เพลาเช้า ๑ โมง กับ ๒ บาท เสด็จสรงมุรธาภิเษก พระ { พระสังฆราช / พนรัตน์ / ญาณสังวร } ถวายน้ำพระพุทธมนต์ พราหมณถวายน้ำ { สังข์ / กรด } เสร็จแล้ว เสด็จออกมาถวายเข้าสงฆ์ พระสงฆ์ฉันแล้ว ได้ฤกษ์ ๓ โมง กับ ๕ บาท { ขุนสารประเสริฐ / ขุนมหาสิทธิ์ } เชิญพานพระสุพรรณบัฏเข้าไป พระอาลักษณ์เปนผู้ถวายต่อพระหัตถ์ เจ้าฟ้ากรมหลวง (พิทักษมนตรี) ถวายตราประจำที่แล้ว พระราชทานให้เลี้ยงข้าราชการผู้ใหญ่ น้อย } พร้อมกัน"

ในรัชกาลนี้ เข้าใจว่าได้เสด็จเข้ามาประทับในพระบรมมหาราชวัง แต่อาจจะไม่ประทับเป็นการถาวร เนื่องจากหลักฐานบางแห่งว่าประทับ ณ พระตำหนักเดิมที่ฝั่งธนบุรีตลอดพระชนมชีพ ในช่วงปลายแห่งพระชนมชีพนั้น ปรากฏว่าสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี ทรงพระราชศรัทธาในพระบวรพุทธศาสนามาก เสด็จไปทรงศีลและบำเพ็ญพระราชกุศล ณ วัดระฆังโฆสิตารามเป็นนิจ ทรงสถาปนาและบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามต่างๆ เช่น ทรงสถาปนาวัดเงินซึ่งเป็นวัดโบราณตั้งอยู่ในท้องที่คลองบางพรหมใหม่[๑] และทรงบูรณะวัดอัมพวันเจติยาราม ตำบลบางช้าง อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม ซึ่งสมเด็จพระรูปศิริโสภาคย์มหานาคนารี พระราชชนนี ทรงสร้าง ณ บริเวณนิวาสสถานเดิม เป็นต้น

---

[๑] ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ปฏิสังขรณ์ครั้งหนึ่ง และได้รับพระราชทานนามใหม่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "วัดรัชฎาธิฐาน"

สมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี เป็นเจ้านายอีกพระองค์หนึ่งที่มีพระชนมพรรษายืนยาวถึง ๓ รัชกาล คือ ดำรงพระชนมชีพจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นถึงวันพฤหัสบดี แรม ๕ ค่ำ เดือน ๖ จ.ศ. ๑๑๘๘ ตรงกับวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๖๓ จึงเสด็จสวรรคต พระชนมพรรษาได้ ๘๙ พรรษา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง จัดเป็นพิธีใหญ่อย่างสมพระเกียรติ และอัญเชิญพระบรมอัฐิเข้าประดิษฐานในพระบรมมหาราชวัง ปรากฏรายละเอียดใน**พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** ดังนี้

> *"ในปีชวดนั้น ทรงพระดำริว่า กองทัพศึกค่อยสงบลงแล้ว พระศพสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ยังค้างอยู่ จึงรับสั่งให้เจ้าพนักงานซ่อมแซมประดับประดาพระเมรุให้งดงามดีดังเก่า การสารพัดทั้งปวงเหมือนพระบรมศพอย่างใหญ่เสร็จแล้ว ครั้น ณ เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ (อังคารที่ ๒๒ เมษายน ๒๓๗๑) ได้เชิญพระบรมสารีริกธาตุออกมาสู่พระเมรุ มีการมหรสพ ๑ วัน ๑ คืน เชิญพระบรมสารีริกธาตุกลับเข้าพระบรมมหาราชวัง รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำ (วันที่ ๒๔ เมษายน) ได้เชิญพระบรมอัฐิออกสู่พระเมรุ มีการมหรสพวัน ๑ ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ได้เชิญพระบรมอัฐิกลับ ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ได้เชิญพระโกศพระบรมศพสมเด็จพระอมรินทรามาตย์แห่มาขึ้นพระมหาพิไชยราชรถ แห่กระบวนใหญ่เข้าสู่พระเมรุ ได้มีการมหรสพสมโภช ๗ วัน ๗ คืน และบำเพ็ญพระราชกุศลถวายไทยทานแก่พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมเปรียญเป็นอันมาก ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ (วันที่ ๒ พฤษภาคม) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับพระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการและท้าวพระยาหัวเมืองประเทศราชพร้อมกันกราบถวายบังคมถวายพระเพลิงพระบรมศพ แล้วสมโภชพระบรมอัฐิอีก ๓ วัน ๓ คืน เป็นคำรบ ๑๐ วัน ๑๐ คืน ครั้น ณ เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ แห่พระบรมอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง"*[๒]

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะเทิดพระเกียรติสมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ในรัชกาลก่อนๆ ที่เคยดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสีให้สูงขึ้น จึงทรงประกาศเฉลิมพระนามใหม่ สมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ได้เฉลิมพระนามใหม่เป็น "สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี"

---

[๒]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** (กรุงเทพฯ : ศรีหงส์, ๒๔๓๗).

บรรณานุกรม

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. **พระบรมราชินีกรุงรัตนโกสินทร์.** นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : โพธิสามต้นการพิมพ์, ๒๕๒๑.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **เจ้านายพระชันษายืนในพระราชวงศ์จักรี.** กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ฟ จำกัด, ๒๕๓๐ (พิมพ์เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๓๐).

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓.** กรุงเทพฯ : ศรีหงส์, ๒๔๗๗.

ภาณุพันธุวงศ์วรเดช, จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยา. **ราชินิกูล รัชกาลที่ ๕.** ธนบุรี : บรรหาร, ๒๕๑๐.

มหาดไทย, กระทรวง. **พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช.** กรุงเทพฯ : ไทยอนุเคราะห์ไทย, ๒๕๒๕.

ราชบัณฑิตยสภา. **อธิบายราชินิกูลบางช้าง.** กรุงเทพฯ : โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๑.

วชิรญาณ, หอพระสมุด. **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘.

ศิลปากร, กรม. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๑๑.

_____. **ราชสกุลวงศ์.** กรุงเทพฯ : บริษัทจันวาณิชย์ จำกัด, ๒๕๒๕.

ฉวีงาม มาเจริญ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี พระน้องนางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระนามเดิมว่า กุ มีพระสมญานามที่คนทั่วไปเรียกกันว่า "เจ้าครอกวัดโพธิ์" ที่มาของคำนี้อาจสันนิษฐานถึงที่มาได้ดังนี้ คำว่า "เจ้าครอก" หมายถึง การเป็นเจ้าโดยกำเนิดมิได้ยกย่องหรือแต่งตั้ง ส่วนคำว่า "วัดโพธิ์" มาจากวังที่ประทับติดกับวัดโพธิ์ ปัจจุบันคือบริเวณที่เป็นพระวิหารพระพุทธไสยาส

พระองค์เจ้ากุเป็นพระราชธิดาพระองค์ที่ ๖ ในสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก (ทองดี) และพระน้องนางร่วมพระชนกชนนีกับพระอัครชายา (หยก บางแห่งว่า ดาวเรือง) ผู้เป็นพระบรมราชชนนีแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มีพระเชษฐาและพระเชษฐภคินีร่วมพระชนกทั้งสิ้น ๗ พระองค์ ดังปรากฏหลักฐานใน**ราชสกุลวงศ์** "ลำดับปฐมวงศ์" ว่า

สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก พระองค์ผู้เป็นต้นพระบรมราชวงศ์จักรี พระนามเดิมว่า ทองดี พระอัครชายา พระนามเดิมว่า หยก มีพระโอรสธิดา ๗ พระองค์ นับเป็นชั้นที่ ๑ ในปฐมวงศ์ คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี
๒. พระเจ้ารามณรงค์
๓. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์
๔. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
๕. สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท
ทั้ง ๕ พระองค์นี้ประสูติแต่พระอัครชายา (หยก)
๖. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี ประสูติแต่พระน้องนางของพระอัครชายา (หยก)
๗. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา ประสูติแต่เจ้าจอมมารดามา

สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกมีพระชายา ๓ องค์ คือ พระอัครชายา (หยก) เป็นลำดับที่ ๑ หลังจากพระอัครชายา (หยก) ทิวงคตแล้ว พระน้องนางของพระอัครชายา (หยก) เป็นพระชายาลำดับที่ ๒ และเจ้าจอมมารดามา เป็นลำดับที่ ๓ ปรากฏความใน **ปฐมวงศ์** พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวลำดับประวัติความเป็นมาของพระปฐมบรมราชวงศ์จักรี ดังนี้

> *"จะขอกล่าวถึงความประวัติเป็นไปต่างๆ ในโลกนี้ จนถึงกาลเมื่อละโลกนี้ล่วงไปยังปรโลกของพระองค์ท่าน ซึ่งเป็นบุรพบุรุษในพระบรมราชวงศ์อันนี้ซึ่งเป็นชั้นต้น คือสมเด็จพระบรมมหาปัยกาธิบดี แลสมเด็จพระปัยยิกาใหญ่ แลสมเด็จพระปัยยิกาน้อย ๓ พระองค์ แลชั้นสองคือ พระโอรส พระธิดาของสมเด็จพระบรมมหาปัยกาธิบดีทั้ง ๗ พระองค์...*

สมเด็จพระบรมมหาปัยกาธิบดีนั้น ทราบแต่ว่าได้ดำรงพระชนมายุและสุขสมบัติครอบครองสกุลใหญ่ และมีอำนาจในราชกิจดังกล่าวแล้วอยู่สิ้นกาลนาน จนตลอดเวลาพม่าข้าศึกเข้าล้อมกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา ในคราวที่กรุงจะแตกทำลายนั้น

สมเด็จพระปัยยิกาพระองค์ใหญ่นั้น ได้มีพระเอารส พระธิดา ๕ พระองค์ แล้วก็สิ้นพระชนม์ล่วงไปโดยนัยที่กล่าวมาแล้ว แต่เมื่อสิ้นพระชนม์นั้นพระชนมายุเท่าไรไม่ทราบถนัด พระปัยยิกาพระองค์น้อยได้รับปรนนิบัติสมเด็จพระบรมมหาปัยกาธิบดีในที่นั้นต่อมาได้ประสูติพระธิดาพระองค์หนึ่งแล้ว จะสิ้นพระชนม์เมื่อใดก็หาได้ความเป็นแน่ไม่ ได้ความเป็นแน่แต่ว่าเมื่อเวลาพม่าเข้าล้อมกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา เวลาที่สุดนั้น สมเด็จพระบรมมหาปัยกาธิบดีมีพระดำริจะออกจากกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา หลีกหนีข้าศึกไปอยู่ให้ห่างไกล จะชักชวนพระเอารสพระธิดาทั้งปวงตามเสด็จไปด้วยพร้อมกัน พระเอารสพระธิดาทั้ง ๖ พระองค์ที่ทรงพระเจริญแล้วนั้นได้แยกย้ายไปตั้งสกุลอื่น มีพระบุตร พระบุตรีเกี่ยวข้องเป็นห่วงใยพัวพันมากมาย จะรวบรวมมาพร้อมเพรียงกันแล้ว คุมเป็นพวกใหญ่ออกไปโดยง่ายหาได้ไม่ เมื่อได้ช่องจึงได้พาแต่พระกุมารพระองค์น้อยกับหญิงบาทบริจาริกซึ่งเป็นหม่อมมารดาของพระกุมารนั้นไปอาศัยอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก..."

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี ทรงอภิเษกกับหม่อมมุก นายกวดหุ้มแพร มหาดเล็กครั้งกรุงธนบุรี บุตรเจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล) ซึ่งต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ มีพระโอรส ๒ พระองค์ คือ

๑. พระสัมพันธวงศ์เธอ กรมหมื่นนรินทรเทพ (พระองค์เจ้าชายฉิม)

๒. พระสัมพันธวงศ์เธอ กรมหมื่นนเรนทร์บริรักษ์ (พระองค์เจ้าชายเจ่ง)

ปรากฏหลักฐานในลำดับปฐมวงศ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

"กรมหลวงนรินทรเทวีนั้น เมื่อแผ่นดินกรุงธนบุรีได้กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ซึ่งคนเป็นอันมากเรียกว่า กรมหมื่นมุกเป็นพระภัสดา ได้ประสูติพระบุตรพระองค์หนึ่ง คือ กรมหมื่นนรินทรเทพแล้ว มาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประสูติพระบุตรอีกพระองค์หนึ่ง คือ กรมหมื่นนเรนทรบริรักษ์ กรมหมื่นซึ่งเป็นพระบุตรทั้งสองนั้น ก็ได้เป็นต้นวงศ์ของหม่อมเจ้าชาย หม่อมเจ้าหญิงเป็นอันมากสืบลงมา"

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี สิ้นพระชนม์เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๗๐ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นต้นสกุล "นรินทรกุล" พระราชทานเพลิงพระศพ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๑๔ ค่ำ ปีชวด จ.ศ. ๑๑๙๐ (พ.ศ. ๒๓๗๑) ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สถาปนาพระนามพระอัฐิเป็น "กรมหลวงนรินทรเทวี" เนื่องจากทรงเห็นว่ายังไม่มีพระนามบรรดาศักดิ์ ดังปรากฏในคำประกาศตั้งพระอัฐิ หนังสือจดหมายเหตุ เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ว่า

"ในรัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งกรมพระอัฐิเจ้านายอีก ๓ พระองค์ ดั้งเมื่อปีใดในจดหมายเหตุอาลักษณ์หาปรากฏปีไม่ คือ

พระเจ้าไอยิกาเธอ พระองค์เจ้ากุ เป็น กรมหลวงนรินทรเทวี พระองค์ ๑
พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชี เป็น กรมขุนรามินทรสุดา พระองค์ ๑
สมเด็จพระมาตุจฉาฯ เป็น กรมขุนอนัคฆมหารี พระองค์ ๑

มีจดหมายเหตุอาลักษณ์ อยู่ดังนี้

ทรงตั้งพระอัฐิ กรมหลวงนรินทรเทวี
ทรงตั้งพระอัฐิ กรมขุนรามินทรสุดา
ทรงตั้งพระอัฐิ กรมขุนอนัคฆมหารี

ประกาศตั้งพระอัฐิ

ทรงพระราชดำริว่าพระบรมราชวงศ์อันนี้ ได้ดำรงถาวรวัฒนาการมา พระราชวงศานุวงศ์มีพระบรมธรรมิกราชาธิราช ๔ พระองค์ด้วยกัน บางพระองค์ได้ดำรงมามีพระนามปรากฏโดยบรรดาศักดิ์นั้นๆ บางพระองค์ทิวงคตเสียก่อน แต่ยังมิได้สร้างพระนครนี้ก็มี บางพระองค์ก็ดำรงมาแต่หามีพระนามปรากฏตามบรรดาศักดิ์ไม่ มีแต่พระอัฐิ ซึ่งได้เชิญประดิษฐานไว้ในหอพระอัฐิข้างใน ในหอพระอัฐิข้างนอก เมื่อคราวใดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแลพระราชวงศานุวงศ์คิดถึงพระเดชพระคุณ และจะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายพระราชวงศานุวงศ์ซึ่งทิวงคตแล้ว ยังมีอยู่แต่พระอัฐินั้นๆ ก็หามีสำคัญที่จะออกพระนามให้รู้ชัดโดยสะดวกได้ไม่ อนึ่งเมื่อคราวใดจะกล่าวเรื่องราวในพระราชพงศาวดาร ก็ออกพระนามผิดบ้าง ถูกบ้างไม่ต้องกัน ยากที่จะเข้าใจได้ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้ประกาศแก่พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรม แลพระราชวงศานุวงศ์แลข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงให้รู้จงทั่วกันว่า พระอัฐิพระบรมชนกนาถในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นพระบรมไอยกาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นพระบรมไปยกาในพระบาทสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช แลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นให้เรียกว่า พระอัฐิในสมเด็จพระบรมมหาไปยกาธิบดี

อนึ่ง พระราชธิดาผู้ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นพระเชษฐภคินีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น ยังหามีพระนามปรากฏโดยบรรดาศักดิ์ไม่ เพราะว่าเจ้าต่างกรมแลพระองค์เจ้าฝ่ายในในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น โปรดเกล้าฯ ให้เรียกว่าพระบรมวงศ์เธอทั้งสิ้นแล้ว บัดนี้จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้เรียกพระอัฐิพระราชธิดาผู้ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่าพระอัฐิในพระประถมบรมวงศ์

อนึ่ง พระเจ้าน้องนางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้นยังหามีพระนามปรากฏโดยบรรดาศักดิ์ไม่ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้สถาปนาพระนามพระอัฐิเป็นกรมหลวงนรินทรเทวี..."

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี ทรงสร้างสรรค์ผลงานชิ้นสำคัญเรื่องหนึ่งซึ่งมีคุณค่ามากทั้งในด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ตลอดจนพระราชพิธีสำคัญๆ ในขณะนั้น เป็นมรดกทางปัญญาที่สืบทอดมาถึงอนุชนรุ่นหลัง ผลงานดังกล่าว คือ จดหมายเหตุความทรงจำ ซึ่งเป็นบันทึกเหตุการณ์ต่างๆ ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ถึง พ.ศ. ๒๓๖๓ ในรัชกาลที่ ๒ ลักษณะเป็นการจดบันทึกจากความทรงจำเท่าที่จำความได้ มิได้เรียงลำดับเหตุการณ์ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชวิจารณ์ไว้ว่า

"จดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีนี้ ไม่ใช่ผู้รู้แต่งจดหมายเหตุและพงศาวดาร ไม่ใช่จินดกวีทั้งสองอย่าง เป็นข้อความที่ท่านทรงจำไว้ ตั้งแต่จำความได้จนตลอดเวลาที่เขียน คงจะเป็นเวลาที่ทรงพระชรา มีผู้ทูลว่าข้อความจะสูญเสียหมด ขอให้จดลงไว้ จึงได้พยายามจดลงไว้ตามแต่ที่จะนึกได้โดยไม่ต้องอาศัยหลักอะไรเลย"

เมื่อครั้งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้หนังสือเรื่องนี้มาจากวังหน้า ๑ เล่มสมุดไทย ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ ทรงเห็นว่ามีข้อความแปลก จึงได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยไม่ทราบว่าผู้ใดเป็นผู้แต่งเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาหาตัวผู้เขียนพร้อมทั้งมีพระราชวิจารณ์และในที่สุดมีพระบรมราชวินิจฉัยว่าผู้แต่งน่าจะเป็น กรมหลวงนรินทรเทวี เนื่องจากเหตุผล ๓ ประการ คือ

๑. โวหารท่วงทีถ้อยคำเป็นสำนวนผู้หญิง
๒. ผู้แต่งหนังสือเรื่องนี้เป็นผู้รู้เรื่องราวภายในใกล้ชิดมาก
๓. กระบวนใช้ถ้อยคำทำให้เห็นว่าจะเป็นเจ้านายในพระราชวงศ์

นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตในหนังสือเรื่องนี้ถึงคำว่า กรมหมื่น โดยมิได้ออกพระนาม ๒ แห่ง คือ *"วันเดือนแปด แรมค่ำหนึ่ง ปีมะโรง สัมฤทธิศก เจ้าฟ้ากรมพระสุนทรเทพสิ้นพระชนม์ไว้พระศพบนปราสาทพระโองการดรัสสั่งกรมหมื่นว่าสิ้นลูกคนนี้แล้วพระเนตรมืดสี่ด้าน พระกรรณตึงสี่ด้าน อากรขนอนตลาดเจ้าดูชำระเถิดอย่าทูลเลย"* อีกแห่งหนึ่งว่า *"ณ เดือนห้า จุลศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลู นพศก กรมหมื่นสิ้นพระชนม์ประชุมเพลิง ณ วัดราชบุรณะ"* ดังนั้น กรมหมื่นพระองค์นี้ คือ กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ เป็นพระสามีของพระองค์เจ้ากุ พระน้องนางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งเป็นผู้เก็บอากรตลาดท้ายสนมต่อเจ้าฟ้า กรมหลวงครีสุนทรเทพ จนตลอดพระชนมายุ ถ้อยคำที่จดลงไว้ไม่ใช้ว่าสิ้นพระชนม์ไม่ใช้ว่าถวายพระเพลิง ตรงกับข้อความที่เล่ากันว่า กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ไม่ได้พระองค์เป็นเจ้าแท้ กรมหลวงนรินทรเทวีอยู่ข้างจะกดขี่ มีตัวอย่าง กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ทรงเล่าว่าเจ้านายไปทูลลาโสกันต์กรมหลวงนรินทรเทวีประทับบนยกพื้นในประธานท้องพระโรง เรียกเจ้าที่ไปทูลลาให้ขึ้นไปนั่งบนยกพื้นด้วย แต่กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์มานั่งอยู่ที่พื้นเฉลียงและหมอบกราบเจ้านายที่ไปทูลลา เพราะเหตุฉะนั้นผู้แต่งหนังสือนี้จึงได้ใช้คำผิดกับเจ้านายองค์อื่นสิ้นพระชนม์

พร้อมทั้งทรงตั้งชื่อหนังสือเรื่องนี้ว่า "จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพธิ์) ตั้งแต่จุลศักราช ๑๑๒๙ ถึงจุลศักราช ๑๑๘๒ เป็นเวลา ๕๓ ปี"

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์และมีพระบรมราชวินิจฉัยล่วงไปแล้ว ๘ ปี หอพระสมุดฯ ได้หนังสือจดหมายเหตุความทรงจำมาอีก ๑ ฉบับ เมื่อเดือนกรกฎาคม ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ ข้อความในจดหมายมีเนื้อความยาวต่อจากฉบับเดิมไปอีก ประมาณ ๑ เล่มสมุดไทย สิ้นสุดลงใน พ.ศ. ๒๓๘๑ เมื่อพิจารณาดูพระชนมายุของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี ซึ่งสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๗๐ จึงเกิดข้อวิจารณ์ต่อมาว่าจดหมายเหตุฉบับนี้ใครเป็นผู้แต่ง เนื่องจากมีข้อความเกินพระชนมายุของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวีไปถึง ๑๐ ปี สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงแสดงข้อคิดเห็นเพิ่มเติมพร้อมทั้งทรงวินิจฉัยไว้ดังนี้

> *"การพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุความทรงจำคราวนั้น มีเหตุสำคัญเกิดขึ้นในทางโบราณคดี เนื่องด้วยพระบรมราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างหนึ่ง คือว่า จดหมายเหตุความทรงจำที่ได้มาใหม่ฉบับนี้เนื้อเรื่องมีต่อลงมาจนปีฉลู จุลศักราช ๑๒๐๐ ตามจดหมายเหตุในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ปรากฏว่า กรมหลวงนรินทรเทวีสิ้นพระชนม์ เมื่อปีกุน จุลศักราช ๑๑๘๙ ...เป็นข้อสงสัยเกิดขึ้นว่า ถ้าเช่นนั้นก็จะไม่ใช่กรมหลวงนรินทรเทวีแต่งจดหมายเหตุความทรงจำดังพระบรมราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพราะเรื่องในฉบับที่ได้มาใหม่มีลงมาภายหลังท่านสิ้นพระชนม์มาถึง ๑๐ ปี ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจำจะต้องวินิจฉัยความสงสัยนี้พร้อมกับที่ให้พิมพ์หนังสือจดหมายเหตุความทรงจำฉบับนี้ จึงได้เรียบเรียงข้อวินิจฉัยของข้าพเจ้าพิมพ์ไว้ข้างท้าย ด้วยอยากจะให้ท่านทั้งหลายได้อ่านตัวจดหมายเหตุเสียให้ตลอดก่อนจะได้ช่วยกันวินิจฉัย"*

สรุปข้อวินิจฉัยเรื่องผู้แต่งจดหมายเหตุความทรงจำ พระนิพนธ์ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ความว่า หนังสือเรื่องนี้มี ๒ สำนวน สำนวนแรกแต่งแต่ต้นมาจบเพียงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต อีกสำนวนหนึ่งเริ่มต้นตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๓ และคงตั้งใจจะทำตามสำนวนเดิม

> *"แต่จับได้ว่าต่างสำนวน ตั้งแต่กระบวนเรียบเรียงเรื่อง สำนวนใหม่รู้เรื่องข้างฝ่ายหน้ามากไม่ใคร่รู้เรื่องข้างฝ่ายใน กระบวนโวหารที่เรียงหนังสือ สำนวนเดิมมีกระบวนยอพระเกียรติเติมแต่แห่งละเล็กละน้อย สัมผัสนานๆ จึงใช้ สำนวนใหม่ชอบยอพระเกียรติกล่าวทุกโอกาสและชอบเล่นสัมผัสจัด แม้ศัพท์ก็ใช้พลาดๆ ไม่เหมือนสำนวนต้น ข้าพเจ้าคิดเห็นเช่นนี้ ไม่ไว้ใจเกรงจะพลาดอยากจะหาวือผู้อื่นให้หลายๆ คนด้วยกัน แต่หนังสือนี้จะรีบพิมพ์ เวลาไม่พอ จึงได้นำไปถวายหาวือท่านผู้ซึ่งข้าพเจ้านับถือว่าชำนาญในกระบวนหนังสือยิ่งกว่าข้าพเจ้าพระองค์หนึ่ง ขอให้ช่วยตรวจ เมื่อท่านตรวจแล้วก็เห็นพ้องกันว่าเป็นหนังสือ ๒ สำนวน มิใช่แต่งคนเดียวกันทั้งตอนต้นและตอนหลัง เพราะฉะนั้นยังเชื่อได้*

ว่า ตอนต้นนั้นกรมหลวงนรินทรเทวีทรงแต่งดุจพระบรมราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ตอนหลังยังทราบไม่ได้ว่าเป็นของผู้ใดแต่ง ข้าพเจ้าอยากจะเดาว่า เจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในวังหน้า ดูผู้แต่งสำนวนหลังอยู่ข้างจะเอาใจใส่ข้างการวังหน้า"

อย่างไรก็ตามจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีจัดเป็นหนังสือที่ทรงคุณค่ามาก ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชวิจารณ์ไว้ตอนหนึ่งว่า

"จดหมายฉบับนี้ ปรากฏชัดว่าได้จดลงโดยความซื่อตรงและความที่จำได้ ไม่มีนึกแต่งให้พิสดารเป็นอัศจรรย์ ให้ผู้อ่านพิศวงอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ถ้าจะมีการตื่น ท่านก็ตื่นส่วนพระองค์ท่านเองตามความเห็นที่จับใจท่านขึ้นมาอย่างไร เวลาก็ดี ข้อความก็ดี ที่เคลื่อนคลาดบ้าง ก็เป็นธรรมดาหนังสือที่ท่านไม่ได้จดลงไว้โดยทันทีมาเขียนต่อภายหลัง แต่ข้าพเจ้ายืนยันได้ว่าหนังสือฉบับนี้ไม่มีความเท็จเลย ความที่เคลื่อนคลาดนั้น ด้วยลืมบ้าง ด้วยทราบผิดไปบ้าง เรียงลงไม่ถูกเป็นภาษาไม่สู้แจ่มแจ้งบ้าง ทั้งวิธีเรียงหนังสือในอายุชั้นนั้นไม่สู้จะมีเครื่องมือสำหรับเขียนบริบูรณ์และคล่องแคล่วเหมือนอย่างทุกวันนี้ ถ้าจะเขียนหนังสือแล้วคิดนานๆ บรรจุความให้แน่นในวรรคหนึ่งแล้วจดลงไป ผู้ใดแต่งหนังสือให้สั้นและให้จุความมากได้ผู้นั้นแต่งหนังสือดี ไม่เหมือนอย่างเวลานี้ ที่เขียนหน้ากระดาษหนึ่งได้ใจความสักบรรทัดเดียว...

แต่เป็นเคราะห์ดีที่สุดที่จดหมายกรมหลวงนรินทรเทวีฉบับนี้ไม่ปรากฏแก่นักเลงแต่งหนังสือในรัชกาลที่ ๔ หรือในรัชกาลประจุบันนี้ตกอยู่ในก้นตู้ได้จนถึงรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๗ นี้ นับว่าเป็นหนังสือพรหมจารี ไม่มีด้วงแมลงได้เจาะไชเลย ความยังคงเก่าบริบูรณ์"

และสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิจารณ์ว่า

"หนังสือเรื่องนี้ถึงเป็น ๒ สำนวน ก็ยังเป็นหนังสือดีตลอดเรื่องด้วยเรื่องพงศาวดารในตอนหลัง ก็มีเรื่องแปลกๆ ซึ่งไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารอยู่หลายเรื่อง เป็นหนังสือน่าอ่านและควรนับถือทั้ง ๒ ตอน"

จะเห็นได้ว่าแม้จะทรงมีผลงานเพียงชิ้นเดียวก็ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ประเทศชาติอย่างใหญ่หลวงทางด้านวิชาการ โดยเฉพาะประวัติศาสตร์และโบราณคดี เนื่องจากในสมัยโบราณการจดบันทึกเรื่องราวหรือเหตุการณ์ต่างๆ มักไม่นิยมบันทึกไว้ เป็นผลให้ข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์คลาดเคลื่อน ซึ่งนักประวัติศาสตร์โบราณคดีต้องใช้การสันนิษฐานอยู่เสมอ และเมื่อปรากฏหลักฐานอื่นๆ มาลบล้างข้อสันนิษฐานได้ ก็จะเกิดทฤษฎีและข้อสันนิษฐานใหม่ๆ อีกต่อไป จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีจึงมีประโยชน์ในการรักษาข้อมูลที่ถูกต้อง และสามารถสอบค้นข้อเท็จจริงจากเหตุการณ์นั้นๆ ได้ จดหมายเหตุฉบับนี้จัดว่าเป็นข้อมูลชั้นต้น เป็นสิ่งที่ผู้จดบันทึกพบเห็นเหตุการณ์ด้วยตนเอง ประกอบทั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงนรินทรเทวี ทรงเป็นผู้มีความจำเป็นเลิศ จึงทำให้ข้อมูลเป็นประโยชน์อย่างมากต่อวิชาการในปัจจุบัน ดังพระบรมราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวไว้ใน *"คำบรรยาย*

ความเห็นและความคิดที่จะเรียบเรียงหนังสือนี้" เป็นข้อสนับสนุนว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี ทรงมีความจำดีมาก

> *"แต่ถึงดังนั้น ควรจะเห็นเป็นอัศจรรย์ในความทรงจำของท่าน หรือถ้าหากว่าจะเป็นเหตุให้มีผู้สงสัยความทรงจำ จะได้ถึงเพียงนี้ทีเดียวหรือ ข้าพเจ้าขอยืนยันว่า ข้าพเจ้าเคยเห็นเจ้านายฝ่ายในที่ทรงแม่นยำเช่นนี้หลายพระองค์ แต่ไม่ยิ่งกว่า และไม่สิ้นพระชนม์ภายหลังที่สุด เช่น พระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา อันสิ้นพระชนม์แล้วได้ ๘ เดือนนี้ ทรงจำแม่นจนกระทั่งวันเดือนปีอันเกิดเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งทั่วไปทุกสิ่งลักษณะความจำเช่นนี้อย่างเดียวกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งจะอ้างให้เห็นได้ว่าในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ความที่ทรงจำวันคืนแม่นก็ปรากฏอยู่ฉะนี้ จึงเห็นได้ว่ากรมหลวงนรินทรเทวีนี้ความทรงจำของท่านคงเป็นลักษณะเดียวกันกับกรมหลวงวรเสรฐสุดา*
>
> *ส่วนข้อความที่จดนั้น ท่านได้เปรียบอย่างหนึ่ง เพราะท่านมีพระสามีอาจจะรู้ราชการจากทางนั้นได้ แต่ก็ปรากฏว่าถ้าเป็นการแผ่นดินแท้เช่นการทัพศึก ท่านเห็นเกินความสามารถที่ท่านจะพรรณนาให้ถูกต้องได้ ได้ว่าความรวบเข้าเป็นหมวดๆ พอให้รู้เหตุการณ์ ถ้าเป็นเรื่องราวซึ่งออกจะปกปิดกันในเวลานั้น หรือเรื่องราวซึ่งท่านเห็นไม่สู้เป็นพระเกียรติยศ ท่านได้จดลงไว้แต่ย่อพอเป็นเครื่องสังเกตข้อที่ท่านจดลงพิสดารกว่าที่อื่นล้วนเป็นเรื่องที่ท่านพอพระทัย แต่เมื่ออ่านทั้งหมดแล้ว จะเห็นได้ว่าพระญาณของท่านในทางทรงจำและความพอพระทัย เข้าพระทัยในเหตุการณ์สูงอยู่กว่าคนแก่สามัญเป็นอันมาก"*

จึงอาจกล่าวได้ว่านอกจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี จะดำรงพระอิสริยยศเป็นพระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายในที่เคารพยกย่องแห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์แล้ว ยังอาจถือได้ว่าเป็นบุคคลสำคัญของชาติในการสร้างสรรค์งานวิชาการอีกด้วย

บรรณานุกรม

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จฯ เจ้าฟ้า กรมพระยา และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **สาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๒๑.** (พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพขุนวิสูตรภักดี ๖ มีนาคม ๒๔๙๙).

_____. **สาส์นสมเด็จ ภาคที่ ๔๘.** (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระศีลาจารพิพัฒ (ช่วย อิสฺสรญาโณ) ๑๔ มีนาคม ๒๕๐๒).

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางเปลื้อง อินทูต ๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๗).

ภาณุพันธุวงศ์วรเดช, สมเด็จเจ้าฟ้าฯ. **ราชินิกูลรัชกาลที่ ๕.** ธนบุรี : โรงพิมพ์บรรหาร, ๒๕๑๐. (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา พิมพ์เนื่องในวันพระชนมายุครบ ๕ รอบ ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๑๐).

ศิลปากร, กรม. **จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๘๑) และ**

พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๖. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษกร ๒๖ มีนาคม ๒๕๒๖).

ศิลปากร, กรม. **ราชสกุลวงศ์.** กรุงเทพฯ : บริษัทจันวาณิชย์ จำกัด แผนกพิมพ์, ๒๕๒๕. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. บุญรับ พินิจชนคดี ๓๐ มีนาคม ๒๕๒๕).

_____. **อักขรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ก. เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : สหประชาพาณิชย์, ๒๕๒๖.

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. **เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม ๒.** พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดเรืองแสงการพิมพ์, ๒๕๒๘.

หอพระสมุดวชิรญาณ. **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์.** (พิมพ์ครั้งที่ ๒) พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๖. (พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ โปรดให้พิมพ์ในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ศิรินิภาพรรณวดี กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา เมื่อปีฉลู ๒๔๖๘).

เบญจมาส แพทอง

เจ้าจอมแว่น

เจ้าจอมแว่น หรือคุณเสือ เป็นสนมเอกผู้จงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

เจ้าจอมแว่นเป็นชาวเวียงจันทน์ ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชมากรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๒ ขณะที่พระองค์ยังดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกฯ และทรงเป็นแม่ทัพยกไปตีเมืองเวียงจันทน์ ใน พ.ศ. ๒๓๒๑ ในครั้งนั้น ได้ *"...กวาดครอบครัวลาวชาวเมืองกับทั้งพระราชบุตรธิดา วงศานุวงศ์และขุนนางท้าวเพี้ยทั้งปวง กับทรัพย์สิ่งของเครื่องศาสตราวุธ และช้างม้าเป็นอันมาก และเชิญพระพุทธปฏิมากรพระแก้วมรกต พระบาง เลิกทัพกลับมายังกรุงธนบุรี..."*

หลังจากตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชมากรุงเทพฯ เจ้าจอมแว่นได้ถวายความจงรักภักดี ปฏิบัติรับใช้ใกล้ชิดพระองค์ดลอดมา จนกระทั่งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติและสวรรคต เจ้าจอมแว่นเป็นสนมเอกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงโปรดปราน ไว้วางพระราชหฤทัย และพระราชทานอภัยโทษให้เสมอ เรื่องราวของเจ้าจอมแว่นส่วนใหญ่เป็นเรื่องเล่าขานสืบต่อกันมา นับตั้งแต่เริ่มแรกที่ตามเสด็จฯ มาถึงกรุงเทพฯ ตามที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เขียนไว้ในหนังสือเรื่อง **โครงกระดูกในตู้** ความว่า

> *"เมื่อเจ้าจอมแว่นมาอยู่ในทำเนียบสมเด็จเจ้าพระยาฯ แล้ว ท่านผู้หญิงก็หึงหวงมาก มีปากเสียงกับสมเด็จเจ้าพระยาฯ ด้วยเรื่องคุณแว่นนี้อยู่บ่อยๆ*
>
> *จนคืนวันหนึ่ง ท่านผู้หญิงถือดุ้นแสมไปยืนคอยดักอยู่ในที่มืด บนนอกชานเรือน พอคุณแว่นเดินออกมาจากเรือนหลังใหญ่ อันเป็นที่อยู่ของสมเด็จเจ้าพระยาฯ ท่านผู้หญิงก็เอาดุ้นแสมตีหัว คุณแว่นก็ร้องขึ้นว่า*
>
> *"เจ้าคุณขา คุณหญิงตีหัวดิฉัน"*
>
> *สมเด็จเจ้าพระยาฯ ก็โกรธยิ่งนัก ฉวยได้ดาบออกจากเรือนจะมาฟันท่านผู้หญิง ฝ่ายท่านผู้หญิงก็วิ่งเข้าเรือนที่ท่านอยู่ แล้วปิดประตูลั่นดาลไว้ สมเด็จเจ้าพระยาฯ ก็เอาดาบฟันประตูอยู่โครมๆ"*

เจ้าจอมแว่นรับราชการในพระองค์โดยมิได้มีพระองค์เจ้า และทำหน้าที่ดูแลบรรดาพระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์อย่างเข้มงวด จนเป็นที่เกรงกลัว ได้รับฉายาว่า "คุณเสือ" โดยส่วนตัวเจ้าจอมแว่นคงต้องการมีพระองค์เจ้าดังปรากฏความใน **สาส์นสมเด็จ เล่ม ๑๔** ความว่า

"...ที่ในวิหารพระโลกนาถมีรูปจำหลักด้วยศิลาอ่อนทำเป็นเด็กแต่งเครื่องอาภรณ์ ติดฝาผนังไว้ ๒ ข้างพระพุทธรูป เล่ากันมาว่าเมื่อสร้างวัดพระเชตุพนนั้น เจ้าจอมแว่น พระสนมเอกผู้เป็นราชูปถาก ซึ่งเจ้านายลูกเธอเกรงกลัวเรียกกันว่า "คุณเสือ" อีกนาม ๑ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ว่า อยากจะทำบุญอธิษฐานขอให้มีลูก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำรูปเด็ก ๒ รูป อย่างเป็นเครื่องประดับพระวิหาร..."

การนี้เป็นความในที่รู้กันในหมู่คนใกล้ชิดไม่เป็นที่เปิดเผย แต่มีความปรากฏในจารึกคำโคลงได้ภาพเด็กข้างพระพุทธรูปในวิหารพระโลกนาถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ความว่า

"รจนาสุดารัตนแก้ว กุมารี หนึ่งฤา
เสนออธิบายบุตรี ลาภไชร้
บูชิตเชษฐชินศรี เฉลาฉลัก หินเฮย
บุญส่งจงลุได้ เสด็จด้วยดั่งถวิล
กุมารหนึ่งพึงฉลักตั้ง ติดผนัง
สถิตย์อยู่เบื้องหลัง พระไว้
คุณเสือสวาดิหวัง แสวงบุตร ชายเฮย
เฉลยเหตุธิเบศร์ให้ สฤษดิแสร้งแต่งผล"

ปัจจุบัน ผู้คนนิยมไปกราบไหว้บูชาพระพุทธโลกนาถ ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เพราะเชื่อกันว่าศักดิ์สิทธิ์ในเรื่องให้บุตร และจะประสบผลสำเร็จหากขอในคืนวันเพ็ญ อันเป็นวันสำคัญทางพุทธศาสนา นอกจากสร้างรูปเด็กถวายประดับในวิหารพระโลกนาถแล้ว ในงานเทศน์มหาชาติครั้งหนึ่ง เจ้าจอมแว่นยังทำกระจาดใหญ่ใส่เด็กผมจุกแต่งเครื่องหมดจดงดงาม ติดกัณฑ์เทศน์ถวายเป็นสิทธิ์ขาด นับเป็นความคิดแปลกแหวกแนว อันอาจจะสืบเนื่องมาจากความต้องการมีพระองค์เจ้าเป็นอย่างยิ่งก็เป็นได้

เจ้าจอมแว่นถวายความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และถวายสืบต่อมาถึงบรรดาพระเจ้าลูกเธอด้วย โดยถวายการดูแลเคร่งครัดเป็นที่เกรงกันในบรรดาพระเจ้าลูกเธอรุ่นเล็กที่ยังทรงพระเยาว์ ในส่วนพระเจ้าลูกเธอรุ่นใหญ่โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น ทรงสนิทสนมมากกับเจ้าจอมแว่น ตรัสเรียกชื่อว่า 'พี่แว่น' เมื่อมีปัญหาส่วนพระองค์ก็ได้ทรงอาศัยพี่แว่นช่วยเพ็ดทูลความต่างๆ ซึ่งเป็นที่ขัดพระราชหฤทัยได้ เนื่องจากเป็นคนโปรดและทรงทราบว่าจงรักภักดีอย่างยิ่ง จึงได้รับพระราชทานอภัยเสมอ ดังเหตุการณ์เมื่อครั้งสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินีทรงพระครรภ์กับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าจอมแว่นเป็นผู้กราบบังคมทูลให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงทราบ โดยขอพระราชทานไม่ให้กริ้วมาก และในปลายรัชสมัย ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระโกศทองใหญ่ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๑ ครั้นสร้างแล้วเสร็จ มีรับสั่งให้เชิญไปตั้งถวายให้ทอดพระเนตรในพระที่นั่งไพศาลทักษิณซึ่งเป็นที่ประทับ ตั้งอยู่หลายวันก็มิได้ตรัสให้ยกไปเก็บในคลัง จนบรรดาข้าราชบริพารต่างพากันไม่สบายใจเห็นเป็นลางร้าย เจ้าจอมแว่นเป็นผู้กราบบังคมทูลวิงวอนให้ยกไปเก็บ พระองค์มีรับสั่งว่า *"...กูทำสำหรับให้ตัวกูเอง*

จะเป็นอัปมงคลทำไม..." กับทั้งตรัสว่าไม่ทรงถือ ถ้าหากว่า "*...ไม่เอามาตั้งดู ทำไมกูจะได้เห็น...*" อย่างไรก็ตาม ก็โปรดเกล้าฯ ให้ยกพระโกศไปเก็บตามคำกราบบังคมทูล

นอกจากจะถวายการรับใช้ใกล้ชิดพระองค์แล้ว เจ้าจอมแว่นยังเป็นผู้มีฝีมือในการปรุงอาหารด้วย กล่าวกันว่าท่านเป็นต้นคิดประดิษฐ์ขนมไข่เหี้ยขึ้นเป็นครั้งแรก เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชมีพระราชประสงค์จะเสวยไข่เหี้ย ซึ่งสมัยโบราณนิยมกินกับมังคุด แต่ขณะนั้นหาได้ยาก เจ้าจอมแว่นจึงคิดประดิษฐ์ขนมไข่เหี้ยขึ้นถวายแทน

บรรดาพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เจ้าจอมแว่นได้ถวายอภิบาลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี อย่างใกล้ชิดเป็นพิเศษ เนื่องจากเจ้าฟ้ากุณฑลฯ มีพระมารดา คือเจ้าหญิงทองสุก เป็นพระราชธิดาของพระเจ้าอินทวงศ์ เจ้ากรุงเวียงจันทน์ และทรงกำพร้าพระชนนี ตั้งแต่พระชนม์ ๕ พรรษา เมื่อสิ้นรัชกาลแล้วเจ้าจอมแว่นว่างราชการ จึงรับเป็นธุระถวายอภิบาลเจ้าฟ้ากุณฑลฯ ตลอดมา เพราะต่างมีเชื้อสายเป็นชาวเวียงจันทน์ด้วยกัน จนกระทั่งเจ้าฟ้ากุณฑลฯ ถวายตัวเป็นบาทบริจาริกาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และด้วยความเข้มแข็งและเฉียบขาดตามฉายา "คุณเสือ" เจ้าจอมแว่นทำให้เจ้าฟ้ากุณฑลฯ ทรงอยู่ในราชสำนักได้อย่างผาสุก และยังได้ถวายอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์ต่อมา คือ เจ้าฟ้าอาภรณ์ เจ้าฟ้ากลาง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์) และเจ้าฟ้าปิ่ว เจ้าจอมแว่นถึงแก่อนิจกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

บรรณานุกรม

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. **โครงกระดูกในตู้.** พระนคร : โรงพิมพ์ชัยพฤกษ์, ๒๕๑๔. (พิมพ์แจกเป็นมิตรพลีในงานทำบุญอายุครบห้ารอบ ๒๐ เมษายน ๒๕๑๔).

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑.** พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จฯ เจ้าฟ้า กรมพระยา. และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **สาส์นสมเด็จ เล่ม ๑๔ , ๑๖ , ๑๘ , ๑๙ .** พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑.** กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๖.

พิทยาลงกรณ, พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. **สามกรุง.** พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๕.

ส. พลายน้อย (สมบัติ พลายน้อย). **พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา.** พระนคร : รวมสาส์น, ๒๕๐๖.

สมภพ จันทรประภา. **นรชาติ.** กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๖.

ศิรินันท์ บุญศิริ

สมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี

สมเด็จเจ้าฟ้ากุลทลทิพยวดี หลักฐานเก่าใช้ กุลทลทิพยวดี หรือ กุณฑลทิพยวดี ก็มี เป็นพระราชชายานารีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

สมเด็จเจ้าฟ้ากุลทลทิพยวดี พระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี พระราชธิดาองค์ที่ ๒๓ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ประสูติแด่เจ้าจอมมารดาทองสุก หรือเจ้านางทองสุก (พระราชธิดาของพระเจ้าอินทวงศ์แห่งนครเวียงจันทน์) ประสูติเมื่อปีมะเมีย สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๑๖๐ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๔๑

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๔๖ เจ้าจอมมารดาทองสุก พระมารดาสิ้นพระชนม์ เวลานั้นสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี พระชนมายุได้ ๕ พรรษา เจ้าจอมแว่นซึ่งเป็นบาทบริจาริกาชาวเวียงจันทน์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงรับหน้าที่เป็นผู้อภิบาลพระองค์สืบต่อมา

หลักฐานจาก **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑** ได้กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญเมื่อครั้งทรงพระเยาว์ว่า สมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีตามเสด็จพระราชดำเนินไปทรงลอยพระประทีปที่พระตำหนักแพ ครั้นพอถึงเวลาจุดดอกไม้ไฟ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช สมเด็จพระชนกนาถทรงพระกรุณาว่ากำลังประชวรพระเนตรอยู่ จึงโปรดให้เสด็จกลับพระตำหนัก ระหว่างทางเสด็จกลับนั้น สมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีทรงประสบอุบัติเหตุพลัดตกลงแม่น้ำ แต่ทรงไม่เป็นอันตราย เพราะทรงเกาะทุ่นหยวกไว้ได้ ดังปรากฏข้อความดอนหนึ่งว่า

> *...พระเจ้าลูกเธอ พระองค์หญิงองค์ ๑ ปรากฏพระนามว่า พระองค์เจ้าจันทบุรี ... เสด็จกลับขึ้นมาถึงเรือบัลลังก์กับตำหนักแพต่อกันพลาดตกน้ำหายไป พี่เลี้ยงนางนมร้องอื้ออึงขึ้น คนทั้งปวงตกใจพากันลงน้ำเที่ยวค้นหา จึงพบพระองค์เจ้าลูกเธอพระองค์นั้นเกาะทุ่นหยวกอยู่ท้ายน้ำ หาได้เป็นอันตรายไม่ เป็นอัศจรรย์...*

จากเหตุการณ์ดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพิจารณาด้วยพระกรุณาว่า พระราชธิดาพระองค์นี้ทรงกำพร้าพระมารดามาแต่ทรงพระเยาว์ ทั้งยังทรงดำรงฐานะเป็นพระราชนัดดาแห่งเจ้าผู้ครองนครเวียงจันทน์ สมควรสถาปนาพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระสุพรรณบัฏเลื่อนชั้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี เมื่อวันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีเถาะนพศก จ.ศ. ๑๑๖๙ ตรงกับวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๕๐ ดังปรากฏพระบรมราชโองการใน **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑** ตอนหนึ่งว่า

...พระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้ เจ้าจอมมารดาก็เป็นบุตรีเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต สิ้นชีพเสียแต่เมื่อปีกุนเบญจศก แต่พระชนม์พระองค์เจ้าได้ ๕ พรรษา ไม่มีมารดา ทรงพระกรุณามาก พระองค์เจ้านี้ อัยกาก็เป็นเจ้าประเทศราชยังดำรงชีพอยู่ ควรจะสถาปนาให้มีอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ จึงโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีเฉลิมพระนาม ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ พระราชทานสุพรรณบัฏเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุลทลทิพยวดี แล้วมีงานสมโภชอีก ๓ วัน

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๕๑ สมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีมีพระชนมายุได้ ๑๑ พรรษา ครบกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า เพื่อให้เป็นแบบแผนไว้ในแผ่นดินสืบต่อไป นับว่าเป็นเจ้าฟ้าพระองค์แรกในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีโสกันต์เต็มตามตำราโบราณราชประเพณีทุกประการ ดังปรากฏหลักฐานจาก **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑** ตอนหนึ่งว่า

ในปีมะโรงสัมฤทธิศกนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากุลทลทิพยวดี พระชนมายุได้ ๑๑ พรรษา ถึงกำหนดโสกันต์ ทรงพระราชดำริว่าตั้งแต่ตั้งแผ่นดินมา ยังหาได้กระทำการพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าให้เต็มตามตำราไม่ และแบบแผนพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าอย่างครั้งกรุงเก่านั้น เจ้าฟ้าพินทวดี พระราชธิดาพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้ทรงแนะสอนไว้ในพระราชวังบวรฯ ครั้งโสกันต์พระองค์เจ้า ๓ พระองค์เป็นเยี่ยงอย่างอยู่แล้ว จึงโปรดให้เจ้าพนักงานตั้งเขาไกรลาศ ณ ชาลาในพระราชวัง ตั้งการพระราชพิธี มีเตียง พระมณฑปบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทและตั้งราชวัติฉัตรรายทางนั่งกลาบาต และมีการเล่นต่างๆ ตลอดสองข้างทางที่จะเดินกระบวนแห่แต่ประตูราชสำราญมา

หลังจากที่สมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีโสกันต์ได้เพียงปีเดียว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช สมเด็จพระชนกนาถก็เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๕๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบราชสันตติวงศ์ เป็นรัชกาลที่ ๒ ครั้งนั้นสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีทรงพระเจริญวัยขึ้นมาก พระสิริโฉมงดงามยิ่ง ทั้งยังทรงเพียบพร้อมไปด้วยพระคุณลักษณะที่อ่อนหวานละมุนละไมจนเป็นที่เลื่องลือกล่าวขวัญกันทั่วไปในราชสำนัก ครั้นเมื่อถึงเวลามงคลฤกษ์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ในฐานะพระมหากษัตริย์เป็นครั้งแรก ทางฝ่ายในกำหนดให้สมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ทรงเป็นผู้เชิญเสด็จฯ เข้าสู่พระมหามณเฑียรเป็นปฐมฤกษ์

เหตุการณ์ครั้งนั้น มีเกร็ดเรื่องเล่าสืบต่อกันมาว่า ความงามของสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีเป็นชนวนที่ทำให้สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี พระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงขุ่นเคืองพระทัยพระราชสวามีมาตราบจนสิ้นรัชกาล เหตุที่ตอนแรกนั้น สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินีทรงตั้งพระทัยที่จะถวายสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีอยู่ก่อนแล้ว ถึงกับตรัสชมความงามของสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีต่อเบื้องพระพักตร์ แต่ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงทำทีเป็นไม่สนพระราชหฤทัย ทั้งยังทรงตำหนิสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ดังนั้นในเวลาต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จ

พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ขึ้นดำรงตำแหน่งพระราชชายานารี จึงทำให้สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ทรงขัดเคืองพระทัยเป็นอย่างยิ่ง จนถึงกับเสด็จฯ ไปอยู่กับสมเด็จเจ้าฟ้าจุฑามณี (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระราชโอรสที่พระราชวังเดิม และไม่เสด็จฯ เข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอีกต่อไปตราบจนสิ้นรัชกาล

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีทรงเป็นผู้ที่มีพระจริยวัตรที่นุ่มนวลอ่อนโยนเปี่ยมไปด้วยพระเมตตากรุณาต่อบุคคลทุกชนชั้น ทั้งยังทรงมีความอ่อนน้อมถ่อมตนอยู่เป็นนิจ จึงมิได้ทรงถือพระองค์ว่าเป็นที่โปรดปรานแต่ประการใด โดยเฉพาะทรงถวายความเคารพนบนอบต่อสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี อย่างเสมอต้นเสมอปลาย ด้วยพระอุปนิสัยดังกล่าวนี้ จึงเป็นส่วนส่งเสริมให้สมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีทรงสามารถชนะพระทัยสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ได้สำเร็จในที่สุด นับว่าสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีทรงเป็นผู้ที่มีความเพียรในการประกอบกรรมดีโดยแท้จริง และเนื่องจากพระองค์ทรงยึดมั่นศรัทธาในพระบวรพุทธศาสนาอย่างมั่นคงตลอดมา ยังผลให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชสวามี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ทรงรับหน้าที่ถวายอาหารบิณฑบาตแก่พระสงฆ์เป็นงานหลวงมาจนตลอดรัชสมัย

สมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีมีพระราชโอรสและพระราชธิดา รวม ๔ พระองค์ คือ

๑. เจ้าฟ้าอาภรณ์ ประสูติวันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ. ๒๓๕๙ ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงช่วยกำกับกรมพระคชบาล สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๑ ทรงเป็นต้นราชสกุล อาภรณกุล

๒. เจ้าฟ้าชายกลาง ประสูติวันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๒ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงรับราชการในกรมวังถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามว่า เจ้าฟ้ามหามาลา และทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นและกรมขุนปราบปรปักษ์ตามลำดับ โปรดให้กำกับราชการในกรมวัง กรมพระคชบาลและกรมสังฆการีธรรมการ ในรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นกรมพระบำราบปรปักษ์และสมเด็จฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่พร้อมกันสมมุติให้ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนักและว่าราชการในพระคลังทั้งปวง ต่อมาได้ทรงว่าราชการในกระทรวงมหาดไทยอีกกระทรวงหนึ่ง สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ ทรงเป็นต้นราชสกุล มาลากุล

๓. เจ้าฟ้าหญิง ประสูติในวันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๓ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๔. เจ้าฟ้าชายปิ่ว ประสูติในวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๕ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๓

สมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีเป็นพระราชมารดาที่ตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เป็นผลให้บรรดาพระราชโอรสทั้งสามพระองค์ ต่างก็ทรงได้รับการถ่ายทอดวิชาความรู้เป็นอย่างดี ทั้งนี้โปรดให้สุนทรภู่ กวีเอกในสมัยนั้น เป็นผู้ถวายพระอักษรแก่พระราชโอรสทุกพระองค์ ซึ่งในเวลาต่อมาได้ปรากฏงานวรรณกรรมที่ทรงคุณค่าของสุนทรภู่ อันสะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างครูกับศิษย์ถึงสองเรื่อง คือ เรื่อง **สวัสดิรักษาคำกลอน** แต่งถวายเจ้าฟ้าอาภรณ์ และเรื่อง **เพลงยาวถวายโอวาท** แต่งถวายเจ้าฟ้าชายกลางและเจ้าฟ้าชายปิ่ว ตามลำดับ

ครั้นเมื่อสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ใน พ.ศ. ๒๓๖๗ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๓ สืบต่อมา ครั้งนั้นสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑล-ทิพยวดีทรงต้องทำหน้าที่พระมารดาดูแลอบรมพระราชโอรสทั้งสามพระองค์ด้วยความเข้มแข็ง ทั้งยังทรงถือเป็นธุระในการถวายอาหารบิณฑบาตแก่พระสงฆ์อยู่เป็นนิจ ตามที่พระราชสวามีทรงมอบหมายหน้าที่ไว้แต่เดิมด้วยความจงรักภักดี นอกจากนี้ ยังปรากฏหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงน้ำพระทัยที่เปี่ยมไปด้วยเมตตาธรรมของพระองค์ ที่ทรงรับอุปการะสุนทรภู่อยู่ระยะหนึ่ง ในช่วงที่กวีเอกผู้นี้ตกอยู่ในฐานะลำบากยากเข็ญ จนถึงกับต้องไปอุปสมบทจำพรรษาอยู่ที่วัดราชบูรณะ ดังปรากฏหลักฐานตอนท้ายเรื่อง **เพลงยาวถวายโอวาท** ซึ่งสุนทรภู่ได้ถวายพระพรแด่สมเด็จเจ้าฟ้ากุลทลทิพยวดีและพระราชโอรส ว่า

ควรมิควรส่วนผลาอานิสงส์ ซึ่งรูปทรงสังวรรัตน์ประภัสสร
ให้สี่องค์ทรงมหาสถาวร ถวายพรพันวษาขอลาเอย

ในบั้นปลายแห่งพระชนมชีพ สมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีทรงพระประชวรด้วยพระโรคโบราณมาเป็นเวลานาน และสิ้นพระชนม์เมื่อวันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๐๐ ตรงกับวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๘๑ รวมพระชนมายุ ๔๐ พรรษา

พระประวัติสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีนั้น เป็นตัวอย่างที่สะท้อนถึงคุณลักษณะของกุลสตรีไทยที่มีความยึดมั่นในหลักธรรมพรหมวิหาร ๔ ในการดำเนินพระชนมชีพมาโดยตลอด ด้วยทรงเป็น “ผู้ให้” ที่ปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข โดยมิได้หวังผลตอบแทน ตราบจนคุณความดีนั้นส่งผลให้พระองค์ทรงประสบกับความสุขและความสำเร็จในที่สุด

บรรณานุกรม

จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๘๑) และพระราชวิจารณ์ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๖. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร ม.จ.ก., ป.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๖).

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑.** พระนคร : โรงพิมพ์องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๓.

ศิลปากร, กรม. **ชีวิตและงานของสุนทรภู่.** กรุงเทพฯ : บริษัทไพลินบุ๊คเน็ต จำกัด, ๒๕๔๕.

_____. **ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม).** พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๓๖.

สมภพ จันทรประภา. **นรชาติ.** กรุงเทพฯ : แพร่วิทยา, ๒๕๑๖.

อรวรรณ ทรัพย์พลอย

ท้าวเทพกระษัตรี ท้าวศรีสุนทร

บรรดาวีรสตรีที่ได้รับการสดุดีประวัติไว้ในประวัติศาสตร์ชาติไทยนั้น ท้าวเทพกระษัตรี ท้าวศรีสุนทร ๒ พี่น้องชาวถลางเป็นผู้ที่ได้ประกอบวีรกรรมเป็นแบบอย่างแห่งการต่อสู้เพื่อปกป้องบ้านเกิดเมืองนอนไว้โดยสุดกำลัง เหตุการณ์สู้รบกองทัพพม่าที่มาล้อมเมืองถลาง เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๘ แม้เวลาจะล่วงเลยมานานกว่า ๒๐๐ ปี แต่ลูกหลานไทยก็ยังเล่าขานความกล้าหาญของท่านไว้โดยไม่ลืมเลือน

ประวัติวีรกรรมของท้าวเทพกระษัตรีและท้าวศรีสุนทรเกิดขึ้นในสมัยเมื่อกรุงรัตนโกสินทร์เพิ่งสถาปนาได้เพียง ๓ ปี เป็นเหตุการณ์ศึกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงคาดการณ์ไว้ล่วงหน้าแล้วว่า พม่าคงจะมาตีเมืองไทยจึงโปรดให้สร้างกรุงเทพมหานครทางฝั่งข้างตะวันออกแทนที่จะอยู่ทั้งสองฝั่งอย่างกรุงธนบุรี ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดาร ว่า

"...ด้วยทรงพระราชดำริว่าพม่าคงจะมาตีเมืองไทย กรุงธนบุรีสร้างป้อมปราการทั้ง ๒ ฝั่ง เอาแม่น้ำไว้กลางเมืองเหมือนอย่างเมืองพิษณุโลก มีประโยชน์ที่อาจเอาเรือรบไว้ในเมืองเมื่อเวลาถูกข้าศึกมาตั้งประชิด แต่การสู้รบรักษาเมืองคนข้างในจะถ่ายเทช่วยกันรบพุ่งรักษาหน้าที่ไม่ใคร่ทันท่วงทีด้วยต้องข้ามน้ำ...ทรงพระราชดำริว่า...ถ้าข้าศึกเข้ามาได้ถึงพระนครจะไม่สามารถต่อสู้ข้าศึกรักษาพระนครได้...ถ้าสร้างเมืองแต่ฟากเดียวจะได้แม่น้ำใหญ่เป็นคูเมืองทั้งด้านตะวันตก และด้านใต้ต้องขุดคลองเป็นคูเมืองแต่ด้านเหนือกับด้านตะวันออกเท่านั้น ถ้าข้าศึกจะเข้ามาได้ถึงพระนครก็พอต่อสู้ได้ ด้วยเหตุนี้จึงโปรดให้ย้ายพระนครมาสร้างข้างฟากตะวันออกแต่ฝั่งเดียว"[๑]

---

[๑]สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ไทยรบพม่า** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๕๘๗ - ๕๘๘.

การที่ได้ทรงพระราชดำริว่าพม่าคงจะมาตีเมืองไทยนี้ถูกต้องแม่นยำยิ่งนัก เพราะใน พ.ศ. ๒๓๒๘ พระเจ้าปดุงขึ้นครองราชสมบัติต้องการที่จะแสดงพระบรมราชานุภาพเช่นกับพระเจ้าบุเรงนอง จึงต้องเข้ามาตีเมืองไทยให้มีเกียรติยศ โปรดให้เกณฑ์พลเป็นกองทัพใหญ่เข้ามาถึง ๙ ทัพ โดยเส้นทางที่กองทัพพม่ายกเข้ามาครั้งนั้นทางหนึ่ง คือ ยกเข้าตีหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทย ดังปรากฏหลักฐานพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ที่ว่า

> *"...ให้เนมโยคุงนะรักเป็นแม่ทัพใหญ่...ถือพล ๒,๕๐๐ เป็นทัพหน้ายกมาทางเมืองมะริดให้ยกมาตีเมืองชุมพร เมืองไชยา ให้แกงวุ่นแมงยีถือพล ๔,๕๐๐ เป็นทัพหนุนยกมาอีกทางหนึ่ง แล้วเกณฑ์ทัพเรือให้ยี่วุ่นเป็นแม่ทัพ...ถือพล ๓,๐๐๐ ยกมาตีถลาง..."*[๒]

เนื้อความที่บันทึกอยู่ในพระราชพงศาวดารตอนนี้เอง คือ เหตุการณ์ที่มาแห่งวีรกรรมของชาวเมืองถลาง ซึ่งมีท้าวเทพกระษัตรี ท้าวศรีสุนทร เป็นหัวหน้าทำการสู้รบจนได้ชัยชนะ

เป็นที่ทราบกันว่าสตรีไทยแต่โบราณมามีบทบาทในเรื่องราชการบ้านเมืองน้อยมาก ดังที่มีคำเปรียบเทียบไว้ว่า สามีเป็นช้างเท้าหน้า ภรรยาเป็นช้างเท้าหลัง หน้าที่สำคัญของผู้หญิงคือ การเป็นแม่บ้านดูแลบ้านเรือน สามี ลูก และผู้คนในบ้าน ส่วนงานบ้านงานเมืองนั้นตกอยู่ในหน้าที่ของผู้ชายเท่านั้น เพราะฉะนั้นการที่ท้าวเทพกระษัตรี และท้าวศรีสุนทรต้องออกหน้าทำหน้าที่อันหนักยิ่งนี้ย่อมต้องมีมูลเหตุที่มาว่าเป็นเพราะเหตุใด เพื่อทำความเข้าใจกับบทบาทของสุภาพสตรี พี่น้อง ๒ ท่านนี้ จึงสมควรย้อนศึกษาชาติภูมิเป็นเบื้องต้น

ชาติภูมิ

พงศาวดารเมืองถลางบันทึกชาติภูมิของท้าวเทพกระษัตรี ท้าวศรีสุนทร ไว้ดังนี้

> *"...ขอเล่าเรื่องราวตามผู้เฒ่าเล่ามาแต่ก่อน และได้รู้ได้เห็นเองว่าเมืองถลางแต่ก่อนนั้น จอมร้างบ้านตะเคียนเป็นเจ้าเมือง เมียจอมร้างเป็นแขกเมืองไทร...หม่าเสี้ยซัดใจไม่อยู่เมืองไทรมาอยู่เมืองถลาง ได้กับจอมร้างเป็นผัว มีลูกชาย ๒ หญิง ๓ รวม ๕ คน หญิงชื่อจันเป็นท้าวเทพกระสัตรี หญิงน้องถัดมาชื่อมุกเป็นท้าวศรีสุนทร...พระยาพิมลเป็นพระกระมาอยู่เมืองชุมพรได้กับท้าวเทพกระสัตรีๆ นั้น เมื่อหนุ่มลาวเป็นเมียหม่อมศรีภักดี...หม่อมศรีภักดีนั้นได้กับท้าวเทพกระสัตรีมีลูกสองคน หญิงชื่อแม่ปราง ชายชื่อเทียน...ท้าวเทพกระสัตรีเป็นหม้ายแล้วได้กับพระยาพิมล..."*[๓]

---

[๒] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๓๒.

[๓] **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๖** (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จัดพิมพ์) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๙.

ตามสาระใน**พงศาวดารเมืองถลาง**ข้างต้นนี้ ได้ทราบว่า ท้าวเทพกระษัตรี และท้าวศรีสุนทร มีนามเดิมว่า จัน และมุก เป็นบุตรีของเจ้าเมืองถลาง ท่านได้สมรสครั้งแรกกับหม่อมศรีภักดี มีลูกด้วยกันสองคน ชื่อ แม่ปราง และเทียน ต่อมาได้แต่งงานใหม่กับพระยาพิมลมีตำแหน่งพระกระ คือ ผู้ดูแลเมืองกระ แล้วมาอยู่เมืองชุมพร ซึ่งผู้ศึกษาประวัติชีวิตราชการของพระยาพิมลพบว่า ท่านมีความภักดีอยู่กับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช สันนิษฐานว่าเมื่อครั้งที่ได้แต่งงานกับคุณจันนั้นเป็นช่วงที่มาช่วยราชการเมืองถลาง ต่อมาได้ไปเป็นเจ้าเมืองพัทลุงคงจะได้กลับคืนมาครองเมืองถลาง มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสุรินทรราชา ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานที่ว่าเมื่อใกล้จะเกิดศึกพม่าเข้าตีเมืองถลางนั้น ท่านล้มเจ็บลง ท่านผู้หญิงจันต้องรับภาระแทนเช่นในเรื่องที่ได้เคยติดต่อทำมาค้าขายอยู่กับพระยาราชกปิตัน[๔] ยังไม่สามารถชำระหนี้สินได้เรื่องหนึ่ง ดังที่ท่านผู้หญิงจันได้มีหนังสือถึงพระยาราชกปิตันขอผัดผ่อนไว้ก่อน มีความที่น่าเห็นใจอย่างยิ่งดังนี้

> *"...หนังสือท่านผู้หญิงมาถึงลาโตก ด้วยมีหนังสือไปนั้นได้แล้ว ครั้นจะเอาหนังสือเรียนแก่พระยาถลางๆ ป่วยหนักอยู่...แลมี (เรื่อง) ราวข่าวว่าพม่าจะมาตีเมืองถลาง ท่านพระยาถลางเจ็บหนักอยู่ ถ้าพม่ายกมาจริง ข้าเจ้าจะได้พึ่งลาโตกเป็นหลักที่ยุดต่อไป แลซึ่งว่าจะเอาดีบุก ค่าผ้านั้น ท่านพระยาถลางยังเจ็บหนัก มิได้ปรึกษาว่ากล่าวก่อน ถ้าพระยาถลางคลายป่วยแล้วจะได้ปรึกษาว่ากล่าวจุดเตือนให้..."*[๕]

เนื้อความในจดหมายท่านผู้หญิงจันฉบับนี้ นอกจากเป็นหลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์ชั้นต้นที่ช่วยให้เห็นภาพเหตุการณ์ที่เจ้าเมืองถลางล้มเจ็บว่าเป็นเรื่องที่มีผลต่อความมั่นคงของบ้านเมืองแล้ว บุคคลในครอบครัวโดยเฉพาะผู้เป็นภรรยายิ่งต้องระทมทุกข์เป็นอย่างยิ่ง แต่ท่านผู้หญิงเป็นสตรีที่มีความเข้มแข็งจึงหาทางผ่อนปรนกับพระยาราชกปิตันไว้ก่อน และที่เห็นในน้ำใจภักดีของความเป็นภรรยาคู่ทุกข์คู่ยากก็คือท่านแบกรับภาระไว้เองโดยไม่นำความเรียนให้ท่านพระยาถลางทราบเพราะเกรงจะกระทบกับสภาพเจ็บป่วยของสามี

แต่แล้วพระยาถลางก็ถึงแก่อนิจกรรม เมื่อกำลังเกิดศึกพม่าเข้าตีเมืองถลางพอดี ท่านผู้หญิงจันพร้อมด้วยคุณมุกน้องสาวจึงเข้าแบกรับหน้าที่แทนพระยาถลางโดยไม่สามารถหลีกหนีได้

เหตุการณ์เมื่อทัพพม่าเข้าล้อมเมืองถลางซึ่งท่านผู้หญิงจันกับคุณมุกน้องสาวรวบรวมไพร่พลต่อสู้รักษาบ้านเมืองไว้คราวนั้นมีหลักฐานกล่าวไว้ว่า

---

[๔]ฟรานซิส ไล้ท์ (Francis Light) นายพานิชสังกัดบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ เป็นผู้เช่าเกาะปีนังจากไทรบุรีและเป็นผู้สำเร็จราชการเกาะปีนังคนแรก ได้ช่วยเหลือราชการไทยมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยเฉพาะด้านการจัดซื้ออาวุธยุทโธปกรณ์ จนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาราชกปิตัน บางแห่งเรียก กปิตันเหล็ก หรือกัปตันเหล็ก

[๕]"เอกสารเมืองถลาง". **แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี** (ปีที่ ๓ เล่ม ๑ มกราคม ๒๕๑๒) : ๑๐๕ - ๑๐๖.

"...ภรรยาถลางชื่อจัน กับน้องสาวอีกคนหนึ่ง (ชื่อมุก) เป็นคนใจกล้าหาญองอาจ จึงให้กรมการเกณฑ์ไพร่บ้านพลเมืองทั้งชายหญิง ออกตั้งค่ายรบกับพม่านอกเมือง ยิงปืนใหญ่น้อยโต้ตอบสู้รบกันอยู่ทุกวัน จนประมาณได้เดือนเศษพม่าก็หักเอาเมืองมิได้ ไพร่พลในกองทัพก็ขัดสนเสบียงอาหารลงก็จำเป็นต้องเลิกทัพกลับไป..."[๖]

"ฝ่ายกรมการเมืองถลางครั้นทัพพม่าเลิกกลับไปแล้ว ได้ข่าวว่าทัพหลวงสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จพระราชดำเนินออกมาตีทัพพม่าทางบกแตกไปสิ้นแล้ว จึงบอกข้อราชการมากราบทูลพระกรุณา ณ กรุงเทพมหานครฉบับหนึ่ง และขณะเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จกลับเข้ามาถึงพระนครแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชโองการให้มีตราออกไปยังเมืองถลาง ตั้งกรมการผู้มีความชอบในการสงครามเป็นพระยาถลางขึ้นใหม่ แล้วโปรดตั้งจันท์ภรรยาพระยาถลางเก่า ซึ่งออกต่อรบพม่านั้นเป็นท้าวเทพสตรี โปรดให้ตั้งมุกน้องหญิงนั้นเป็นท้าวศรีสุนทร พระราชทานเครื่องยศโดยควรแก่อิสตรีทั้ง ๒ คน ตามสมควรแก่ความชอบในการสงครามนั้น..."[๗]

แม้พงศาวดารจะบันทึกยุทธวิธีสู้รบกับข้าศึกไว้โดยรวบรัดว่า ท่านและน้องสาวได้เกณฑ์ไพร่พลออกตั้งค่ายรบนอกเมือง และใช้ปืนใหญ่น้อยโต้ตอบทุกวันนานประมาณ ๑ เดือน แต่หากพิจารณาสภาพความเป็นจริงการยืนหยัดสู้ข้าศึกที่เหนือกว่าทั้งด้วยพละกำลังและศัสตราวุธนานนับเดือน จนในที่สุดข้าศึกต้องล่าถอยกลับไปนั้น ต้องนับว่าผู้ที่จะกระทำเช่นนี้ได้ต้องมีทั้งความพากเพียรพยายาม ความหาญกล้าและจิตใจที่มุ่งมั่นอย่างถึงที่สุด

มีผู้ศึกษาชีวประวัติของท่าน ได้ตั้งข้อสันนิษฐานว่า มูลเหตุที่ท่านผู้หญิงจันและคุณมุกจะเข้าสู้รบป้องกันราษฎรชาวเมืองด้วยฐานะของภรรยาและผู้อยู่ในครอบครัวเจ้าเมืองตามหน้าที่นั้น สิ่งที่เป็นแรงผลักดันให้เร่งระดมผู้คนโน้มน้าวจิตใจให้ร่วมกันต่อสู้โดยเร็ว คือ ท่านเห็นว่าบ้านเรือนทรัพย์สมบัติของท่านเองยังถูกทำลายเสียหายจนหมดสิ้นหากเป็นชาวบ้านชาวเมืองจะยิ่งเสียหายกว่ายิ่งนักถ้าไม่สามารถรวมพลต่อสู้ข้าศึกได้ก็จะไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่เลย

บทบาทในฐานะเป็นแม่และการรักษาเกียรติยศชื่อเสียงของวงศ์ตระกูล

แม้จะเสร็จศึกพม่าได้รับพระราชทานบำเหน็จความชอบในราชการแผ่นดินเป็นท้าวเทพกระษัตรีคู่กับท้าวศรีสุนทร ผู้เป็นน้องสาวแล้ว แต่ภารกิจของท่านท้าวเทพกระษัตรี ยังมิเสร็จสิ้นแต่เพียงนั้น

เพราะท่านยังต้องดูแลบำรุงเมืองจัดหาเสบียงอาหารให้พอเพียงแก่ผู้คนพลเมือง และครอบครัวของท่านเอง ดังที่ท่านผู้หญิงมีหนังสือไปถึงพระยาราชกปิตัน พรรณนาความยากลำบากขัดสน และขอความช่วยเหลือในการค้าขายต่อไป ดังนี้

---

[๖] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๒.

[๗] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๓.

"...หนังสือท่านผู้หญิงเจริญมายังท่านพระยาราชกปิตันเหล็กให้แจ้ง...แลอยู่ทุกวันนี้ ณ เมืองถลางพม่าตีบ้านเมืองเป็นจลาจลอดข้าวปลาอาหารเป็นหนักหนา ตูข้ายกมาตั้งทำดีบุก ณ ตะ (กั่ว) ป่า ได้ดีบุกบ้างเล็กน้อย เอาซื้อข้าวแพงได้เท่าใดซื้อสิ้นเท่านั้น...บัดนี้ท่านมาดั้งอยู่เกาะปุเลาปีนังแล้วใกล้กับเมืองถลาง แลท่านกับท่านผู้ตายได้เคยเป็นมิตรกันมาแต่ก่อน เห็นว่าจะได้พลอยพึ่งบุญรอดชีวิตเพราะสดิปัญญาของท่านสืบไป...แลตูข้าได้แต่งนายแชม จีนเสมียนอิ่วคุมเอาดีบุกไปถึงท่านให้ช่วยจัดซื้อข้าวให้...ถ้าได้ข้าวแล้วนั้น ขอท่านได้ช่วยแต่งลลุบกำปั่นเอามาส่งให้ทัน ณ เดือน ๑๑ เห็นว่าจะได้รอดชี (วิด) เห็นหน้าท่านสืบไป..."[๔]

นอกจากนี้เนื่องจากบุตรชายของท่าน คือ พระยาทุกขราษฎร์ (เทียน) ซึ่งยังมิได้เป็นเจ้าเมืองถลางตามวงศ์ตระกูล ด้วยจิตสำนึกของผู้เป็นแม่ ความตระหนักในเกียรติยศของผู้สืบสายวงศ์ตระกูลเจ้าเมืองถลางแต่โบราณ รวมทั้งความเป็นผู้มีน้ำใจกล้าหาญเด็ดเดี่ยวและชาญฉลาด ท้าวเทพกระษัตรีจึงต้องปฏิบัติหน้าที่ใหญ่ยิ่งอีกครั้ง คือ การเดินทางเข้ามายังกรุงเทพมหานคร เพื่อเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

เมื่อท้าวเทพกระษัตรีจะเดินทางเข้ากรุงเทพฯ ครั้งนั้น ท่านได้เตรียมการต่างๆ อย่างพรักพร้อมด้วยการจัดหาสิ่งของมีค่าเตรียมนำเข้าไปทูลเกล้าฯ ถวายตามธรรมเนียม เช่น ปืน ผ้าชนิดต่างๆ น้ำหอมต่างประเทศ ซึ่งล้วนเป็นของดีทั้งสิ้น ของเหล่านี้ท่านได้ติดต่อขอซื้อจากพระยาราชกปิตันเช่นเคยดังความในจดหมายเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๓๐ มีไปถึงพระยาราชกปิตันดังนี้

"...หนังสือข้าฯ ท่านผู้หญิง ปรนนิบัติมายังโตกพระยา (นายท่า) น ด้วย ณ เดือนแปด ข้างแรมนี้ ข้าพเจ้าจะเข้าไปกรุงเป็นแน่...แลให้โตกพระยานายท่านช่วยจัดปืนสุดันสัก ๕๐ บอก ผ้าขาวก้านแย่งลายเครือ ผ้าขาวอุเหม้าเนื้อดี แพรดาไหร่สีต่างกัน น้ำมันจันทร์ น้ำกุหลาบ...แลข้าพเจ้าไปครั้งนี้โดยขัดสนหนักหนา สิ่งอันใดพระยานายท่านได้เห็นดูข้าพเจ้าด้วยเถิด...ข้าฯ (จะ.) ว่ากล่าวคิดอ่านออกมาให้พระยาทุกราชทำการ ณ เมืองถลางดูสักครั้งแต่จะเอาบุญพระยานายท่านปกเป็นที่พึ่งด้วย..."[๕]

การซึ่งท้าวเทพกระษัตรีตั้งใจจะขึ้นไปกรุงฯ ครั้งนี้มีเหตุต้องเลื่อนไปก่อนเพราะท่านต้องจัดการเกี่ยวกับลูกหนี้ ซึ่งติดค้างเงินดีบุกของหลวงซึ่งมีตรามาเร่งรัดจนเรียบร้อย จึงเดินทางเข้ากรุงได้ในเดือน ๓ ดังความในหนังสือที่ท่านเล่าเรื่องไปยังพระยาราชกปิตันให้ช่วยหาสิ่งของเช่นเดิมซึ่งไม่ทราบว่า ในคราวก่อนท่านได้รับความช่วยเหลือแล้วหรือไม่ ดังนี้

"...หนังสือท่านผู้หญิง โอยพรสี่ประการมายังท่านพระยาราชกปิตัน ด้วยเดิมข้าพเจ้ามีหนังสือมาแก่ท่านโตกพระยาว่าจะขอลาเข้าไปบางกอก แลข้าพเจ้ายกไปจากถลาง แต่ ณ

---

[๔] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๑๕ - ๑๑๗.

[๕] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๒๒ - ๑๒๔.

เดือน ๑๐ ไปค้างน้ำอยู่ ณ เมืองใต้...ข้าพเจ้าจะเข้าไปบางกอก ณ เดือน ๓ เป็นแน่แล้ว โต (ก) พระยาท่านได้เห็นดูอย่าให้ข้าพเจ้าเข้าไปมือเปล่า ให้ช่วยหาปืนน้อยยอดลุดันสัก ๒ บอก...พร้อกบุญท่านช่วยอนุเคราะห์ ด้วยข้าพเจ้าเป็นผู้หญิงหามีที่เห็นหน้าผู้ใดคนอื่นไม่..."[๑๐]

และนอกจากสิ่งของมีค่านานาชนิดที่ตระเตรียมไปทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว ท้าวเทพกระษัตรียังนำบุตรสาวนามว่าทองไปน้อมเกล้าฯ ถวายเป็นบาทบริจาริกาคนหนึ่ง และบุตรชายนามว่าจุ้ยถวายตัวเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กคนหนึ่ง บุตรสาวของท่านต่อมาได้เป็นเจ้าจอมมารดาในพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าหญิงยุคล ส่วนพระยาทุกขราษฎร์ผู้เป็นบุตรนั้น ต่อมาได้รับพระราชทานพระมหากรุณาให้เป็นพระยาถลาง มีบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาเพชรคีรีศรีสงคราม นับว่าจุดมุ่งหมายที่ท้าวเทพกระษัตรีเพียรพยายามเข้าไปดำเนินการ ณ เมืองกรุง บรรลุผลสำเร็จตามที่ตั้งไว้ทุกประการ

ในบั้นปลายชีวิตท้าวเทพกระษัตรี น่าจะมีชีวิตเป็นปกติสุขอยู่กับลูกหลาน ส่วนท้าวศรีสุนทรผู้เป็นน้องสาวไม่ปรากฏเรื่องราวว่าเป็นเช่นใด แต่สันนิษฐานว่าท่านคงอยู่กับพี่สาวต่อมา

หลักฐานสุดท้ายที่กล่าวถึงท้าวเทพกระษัตรี เป็นช่วงที่ท่านอยู่ในปัจฉิมวัย ดูเหมือนว่าจะมีสุขภาพไม่สู้เป็นปกติเท่าใดนัก ดังที่เจ้าพระยาเพชรคีรีศรีสงคราม พระยาถลางมีจดหมายไปถึงพระยาราชกปิตันผู้เป็นสหายเก่าแก่ของมารดาเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๓๓๕ เรื่องการค้าขายโดยอ้างให้เห็นแก่ผู้เป็นมารดาด้วยว่า

"หนังสือเจ้าพระยาเพชรคิรีศรีสงคราม พระยาถลาง บอกมายังโตกพระยาท่าน ณ เกาะหมาก...แลบัดนี้ ตูข้าต้องการปืนสุดันสัก ๒๐๐ - ๓๐๐ บอก ให้ท่านช่วยจัดซื้อให้มากับเครื่องทองเหลือง แม่ขันอาบน้ำของซึ่งกปิตันเลนเอามาแต่ก่อน โตกท่านเอ็นดูแก่คุณมารดาด้วยเถิด ด้วยทุกวันนี้ก็แก่ลงกว่า (แ) ต่ก่อนแล้ว ก็ขัดสนไม่สบายเหมือนแต่ก่อน..."[๑๑]

ท้าวเทพกระษัตรีและท้าวศรีสุนทรถึงแก่อนิจกรรมเมื่อใดไม่มีหลักฐานที่แน่ชัด แต่สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นช่วงก่อนศึกพม่าใน พ.ศ. ๒๓๓๕ ซึ่งบุตรของท่านได้ไปราชการทัพพม่า ที่เมืองมะริดทำหน้าที่เช่นเดียวกับผู้เป็นมารดาและท่านน้าที่ได้ทำไว้แล้วแก่บ้านเมือง

ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้น เหตุการณ์วีรกรรมของท้าวเทพกระษัตรีและท้าวศรีสุนทร เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๘ ได้เป็นความทรงจำของผู้คนในชั้นหลังมาทุกยุคทุกสมัย ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ กวีสมัยรัตนโกสินทร์ ได้รจนาความเก่งกล้าสามารถขึ้นไว้มีความอันไพเราะและกินใจดังต่อไปนี้

---

[๑๐] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๓๐.

[๑๑] "เอกสารเมืองถลาง", **แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี** (ปีที่ ๓ เล่ม ๒ พฤษภาคม ๒๕๑๒), ๑๑๙ - ๑๑๐.

ท้าวเทพกษัตรี (จันทร์)

๏ เมืองถลางปางพม่าล้อม ลุยรัณ
รอดเพราะคุณหญิงจันทร์ รับสู้
ผัวพญาผิอาสัญ เสียก่อน ก็ดี
เหลือแต่หญิงยังกู้ เกียรติ์ไว้ชัยเฉลิม
๏ เริ่มรบรุกตลบต้าน โจมตี
ทั้งสกัดตัดลเบียงที ตักก้าว
พม่าอดหมดพลังหนี จากเกาะ กระเจิงแฮ
กลศึกแพ้แม่ท้าว ไม่ท้อโถม ทนง
๏ อุบายรงค์คงคู่ใช้ สมเขบ็จ
ใครโฉดลงโทษเข็ด จึ่งยั้ง
ใครซอบตอบบำเหน็จ สมซอบ
ยั่วจิตถวายชีวิตตั้ง แต่สู้ริปูหาญ
๏ ไป่ท้านไป่ท้อไป่ เป่งมุต
เชื่อพระเดชพระพุทธ ยอดฟ้า
ลือหึ่งว่าถึงอยุท- ธยาล่ม แล้วแฮ
มานะห่อนละกล้า กราดป้องหงองไฉน
๏ พลไทสมทบทั้ง ชายหญิง
โรมรุธสัประยุทธ์ยิง เลิกแพ้
ถวิลเดียวจะเฉี่ยวชิง ชัยชจัด อรินแฮ
ฉลองพระคุณเจ้าแม้ ชีพม้วยอวยถวาย
๏ เพราะนางนายทัพกล้า เกรียงญาณ
ชักฝ่ายหญิงชายทหาร เหิมแกล้ว
สมสั่งประดังผลาญ พม่าล่า ประลัยแฮ
เมืองมั่นขวัญไทแผ้ว ผึ่งหล้าฉ่าเฉลิม
๏ เผยเพิ่มพิระศักดิ์ก้อง โลกี
ท้าวเทพกษัตรี โปรดตั้ง
เป็นเยี่ยงสตรีศรี อยุธเยศ แม่เอย
ชีพดับเกียรติศัพท์ยั้ง อยู่ช้าชวนถวิล

๏ แผ่นดินพุทธยอดฟ้า ฝังใจ
พันลึกปัจจนึกภัย พ่างดิ้น
หากครบนักรบไท เอกเอก อนันต์แฮ
ไทยจึ่งไทยไป่สิ้น สืบเชื้อชูลยาม
๏ พระรามอธิราชเจ้า จักรี วงศ์เอย
ผยองพระฤทธิบารมี แมกกล้า
เหตุอมาตย์ราชเศรณี สนองภัก - ดีนา
ข้าผึ่งเดชพึ่งเจ้า จึ่งพื้นยืนเกษม สันดิ์แล ฯ

คำเริงสดุดี สตรีไทยนักรบ

๏ เกิดเป็นไทยชายหญิงไม่นิ่งขลาด แสนสมัครักชาติศาสนา
กตัญญูสู้ตายถวายชีวา ต่อเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินสิ้นทุกคน
ยามสบายปล่อยชายเป็นนายทหาร ครั้นเกิดการศึกเสือเมื่อขัดลน
พวกผู้หญิงใช่จะทิ้งนิ่งอับจน ออกต่างขวนขวายช่วยม้วยไม่กลัว
เปลก็ไกวดาบแกว่งแข็งหรือไม่ ไม่อวดหยิ่งหญิงไทยมิใช่ชั่ว
ไหนไถถากกรากกรำไหนทำครัว ใช่รู้จักแต่จะยั่วผัวเมื่อไร
แรงเหมือนมดอดเหมือนกากล้าเหมือนหญิง นี่จะจริงเหมือนว่าหรือหาไม่
เมืองถลางปางจะจอดรอดเพราะใคร เพราะหญิงไทยไล่ฆ่าพม่าแพ้
เครื่องกลไกเพราะไอผลักให้วิ่ง เหมือนผู้หญิงยวนชายตะกายแด้
เลี้ยงให้อ้วนชวนให้กล้าท้าให้แย ใช่อ้อแอ้อ่อนอุบายเซ่นชายงง
กรุงศรีอยุทธยาใครอย่าหยาม มีวันทรามยามดีมีวันส่ง
มีคราจ้าคราม็นขึ้นขึ้นลงลง แต่ไทยคงเป็นไทมิใช่ทราม ฯ

อธิษฐาน

๏ ขึ้นชื่อไทยใจกล้าใครอย่าหมิ่น รัตน์โกสินทร์เอกอมรนครสยาม
รวยคนดีสีห์สง่ากล้าสงคราม ชั้นหญิงไทยไม่คร้ามต่อความตาย ฯ
๏ ฤทธิ์รักชาติศาสนามหากษัตร์ โสมนัสมอบชีวาบูชาถวาย
ขอพระวงศ์จักรีนิรันตราย เป็นเจ้านายนิรันดรสมพร เทอญ ฯ

สรรเสริญพระบารมี

◎ พระเดชพระมหากษัตร์ศึก ปราบปัจจนึกนิกรพม่าแตกล่าหนี
เหมือนช้างโขลงโผงแผ่แพ้ฤทธี มนุษน้อยปางนี้น่าอัศจรรย์ ฯ

สร้อย

◎ โอ้ยามดึกพาละมฤคคร่ะหึมหน เสือสีห์พิกล
เสียวเสียงคำรณเลวงไพร สยดสยองคนองไฉน
สง่ามิเหมือนสง่าชัย อำนาจชาติไทยสง่าเอย ฯ
◎ ศึกพม่าคราไหนไม่ใหญ่เหมือน เปรียบเหมือนเลื่อนลูกหีบหนีบนิ้วสั้น
โอ้นิ้วเพ็ชร์เด็ดดัสกรทัน ผองพม่าอาสัญครั่นสงคราม ฯ

สร้อย

◎ โอ้ดวงอังสุมาลีที่ร่อนหาว แสงฉายพระพราว
แสนสวะว่ะวาวเวิ้งพนม สว่างไสวน่าใคร่ชม
ถวิลมิเหมือนบาทบรม ข้าน้อยนิยมพระเดช เอย ฯ
◎ ขอพระวงศ์จักรีจีระฐิต อาญาสิทธิ์ปกชีวาประชาสยาม
ขอกรุงรัตนโกสินทร์ภิญโญงาม อย่ารู้ทรามเกษมสันติ์นิรันดรเอย ฯ

สร้อย

◎ โอ้เอื้องฟ้าลดาสวรรค์วันะสถาน รเหยหอมพนานต์
เฉียวฉุนเสาวมาลย์เมื่อลมพา ชื่นผลูบรู้รา
มิเหมือนพระมิ่งมงกุฎพุทธยอดฟ้า พระเกียรติยศคู่หล้าเหลือลืม เอย ฯ[๑๒]

บรรณานุกรม

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ. **แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณ.** ปีที่ ๓ เล่ม ๑ เดือนมกราคม ๒๕๑๒.

_____. **แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณ.** ปีที่ ๓ เล่ม ๒ เดือนพฤษภาคม ๒๕๑๒.

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี. **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๖.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๔๕.

[๑๒] **นารี เรืองนาม** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมราชทัณฑ์), หน้า ๓ - ๖.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. **ไทยรบพม่า.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๔.

ทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. **พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๑.

นารีเรืองนาม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กระทรวงมหาดไทย. ๒๔๙๘. (กระทรวงมหาดไทย พิมพ์ชำร่วยในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงวิบูลลักสม์ ชุณหะวัณ ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ ๑๗ เมษายน ๒๔๙๘).

สุนัย ราชภัณฑารักษ์. **ท้าวเทพกระษัตรี.** (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายธีระ ณ ถลาง ณ เมรุวัดตรีทศเทพ วันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๒๘).

บุหลง ศรีกนก

สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี

สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี พระบรมราชินีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระมหากษัตริย์ลำดับที่ ๒ แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ และเป็นพระบรมราชชนนีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนามเดิมว่า บุญรอด ประสูติเมื่อวันอาทิตย์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีกุน จุลศักราช ๑๑๒๙ ตรงกับวันอาทิตย์ที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๓๑๐ กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์เป็นพระมารดา ท่านขรัวเงินเป็นพระบิดา มีพระเชษฐภคินี ๖ พระองค์ คือ

๑. เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระนามเดิม ตัน เป็นต้นสกุล เทพหัสดิน

๒. เจ้าฟ้าหญิงฉิม ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาพระอัฐิเป็น เจ้าฟ้ากรมขุนอนัคฆนารี

๓. เจ้าฟ้าชาย สิ้นพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์

๔. เจ้าฟ้าหญิงบุญรอด ภายหลังพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเฉลิมพระนามเป็น สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี

๕. เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี พระนามเดิม จุ้ย ต้นสกุล มนตรีกุล

๖. เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ พระนามเดิม เกศ ต้นสกุล อิศรางกูร

สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ประสูติภายหลังจากที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้ว ประมาณ ๕ เดือน เชื้อสายทางพระบิดาเป็นตระกูลจีนเศรษฐีอยู่ในกรุงศรีอยุธยา พระมารดาคือ กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ เป็นพระพี่นางในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ไว้ใน **ปฐมวงศ์** ว่า

> *"๏ กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์นั้น เมื่อครั้งกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาได้พระภัสดาเป็นบุตรที่ ๔ ของมหาเศรษฐีซึ่งเป็นผู้สืบเชื้อวงศ์ลงมาแต่มหาเสนาบดีเมืองปกิ่ง แต่ครั้งแผ่นดินเจ้าปกิ่งเม่งไท้โจซึ่งเป็นพระเจ้าปกิ่งที่สุดในวงศ์หมิง ครั้นพระเจ้าปกิ่งเม่งไท้โจเสียเมืองแก่พวกตาดแล้ว ท่านเสนาบดีนั้นกับเสนาบดีอื่นหลายนายไม่ยอมตัดผมมวยไว้หางเปียตามพวกตาด จึงได้หนีออกจากแผ่นดินจีน มาอยู่ในแผ่นดินญวนบ้าง แผ่นดินไทยบ้าง สืบสกุลต่อมาเป็นจีนอย่างเก่า ไม่ได้ไว้หางเปียฯ*

๏ พระภัสดาในกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์นั้น มีนามว่าเจ้าขรัวเงิน มีพี่หญิงชื่อท่านนวล ๑ ท่านเอี้ยง ๑ มีพี่ชายชื่อเจ้าขรัวทอง ๑ ได้ตั้งนิวาสฐานอยู่ตำบลถนนตาล เป็นพานิชใหญ่ ชาวกรุงเก่าเรียกว่า เศรษฐีถนนตาล...

๏ กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์นั้น เมื่อกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยายังไม่แตกทำลาย ได้มีพระโอรส ๒ พระธิดา ๑...ครั้นเมื่อปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๑๒๙ พระพุทธศาสนกาล ๒๓๑๐ พรรษา พวกพม่าข้าศึกเข้ารุกรานทำลายล้างกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาเสียได้ ชาวพระนครทั้งปวงซึ่งมีครอบครัวสกุลต่างๆ พากันแตกแยกย้ายกระจายกระจัดหนีไป ครั้งนั้นกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ ทรงพระครรภ์อยู่ได้ ๔ เดือนเศษแล้ว พร้อมกันกับพระภัสดากับพระธิดาตามเสด็จสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกออกไปอาศัยอยู่ด้วย ในนิวาสฐานที่เดิมของสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ ณ ตำบลอัมพวาพาหิรุทยานประเทศ ครั้นถึงวันกาฬปักษ์ดิถีที่สิบสองนับเบื้องหน้าแต่โปฐบทบุรณมี มีอาทิตยวารเป็นกำหนด จึงได้ประสูติพระธิดาพระองค์หนึ่ง ซึ่งได้นับโดยลำดับว่าเป็นที่ ๔ คือ สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ฯ

๏ ครั้งนั้นเจ้าคุณชีโพ ผู้เป็นพระน้องนางของสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ได้รับอุปถัมภ์บำรุงเลี้ยง เป็นเหตุให้สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ได้ทรงนับถือว่า เป็นพระมารดาเลี้ยงมา ครั้นเมื่อแผ่นดินกรุงธนบุรีตั้งขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเข้ามาปรนนิบัติราชการ กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์กับพระภัสดาและพระ (ฉบับตก) ก็ได้ตามเสด็จเข้ามาตั้งนิวาสฐานบ้านเรือนโรงแพอยู่ที่ตำบลกฎีจีน ที่นั้น บัดนี้เป็นพระวิหารและหอไตรวัดกัลยาณมิตร แพลอยลงในคลองแม่น้ำใหญ่ตรงวัดโมฬีโลกข้ามไปข้างใต้ฯ"

ในช่วงที่บ้านเมืองระส่ำระสายภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น เจ้าพระยาสุรินทราชา ผู้เป็นน้องชายเจ้าขรัวเงิน ได้อพยพไปรับราชการกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เมื่อเจ้าขรัวเงินทราบว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะไปปราบชุมนุมเจ้าพระยานครศรีธรรมราช มีความวิตกกังวลและห่วงใยพระญาติ จึงพาครอบครัวทั้งหมดลงไปนครศรีธรรมราชเพื่อเตือนสติมิให้ทำราชการกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช แล้วอพยพกลับมายังกรุงธนบุรี เจ้าขรัวเงินสิ้นพระชนม์ในสมัยธนบุรีนั่นเอง สมภพ จันทรประภา เขียนเล่าไว้ในหนังสือเรื่อง "นรชาติ" ตามที่ได้รับฟังจาก ม.ล. ป้อง มาลากุล ธิดาเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ผู้เป็นพระนัดดาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อันประสูติแต่เจ้าฟ้ากุลทลทิพยวดี เล่าว่า *"...เครื่องหวานที่ทรงทำเมื่อทรงพระเยาว์นั้นเป็นสินค้าที่ขายดีของพระองค์ ทรงนำใส่เรือเล็กๆ พายเที่ยวขายในคลองบางหลวง เพราะแพที่ประทับของท่านจอดอยู่ที่หน้าวัดหงส์รัตนาราม...ทรงค้าขายอยู่จนพระชนมายุได้ ๑๓ จึงเลิกพายเรือเที่ยวขาย เพราะวันหนึ่งถูกพวกอันธพาลอิทธิพลลองดีชิงเอาเงินที่ขายขนมได้ในพระกระทายไปจนหมด...เมื่อความทรงทราบถึงสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า คือเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ตำแหน่งพระยาอุปราชผู้เป็นน้าชายใหญ่ ก็ตรัสห้าม โดยประทานเหตุผลว่าเริ่มทรงพระเจริญแล้ว..."*

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์และทรงสถาปนามหาจักรีบรมราชวงศ์แล้ว ทรงสถาปนาสมเด็จพระพี่นางทั้ง ๒ พระองค์เป็นกรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี และกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ ทรงเฉลิมพระนามพระราชนัดดา ซึ่งเป็นโอรสธิดาในสมเด็จพระพี่นางและพระอนุชาขึ้นเป็นเจ้าฟ้าทั้งสิ้น สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ทรงได้รับสถาปนาเป็นเจ้าฟ้าบุญรอดในคราวนี้ นอกจากนั้น ยังโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระพี่นางทั้ง ๒ พระองค์เข้ามาประทับในพระบรมมหาราชวัง กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดีมีพระตำหนักอยู่ข้างหลังพระมหามณเฑียรเรียกว่าพระตำหนักใหญ่ ว่าราชการเป็นใหญ่ทั่วไปแทบทุกอย่าง และว่าการวิเสทในพระคลังเงิน พระคลังทอง และสิ่งของต่างๆ ในพระราชวังชั้นในทั้งสิ้น ส่วนกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ มีพระตำหนักอยู่เบื้องหลังหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทและพระที่นั่งพิมานรัตยา เรียกว่า พระตำหนักแดง ว่าราชการกำกับเครื่องใหญ่ในโรงวิเสทต้น การสะดึงและอื่นๆ

สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ทรงเข้ารับราชการในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยตั้งแต่ยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร และได้ตามเสด็จไปประทับที่พระราชวังเดิม กรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์ไว้ใน **กาพย์เห่เรือชมเครื่องคาวหวาน** บทหนึ่งว่า

"ทองหยอดทอดสนิท ทองม้วนมิดคิดความหลัง
สองปีสองปิดบัง แต่ลำพังสองต่อสอง"

เวลานั้นกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์สิ้นพระชนม์แล้ว สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ทรงอยู่ในพระ-อภิบาลของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระเชษฐา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงต้องใช้ความพยายามมากกว่าจะทรงทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงยอมรับ เพราะเป็นพระญาติสนิทกัน สมภพ จันทรประภา อ้างถึงพระนิพนธ์ในพระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ เกี่ยวกับเรื่องนี้ ในหนังสือ **นรชาติ** ว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

"เสด็จเข้ามาเฝ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ทูลขอรับกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์มาไว้พระราชวังเดิม กรมหลวงเทพหริรักษ์รับสั่งว่า ลูกเมียของพ่อฉิมก็มีอยู่มาก เกรงว่านานไปจะเกิดวิวาทกันก็จะต้องร้องให้กลับมาหาพี่ จะได้รับความอัปยศแก่คนทั้งหลาย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ จึงทูลปฏิญาณทานบนว่าจะมิให้บุตรแลภริยาทั้งปวงเป็นใหญ่กว่าหรือเหมือนกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์" พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงปฏิบัติตามปฏิญาณนั้นจนตลอดพระชนมชีพ ทรงสถาปนาให้สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี เป็นพระอัครชายา ต่อมาภายหลังไม่ว่าจะทรงมีเจ้าจอมหม่อมห้ามอีกเท่าใด หรือจะทรงโปรดปรานเจ้าจอมองค์ใดเป็นพิเศษอย่างไร ก็ไม่ทรงยกย่องให้อยู่ในฐานะที่สูงเกินกว่าสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี เลย

ใน พ.ศ. ๒๓๔๙ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งขณะนั้นทรงดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ยังคงประทับที่พระราชวังกรุงธนบุรีดามเดิม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ได้ตามเสด็จเข้ามาประทับในพระบรมมหาราชวังด้วย โดยประทับที่พระตำหนักแดงดามที่เคยประทับมาแต่เดิม มีพระราชโอรส ๓ พระองค์ คือ

๑. เจ้าฟ้าชาย สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ
๒. เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติเทวาวงศ์ พงศาอิศวรกระษัตริย์ขัตติยราชกุมาร ต่อมาทรงเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๓. เจ้าฟ้าจุฑามณี ต่อมาทรงรับพระราชทานบวรราชาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง **พระคาถาเรื่องพระราชพงศาวดารย่อกรุงรัตนโกสินทร์** มีความที่กล่าวถึงพระราชมารดาว่า

> *พระเทวีของพระราชานั้นเป็นนางกษัตริย์ เกิดดีแล้วร่วมพระวงษ์กัน เลด็จมาแล้วพร้อมกัน ทรงพระนามว่า สหัส์สินี (พระพันวัสสา) ผู้ยินดีแล้วในบุญ (หมายพระนามเดิม) ดังนี้*
>
> *พระราชเทวีนั้น ไม่มีพระราชโอรสประสูติแล้ว สิ้นกาลนานเทียว ครั้งเมือพระราชบุตรทั้งหลายอื่นเกิดจากครรภ์แม้ของพระสนมทั้งหลาย แม้มีมากแล้ว จึงประสูติพระราชโอรสผู้ประเสริฐสองพระองค์ หมดจดแล้วเทียว เกิดดีแล้วแด่พระราชบิดาและพระราชมารดาทั้งสองฝ่าย ได้แล้วในมัชฌิมวัยในภายหลัง ในพระโอรสผู้ประเสริฐทั้งสองพระองค์นั้น พระราชโอรสผู้ประเสริฐพระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่า มกุฎสัมมดวังสราชกุมาร พระราชโอรสผู้ประเสริฐพระองค์น้องของพระราชโอรสผู้ประเสริฐพระองค์ใหญ่นั้น ทรงพระนามว่า อิศเรศรังสฤษดิ์ราชกุมาร*

พระปรีชาสามารถอันล้ำเลิศในสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี คือ การประกอบอาหารคาวหวาน ประจักษ์พยานอันเห็นได้ชัด คือ บทพระราชนิพนธ์กาพย์เห่เรือชมเครื่องคาวหวาน ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ทรงพรรณนาถึงฝีพระหัตถ์ในการประกอบอาหารเหล่านั้น นอกจากนั้น ยังทรงสามารถในการออกแบบเครื่องถ้วยลายน้ำทอง ที่ทรงออกแบบเอง นำมาใช้ประกอบในการจัดสำรับอาหาร เครื่องถ้วยที่ทรงออกแบบนี้ได้รับยกย่องว่ามีความงามเป็นเลิศ เครื่องถ้วยที่ใช้ในพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์หรือก่อนหน้านั้น จะสั่งทำจากประเทศจีน การออกแบบและลวดลายต่างๆ จะออกแบบเองแล้วส่งไปให้ช่างจีนทำ หรือเลือกจากแบบที่ช่างจีนได้ออกแบบและทำออกมาแล้ว ช่างไทยเองก็พยายามทำและพัฒนาฝีมืออยู่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ใน**ตำนานเรื่องเครื่องโต๊ะและถ้วยปั้น**ว่า

> *ถึงรัชกาลที่ ๒ ฝีมือช่างเขียนไทย ซึ่งบำรุงมาแต่รัชกาลที่ ๑ เจริญขึ้นมาก แบบอย่างลวดลายพลิกแพลงออกไปจากลายครั้งกรุงเก่ามามีขึ้นแต่เมื่อรัชกาลที่ ๒ อีกประการ ๑ ในรัชกาลที่ ๒ มีเวลาว่างการทัพศึกมาก ความนิยมเล่นของดีมีฝีมือช่างจึงเกิดขึ้นในรัชกาลนั้นหลายอย่าง ส่วนเครื่องถ้วยชามที่สั่งไปทำเมืองจีนเมื่อในรัชกาลที่ ๒ คิดแก้ไขผิดกับของแต่ก่อนทั้งรูปแลลวดลาย มีลายผูกขึ้นใหม่หลายอย่าง เช่น ลายดอกกุหลาบเปนดqน —งทีเอาลายจีนเช่นลายสิงโต มาคิดผูกตามความนิยมของไทย สั่งไปให้เขียนถ้วยชาม สิ่งของที่ทำก็กวดขันฝีมือขึ้น ทั้งลายน้ำทองแลเขียนสี ว่าโดยย่อ เครื่องถ้วยที่ไทยสั่งไปทำเมืองจีน ที่นับถือกันว่าเปนของดีที่สุดในเวลานี้ล้วนเปนของที่คิดแบบสั่งออกไปทำเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ทั้งนั้น มักเรียกกันว่าของสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ ซึ่งเปนสมเด็จพระบรมราชินีนารถในรัชกาลนั้น ซึ่งเปนความจริง เพราะจานชามของหลวงที่สั่งเข้ามาสำหรับใช้ในห้องเครื่องฝ่ายใน สมเด็จพระศรีสุริเยนทร์คงจะได้ทรงเปนพระธุระในการสั่งให้ทำสิ่งของเหล่านั้น*

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี จึงทรงเห็นเป็นโอกาสได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตลาจากพระบรมมหาราชวังไปประทับกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ณ พระราชวังเดิม กรุงธนบุรี ประทับอยู่จนตลอดพระชนมชีพ หมอบรัดเล บันทึกไว้เมื่อมีโอกาสเข้าไปถวายการตรวจพระอาการไข้ ดังนี้

> *วันที่ ๘ มกราคม ๒๓๗๘*
>
> *วันนี้เวลาบ่าย เจ้าฟ้าน้อยทรงส่งเรือมารับหมอบรัดเลกับภรรยาให้ไปเฝ้าสมเด็จพระราชินีศรีสุริเยนทร์ พระราชมารดาของพระองค์ หมอบรัดเลพร้อมด้วยภรรยา จึงได้รีบเฝ้าตามพระกระแสรับสั่งนั้น สมเด็จพระราชินีศรีสุริเยนทร์นี้ประทับอยู่ในวังเดียวกับเจ้าฟ้าน้อย แต่ต่างตำหนัก...*

ในเบื้องปลายพระชนมชีพ สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและทรงทำนุบำรุงพระอารามในพระพุทธศาสนา ทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดสำคัญ ได้แก่ วัดชัยพฤกษมาลา รับพระราชภาระในการทำนุบำรุงและรับทอดพระกฐินเป็นประจำทุกปี เพื่อถวายเป็นพระเกียรติยศแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ด้วยเคยทรงบูรณปฏิสังขรณ์และถวายผ้าพระกฐินเป็นการผาติกรรมที่ทรงรื้ออิฐวัดมาสร้างกำแพงพระนคร ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้ยกวัดชัยพฤกษมาลา ออกจากบัญชีวัดที่จะพระราชทานกฐินหลวง สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี จึงทรงรับทอดพระกฐินวัดนี้สืบต่อมาทุกปี ถ้าผู้ใดมีศรัทธาจะทอดกฐินที่วัดนี้ต้องกราบทูลขอพระราชทานพระราชานุญาตก่อน ทั้งนี้ เพื่อมิให้เป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

อีกวัดหนึ่ง คือ วัดเขมาภิรดาราม แต่เดิมเป็นพระอารามพระกฐินหลวงในพระบวรราชวัง มีสภาพชำรุดทรุดโทรมมาก มีผู้มากราบทูลว่า วัดนี้เป็นวัดใหญ่แต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าอู่ทอง กล่าวกันว่า ผู้มีบรรดาศักดิ์น้อยจะบูรณปฏิสังขรณ์ให้สำเร็จไม่ได้ ต้องเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์มากบุญญาธิการจึงจะทำได้สำเร็จ มีความใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔** เรื่องประกาศปฏิสังขรณ์วัดไชยพฤกษมาลา วัดเขมาภิรดาราม ตอนหนึ่งว่า

> *"กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ จึงเสด็จขึ้นไปทอดพระเนตรพระอุโบสถเก่าชอบพระทัยจะสร้าง จึงตรัสสั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเฝ้ากรมพระราชวังบวรฯ กราบทูลขอเป็นวัดสำหรับกฐินในกรม กรมพระราชวังบวรฯ ได้มีพระบัณฑูรสั่งหลวงสุทธิรัตนให้หักบาญชีชื่อวัดเขมายกมาเปนอารามของกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ขาดมาแต่นั้น ตั้งแต่นั้นมากรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ก็ได้ทรงบริจาคส่วนทรัพย์สมบัติให้จำหน่ายเป็นค่าอิฐค่าปูน แลให้มีข้าในกรมไปขุดรากใหม่ก่อผนังขยายออกให้ใหญ่กว่าเดิมออกมา...พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแลกรมพระราชวังบวรฯ ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเริ่มการเป็นฤกษ์ทั้งสองครั้ง"*

สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ทรงดูแลวัดนี้จนสิ้นพระชนม์

ส่วนวัดหงส์รัตนาราม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชักชวนสมด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อครั้งเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ให้บูรณปฏิสังขรณ์ ความใน**ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔** เรื่องประกาศแผ่พระราชกุศลในการฉลองวัดหงษรัตนาราม มีว่า

> *"โดยพระราชปฏิสัณฐานว่า กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ มีพระชนมายุเจริญมาถึง ๖๐ ปีเศษแล้ว ไปทรงสร้างวัดเขมาภิรดาราม อยู่ไกลมิได้ทอดพระเนตรเห็นเป็นอปราปะระเจตนาเนืองๆ เลย ถ้าทรงสร้างวัดหงษเป็นวัดใกล้วัง จะเป็นที่เจริญพระศรัทธามาก กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์รับพระราชโองการมาว่าจะทำดามรับสั่งแล้ว... ก็ได้ทรงสถาปนาการทั้งพระอุโบสถพระวิหารมาจนสิ้นพระชนม์ การก็หาสำเร็จแล้วไม่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงรับทำต่อมาทั้งพระอุโบสถพระวิหารการเปรียญแลศาลารายศาลาตะพานหน้าวัดแลอื่นๆ..."*

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชาธิบายถึงข้อห้ามหรือธรรมเนียมที่สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ทรงถือไม่ให้ปฏิบัติ อันแสดงให้เห็นถึงความเคร่งครัดในลัทธิธรรมเนียมของพระองค์และทำให้ได้ทราบถึงธรรมเนียมปฏิบัติในสมัยก่อน ดังนี้

ข้อห้ามสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์

มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้จดหมายพระราชทานพระเจ้าลูกเธอฝ่ายหน้าฝ่ายในทุกพระองค์ให้ทราบ ว่ากรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์พระบรมราชชนนี ท่านมักทรงถือลัทธิต่างๆ ว่าทำอย่างนั้นๆ ไม่เป็นมงคลแล้ว ก็ดรัสห้ามไว้ให้กำชับต่อสืบๆ ลงไปในตระกูลว่าอย่าให้ทำเป็นหลายสิ่งหลายประการ ครั้นทรงสั่งสอนแด่พระวาจา ผู้ฟังก็จำไว้ได้บ้างลืมเสียบ้าง จึงโปรดให้จดหมายพระราชทานไว้เพื่อจะให้ทราบทั่วกัน

(๑) การใช้ทำหมันชันยาในแนวกระดาน ให้ทำได้แต่ในเรือที่เป็นของเลื่อนได้ยกได้เดินได้ หรือในถังน้ำที่เป็นของยกได้ย้ายที่ได้ แต่ในพื้นในชานในหลังคาของเรือนที่มีเสาปลูกลงในดินทรงห้ามไว้เป็นอันขาดไม่ให้ทำหมันชันยาเลย ถ้าจะกันน้ำรั่วจะดาดดีบุกก็ดีจะดาดอิฐปูนศิลาก็ดีทำได้ แต่จะใช้ชันแลน้ำมันไม่ได้ ถ้าจะปิดปากไม้ที่เป็นตาหรือที่ห่างด้วยเลือดหมูผสมปูนอย่างจีนทำ หรือปูนน้ำมันเกลี่ยแนวให้มิดก็ได้ ชันลาพอนแผงปิดกระดาษกันรั่วก็ได้ ห้ามแต่ทำหมันชันแนวในแนวกระดานกันน้ำรั่วไว้อย่างเรืออย่างถังนั้นอย่างเดียว ถ้าจะทำเรือนหรือพลับพลาหลังคาเป็นไม้ให้ทำกระดานทับๆ กันเหมือนเกล็ดกระเบื้องอย่างร้านน้ำโรงทาน หรือเป็นกระดานทับๆ กันอย่างพลับพลายกที่ริมโรงนาฬิกานั้นได้ จะใช้หมันใช้ชันไม่ควรเลย ห้ามเป็นอันขาด

(๒) สัตว์มีชีวิตต่างๆ คือแมวก็ดี สุนัขจูก็ดี ม้าก็ดี นกเลี้ยงก็ดี นกกระตั้วก็ดี ไก่ก็ดี ที่มีขนขาวทั้งตัวก็ดี บางแห่งก็ดี ห้ามไม่ให้เอาเครื่องเขียนแลน้ำย้อมสิ่งใดๆ ย้อมแลแต้มเขียนเพื่อจะให้ประหลาด ห้ามเป็นอันขาดทีเดียวไม่ให้ทำไม่ให้เล่น ก็ถ้าสัตว์มีหมัดจะทาขมิ้นหรือไพลเป็นยากันหมัดนั้นได้ แต่จะทาเพื่อให้เหลืองเป็นสีประหลาดนั้นไม่ได้ ช้างจะเขียนหน้าด้วยเขม่าแลเส้นขาวอย่างเช่นช่างเขียนในการสระสนานแลการแห่แหนอื่นๆ นั้นได้ เพราะช้างไม่มีขนทั่วตัวอย่างม้าแลโค ถึงกระนั้นจะเขียนช้างสำคัญ คือช้างเผือกแลช้างสีประหลาดก็ไม่ควร ซึ่งห้ามทั้งนี้เพราะว่าพ้องกับมนุษย์ชาติ เพราะผู้หญิงที่ผมหงอกหรือผมบางหรือศีรษะถลอกเขาแก้ด้วยจับเขม่าแลดอกอัญชันแลใบหอม แลเขาย้อมผิวหนังด้วยขมิ้นหรือแป้งนวล เป็นการของมนุษย์สืบมาแต่โบราณ จะเอาอย่างนั้นไปแต่งให้สัตว์เดียรฉานนั้นไม่ควรเป็นอุบาทว์จังไร

(๓) ต้นข้าวเหนียว ต้นข้าวเจ้า สารพัดต้นข้าวไม่ให้ปลูกลงในดินหรือในท้องร่องหรือในสระแลในที่น้ำขังทั้งปวง ที่อยู่ในวงกำแพงบ้านจะปลูกได้แต่ในอ่างในถัง ที่เป็นของยกได้ไม่ห้าม

(๔) ห้ามไม่ให้สมสู่เป็นชู้หรือผัวเมียกับคนที่ร่วมนม กินนม นางนมเดียวกันมาแต่เดิม แต่คนที่หย่านมแล้วมาแกล้งดื่มแกล้งชิมลองกินไม่ว่า ถ้าไม่ได้ร่วมนมกันแล้วถึงเป็นญาติพี่น้องก็ไม่ห้าม แต่ที่ได้ร่วมนมกันแล้วถึงไม่ใช่ญาติก็ห้ามเป็นอันขาด

(๕) ถ้ามีการมงคลสองอย่าง คือโกนจุก ๑ ลงท่า ๑ อย่าให้มีเทศนา ให้มีแต่สวดมนต์แลเลี้ยงพระสงฆ์ตามธรรมเนียมการโกนจุกลงท่าโดยมีศรัทธาจะทำการฉลองพระต่อไป จะใคร่มีเทศนาเป็นการบุญก็ได้ไม่ห้ามขาด แต่ขอให้ไว้ระยะเริ่มงานเป็นการบุญต่างหาก อย่าให้เอามาปะปนระคนกับการโกนจุกลงท่า

แลอื่นๆ นอกนี้ก็ยังมีอีก แต่ยังทรงระลึกไม่ได้ ถ้าทรงระลึกได้แล้วจึงจะโปรดให้เพิ่มเติมลงอีก ฯ

สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี เสด็จสวรรคตในวันอังคารที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๙ พระชนมพรรษา ๗๐ พรรษา

ส่วนพระนามของพระองค์นั้น ตามธรรมเนียมไทยเดิมไม่นิยมขานพระนามเจ้านาย จึงเรียกขานกันว่า สมเด็จพระพันวษา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระบรมอัฐิสมเด็จพระพันวษา พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ตามประกาศเมื่อวันที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๔

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนพระนามพระบรมอัฐิกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ เป็นสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี

บรรณานุกรม

กองทัพเรือ. **เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๒ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม).** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ, ๒๕๓๘. (พิมพ์ถวายสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา เนื่องในพระราชพิธีสถาปนาพระอิสริยศักดิ์และบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ ๖ รอบ วันที่ ๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๓๘).

คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี. **จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : สหประชาพาณิชย์, ๒๕๒๕.

_____ . **ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ ๔ วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, ๒๕๒๕.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.** พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๑. (คณะบุตรธิดาพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพนางบัว วิมานวัชรี ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๒๙ มีนาคม ๒๕๐๑).

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ตำนานเรื่องเครื่องโต๊ะและถ้วยปั้น.** [ม.ป.ท.] : ๒๔๖๐.

_____ . **ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด.** พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔.

_____ . **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๑.** พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕.

_____ . **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒.** พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๕.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๘ (ประชุมพงศาวดารภาค ๗ และภาค ๘). พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๗.

วิจิตรวาทการ, หลวง. **ประวัติวัดเขมาภิรตาราม (จังหวัดนนทบุรี).** ธนบุรี : โรงพิมพ์กรุงไทยการพิมพ์, ๒๕๑๔. (พิมพ์ในการนมัสการพระบรมสารีริกธาตุ วัดเขมาภิรตาราม ๖ - ๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔).

ศิลปากร, กรม. **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๔๕. (คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช).

_____ . **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๑๑.** พระนคร : โรงพิมพ์เหรียญทองการพิมพ์, ๒๕๑๑. (พลเอก ประภาส จารุเสถียร รองนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย พิมพ์ถวายในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์อินทโชตเถระ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๙ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๑).

_____ . **ราชสกุลวงศ์ ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๖.

ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. **ลูกแก้วเมียขวัญ.** กรุงเทพฯ : พิมเณศ พริ้นท์ติ้ง, ๒๕๔๐.

ส. พลายน้อย. **พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา.** พระนคร : โรงพิมพ์แม่บ้านการเรือน, ๒๕๐๖.

สมภพ จันทรประภา. **นรชาติ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรเพชรเกษม, ๒๕๑๖.

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. **เรื่องเฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม ๓.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ประกายพรึก, ๒๕๓๔. (คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ).

สุทธิพันธ์ ขุทรานนท์

สมเด็จพระศรีสุลาลัย

สมเด็จพระศรีสุลาลัย พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และเป็นสมเด็จพระพันปีหลวงในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระศรีสุลาลัย พระนามเดิมว่าเรียม เป็นพระธิดาของพระชนกจัน ผู้ซึ่งต่อมาเป็นพระยานนทบุรีศรีมหาอุทยาน กับพระชนนีเพ็ง ประสูติเมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ ปีขาลโทศก จุลศักราช ๑๑๓๒ ตรงกับวันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๓๑๓ ที่เมืองนนทบุรี เคหสถานเดิมของท่านปัจจุบัน คือวัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา เมื่อเจริญพระชันษาได้ถวายตัวเป็นบาทบริจาริกาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงอิศรสุนทร ประทับอยู่บ้านเดิมข้างวัดระฆัง พระราชวังเดิมธนบุรี และพระบรมมหาราชวังตามลำดับ มีพระราชโอรสและพระราชธิดา ๓ พระองค์ ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เจ้าหญิงป้อม และพระองค์เจ้าชายดำ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ สมเด็จพระศรีสุลาลัยตามเสด็จฯ ไปประทับในพระบรมมหาราชวังในตำแหน่งสนมเอกบังคับการห้องเครื่อง ชาววังออกพระนามว่า “เจ้าคุณ” สมเด็จพระศรีสุลาลัยทรงอ่อนพระชันษากว่าสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ราว ๓ พรรษา แต่ในส่วนพระองค์สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ประทานความสนิทสนมและยกย่องออกพระนามว่า “ออเรียม” และแม้ว่าพระองค์จะทรงบังคับการห้องเครื่องในพระบรมมหาราชวังก็ตาม แต่ไม่ทรงสันทัดเรื่องเครื่องต้นเท่าสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี จึงมักจะเสด็จไปประทับที่วังท่าพระเสมอเพื่อทรงดูแลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

หลังจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๓๖๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระราชชนนี เป็นกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระพันปีหลวง เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณ พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระตำหนักตึกในพระบรมมหาราชวังถวายเป็นที่ประทับ (อยู่บริเวณสวนซ้ายของหมู่พระมหามณเฑียรด้านทิศตะวันตก) ส่วนสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ซึ่งดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระพันวัสสาประทับอยู่ที่พระตำหนักแดง ได้กราบบังคมทูลลาไปประทับที่พระราชวังเดิม ธนบุรี ของพระราชโอรส คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นทรงพระผนวชประทับที่วัดบวรนิเวศวิหาร วันที่สมเด็จพระพันวัสสาเสด็จออกจากพระบรมมหาราชวังนั้น สมเด็จพระศรีสุลาลัยทรงเชิญหีบพระศรีไปส่งเสด็จถึงตำหนักแพ และมีรับสั่งลาว่า “ลาก่อนละนะเรียม”

ขณะประทับที่พระตำหนักตึก สมเด็จพระศรีสุลาลัยทรงบำรุงเลี้ยงดูพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าจอมมารดาทรัพย์ คือ พระองค์เจ้าชายศิริวงศ์ (ต่อมาดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์) และพระองค์เจ้าหญิงละม่อม (ต่อมาดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร) เมื่อสมเด็จพระศรีสุลาลัยเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๘๐ แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระตำหนักตึกให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร ซึ่งทรงรับเลี้ยงดูพระโอรสธิดาในสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ อาทิ หม่อมเจ้าหญิงรำเพย ต่อมา ดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี พันปีหลวง ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระตำหนักตึกนี้ต่อมาเป็นสถานที่พระบรมราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัจจุบันคือบริเวณพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ และท้องพระโรงกลางด้านหลังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

สมเด็จพระศรีสุลาลัยทรงดำรงพระชนมชีพในบั้นปลายด้วยการบำเพ็ญพระราชกุศลตามพระราชศรัทธา ทรงสถาปนาวัดหนังในคลองบางขุนเทียน อันเป็นนิวาสถานเดิมของบรรพชนฝ่ายพระชนนี การสถาปนาวัดหนังเสร็จบริบูรณ์ ยังคงค้างอยู่เพียงการฉลองวัด พระองค์ประชวรไข้พิษ เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๘๐ พระชนมพรรษา ๖๘ พรรษา ประดิษฐานพระบรมศพ ณ พระที่นั่งดุสิดมหาปราสาท ในวันที่ ๒ - ๖ ธันวาคม ปีเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ฉลองวัดหนัง ฉลองพระเดชพระคุณ และในปีต่อมา โปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระเมรุระหว่างวันที่ ๒๖ เมษายน - ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๘๑ ปรากฏความละเอียดใน **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑** ความว่า

> *"ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ ได้แห่พระบรมธาตุเข้าสู่พระเมรุ มีงานสมโภช ๓ วัน ๓ คืน ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ พระสงฆ์ฉันแล้วก็แห่พระบรมธาตุกลับเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง ได้เชิญพระศพขึ้นยานุมาศ แห่ลงไปแต่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ขึ้นมหาพิชัยราชรถที่หน้าวัดพระเชตุพน ตั้งกระบวนแห่อย่างใหญ่ มีรูปสัตว์ต่างๆ ไปสู่พระเมรุ เชิญพระโกศเข้าทางประตูด้านบุรพทิศ เวียนพระเมรุ ๓ รอบ แล้วเชิญขึ้นสู่พระเบญจาเงินในพระเมรุทองภายใต้เศวตฉัตรมีเครื่องสูงพร้อม มีเครื่องประดับชั้นพระเบญจา ทำด้วยทองบ้าง ทำชั้นพระเบญจาด้วยเงินบ้าง พระสงฆ์สวดพระอภิธรรม และถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ ในกรุงนอกกรุงหัวเมือง เวลาเช้าเสด็จออกไปปฏิบัติ พระสงฆ์ราชาคณะ ๘๐ รูป พระสงฆ์ทำภัตตากิจแล้วสดับปกรณ์ แล้วเสด็จไปประทับที่พระที่นั่งทรงธรรม มีเทศนาโพธิปักขิยธรรม แบ่งเป็นวันละ ๔ กัณฑ์ จบธรรมเทศนาแล้วก็เสด็จกลับเข้าพระราชวัง ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมง ก็เสด็จออกสู่พระเมรุ จุดเครื่องนมัสการบูชาเสร็จ แล้วก็เสด็จไปประทับพลับพลาน้อย ซึ่งโปรดให้ทิ้งทานผลกัลปพฤกษ์และมีการมหรสพสมโภชถ้วนครบ ๗ วัน ๗ คืน*

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาบ่าย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน เสนาบดี มุขมนตรีกับหัวเมืองประเทศราชใหญ่น้อยพร้อมกัน ได้กราบถวายบังคมถวายพระเพลิง ครั้นรุ่งขึ้น ณ เดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เก็บพระบรมอัฐิประดิษฐานในพระโกศทองคำประดับพลอย มีการสมโภชพระบรมอัฐิ ๓ วัน ๓ คืน เป็นคำรบ ๑๐ วัน ๑๐ คืน ครั้น ณ วันเดือน ๖ แรม ๒ ค่ำ เวลาเช้าได้เชิญพระบรมอัฐิ เข้าสู่พระบรมมหาราชวัง"

การออกพระนามสมเด็จพระศรีสุลาลัย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งการพิธีฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระพันปีหลวง สถาปนาเป็น "กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย" ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังต้องออกพระนามพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นพระปัยยิกา คือ ย่าทวด ยายทวด ที่เสด็จสวรรคตแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ออกพระนามพระบรมราชชนนี พันปีหลวง ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "สมเด็จพระราชมหาปัยยิกาเธอ กรมพระศรีสุลาลัย" ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริเรื่องพระนามของสมเด็จพระอัครมเหสีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รวมทั้งพระนามสมเด็จพระบรมราชชนนี ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ออกพระนามว่า "สมเด็จพระศรีสุลาลัย"

บรรณานุกรม

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ กรมพระยา. **พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯลฯ.** [ม.ป.ท.] : ๒๔๙๓. (พิมพ์แจกเป็นมิตรพลีในงานฌาปนกิจศพ นายปรีดา (ก๊กไบ๊) วีรเปรม ณ วัดแก้วแจ่มฟ้า วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๓).

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕.** กรุงเทพฯ : บริษัท วัชรินทรการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๙. (จัดพิมพ์เนื่องในวันคล้ายวันประสูติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๓๙).

ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓.** กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘.

บรมพงศาภิมุขฯ, สมเด็จพระราชปิตุลา. **ราชินิกูลรัชกาลที่ ๓.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๑. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลศตมาหพระศพสมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข ณ วันที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๑).

ผู้เฒ่าเล่ามา. (นามแฝง). "กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย พระบรมราชชนนีพันปีหลวง" ใน **ตำนานวัตถุสถานต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาฯ.** กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๐. (ราชสกุลศิริวงศ์ และราชินิกูลศิริสัมพันธ์ จัดพิมพ์สนองพระมหากรุณาธิคุณในการบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย พระบรมราชชนนี พันปีหลวง แห่ง

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวโรกาสสวรรคตครบ ๑๕๐ ปี วันเสาร์ที่ ๑๗ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ ณ วัดเฉลิมพระเกียรติวรวิหาร จังหวัดนนทบุรี).

ราชเลขาธิการ, สำนัก. **สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง.** ๒ เล่ม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (๑๙๘๔) จำกัด, ๒๕๓๑. (สำนักราชเลขาธิการจัดพิมพ์น้อมเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ เนื่องในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา วันเสาร์ที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ และเนื่องในพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก วันเสาร์ที่ ๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๓๑).

ศิลปากร, กรม. **ราชสกุลวงศ์.** (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม). กรุงเทพฯ : บริษัทจันวาณิชย์ จำกัด, ๒๕๒๕. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมราชวงศ์บุญรับ พินิจชนคดี ท.จ. ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๓๐ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๒๕).

สมภพ จันทรประภา. **นรชาติ.** กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๖.

ส. พลายน้อย (สมบัติ พลายน้อย). **พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา.** พระนคร: รวมสาส์น, ๒๕๑๖.

ศิรินันท์ บุญศิริ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ เป็นเจ้านายฝ่ายในที่เลื่องลือกันว่ามีความงามเป็นเลิศ และมีพระเมตตาอุปถัมภ์เหล่าศิลปินทั้งหญิงชายให้ได้สร้างสรรค์งาน โดยเฉพาะกวีนิพนธ์ที่มีคุณค่ายิ่ง พระองค์เป็นพระราชธิดาลำดับที่ ๓ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ครั้งยังไม่ได้ขึ้นครองราชย์ ยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาบาง เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๕๔ พระราชทานพระนามว่า พระองค์เจ้าหญิงวิลาส มีพระอนุชาร่วมพระชนนีคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ

หลักฐานเรื่องราวที่เกี่ยวเนื่องในพระประวัติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พบไม่มากนัก สันนิษฐานว่าทรงได้รับการศึกษาตามขนบประเพณีเฉกเช่นเดียวกับเจ้านายสตรีในสมัยโบราณ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เจ้าหญิงวิลาส เป็นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ (ต่อมาภายหลัง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้เรียกคำนำพระนามว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ) มีความปรากฏใน**จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑** ว่า

> *"ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๓๘๑ ทรงตั้งกรมพระเจ้าลูกเธอเปนครั้งแรก ๒ พระองค์ คือ ทรงสถาปนาพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิลาสเปนกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พระองค์ ๑ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสิริวงศ เปนกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ พระองค์ ๑ มีจดหมายเหตุอาลักษณปรากฏอยู่ดังนี้*
>
> *ตั้งกรมคราวปีจอสัมฤทธิศก ๑๒๐๐*
>
> *วัน $\frac{๗}{๗}$ ๙ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๐๐ ปีจอสัมฤทธิศก (ตรงกับวันอาทิตย์ ที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๑) เสด็จออก ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งพระอาลักษณ์ให้ตั้งกรมพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวิลาส*
>
> *ณ วัน ๔ $\frac{๑๐}{๗}$ ๙ ค่ำ (ตรงกับวันพุธที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๘๑) เพลาเช้า ๓ โมง ได้พระฤกษจาฤกพระนามว่าพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวิลาส เปนกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พระองค์เจ้าสิริวงศ เปนกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ นาคนาม ศรีสวัสดิทฤฆายุสบ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม"*

และใน**พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบรรยายถึงกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพว่า

"...พระองค์เจ้าวิลาส เปนพระปิยราชธิดา ภายหลังมาพระราชทานอิสริยยศเปนกรมหมื่นอับศรสุดาเทพ ได้ทรงรับราชการเปนพนักงานพระสุคนธ์ ต่อพระองค์เจ้าวงศซึ่งได้ทรงทำมาแต่ก่อน และเปนผู้กำกับแจกเบี้ยหวัดฝ่ายใน..."

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ เป็นพระราชธิดาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดปรานและสนิทเสน่หาเป็นที่ยิ่ง ดังจะเห็นได้จากการสถาปนาวัดขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติและพระราชทานให้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นภูมินทร์ภักดี (พระองค์เจ้าชายลดาวัลย์) กำกับการก่อสร้างวัดบ้านพระยาไกรสวนหลวง สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพทรงมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงบริจาคทรัพย์ส่วนพระองค์ร่วมในการก่อสร้างวัดด้วย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาทรงผูกพัทธสีมาด้วยพระองค์เอง และพระราชทานนามให้ว่าวัดเทพธิดาราม อันเป็นนามที่มีความหมายถึงพระราชธิดาพระองค์นี้

ลักษณะสถาปัตยกรรมภายในวัดแสดงลักษณะเฉพาะอันเป็นพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ หน้าบันพระอุโบสถ พระวิหาร และพระปรางค์ ล้วนประดับด้วยเบี้ยแก้และกระเบื้องจีน สุนทรภู่ได้บรรยายสภาพวัดไว้ใน**รำพันพิลาป**ว่า

"พระปรางค์มีสี่ทิศพิสดาร
ที่หน้าบันปั้นอย่างเมืองกวางตุ้ง
กระเบื้องเคลือบเหลือบสลับเหลี่ยมรับรอง
สิงโตจีนตีนตัวน่ากลัวกลอก
โบสถ์วิหารการเปรียญล้วนเขียนทอง
ดูเรืองรุ่งรูปนกผกผยอง
ศาลาสองหน้ารอบขอบกำแพง
ขยับขยอกแยกเขี้ยวเสียวแสยง"

ส่วนประกอบภายในวัดหลายอย่างแสดงถึงความสัมพันธ์อันสืบเนื่องกับกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ได้แก่ พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถ เป็นศิลาสลักสีขาวบริสุทธิ์ ขนาดหน้าตักกว้าง ๑๔ นิ้ว สูง ๒๐ นิ้ว ไม่ทราบประวัติที่มา แต่มีความงามอ่อนช้อยมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้อัญเชิญจากพระบรมมหาราชวังไปประดิษฐานที่วัดเทพธิดาราม เรียกกันเป็นสามัญว่า หลวงพ่อขาว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานนามให้ว่า พระพุทธเทววิลาส ตามพระนามเดิมของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ในพระวิหาร นอกจากพระประธานยังมีรูปหมู่พระอริยสาวิกา ซึ่งได้รับเอตทัคคะในฝ่ายภิกษุณีบริษัท หล่อด้วยดีบุก รวม ๕๒ องค์ เครื่องประดับพระอาราม เช่น ตุ๊กตาศิลาสลักของจีนมีทั้งที่เป็นรูปสัตว์และคน มีตุ๊กตารูปคนที่ทำเป็นพิเศษคือตุ๊กตาสตรีแต่งกายแบบชาววังนั่งพับเพียบเท้าแขน บางรูปเป็นตุ๊กตาสตรีอุ้มลูก ลักษณะพิเศษเหล่านี้น่าจะเป็นเครื่องแสดงถึงความตั้งใจว่าเป็นพระอารามที่มีเจ้านายสตรีเป็นผู้อุปถัมภ์

กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพเป็นเจ้านายที่มีผู้เคารพนับถือและมาพึ่งพระบารมีอยู่เป็นอันมาก พระตำหนักของพระองค์ที่เรียกกันว่าพระตำหนักใหญ่ เป็นที่รวมศิลปินและกวีร่วมยุคสมัย ได้แก่ คุณสุวรรณ และในจำนวนนั้นก็มีกวีฝีปากเอกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คือ สุนทรภู่ รวมอยู่ด้วย เมื่อสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สุนทรภู่มีชีวิตค่อนข้างลำบากยากแค้น ต้องออกจากราชการ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรดปราน หาเจ้านายอุปถัมภ์ยาก ต้องไปบวชเป็นพระ ในที่สุดได้มาอยู่ในพระอุปถัมภ์ของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ที่วัดเทพธิดาราม เป็นเวลา ๓ ปี ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๓ - ๒๓๘๕ สาเหตุที่กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพรับสุนทรภู่ไว้ในพระอุปถัมภ์ เนื่องจากเคยได้ทรงหนังสือเรื่องพระอภัยมณี ซึ่งสุนทรภู่แต่งเมื่อครั้งอยู่ในพระอุปถัมภ์ของพระองค์เจ้าลักขณานุคุณซึ่งเป็นพระอนุชาร่วมพระมารดา และแต่งค้างไว้ถึงเล่มที่ ๔๙ เมื่อพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพมีรับสั่งให้สุนทรภู่แต่งถวายให้ทรงเดือนละเล่มสมุดไทย เริ่มตั้งแต่เล่มสมุดไทยที่ ๕๐ จนจบที่เล่ม ๙๔ สุนทรภู่ได้แต่งเรื่องสิงหไตรภพถวายอีกเรื่องหนึ่ง นอกจากนี้ ระหว่างที่จำพรรษาอยู่ที่วัดเทพธิดาราม สุนทรภู่ได้แต่งหนังสือเรื่องกาพย์พระไชยสุริยา โคลงนิราศเมืองสุพรรณ และรำพันพิลาป อันมีคุณค่าสูงในทางวรรณคดี สุนทรภู่ได้แต่งกวีนิพนธ์บรรยายถึงพระเมตตาและพระอุปถัมภ์ของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพไว้หลายตอนใน**รำพันพิลาป** ดังนี้

"อยู่วัดเทพธิดาด้วยบารมี ได้ผ้าปีปัจจัยไทยทาน"
"เข้าวัสสามาทั่วทุกตัวคน ถวายต้นไม้กระถางต่างต่างกัน"
"แล้วเราได้ไตรดีแพรสีแสด สบงแปดคีบจัดเป็นสัดดขันธ์"
"ออกวัสสาผ้าสบงกระทงเข้า พระองค์เจ้าจบพระหัตถ์จัดถวาย"

นอกจากพระอัธยาศัยส่วนพระองค์ที่มีพระเมตตา และจัดการงานถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้ดูแลฝ่ายในแล้ว ยังเป็นที่กล่าวขานกันถึงพระสิริโฉมอันงดงามปานเทพธิดา ดังจะเห็นได้จากบทพรรณนาของสุนทรภู่ใน**รำพันพิลาป**ที่ว่า

"ที่เอกองค์ทรงครีฉวีวรรณ ดังดวงจันทร์แจ่มฟ้าไม่ราคี
ทั้งคมขำล้ำนางสำอางสะอาด โอษฐเหมือนชาดจิ้มเจิมเฉลิมศรี
ใส่เครื่องทรงมงกุฎดังบุตรี แก้วมณีเนาวรัตน์จำรัสเรือง
รูปจริตพิศไหนวิไลเลิศ เหมือนหุ่นเชิดโฉมแช่มแฉล้มเหลือง
พอแลสบหลบชม้ายชายซำเลือง ดูปลดเปลื้องเปล่งปลั่งกำลังโลม
ลำพระกรอ่อนชดประณตน้อม แลละม่อมเหมือนหนึ่งเขียนวิเชียรโฉม
หรือชาวสวรรค์ชั้นฟ้านภาโพยม มาประโลมโลกาให้อาวรณ์
แปลกมนุษย์ผุดผ่องละอองพักตร์ วิไลลักษณ์ล้ำเลิศประเสริฐสมร"

กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพมีพระชนมายุไม่มากนัก ใน พ.ศ. ๒๓๘๖ เริ่มทรงพระประชวร **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓** ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ บันทึกว่า ทรงเป็นตรีสันทมาฏพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ระดมหมอหลวงถวายการรักษาอย่างใกล้ชิด แต่พระอาการไม่ดีขึ้น ปรากฏรายละเอียดใน**เพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ** สันนิษฐานว่าแต่งโดยคุณสุวรรณ ตอนหนึ่งว่า

"เมื่อเดือนสี่ปีเถาะเคราะห์เหลือใจ ละห้อยให้แสนคะนึงถึงประชวร
เที่ยวบวงสรวงเทวาสุรารักษ์ ทุกสำนักพฤกษ์ไพรไคลหลวง
ให้เคลื่อนคลายหายพระโรคที่โศกทรวง เฝ้าบำบวงสรวงสังเวยเช่นเคยมา

.....

กรมหมอขอเฝ้าเจ้าดำแหน่ง ต้องตกแต่งให้สำนักดำหนักขวาง
ข้างชั้นบนกรมหมอกับขุนนาง พานหมากวางเรียงงามตามทำนอง
ท่านพระยาพิพัฒน์รับสั่ง เข้าในวังกับหลวงนายได้เป็นสอง
ทั้งเย็นเช้าเข้าประจำตามทำนอง คอยสนองโอษฐรับพระโองการ

.....

ประมาณแต่เดือนสี่มาจนป่านนี้ เจริญศรีสวนาสถาวร
ออกพรรษามาจนกฐินบก ยังเรื้อรกด้วยพระโรคโศกสยอน
ข้าพระบาทราษฎร์อาณาประชากร ยังรนร้อนทั่วหน้าทุกนารี

เคยพึ่งพงศ์องค์อิศราเพศ *ได้ปกเกศสุขเสริมเฉลิมศรี*
ไม่มีใครข่มเหงเกรงบารมี *เกษมศรีถ้วนทั่วทุกตัวคน"*

กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ประชวรตั้งแต่เดือนสี่ ปีเถาะ เบญจศก พ.ศ. ๒๓๘๘ ประชวรอยู่นานกว่า ๖ เดือน ในที่สุดได้สิ้นพระชนม์เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๘๘ พระชันษา ๓๕ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโทมนัสเสียพระทัยมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ว่า *"ครั้นเมื่อประชวรสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระโสกาลัยเป็นอันมาก โปรดให้ตั้งพระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง พระราชทานเพลิงเป็นการใหญ่"* พระราชทานเพลิงในวันอาทิตย์ที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๘๘ มีการมหรสพและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นอันมาก

บรรณานุกรม

กองทัพเรือ. **เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๒ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม).** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, ๒๕๓๘. (พิมพ์ถวายสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา เนื่องในพระราชพิธีสถาปนาพระอิสริยศักดิ์และบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ ๖ รอบ วันที่ ๖ พฤษภาคม ๒๕๓๘).

กุลทรัพย์ ชื่นรุ่งโรจน์. "บทความเรื่องงานกวีวรรณนา วันสุนทรภู่". **นิตยสารศิลปากร.** ปีที่ ๕ เล่ม ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๔. หน้า ๘๙ - ๑๑๗.

จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๔๕. (คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช).

จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒. กรุงเทพ : รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๔๕. (คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.** พระนคร : การพิมพ์ไชยวัฒน์, ๒๕๐๖. (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธ์-ยุคล โปรดให้พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าชนม์เจริญ ชมพูนุท ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ๒๕๐๖).

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑.** พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒.** พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านายฉะบับมีพระรูป. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน),

๒๕๓๘. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในการพระราชพิธีสถาปนาพระอิสริยศักดิ์และบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ ๖ รอบ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ๖ พฤษภาคม ๒๕๓๘).

ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. **ลูกแก้วเมียขวัญ.** กรุงเทพฯ : พิมเณศ พริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๐.

ศิลปากร, กรม. **กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ และพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสร-สุดาเทพ.** พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๐๗.

_____. **จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : สหประชาพาณิชย์, ๒๕๒๕. (คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕).

_____. **ชีวิตและงานของสุนทรภู่ ฉบับกรมศิลปากรตรวจสอบชำระใหม่.** กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๔๓.

_____. **ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม).** กรุงเทพฯ : นวสาส์นการพิมพ์, ๒๕๔๐. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสนิท มากรักษา อ.ช., บ.ม. ณ เมรุวัดอ้อมใหญ่ อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม).

ศิลปากร, กรม. **ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ ๔ วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, ๒๕๒๕. (คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕).

สุทธิพันธ์ ขุทรานนท์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา สุดารัตนราชประยูร พระนามเดิมพระองค์เจ้าหญิงละม่อม ประสูติเมื่อวันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีขาล สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๑๘๐ ตรงกับวันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๖๑ เป็นพระราชธิดาพระองค์ที่ ๒๖ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และพระองค์ที่ ๒ ที่ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาทรัพย์ มีพระเชษฐาร่วมพระมารดาพระองค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าชายศิริวงศ์ ซึ่งต่อมาทรงได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ต้นราชสกุล “ศิริวงศ์”

สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์มีพระชนมายุเพียง ๒๘ พรรษา ก็สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ พระองค์เจ้าหญิงละม่อมขณะนั้นมีพระชนมายุ ๒๑ พรรษา ทรงมีศักดิ์เป็นอา และเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ใกล้ชิด จึงทรงรับหน้าที่เป็นพระอภิบาลพระโอรสและพระธิดา ทั้ง ๗ พระองค์ ของพระเชษฐาซึ่งมีฐานะเป็นพระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ หม่อมเจ้าชาย

มงคลเลิศ[๑] หม่อมเจ้าหญิงรำเพย[๒] (คือ สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี) หม่อมเจ้าชมชื่น[๓] หม่อมเจ้าหญิงพื้นพงศ์[๔] หม่อมเจ้าหญิงพรรณราย[๕] หม่อมเจ้าฉายเฉิด[๖] หม่อมเจ้าประเสริฐศักดิ์[๗]

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ได้ทรงสมมตยาภิเษก หม่อมเจ้าหญิงรำเพยเป็นพระราชเทวี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ พระนามว่า พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ถึงกระนั้นความสนิทสนมที่ทรงมีต่อพระปิดุจฉา พระองค์เจ้าหญิงละม่อมก็คงเป็นไปเหมือนแต่ก่อนที่เคยประทับอยู่ด้วยกัน ณ พระตำหนักตึกซึ่งเดิมเป็นพระตำหนักของสมเด็จพระศรีสุลาลัย จนกระทั่งเมื่อมีพระราชโอรสพระราชธิดา ความสนิทสนมนี้ได้สืบเนื่องมาจนถึงชั้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอด้วย ซึ่งทรงเรียกพระองค์เจ้าหญิงละม่อมว่า "เสด็จยาย" พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์เป็นพระมเหสีที่ใกล้ชิดและสนิทเสน่หา แต่เนื่องจากมีพระพลานามัยอ่อนแอ มีโรคประจำพระองค์ ทำให้ทรงพระประชวรเป็นเนืองนิจ จึงด่วนเสด็จสวรรคตในพ.ศ. ๒๔๐๔ ด้วยพระชนมายุเพียง ๒๔ พรรษา อันเป็นเหตุให้พระราชโอรสและพระราชธิดาทั้ง ๔ พระองค์ต้องทรงกำพร้าพระราชชนนีแต่ยังทรงพระเยาว์ ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมหมื่นพิฆเณศวรสุรสังกาศ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระชนมพรรษา ๘ พรรษา สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณภควดี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลฯ กรมหลวงวิสุทธิกษัตรีย์) พระชนมพรรษา ๖ พรรษา สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์) พระชนมพรรษา ๕ พรรษา และสมเด็จพระเจ้าลูก

---

[๑]ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นพระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้ามงคลเลิศ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีชวด จ.ศ. ๑๒๑๔ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๙๕

[๒]พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมเด็จพระอัยกาธิราช ได้พระราชทานพระนามว่า "รำเพย" เนื่องจากทรงรับราชการถวายงานพัดใกล้ชิดและเป็นที่พอพระราชหฤทัยยิ่งนัก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็นพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ เมื่อปีชวด จ.ศ. ๑๒๑๔ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๙๕ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาพระนามพระอัฐิเป็น กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดให้ขานพระนาม สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี

[๓]ได้รับการสถาปนาเป็นพระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชมชื่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๒๕๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๓๖

[๔]ได้รับการสถาปนาเป็นพระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพื้นพงศ์ประยุรวงศ์สนิท ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีมะเมีย จ.ศ. ๑๒๓๒ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๓

[๕]ได้รับการสถาปนาเป็นพระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีชวด จ.ศ. ๑๒๖๒ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๔๓

[๖]ได้รับการสถาปนาเป็นพระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉายเฉิด ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีกุน จ.ศ. ๑๒๓๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๘ ภายหลังได้เลื่อนเป็น กรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์ เมื่อปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๒๔๓ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๔

[๗]ได้รับการสถาปนาเป็น พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๒๓๑ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๒

ยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (จอมพล สมเด็จพระราชปิดุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) พระชนมพรรษา ๒ พรรษา

การสูญเสียพระมเหสีที่มีพระราชโอรสและพระราชธิดาที่ยังทรงพระเยาว์ถึง ๔ พระองค์ นับเป็นความทุกข์ของผู้เป็นพระราชสวามีอย่างที่สุด ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องเฟ้นหาผู้ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยมาเป็นผู้อภิบาลบำรุงที่จะทำให้พระราชโอรสและพระราชธิดาทรงเจริญด้วยคุณธรรมความดี ในขณะนั้นทรงเล็งเห็นแต่พระองค์เจ้าหญิงละม่อม ซึ่งมีพระฐานะเป็นสมเด็จอาของพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ (ปัจจุบันออกพระนามว่า สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี) ในเวลานั้นพระองค์เจ้าหญิงละม่อมเจริญพระชันษาได้ ๔๓ ปี นับเป็นวัยที่สมบูรณ์ด้วยพระคุณธรรมและทรงตั้งอยู่ในฐานะที่ควรแก่การเคารพอย่างยิ่ง พระองค์เจ้าหญิงละม่อมได้เสด็จออกมาประทับเพื่ออภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ สลับกับการประทับชั่วคราว ณ วังนันทอุทยาน ต่อมาได้เสด็จกลับไปประทับยังพระตำหนักตึกตามเดิม ครั้นเมื่อจะมีการสถาปนาพระที่นั่งในหมู่พระตำหนักตึกจึงเสด็จย้ายไปประทับ ณ พระที่นั่งพิมานรัตยาในหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ด้วยเหตุนี้จึงทรงได้รับสมญาว่า “ทูลกระหม่อมปราสาท” และ “ทูลกระหม่อมแก้ว” ภายหลังได้เสด็จประทับเป็นการถาวร ณ พระตำหนักที่สร้างขึ้นใหม่ตรงกับพระที่นั่งพิมานรัตยาทางทิศใต้ ซึ่งเดิมเป็นพระตำหนักของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ

อย่างไรก็ดี ในการอภิบาลพระราชโอรสและพระราชธิดาทั้ง ๔ นั้น ไม่มีหลักฐานที่ปรากฏแน่ชัดว่าได้ทรงอบรมสั่งสอนและดูแลในเรื่องใดบ้าง แต่ถ้าจะสันนิษฐานแล้ว ก็เป็นที่คาดว่าพระองค์เจ้าหญิงละม่อมหรือ “เสด็จยาย” ของหลานๆ ทรงมุ่งหมายทุ่มเทให้ทุกพระองค์เจริญพระชนม์เดิบโดขึ้นด้วยความดีงาม รับราชการด้วยความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะสมเด็จเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ (ต่อมาขึ้นครองราชย์เฉลิมพระนามว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) นั้น เนื่องจากเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ จึงทรงมุ่งหวังและทรงปลูกฝังให้เป็นผู้ที่มีคุณธรรมอันงดงามเพียงสถานเดียว ดังจะเห็นได้จากบทพระราชนิพนธ์ในเรื่อง **ลิลิตนิทราชาคริต** หน้า ๑๑๒ - ๑๑๓ ที่สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์เจ้าหญิงละม่อมทรงสั่งสอนในเรื่องต่างๆ ความตอนหนึ่งว่า

“อย่าแพลงอย่าพลิกเค้า *คุณภู-ธรเฮย*
มั่นจิตต์คิดกตัญญู *ต่อท้าว*
ใดดีช่วยช้อนชู *เชิดเกียรติ ท่านนา*
พระประสงค์สุดด้าว *จุ่งสู้ อาสา*
เวลาเช้าค่ำตั้ง *ความเพียร เทอญพ่อ*
ภารกิจอย่าพาเหียร *อย่าคร้าน*
ไปรู้จุ่งสอบเรียน *ทราบผิด ชอบนา*
ประมาทมักพลาดค้าน *เดาะด้วยคิดทะนง*

สงครามมาเหยียบด้าว แดนไกล ใกล้ฤๅ
ทอดชีพอาสาไป อย่าคร้าน
สงวนราชรักษาไผท ที่เกิด ตนแฮ
ผิวเหตุเขตตขัณฑ์ข้าม ขอบฟ้าจุ่งไป
การในนัคเรศรู้ พิจารณ์ ความฤๅ
โดยแบบบทอัยการ เที่ยงแท้
เหินห่างอคติสถาน ทัณฑ์เที่ยง ตรงแฮ
มละวิหิงสาแปล้ ปลดเปลื้องเดียดฉัน
รำพันยังไปสิ้น สุดความ
สอนแต่พอจำยาม แรกนี้
จงหมั่นตริตรองตาม คำแม่ สอนนา
ทราบชัดจึ่งจักชี้ อื่นเอื้อนอรรถสอน"

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๐๘ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต จึงเป็นที่ชัดเจนว่าพระราชโอรสองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้เป็นผู้สืบราชสันตติวงศ์เป็นลำดับต่อไป และในการนี้ได้สันนิษฐานว่าพระองค์เจ้าหญิงละม่อมคงจะได้ทรงอบรมสั่งสอนสมเด็จเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ให้ทรงตระหนักในคุณธรรมของพระเจ้าแผ่นดิน ดังจะวิเคราะห์ได้จากพระปรีชาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพทั้งปวงที่ได้พระราชทานพระบรมราโชวาทแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร อันหมายถึงความลุ่มลึกแห่งพระปัญญาที่สืบเนื่องมาจากพระอัจฉริยภาพแต่เดิมแล้ว ส่วนหนึ่งนั้นก็เนื่องมาจากการอบรมสั่งสอนที่พระองค์เจ้าหญิงละม่อมได้ทรงอภิบาลมาแต่ยังทรงพระเยาว์ เช่นเรื่องให้โอบอ้อมอารีต่อญาติมิตรอันสนิท โดยเฉพาะน้องๆ เพื่อเอาไว้เป็นกำลัง อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ทั้งเจ้านายและขุนนาง ฟังคำแนะนำตักเตือนที่ควรฟัง อย่าถือตนว่าเกิดมามีบุญ ให้ถือว่าตัวเกิดมามีกรรม การซึ่งจะมีวาสนาต่อไปนั้นเป็นความทุกข์มิใช่ความสุข และการเป็นพระเจ้าแผ่นดินมิใช่สำหรับความมั่งมี มิใช่เพื่อจะข่มเหงคนเล่นดามชอบใจ แต่การเป็นพระเจ้าแผ่นดินต้องเป็นผู้ที่อดกลั้นต่อความสุข ความทุกข์ อดกลั้นต่อความรักความชังและเป็นผู้ปราศจากความเกียจคร้าน ดังนี้เป็นต้น

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เจ้าหญิงลม่อม ดังความตามคำประกาศใน **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑** หน้า ๑๗๔ ตอนหนึ่งว่า

> *"ศุภมัสดุ พระพุทธสาสนกาลเปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๑ พรรษา บัตยุบันกาล มังกรสังวัจฉร บุศยมาส ชุษณปักษปัญจมีดิถีสุกรวาร บริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ ฯลฯ พระจุฬาลงกรณเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าราชวรวงศเธอ พระองค์เจ้าลม่อมนั้น มีบรรพาการิตาคุณวโรปการ ได้ทรงอภิบาลอุปถัมภ์บำรุงบริรักษ์ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ดำรง*

ด้วยสุขสวัสดิ์นานานุประการ ดังหนึ่งสมเด็จพระราชชนนีตั้งแต่พระเยาว์มา คุมถึงเวลาทรงพระเจริญวัยดังพระหฤทัยจำนงประสงค์ เพื่อจะทรงพระเจริญรุ่งเรืองด้วยพระบรมราชอิศริยยศในที่ต่างๆ โดยสมควร แลเป็นที่สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศรัยมากกว่าพระเจ้าราชวรวงศเธอพระองค์อื่นๆ สมควรเปนที่เคารพนับถือทั่วไปในพระราชวงศานุวงศ์ทั้งปวง จึงมีพระราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้สถาปนาพระเจ้าราชวรวงศเธอฝ่ายใน พระองค์เจ้าลม่อม เปนพระองคเจ้าต่างกรม มีพระนามตามจาฤกไว้ในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าราชวรวงศเธอ กรมพระสุดารัตนราชประยูร วรรคเดช เปนอาทิ วรรคศรีเปนอักษร ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐..."

ในช่วงแรกของการขึ้นครองราชย์นั้น เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษา จึงต้องมีการตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ได้แก่ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ส่วนราชการในพระบรมมหาราชวังและการพระคลังนั้น มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงเป็นประธานว่าราชการดูแลพระบรมวงศ์และการภายในพระราชสำนัก ทั้งนี้ได้ทรงมอบหมายให้พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมพระสุดารัดนราชประยูร เป็นผู้สำเร็จราชการฝ่ายใน ดูแลการทั้งปวงในพระราชฐาน เนื่องจากเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่และเป็นที่เคารพยำเกรงของข้าราชการฝ่ายในรวมถึงข้าราชการฝ่ายหน้าทั่วไป ดังพระนามที่ทรงได้รับการกล่าวขานว่า "ทูลกระหม่อมแก้ว" ได้ทรงจัดระเบียบบรรดาเจ้าจอมและเหล่าท้าวนางทั้งหลายให้เรียบร้อยขึ้น ทรงตรวจสอบทรัพย์สินพระราชทานของพระเจ้าลูกเธอทุกพระองค์ พร้อมทั้งให้จัดทำบัญชีไว้เป็นหลักฐาน นับเป็นคุณประโยชน์ต่อฐานะความเจริญรุ่งเรืองของบรรดาพระเจ้าลูกเธอทั้งปวง และเป็นการรักษาพระเกียรติยศแห่งพระราชวงศ์ ที่สำคัญคือเป็นพระเนตรพระกรรณช่วยทะนุบำรุงพระเจ้าน้องยาเธอในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อเป็นกำลังของแผ่นดินต่อไป นอกจากนี้ยังทรงให้เปลี่ยนแปลงการแต่งกายของนางในพระราชฐานจากนุ่งโจงเป็นนุ่งจีบซึ่งถือเป็นการแต่งกายชั้นสูง และในเวลาต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เป็นการแต่งกายสำหรับการพระราชพิธีที่สำคัญโดยให้ห่มตาดเป็นยศ

ด้วยเหตุที่พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมพระสุดารัตนราชประยูรทรงบำเพ็ญพระคุณูปการต่อแผ่นดินและพระราชวงศ์เป็นอเนกประการสืบเนื่องมาโดยตลอด ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นพระบรมมไหยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร มีเจ้ากรมเป็นพระยา ดังความตามประกาศในหนังสือ**จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑** หน้า ๑๙๒ ตอนหนึ่งว่า

"...บัดนี้ทรงพระอนุสรรำพึงจะทรงแสดงพระกตัญญุตากตเวทิตาคุณให้ไพบูลย-ภิยโยยิ่งขึ้นไปเปนปัตโยปการาธิการกิจ ทดแทนบรมบรรพาธิการ ฉลองพระคุณให้เต็มพระบรมราชประสงค์ ให้ได้รับตำรงค์พระบรมราชอิศริยยศใหญ่ยิ่งขึ้น สูงเสมอสมเด็จพระบรมราชชนนี ซึ่งมีพระคุณเปนที่ยิ่งใหญ่แลมีพระอัธยาศรัยเรียบร้อย ดำรงอยู่ในสัตย-สุจริต สมควรเปนใหญ่ฝ่ายในพระบรมมหาราชวัง ที่เคารพนับถือทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์

ทั้งปวงได้ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้เลื่อนพระนามพระเจ้าราชวงศ์เธอ กรมพระสุดารัดนราชประยูรขึ้นเปนสมเด็จเปลี่ยนพระบรมสมญานามข้างต้นตามจาฤกในพระสุพรรณบัฏว่า พระบรมมไหยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราช-ประยูร ดังนี้..."

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า พระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประการหนึ่ง คือ การเสด็จประพาสแปรพระราชฐานไปตามสถานที่ต่างๆ เพื่อสอดส่องดูแลทุกข์สุขของราษฎรและทอดพระเนตรความเป็นไปของบ้านเมือง ในการเสด็จฯ แต่ละครั้ง จะมีข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในร่วมกระบวนเสด็จฯ ด้วย ทั้งนี้ได้โปรดมอบหมาย "เสด็จยาย" ทรงเป็นประธานเสมอ

กรมสมเด็จพระสุดารัดนราชประยูรเสด็จสวรรคตด้วยพระโรคชราเมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ สิริรวมพระชันษา ๗๘ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงถวายพระเกียรติยศสนองพระราชกุศลในงานพระบรมศพอย่างสมพระเกียรติเทียบเท่ากับสมเด็จพระพันปีหลวง โปรดให้เจ้าพนักงานจัดเศวตฉัตร ๗ ชั้น ถวายเป็นเครื่องเพิ่มเติมพระเกียรติยศ และการสิ้นพระชนม์นั้นให้เรียกว่า "เสด็จสวรรคต" เช่นเดียวกับสมเด็จพระบรมราชชนนี ดังความตามคำประกาศในหนังสือ**จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑** หน้า ๓๔๖ - ๓๔๗ ว่า

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์...ทรงพระรำพึงถึงพระคุณแห่งพระเจ้าบรมมหัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร ซึ่งได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระองค์มาจำเดิมแต่พระบรมปสูติกาล จนได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ โดยพระหฤทัยมั่นคงจงรักตลอดมาจนถึงเวลาสิ้นพระชนม์ เหมือนอย่างสมเด็จพระบรมราชชนนี ก็ได้ทรงยกย่องขึ้นไว้ให้มีพระเกียรติยศใหญ่อย่างสมเด็จพระราชชนนีมีเว้นว่างอยู่บ้าง บัดนี้เสด็จสิ้นพระชนม์ไปเปนที่ทรงพระอาลัย รลึกพระคุณเปนอันมาก พระองค์เป็นผู้สมควรที่จะได้รับพระเกียรติยศใหญ่เสมอด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนีโดยแท้

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงารจัดเศวตฉัตร ๗ ชั้น ถวายเปนเครื่องเพิ่มเติมพระเกียรติยศ แลการสิ้นพระชนม์นั้น ให้เรียกว่าเสด็จสวรรคตเหมือนอย่างสมเด็จพระบรมราชชนนี คำที่จะใช้ในบาดหมายราชการทั้งปวงให้ใช้ดังที่ได้ประกาศมานี้ทุกประการ

ประกาศมา ณ วันอังคารที่ ๒๕ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ เปนวันที่ ๑๐๑๕๐ ในรัชกาลปัตยุบันนี้ (พ.ศ. ๒๔๓๙)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เก็บพระศพ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูรไว้เป็นเวลา ๕ ปี จึงได้โปรดเกล้าฯ ถวายพระเพลิง ณ พระเมรุวัดบวรสฐาน ใน พ.ศ. ๒๔๔๔ ครั้นต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนการออกพระนามเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดารัดนราชประยูร

บรรณานุกรม

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ลิลิตนิทราชาคริต.** พระนคร : โรงพิมพ์คลังออมสิน, ๒๔๙๘. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิง หม่อมเจ้าจิตรปรีดี ประวิตร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๘).

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **เจ้านายพระชันษายืน.** กรุงเทพฯ : บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๒๕.

ภาณุพันธุวงศ์วรเดช, จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยา. **ราชินิกูลรัชชกาลที่ ๓.** ประจวบคีรีขันธ์ : โรงพิมพ์ศูนย์การทหารราบปราณบุรี, ๒๔๗๑. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลศตมาหพระศพ จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุขฯ ณ วันที่ ๑๙ กันยายน ๒๔๗๑).

_____. **ราชินิกูลรัชกาลที่ ๕.** ธนบุรี : โรงพิมพ์บรรหาร, ๒๕๑๐. (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา พิมพ์เนื่องในวันพระชนมายุครบ ๕ รอบ ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๑๐).

ลาวัณย์ โชตามระ. **รัดเกล้า.** พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๖.

ศิลปากร, กรม. **ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม).** พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพฯ : พรศิวการพิมพ์, ๒๕๔๐. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางนิภา ศรีสังข์ เป็นกรณีพิเศษ ณ เมรุวัดป่าเกด ๓๐ มีนาคม ๒๕๔๐).

_____. **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๔๕. (คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่).

สมภพ จันทรประภา. **สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๑๔.

เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สำนักงาน. **เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม ๓.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด สำนักพิมพ์ประกายพรึก, ๒๕๓๔.

อิสรีย์ ธีรเดช

ท้าวสุรนารี

เอกราชของชาติที่ดำรงคงอยู่ให้ลูกหลานไทยได้ภาคภูมิใจตราบจนทุกวันนี้นั้น ก็เพราะความแกล้วกล้าของบรรพบุรุษไทยหลายยุคหลายสมัยที่อุทิศเลือดเนื้อและชีวิต เพื่อปกป้องผืนแผ่นดินไทยให้เป็นปึกแผ่นมั่นคงทรงไว้ซึ่งเกียรติภูมิตลอดมา ท้าวสุรนารีวีรสตรีแห่งเมืองนครราชสีมาคือตัวอย่างอันดีของหญิงไทยที่มีความกล้าหาญ เข้มแข็ง เด็ดเดี่ยว ทัดเทียมชาย ประกอบวีรกรรมนำครอบครัวชาวนครราชสีมาลุกขึ้นต่อสู้เพื่อรักษาเมืองนครราชสีมาให้กลับคืนสู่อิสรภาพ จนสามารถขจัดการคุกคามของอริราชศัตรูมิให้ล่วงล้ำเข้าสู่กรุงเทพมหานครได้ในที่สุด

ท้าวสุรนารีมีนามเดิมว่า โม หรือ โม้ เป็นธิดาของนายกีบ นางบุญมา เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๔ ปีเถาะ ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแห่งกรุงธนบุรี เมื่ออายุได้ ๒๕ ปี ได้เข้าพิธีแต่งงานกับพระยาสุรยเดชวิเศษฤทธิ์ทศทิศวิชัย (ทองคำ) ตำแหน่งปลัดเมืองนครราชสีมา ซึ่งชาวเมืองทั่วไปเรียกกันว่าพระยาปลัด มีนิวาสสถานอยู่ ณ บ้านตรงข้ามวัดกลางนคร (วัดพระนารายณ์มหาราช) กล่าวกันว่า ภริยาพระยาปลัด หรือคุณหญิงโม เป็นผู้มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด สามารถช่วยสนับสนุนกำลังใจในการปฏิบัติหน้าที่การงานแก่สามี มีใจบุญสุนทานเป็นที่รักใคร่นับถือของชาวนครราชสีมาทั้งปวง

ความเป็นมาของเหตุการณ์อันก่อให้เกิดวีรกรรมของท้าวสุรนารีจนได้รับการจารึกไว้ในประวัติศาสตร์นั้น มีสาเหตุสืบเนื่องมาจากในปี พ.ศ. ๒๓๖๘ เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เดินทางมายังกรุงเทพมหานครเพื่อร่วมถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และเมื่อจะกราบบังคมทูลลากลับเวียงจันทน์ได้ขอพระราชทานครอบครัวเจ้าเวียงจันทน์ ซึ่งถูกกวาดต้อนมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี รวมทั้งทูลขอ

ละครในกลับนครเวียงจันทน์ด้วย แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดพระราชทานให้ จึงสร้างความอัปยศเคืองแค้นใจแก่เจ้าอนุวงศ์ยิ่งนัก จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๓๖๙ มีข่าวลือไปถึงนครเวียงจันทน์ว่าไทยกับอังกฤษเกิดการขัดแย้งบาดหมางจนเกือบจะทำสงครามกัน เจ้าอนุวงศ์เห็นเป็นโอกาสที่ฝ่ายไทยมิทันระวังตัวจึงส่งกองทัพเข้าสู่หัวเมืองภาคตะวันออกของไทยหลายทาง เจ้าอนุวงศ์เองคุมกำลังส่วนใหญ่สู่เมืองนครราชสีมาอันเป็นเมืองเอก เพื่อใช้เป็นศูนย์ส่งกำลังบำรุงและบัญชาการเข้าตีกรุงเทพมหานครต่อไป ลักษณะการมาอย่างจู่โจมไม่รู้เนื้อรู้ตัวของกองทัพเวียงจันทน์ ประกอบกับการหลอกลวงผู้ครองเมืองต่างๆ ว่าได้รับการขอร้องจากทางกรุงเทพมหานครให้ลงมาช่วยรบอังกฤษ ทำให้กองทัพเวียงจันทน์สามารถเดินทัพได้อย่างสะดวกไม่ได้รับการต่อต้านแต่ประการใด จนลุล่วงถึงเมืองนครราชสีมาในวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๖๙ ตั้งค่ายใหญ่อยู่ที่ทะเลหญ้าด้านทิศตะวันออกของเมืองนครราชสีมา ๗ ค่าย ให้กิตติศัพท์เลื่องลือว่าคนถึง ๘๐,๐๐๐[๑] จากนั้นได้ทำการปลดอาวุธพร้อมทั้งกวาดต้อนครอบครัวชาวนครราชสีมาเตรียมนำกลับไปนครเวียงจันทน์ ทั้งนี้เพื่อเป็นการบั่นทอนกำลังของผู้คนตามหัวเมืองต่างๆ เสียให้สิ้น

ขณะนั้นเจ้าพระยากำแหงสงครามรามภักดี (ทองอินทร์) เจ้าเมืองนครราชสีมา พระยาสุรยเดชวิเศษฤทธิ์ทศทิศวิชัย (พระยาปลัด) รวมทั้งกรมการเมืองหลายคนไม่อยู่ เนื่องด้วยมีท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ให้ยกทัพขึ้นไประงับการพิพาทที่เมืองขุขันธ์ คงเหลือแต่กรมการผู้น้อย อันได้แก่ พระยาพรหมยกกระบัตร พระณรงค์สงคราม อยู่รักษาเมือง เมื่อกองทัพเจ้าอนุวงศ์ก่อการกบฏขึ้นอย่างรวดเร็ว ก็แสร้งทำกิริยาเต็มใจให้การต้อนรับ จัดหาหญิงรูปงามหลายคนมาปรนนิบัติจนเจ้าอนุวงศ์เกิดความไว้เนื้อเชื่อใจว่าชาวเมืองนครราชสีมามีใจฝักใฝ่แก่ฝ่ายตน ความได้ทราบถึงเจ้าเมืองนครราชสีมาและพระยาปลัดซึ่งอยู่ ณ เมืองขุขันธ์ ก็เกิดความวิตกว่าหากทิ้งครอบครัวเสียไม่ไประวังรักษา ลาวจะทำยับเยินเสียหมด จึงปรึกษากันให้พระยาปลัดรีบเดินทางกลับยังเมืองนครราชสีมา ทำกลอุบายต่อเจ้าอนุวงศ์ว่าเจ้าพระยานครราชสีมาหนีไปเมืองเขมรแล้ว ตัวพระยาปลัดเองทิ้งครอบครัวไม่ได้จะขอตามเสด็จไปอยู่เวียงจันทน์ด้วย เจ้าอนุวงศ์จึงมอบหมายให้พระยาปลัด พระยาพรหมยกกระบัตร และพระยาณรงค์สงคราม เป็นนายกองควบคุมครัวชาวนครราชสีมาออกเดินทาง ภายใต้การควบคุมของเพี้ยรามพิชัยแม่ทัพเวียงจันทน์ การเดินทางดำเนินไปอย่างเชื่องช้าเพื่อรอกองทัพกรุงเทพมหานครขึ้นไปแก้ไขถ่วงเวลาจนเป็นที่ผิดสังเกตของฝ่ายลาว เจ้าอนุวงศ์จึงตัดแยกออกจากกันเป็นหลายกองป้องกันการคิดต่อสู้ ผู้นำชาวไทยทั้งสามรวมทั้งคุณหญิงโมภริยาพระยาปลัดจึงร่วมกันทำกลอุบายวางแผนการรบเพื่ออิสรภาพ โดยแจ้งแก่เจ้าอนุวงศ์ว่าครอบครัวที่อพยพมีความอดอยากต้องการมีดพร้าอาวุธพอที่จะล่าสัตว์ทำครัวเพื่อประทังชีวิต เจ้าอนุวงศ์ก็อนุโลมให้ จนกระทั่งเดินทางถึงทุ่งสัมฤทธิ์ แขวงเมืองพิมาย ชาวไทยแสร้งทำเป็นเจ็บไข้เมื่อยล้า ฝ่ายลาวเกรงว่าจะมีการเจ็บตายจำนวนมากจึงสั่งให้หยุดพักค้างคืนอยู่ ณ ที่นั้น คุณหญิงโมทำอุบายให้หญิงสาวชาวนครราชสีมานำอาหารและสุราไปเลี้ยงทหารลาวอย่างเต็มที่จนเมามายไม่ได้สติมิได้ระมัดระวังตน ครั้นตกดึกประมาณยามสามเศษ ครอบครัวชาวนครราชสีมาพร้อมด้วยอาวุธเท่าที่มีอยู่ได้พร้อมใจกันไล่ฆ่าฟัน

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓** (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) ๒๕ พฤศจิกายน ๒๔๗๗), หน้า ๔๐.

ทหารลาวล้มตายเกลื่อนบริเวณทุ่งสัมฤทธิ์ แล้วเก็บรวบรวมศาสตราวุธ ช้าง ม้า โค กระบือ เสบียงอาหาร พากันตั้งค่ายขึ้นรับการต่อสู้ ณ ที่นั้น เจ้าอนุวงศ์ทราบข่าวจึงส่งเจ้าสุทธิสารคุมกำลังพลมาปราบปราม ชาวนครราชสีมาจึงจัดกำลังพลออกต่อสู้นอกค่าย โดยมีพระณรงค์สงครามเป็นกองหน้า พระยาปลัดเป็นกองกลาง พระยายกกระบัตรคุมกองเกวียนครอบครัวซึ่งมีเด็กคนชรา ส่วนคุณหญิงโมขี่ม้าถือหอกนำกำลังหญิงล้วนประมาณ ๓๐๐ คน แต่งกายรัดกุมคล้ายชายเป็นกองหนุน มีเพียงอาวุธประเภทพร้า หลาว กระบอง พร้อมใจกันเข้าจู่โจมกองทัพลาวอย่างรวดเร็ว เกิดการสู้รบถึงขั้นประชิดตัวด้วยความกล้าหาญ บาดเจ็บล้มตายด้วยกันทั้งสองฝ่าย ภาพเหตุการณ์แห่งวีรกรรมชาวนครราชสีมาครั้งนั้นมีบันทึกไว้ใน**สำเนาหนังสือเจ้าเวียงจันทน์เพี้ยพรหมา** ซึ่งถือมากรุงเทพมหานคร เมื่อ จ.ศ. ๑๑๘๘ มีความว่า

> *"เวลาเช้าตรู่พระยาปลัด พระยายกกระบัตร กรมการต่างคนต่างยิงปืนคนละนัด พวกครัวก็เข้าฟันแทงทั้งพระสงฆ์เถรเณร ผู้หญิงในครัวหนุนโห่ร้องไล่อ้ายลาวแตกไม่ผินหน้าสู้ พวกครัวซ้ำเติมฆ่าฟันทุบตีแต่เวลาเช้าจนเวลาบ่าย ๕ โมง จนกระทั่งบ้านบัวอ้ายลาวตายประมาณ ๒,๐๐๐ คน ที่เหลือตายไม่เหนเข้าไปทางเมืองนครราชสีมา หนีไปทางเมืองเวียงจันทน์ พระยาปลัด พระยายกกระบัตร กรมการบอกข้าพเจ้าว่าอ้ายสุทธิสารลงจากม้าพวกครัวแทงตาย"*[๒]

เจ้าอนุวงศ์เมื่อทราบว่ากองทัพเวียงจันทน์พ่ายแพ้แก่ชาวครัวนครราชสีมาแล้ว ก็คิดไปว่าคงจะมีกำลังกองทัพจากเจ้าเมืองนครราชสีมายกมาช่วย เกิดความขลาดหวาดหวั่นไม่คิดที่จะยกทัพลงมายังกรุงเทพมหานคร พอดีมีข่าวว่ากองทัพจากกรุงเทพมหานครกำลังจะเดินทางมาถึง เกรงว่าจะเป็นศึกขนาบ จึงสั่งเผายุ้งฉาง บ้านเมือง เสียสิ้น ก่อนยกทัพออกจากเมืองนครราชสีมาในวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๙

ด้วยวีรกรรมความสามารถและกล้าหาญของคุณหญิงโม อันเป็นคุณประโยชน์ต่อบ้านเมืองในการมีส่วนเป็นผู้นำชาวนครราชสีมาต่อสู้กองทหารเวียงจันทน์จนแตกพินาศ ไม่สามารถล่วงล้ำลงมายังพระมหานครได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบำเหน็จแต่งตั้งคุณหญิงโมเป็นท้าวสุรนารี[๓]

---

[๒]กรมศิลปากร, **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ เล่ม ๒** (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, ๒๕๓๐), หน้า ๖๘.

[๓]เรื่องการสถาปนาฐานันดรศักดิ์ คุณหญิงโม เป็นท้าวสุรนารี ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ไม่มีหลักฐานปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ แต่อย่างใด นอกจากมีปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ ซึ่งหนังสือเล่มนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์คำอธิบายไว้ว่า "ในเหล่าหนังสือเก่าที่หอพระสมุดสำหรับพระนครได้มาใน พ.ศ. ๒๔๖๘ นี้ มีหนังสือแปลกอยู่เรื่อง ๑ เป็นใบบอกเรื่องกองทัพไทยขึ้นไปปราบเมืองเวียงจันทน์เมื่อกบฏในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๗๐ มีรายการเรื่องรบพุ่งคราวนั้นพิสดาร ยังไม่เคยพบในหนังสือที่มีเหมือนมาแต่ก่อน" และเกี่ยวกับเรื่องการสถาปนาคุณหญิงโมนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ปรากฏในหนังสือสาส์นสมเด็จ ภาค ๒ (พระนคร : บริษัทคณะช่าง จำกัด, พ.ศ. ๒๔๙๔, หน้า ๓๘๕) ความว่า "...พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรังเกียจในข้อที่เข้าหาพวกขบถ ทั้งพระยามหาอำมาตย์ (ป้อม) และพระยาปลัดอับจนมาถึงรัชกาลที่ ๔ จึงได้เป็นเจ้าพระยามหิศราธิบดี ท่านผู้หญิงโม้ หม่อมฉันก็เข้าใจว่าได้เป็นท้าวสุรนารีต่อเมื่อรัชกาลที่ ๔"

ท้าวสุรนารีถึงแก่อสัญกรรมเมื่อเดือน ๕ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ สิริรวมอายุได้ ๘๑ ปี เจ้าพระยามหิศราธิบดีผู้เป็นสามีได้ฌาปนกิจและสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิไว้ ณ วัดศาลาลอย อันเป็นวัดซึ่งท้าวสุรนารีได้สร้างขึ้น ต่อมาเจดีย์นั้นได้ชำรุดลง พลตรีพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) เมื่อครั้งเป็นพระยาประสิทธิ-ศิลปการ ข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้สำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา องคมนตรี และรัฐมนตรี ได้บริจาคทรัพย์สร้างกู่ขนาดเล็กบรรจุอัฐิท้าวสุรนารีขึ้นใหม่ที่วัดกลาง (วัดพระนารายณ์มหาราช) สร้างเสร็จเมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๔๒)

ต่อมากู่นั้นทรุดโทรมลงอีก ทั้งอยู่ในที่คับแคบไม่งามสง่าสมเกียรติ พระยากำธรพายัพทิศ (ดิศ อินทรโสพส) ผู้บังคับการมณฑลทหารบกที่ ๕ พร้อมด้วยข้าราชการและประชาชนชาวนครราชสีมาได้พร้อมใจกันสร้างอนุสาวรีย์รูปท้าวสุรนารีด้วยทองแดง[๕] นำอัฐิท่านบรรจุไว้ในฐานรองรับสร้างเสร็จประดิษฐ์ไว้ ณ ประตูชุมพลนี้ เมื่อวันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๗

ครั้น พ.ศ. ๒๕๑๐ ฐานอนุสาวรีย์ชำรุด ข้าราชการและประชาชนชาวนครราชสีมา มีนายสวัสดิ์ วงศ์ปฏิทัศน์ ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นประธานได้ร่วมใจกันสร้างฐานอนุสาวรีย์ขึ้นใหม่ ณ ที่เดิม เพื่อเป็นศรีสง่าแก่บ้านเมือง และเชิดชูเกียรติท้าวสุรนารี สร้างเสร็จเมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๐

วันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี มาวางพวงมาลา ณ อนุสาวรีย์แห่งนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีกระแสพระราชดำรัส มีความตอนหนึ่งว่า *"ท้าวสุรนารี เป็นผู้ที่เสียสละเพื่อให้ประเทศชาติได้อยู่รอดปลอดภัย ควรที่อนุชนรุ่นหลัง จะได้ระลึกถึงคุณงามความดีของท่าน"*

ด้วยคุณงามความดีแห่งการประกอบวีรกรรมอันเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง ท่านจึงได้รับการยกย่องสรรเสริญจากนักปราชญ์ราชบัณฑิต ตลอดจนทหารหาญ ดังบทสดุดีท้าวสุรนารีซึ่งประพันธ์โดยพระยาอุปกิตศิลปสาร ไว้ในหนังสือ **นารีเรืองนาม** ว่า

"อ้าเพศก็เพศนุชอนงค์ อรองค์ก็บอบบาง
ควรแต่ผดุงอรสอาง ศุภลักษณ์ประโลมใจ
ยามเข็ญก็เข็นลริรช่วย คณะชายผจญภัย
โอ้ควรจะเอื้อนพจนไข คุณะเลิศมโหฬาร
อ้าหัตถ์ก็หัตถ์สุขุมพรร ณ พิลัยอลังการ
ควรแต่จะถือมธุรมาล ยประมูลมโนรม
ยามทุกข์ก็ถือวิวิธอา วุธร่วมสมาคม
โอ้ควรจะเอื้อนพจนชม คุณชั่วนิรันดร์กาล

---

[๕] ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นผู้ออกแบบปั้นหล่อร่วมกับพระเทวาภินิมมิตร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ และลงทะเบียนเป็นปูชนียวัตถุ เมื่อวันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๐

อ้าเสียงก็เสียงนุชอนงค์ เสนาะโสตกระแสหวาน
ควรแต่จะซ้องสรประสาร ดุริยางค์พยุงใจ
ยามแค้นก็แค่นกมลซ้อง สรโห่กระหึ่มไพร
โอ้ควรจะชมนุชไฉน นะจะหนำมโนปอง
อ้าจิตรก็จิตรนุชเสงี่ยม มนะอ่อน ณ ชนผอง
ควรแต่จะเอื้อกมลครอง มรชื่นประชาชน
ยามยุทธนาบมิขยาด มนะกล้าผจญรณ
โอ้ควรจะนับคุณะอนน ตอเนกรำพัน
อ้าจงอนงค์คุณกำ จรจบณไกวัล
เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระวรธรร มิกราชสยามินทร์
เพื่อเป็นนิทัศนอุทา หรณัคร์มโนถวิล
โอ้สุญนภางคปถพิน คุณจงมลาย เทอญ"

ตราบจนทุกวันนี้อนุสาวรีย์ของท้าวสุรนารี เปรียบเสมือนศูนย์รวมความรัก เสริมสร้างความสามัคคีของชาวไทยทั้งปวง ไม่เฉพาะแต่เพียงชาวนครราชสีมาเท่านั้น ทางราชการได้จัดงานเฉลิมฉลองวันแห่งชัยชนะท้าวสุรนารี เป็นงานใหญ่ระหว่างวันที่ ๒๓ มีนาคม - ๓ เมษายน เป็นประจำทุกปี จัดงานเป็นงานสำคัญและยิ่งใหญ่ของจังหวัดนครราชสีมา

นอกจากนี้นามของท่านได้นำมาตั้งเป็นชื่อหน่วยทหารและสถาบันการศึกษาซึ่งตั้งอยู่ทั้งในจังหวัดนครราชสีมา ตลอดจนจังหวัดใกล้เคียงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งเกียรติคุณ เช่น ค่ายสุรนารี กองกำลังสุรนารี มหาวิทยาลัยสุรนารี เป็นต้น และจังหวัดนครราชสีมายังได้ก่อสร้างอนุสรณ์สถานวีรกรรมของท้าวสุรนารีและชาวนครราชสีมาขึ้น ณ บริเวณทุ่งสัมฤทธิ์ เพื่อให้เป็นสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ และเป็นแหล่งท่องเที่ยวของจังหวัดอีกแห่งหนึ่ง

บรรณานุกรม

ก.ศ.ร. กุหลาบ. **อานามสยามยุทธ.** พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, พ.ศ. ๒๕๑๔.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓.** พระนคร : โรงพิมพ์ศรีหงส์, พ.ศ. ๒๔๗๗. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์โท พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส ๒๕ พฤศจิกายน ๒๔๗๗).

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยา และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **สาส์นสมเด็จ ภาค ๒.** พระนคร : บริษัทคณะช่าง จำกัด, พ.ศ. ๒๔๙๔.

มหาดไทย, กระทรวง. **ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดนครราชสีมา.** นครราชสีมา : ห้างหุ้นส่วนจำกัดนิวสมบูรณ์การพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๒๖.

มหาดไทย, กระทรวง. **นารีเรืองนาม.** พระนคร : โรงพิมพ์มหาดไทย กรมราชทัณฑ์, พ.ศ. ๒๔๙๘. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงวิบูลย์ลักษม์ ชุณหะวัณ ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ ๑๗ เมษายน ๒๔๙๘).

วอลเตอร์เอฟ. เวลลา, นิจ ทองโสภิต, พันเอก. **แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ.** กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, พ.ศ. ๒๕๓๐. (รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศล ทักษิณานุประทาน ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช ๒๕๓๐).

ศิลปากร, กรม. **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, ๒๕๓๐. (รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช ๒๕๓๐).

_____. **จดหมายเหตุ เรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร. พ.ศ. ๒๔๗๙. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาอมเรนทรมนตรี (เจิม บุรานนท์) ณ วัดประยุรวงศาวาส วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๙).

ฤดีรัตน์ กายราศ

คุณพุ่ม (บุษบาท่าเรือจ้าง)

คุณพุ่มหรือที่รู้จักกันในนามว่า "บุษบาท่าเรือจ้าง" เป็นธิดาของพระยาราชมนตรี (ภู่) จางวางข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงตำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ต่อมาได้เป็นอธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติในรัชกาลที่ ๓ ประวัติของคุณพุ่มไม่ปรากฏหลักฐานว่าเกิดวัน เดือน ปีใด ทราบแต่เพียงว่าเป็นผู้มีชีวิตอยู่ในช่วงรัชกาลที่ ๓ จนถึงรัชกาลที่ ๕ และเป็นกวีหญิงที่มีชื่อเสียง หาผู้ใดเทียบได้ยากในยุคนั้น และเหตุที่คุณพุ่มชอบแต่งบทบุษบาโต้ตอบกับอิเหนา อีกทั้งที่พักอาศัยอยู่บริเวณใกล้ท่าเรือจ้างข้างเหนือท่าพระ[๑] จึงได้รับการขนานนามว่า บุษบาท่าเรือจ้าง

คุณพุ่มมีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกับท่านอีกคนหนึ่งเป็นหญิงชื่อ น้อย ต่อมาได้เป็นหม่อมในสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ และเมื่อกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์สิ้นพระชนม์ ได้เป็นหม่อมห้ามในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม ต้นสกุลซุมสาย ส่วนคุณพุ่มดำรงตนเป็นโสดดลอดจนสิ้นอายุขัย

คุณพุ่มคงจะได้รับการศึกษาอบรมดีกว่าสตรีอื่นๆ ในยุคนั้น เนื่องจากในสมัยก่อนไม่นิยมให้สตรีได้เล่าเรียนเขียนอ่านเฉกบุรุษ ด้วยเกรงว่าจะแต่งเพลงยาวโต้ตอบกับบุรุษ แต่คุณพุ่มสามารถแต่งเพลงยาวบทดอกสร้อยสักวาโต้ตอบกับบุรุษ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมักจะมีผู้คนไปมาหาสู่ โดยเฉพาะผู้มีบรรดาศักดิ์สูงๆ เพื่อแต่งเพลงยาวและบทสักวากับคุณพุ่มอยู่เนืองๆ จึงนับได้ว่าคุณพุ่มเป็นผู้หญิงเก่งล้ำยุคในสมัยนั้น และคุณพุ่มเองก็เป็นผู้ที่ชอบแต่งกลอนอยู่ก่อนแล้ว

ในทางกวีคุณพุ่มคงจะนับถือสุนทรภู่เป็นครู และได้รับอิทธิพลของสุนทรภู่อยู่ไม่น้อย ดังสำนวนกลอนที่ปรากฏอยู่ ก็เป็นสำนวนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกว่า กลอนตลาด ดังปรากฏใน**เพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ** ซึ่งคุณพุ่มเป็นผู้แต่งดอนหนึ่งว่า

"ครั้งแผ่นดินปิ่นอยุธพระพุทธเลิศ ช้างเผือกเกิดกับสยามถึงสามสาร
เป็นพาหนะพระที่นั่งอลังการ เกิดอาจารย์ท่านครูภู่สุนทร"

---

[๑]คือบริเวณท่าช้างวังหลวงในปัจจุบัน และเหตุที่เรียกว่าท่าพระ เพราะในปี ๒๓๕๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดให้อัญเชิญพระศรีศากยมุนีจากพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ลุโขทัย มาประดิษฐาน ณ วัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพมหานคร โดยล่องแพมาตามลำน้ำเจ้าพระยา โปรดให้ชักพระขึ้นทางประตูท่าช้าง แต่ที่ท่าช้างประตูเมืองไม่ตรงกับถนน ทั้งพระพุทธรูปมีขนาดใหญ่กว่าประตูจึงต้องรื้อกำแพง เมื่อแห่พระเข้ามาแล้วจึงก่อกำแพงขึ้นใหม่ จึงเรียกท่าน้ำนั้นว่า ท่าพระ อีกชื่อหนึ่ง

แม้การดำเนินชีวิตของคุณพุ่มในช่วงหนึ่งก็คล้ายๆ สุนทรภู่คือ การแต่งกลอนขาย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ใน **ประวัติสุนทรภู่** ที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า *"อันประเพณีแต่งหนังสือขายในสมัยเมื่อยังไม่ใช้การพิมพ์นั้น เมื่อแต่งขึ้นแล้วใครอยากจะอ่านก็มาขอลอกเอาไป ผู้แต่งคิดเอาค่าแต่งตามแต่ผู้ต้องการอ่านจะยอมให้ ผู้มีชื่อเสียงเช่นสุนทรภู่ก็เห็นจะได้ค่าแต่งแรงอยู่ ประเพณีที่กล่าวมานี้เป็นทางหากินของพวกกวีที่ขัดสนมาช้านาน คุณพุ่มธิดาพระยาราชมนตรี (ภู่) ยังแต่งกลอนขายมาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๕"*

จากประวัติของคุณพุ่มที่กล่าวแทรกไว้ใน**เพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ**ซึ่งคุณพุ่มเป็นผู้แต่งเองนั้น ทำให้ทราบว่าคุณพุ่มได้เข้ารับราชการฝ่ายใน ตำแหน่งพนักงานพระแสงอยู่ระยะหนึ่ง

"ข้าพเจ้าเล่าเป็นข้าฝ่าพระบาท ธรรมิกราชบพิตรอดิศร
คือพระนั่งเกล้ากษัตริย์ฉัตรนคร โปรดบิดรลือดังทั้งแผ่นดิน
ทรงเลี้ยงเราเข้าระยะที่พระแสง ต้องจัดแจงจดพระเดชเทวษถวิล
เอากตัญญูปัญญาทาแผ่นดิน ช่วยเพิ่มภิญโญพระบารมี"

และอีกตอนหนึ่งว่า

"แต่พุ่มพวงทรวงทิพประดิน โดยแผ่นดินปิ่นเกศประเทศสถาน
*พระนั่งเกล้าเจ้าจังหวัดชัชวาล **ทรงโปรดปรานเป็นพระแสงตำแหน่งใน"***

การที่คุณพุ่มได้เข้าถวายตัวทำราชการนี้ เนื่องมาจากบิดาเป็นคนโปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบกับมีความสามารถในการงาน เก่งในทางการคลัง บำรุง จัดการภาษีอากร ขนอนดลาดให้เจริญยิ่งขึ้น ทั้งยังเป็นผู้กำกับโรงทาน นอกจากนี้ยังได้รับยกย่องจากรัชกาลที่ ๓ เป็นบ่อแก้วคู่กับขุนคลังแก้ว พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) ความดีความชอบนี้ตกทอดมาถึงบุตรีด้วย ในตอนนี้คุณพุ่มกล่าวไว้ในเพลงยาวตอนหนึ่งด้วยว่า

"ท่านบิดาราชมนตรีว่าที่คลัง จึงแต่งตั้งเจียสัวตัวอากร
ให้เงินหลวงดวงเติมเฉลิมฉลาด ฉลองบาทบพิตรอดิศร
คลังสมบัติวัฒนาสถาวร พระนครบริบูรณ์จำรูญรักษ์
เป็นบุรุษสุจริตสนิทนาถ เฉลิมบาทคู่บุญจุลจักร
รู้ถ่ายเทเสน่หาสามิภักดี บำรุงรักษาสมบัติขัตติยา
กตัญญูต่อมรดก แบ่งฉบกให้กับบุตรที่สุตสา
พิภักดิ์ต่อยอพระเดชกระเษตรา พระนั่งเกล้าเจ้าสุธาประเทศไทย"

ขณะที่คุณพุ่มรับราชการอยู่นั้นไม่ได้แสดงความสามารถทางกวีให้ปรากฏจนกระทั่งได้ทูลลาไปอยู่นอกวังเนื่องจากไม่สบาย (หลักฐานบางแห่งว่าไม่พอใจ) จึงกลับไปอยู่กับบิดาที่บ้านท่าพระ โดยอาศัยแพอยู่หน้าบ้านบิดา และ ณ ที่นี้เองที่ทำให้คุณพุ่มมีชื่อเสียงโด่งดัง มีผู้คนไปมาหาสู่เพื่อสนทนาในทางกวีกับคุณพุ่มอยู่เสมอ อาทิ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศ

รังสรรค์ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ขณะมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงนายสิทธิ์ เป็นต้น ต่อมาคุณพุ่มกลับถวายตัวรับราชการอีกครั้งหนึ่งด้วยเหตุผลใดไม่ปรากฏ ในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์สร้อยเพลงขึ้นบทหนึ่ง กล่าวกันว่า ทรงบริภาษคุณพุ่ม ดังปรากฏใน **ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** ว่า

"สักวาจ้ำจี้มะเขือเปราะ มากะเทาะหน้าแว่นน่าแค้นจิต
ว่าน้ำมากอยากจะเทียวไม่สมคิด ต้องตำราสุภาษิตไม่ผิดเลย
ว่าเรือใครไปกระทั่งซึ่งต้นกุ่ม จะได้ผัวหนุ่มหนุ่มนะพี่เอ๋ย
เขาภุาแน่แช่เสียงอย่างเถียงเลย ว่าเรือพี่นี้แหละเกยต้นกุ่มเอย ฯ"

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายเพิ่มเติมว่า

"สร้อยเพลงบทนี้กล่าวกันว่าทรงพระราชนิพนธ์บริภาษคุณพุ่ม (ที่เป็นกวีหญิง) ธิดาพระยาราชมนตรี ภู่ๆ เป็นเจ้ากรมข้าหลวงเดิม ครั้นธิดาเจริญวัยขึ้นก็ให้ถวายตัวทำราชการ โปรดฯ ให้เป็นนางพนักงาน เจ้าตัวไม่พอใจอยู่ได้คราวหนึ่งกราบถวายบังคมลาออกจากราชการกลับไปอยู่บ้าน ไปมีชื่อเสียงโด่งดัง ด้วยผู้มีบรรดาศักดิ์สูงชอบคบหา แล้วด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งต่อมากลับเข้าไปถวายตัวทำราชการอีก พอท้าวนางกราบทูลนำถวายตัวไม่มีพระราชดำรัสประการใด เป็นแต่ทรงร้อยกลอนบทนี้แล้วก็เสด็จขึ้น เล่ากันมาดังนี้"

เหตุใดสักวาจึงได้รับความนิยมในยุคนี้และเป็นผลให้คุณพุ่มมีชื่อเสียงเป็นกวีฝีปากเอกนั้น เนื่องมาจากว่า สักวานี้เป็นที่นิยมเล่นกันตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และได้รับการฟื้นฟูขึ้นอีกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ครั้งรัชกาลที่ ๑ เพื่อฟื้นฟูประเทศให้เหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองดีและนิยมเล่นกันตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๓ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายเรื่องสักวาไว้ในคำนำ**ประชุมบทสักวา เล่นถวายในรัชกาลที่ ๕** ดังนี้

"ดอกสร้อย สักวา เป็นการเล่นอย่างหนึ่งของผู้ดีมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ เวลาฤดูน้ำมาก เป็นเทศกาลทอดกฐิน ทอดผ้าป่า และเที่ยวทุ่ง ผู้มีบรรดาศักดิ์ตั้งแต่เจ้านายเป็นต้น มักพาบริวารซึ่งเป็นนักร้องทั้งต้นบท แลลูกคู่ มีโทนทับกรับฉิ่งพร้อมสำรับ ลงเรือไปเที่ยว บางลำก็เป็นนักร้องผู้ชาย บางลำก็เป็นนักร้องผู้หญิง เมื่อไปพบปะประชุมกันเป็นการสโมสรในท้องทุ่ง เจ้าของก็คิดบทให้นักร้องวงของตนร้องลำนำผูกกลอนเป็นทางสังวาสบ้าง เป็นทางเรื่องบ้าง ลำอื่นก็ร้องลำนำโต้ตอบกันไปมา เป็นอย่างมโหรสพสำหรับการราตรีสโมสรของไทยมีมาแต่โบราณดังนี้...

ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ สักวาเล่นกันมากตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ มาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ ที่โปรดให้ขุดคลองมหานาคทำเป็นเกาะเกียนอะไรต่างๆ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ก็สำหรับจะให้เป็นที่ประชุมเล่นดอกสร้อยสักวากันตามฤดูกาล มาซาไปเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เพราะเล่นปีพาทย์กันมากแลเข้าใจว่า เพราะพระราชทานอนุญาตให้ใครๆ เล่นละครผู้หญิงได้ ไม่ห้าม

ดังแต่ก่อน ผู้มีบรรดาศักดิ์เล่นปี่พาทย์และละครกันเสียโดยมาก จึงไม่ใคร่มีใครเล่นสักวา แต่เมื่อมาจับเล่นสักวาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ยังมีผู้ชำนาญ บอกสักวามาแต่ในรัชกาลที่ ๓ อยู่บ้าง ที่ข้าพเจ้าได้ทันพบ คือ กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ...พระองค์หนึ่ง คุณพุ่มธิดาพระยาราชมนตรี (ภู่) ... อีก คนหนึ่ง"

คุณพุ่มเป็นกวีหญิงที่จัดว่ามีปฏิภาณไหวพริบและฝีปากกล้า แต่งกลอนได้ดียิ่งทั้งสำนวนโวหารและความไพเราะ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิจารณ์ไว้ในคำนำ**ประชุมบทสักวา เล่นถวายในรัชกาลที่ ๕** ตอนหนึ่งมีว่า

"คุณพุ่มนั้นอีกคนหนึ่งบอก (สักวา) คล่องแคล่ว ดีทั้งกลอนทั้งความ พวกรุ่นข้าพเจ้าสองสามคนเคยเข้าไปช่วยกันบอกสักวาโต้กรมหลวงบดินทร์ฯ ครั้งหนึ่ง คิดไม่ได้เร็วเหมือนท่าน แพ้ท่านมา จึงรู้ว่าผู้ที่เล่นสักวากันแต่ก่อนชำนาญกลอนมาก"

และในข้อที่ว่ามีฝีปากกล้านั้น มีหลักฐานได้จากการแต่งกลอนล้อเลียนคนดังของสังคม ในสมัยนั้นไม่ว่าผู้นั้นจะมียศถาบรรดาศักดิ์ อำนาจวาสนาเพียงใด การแต่งกลอนล้อนี้ออกมาในรูปของคำกลอนอธิษฐาน มีทั้งหมด ๑๒ ข้อ[๒] ดังจะยกตัวอย่างมาดังนี้

๑) "ขออย่าให้เป็นคนชิดของเจ้าคุณผู้ใหญ่" คือคนชิดของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) อธิบายว่า เพราะมักถูกเฆี่ยนหลังลายไม่เว้นตัว

๒) "ขออย่าให้เป็นคนใช้ของเจ้าพระยานคร" คือคนใช้ของพระยานคร (น้อย) อธิบายว่า เพราะถูกทำโทษนอกรีตด่างๆ ดังเช่นเรือช้าไป ให้ฝีพายถองเรือ เป็นต้น

๓) "ขออย่าให้เป็นคนต้มน้ำร้อนของพระยาศรี" คือคนต้มน้ำร้อนของพระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) อธิบายว่าเพราะพระยาศรีฯ นั้น แขกไปหาไม่มีขาด จนคนต้มน้ำเลี้ยงแขกจะหาเวลาพักมิได้

นอกจากนี้ยังเล่ากันอีกว่า คุณพุ่มเคยแย่งพระแสงดาบของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย และในการโต้ตอบสักวาครั้งหนึ่งกับกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ซึ่งเย้าคุณพุ่มว่า

"สักวาวันนี้พี่สังเกต เหมือนพุ่มพวงดวงเนตรของเชษฐา
มิได้เล่นลิ้ลับหลายปีมา ....."

คุณพุ่มโต้ตอบว่า

"สักวาน่าจะโห่ให้เรือล่ม นี่ฤๅกรมภูวเนตรเศษสวรรค์
เอานายทิมเข้ามาทวนพอควรกัน เหมือนอย่างหั่นใบชี้เหล็กให้เด็กยำ"

นับได้ว่าคุณพุ่มเป็นหญิงที่กล้าทั้งในทางกวีและความประพฤติ

---

[๒]ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้จาก **คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม ๒** พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หน้า ๒๗๔ - ๒๗๖

ช่วงชีวิตของคุณพุ่มในรัชกาลที่ ๓ มีชีวิตรุ่งเรืองและบริบูรณ์พูนสุขมาก มาในรัชกาลที่ ๔ ชีวิตของคุณพุ่มเริ่มตกอับ อย่างไรก็ตาม การที่คุณพุ่มมีฝีปากในการแต่งกลอนจึงทำให้มีผู้นับหน้าถือตา มักได้รับเชิญให้ไปบอกสักวาเนืองๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คุณพุ่มเข้ารับราชการอีก แต่คุณพุ่มปฏิเสธ ดังคำกลอนใน**เพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ**ตอนหนึ่งว่า

"แรกครองทศมณฑลพระชนม์ยัง ก็ทรงสั่งกรมวิศอิศรวงศ์
ให้เข้าไปอยู่ฉลองละอองบาท เราขี้ขลาดขัดธุระพระประสงค์"

อย่างไรก็ตาม คุณพุ่มได้อาศัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่พึ่งอุปการะจนกระทั่งสิ้นพระชนม์ หลังจากนี้คุณพุ่มขัดสนมากถึงกับต้องแต่งกลอนขาย

"ล่วงแผ่นดินปิ่นเกศจอมมงกุฎ กลับจนรุดเกินริบที่ฉิบหาย
เหลือแต่กลอนกับชีวิตอยู่ติดกาย จึงพากเพียรเขียนถวายขายปัญญา"

ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คุณพุ่มได้กลับเข้ารับราชการอีกครั้งหนึ่ง โดยเป็นผู้บอกสักวาในวงของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร จนตลอดอายุ

ผลงานชิ้นสำคัญของคุณพุ่มที่ปรากฏได้แก่

๑. เพลงยาวฉลองสระบางโขมด แต่งในโอกาสที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร ทรงให้ขุดสระเป็นสาธารณประโยชน์ที่บางโขมดในหนทางขึ้นพระพุทธบาท คุณพุ่มจึงได้แต่งเพลงยาวนี้ปิดไว้ที่ศาลาริมสระนั้น

๒. บทสักวาเล่นถวายในรัชกาลที่ ๕ แต่งเมื่อครั้งเล่นสักวาในสระบางปะอิน เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙

๓. เพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ แต่งเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ซึ่งเป็นการชักชวนของเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔ ผู้หนึ่งให้คุณพุ่มแต่งกลอนชมพระเกียรติยศ

แม้ว่าคุณพุ่มจะมีผลงานที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรอยู่ไม่มากนักก็ตาม แต่การที่ท่านได้รับเชิญให้ไปบอกสักวาอยู่เสมอ และมีชื่อเสียงโด่งดังมาก รู้ไปถึงพระเนตรพระกรรณในหลายรัชกาล ตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ จนถึงรัชกาลที่ ๕ ย่อมเป็นประจักษ์พยานสำคัญที่ยืนยันได้ว่าท่านเป็นผู้มีความรู้ ความสามารถในทางกวีเพียงใด

บรรณานุกรม

จุลลดา ภักดีภูมินทร์. **เลาะวัง เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญกิจ, ๒๕๓๔.

_____. **เลาะวัง เล่ม ๔.** กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๕.

เจือ สตะเวทิน. **ประวัติวรรณคดี.** พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา. ๒๕๐๘.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๒๗.

_____ . **ประชุมบทสักวาเล่นถวายในรัชกาลที่ ๕.** พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๑. (พิมพ์แจกในงานทำบุญแชยิดเจ้าจอมจีน ในรัชกาลที่ ๕).

ราชบัณฑิตยสถาน. **ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพพระวิมาดาเธอ กรมหลวงสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา ครบปัญญาสมวาร ๑๑ สิงหาคม ๒๔๗๒).

ศิลปากร, กรม. **ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ.** พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗.

เบญจมาส แพทอง

คุณสุวรรณ

ชาติไทยเป็นชาติที่มั่งคั่งร่ำรวยด้วยศิลปวัฒนธรรม โดยเฉพาะในด้านวรรณศิลป์ กวีทุกยุคทุกสมัยได้สร้างสรรค์งานนิพนธ์จำนวนมากไว้เป็นสมบัติวัฒนธรรมของชาติ และเป็นมรดกตกทอดถึงอนุชนรุ่นหลัง

ในบรรดากวีเอกของกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น คุณสุวรรณเป็นกวีสตรีที่มีชื่อเสียงมากคนหนึ่ง มีผลงานที่ทรงคุณค่าเป็นที่ยกย่องในเชิงวรรณศิลป์เป็นอย่างยิ่ง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระอุตสาหะค้นคว้าเรียบเรียงประวัติของคุณสุวรรณ ออกตีพิมพ์เผยแพร่พร้อมผลงานกวีนิพนธ์หลายเรื่อง ทำให้ชื่อเสียงและผลงานของคุณสุวรรณปรากฏอยู่ในประวัติวรรณคดีซึ่งผู้สนใจจะศึกษาหาความรู้ได้

คุณสุวรรณกวีเอกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เกิดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นธิดาพระยาอุไทยธรรม (กลาง) ราชินิกุลบางช้าง เป็นผู้ที่มีใจรักงานกวีนิพนธ์มาตั้งแต่ยังเป็นเด็ก เนื่องจากเป็นธิดาของขุนนาง จึงได้ถวายตัวทำราชการฝ่ายใน รับใช้ในราชสำนักรัชกาลที่ ๓ อยู่ที่ตำหนักพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ

คุณสุวรรณมีความสามารถชำนาญในการแต่งกลอนเพลงยาวนิราศ และกลอนบทละคร ผลงานของคุณสุวรรณเท่าที่ปรากฏและตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว ได้แก่ กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ และเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ บทละครเรื่อง พระมะเหลเถไถ และบทละครเรื่อง อุณรุทร้อยเรื่อง สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า ผลงานของคุณสุวรรณคงมีมากกว่า ๔ เรื่อง ที่กล่าวมาแล้วแต่ไม่สามารถหาฉบับพบ

คุณสุวรรณรับราชการอยู่กับพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ จนกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพสิ้นพระชนม์แล้ว คุณสุวรรณก็คงอยู่ในพระบรมมหาราชวังต่อมา ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ได้รับราชการในตำแหน่งพนักงานใด

ผลงานที่ทำให้คุณสุวรรณมีชื่อเสียงโด่งดังเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางก็คือ บทละครเรื่อง อุณรุทร้อยเรื่อง และพระมะเหลเถไถ ซึ่งเป็นบทละครที่มีเนื้อหาสาระ และสำนวนโวหาร การใช้ถ้อยคำแปลกพิสดารกว่าผลงานของกวีที่มีชื่อเสียงคนอื่นๆ ทั้งนี้ กล่าวกันว่า เมื่อมีอายุอยู่มาจนถึงรัชกาลที่ ๔ คุณสุวรรณเสียจริตแต่ไม่ถึงกับคลั่งไคล้อาละวาด การเสียจริตมีผลดีแก่วงวรรณกรรม เพราะเป็นการเสียจริตที่ฟุ้งหลงไปในการแต่งกลอน ด้วยเหตุนี้ กลอนบทละคร อุณรุทร้อยเรื่อง และพระมะเหลเถไถ จึงมีลักษณะแปลกกว่างานอื่นๆ ดังกล่าวแล้ว

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า *"มีเรื่องเล่ากันมาว่า คุณสุวรรณอยู่เรือนที่แถวนอก ใครไปหา ก็บอกว่า อยากจะฟังบทละครที่แต่งใหม่ คุณสุวรรณก็ว่าบทละคร ๒ เรื่องนี้ให้ฟัง โดยจำไว้ได้แม่นยำ ผู้ที่ได้ฟังเห็นขบขัน ก็พากันชอบ ที่จำได้บ้างก็มาว่าให้ผู้อื่นฟังต่อๆ มา"*

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า *"คุณสุวรรณถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๕ แต่บทละครของคุณสุวรรณยังมีผู้จำได้เป็นตอนๆ และว่าให้กันฟังสืบต่อมา พึ่งพบฉบับที่ได้เขียนไว้ ที่ได้มาพิมพ์ในสมุดเล่มนี้"*

บทละครของคุณสุวรรณที่เป็นของแปลกนั้น คือ บทละครเรื่อง พระมะเหลเถไถ คุณสุวรรณแต่งเป็นภาษาบ้างไม่เป็นภาษาบ้าง ปะปนกันไปแต่ต้นจนปลาย แต่ใครอ่านก็เข้าใจความได้ตลอดเรื่อง ความขบขันอยู่ที่ตรงข้อนี้

ส่วนบทละคร อุณรุทร้อยเรื่อง นั้น คุณสุวรรณเกณฑ์ให้ตัวเอกในละครเรื่องต่างๆ มารวมกันอยู่ในเรื่องเดียว ถ้าดูโดยกระบวนความอยู่ข้างจะเลอะ แต่ไปดีทางสำนวนกลอน กับแสดงความรู้เรื่องละครต่างๆ กว้างขวาง เพราะในสมัยนั้นบทละคร (ต่างๆ) ยังมิได้พิมพ์ (แพร่หลาย) คุณสุวรรณคงต้องพยายามมากทีเดียวจึงได้รู้เรื่องละครต่างๆ มากถึงเพียงนั้น แต่มีอยู่บทหนึ่งใน อุณรุทร้อยเรื่อง ของคุณสุวรรณ ซึ่งควรสรรเสริญในกระบวนความว่า เป็นความคิดแปลกดี คือ บทจำแลงตัว

บทละครทั้ง ๒ เรื่องนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อเป็นสภานายกคณะกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร โปรดให้ค้นหาต้นฉบับจนพบ และตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกเมื่อ ๒๔๖๔ พร้อมทั้งทรงพระนิพนธ์ประวัติคุณสุวรรณให้ตีพิมพ์ไว้ด้วย

ลักษณะความแปลกพิสดารของกลอนบทละครเรื่อง **อุณรุทร้อยเรื่อง** คงจะเห็นได้จากตัวอย่างตอนหนึ่งที่จะยกมากล่าวดังต่อไปนี้

"เมื่อนั้น พระอุณรุทผู้รุ่งรัศมี สมสู่อยู่ด้วยนางจันที ภูมีตรีตรึกนึกใน แค้นด้วยอิเหนากุเรปัน กับสุวรรณมาลีศรีใส เอานางจันทร์สุดายาใจ ไปยกให้พระสมุทรบุตรระดู..."

เมื่ออ่านบทละครที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ จะเห็นได้ว่ามีตัวละครจากวรรณคดีหลายเรื่อง เช่น อุณรุท อิเหนา คาวี พระอภัยมณี เป็นต้น คุณสุวรรณจะดำเนินเรื่องโดยแสดงความคิดแปลกๆ ไว้ในบทละครเรื่องนี้ แม้จะเป็นลักษณะที่กล่าวกันว่ามีเหตุมาจากการเสียจริต แต่ก็แสดงให้เห็นความปราดเปรื่องและความคิดเฉียบแหลม บางตอนก็นำสิ่งที่ควรมีบทบาทตรงข้ามหรือเป็นศัตรูกันมาแต่งให้มีบทบาทร่วมกัน เป็นความคิดริเริ่มที่กวีอื่นไม่เคยทำมาก่อน เช่นบทที่ว่า

"จรเข้ยังรู้สั่งอากาศ สีหราชยังรู้สั่งมหิงสา หัศรังยังรู้สั่งไอยรา นาคายังรู้สั่งสุบรรณบิน เหมราชยังรู้สั่งซึ่งคูหา แต่มัจฉายังรู้สั่งซึ่งไพรสัณฑ์ พยัคฆ์ยังรู้สั่งมฤคินพระภูมินทร์ควรฤาไม่อาลัยลา"

และอีกบทหนึ่ง ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชมเชยว่าคุณสุวรรณมีความคิดแปลก คือ การแต่งบทจำแลงตัว เป็นบทที่อ่านสนุกสนานเพลิดเพลิน ขบขัน และเห็นอัจฉริยภาพของกวีผู้แต่ง

โดยเฉพาะความรู้ปราดเปรื่องในเรื่องถ้อยคำหลากหลายที่มีความหมายเดียวกัน ดังบทที่ว่า

"รี้พลให้กลายเป็นโยธา ไอยราแปลงเป็นคชสาร พาชีแปลงเป็นอาชาชาญ พระพรหมานแปลงเป็นท้าวธาดา ไกรสรให้แปลงเป็นสิงหราช สกุณชาติให้แปลงเป็นปักษา พระราเมศแปลงเพศเป็นรามา พยัคฆาแปลงเป็นพยัคฆี พระยาครุฑแปลงเป็นสุบรรณจร วานรแปลงเป็นกระบี่ศรี นาคาเป็นพระยาวาสุกรี โกสีย์แปลงเป็นท้าวสหัสนัยน์..."

ส่วนบทละครเรื่อง **พระมะเหลเถไถ** นั้น ก็มีถ้อยคำสำนวนโวหารที่ช่วยให้ขบขัน อ่านแล้วเพลิดเพลิน ชวนอ่านไม่เบื่อ ทั้งนี้เพราะคุณสุวรรณใช้ถ้อยคำที่มีเสียงแปลกๆ แต่ก็มีคำหลักที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจความได้ดี ดังตัวอย่างต่อไปนี้

"ครั้นถึงจึงเข้าดะหลุดดุด ก้มเกล้าเค้าคุดกะหลาด่ำ
มะเหลไถกราบไหว้ทั้งสองรา จึงแจ้งกิจจามะเลาเดา
ด้วยบัดนี้ตัวข้ามะเหลเถ ไม่สบายถ่ายเทกะเหงาเก่า
จะขอลาสองราหน้าเง้าเค้า เที่ยวมะไลไปป่าพนาวัน"

ผลงานอีกเรื่องหนึ่ง คือ **กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์** กรมศิลปากร สมัยที่ นายธนิต อยู่โพธิ์ เป็นอธิบดี เพิ่งค้นพบต้นฉบับเรื่องนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ และนายหรีด เรืองฤทธิ์ ผู้เชี่ยวชาญวรรณคดี ได้เขียนคำอธิบายไว้ว่า

"สำนวนกลอนเป็นของคนๆ เดียวกับผู้แต่งเพลงยาวว่าด้วยเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ แต่เพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ แต่งเมื่อยามกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพทรงพระสำราญ...แต่เมื่อแต่งเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรตูผู้แต่งเป็นทุกข์ถึงเจ้านายอยู่มาก จึงเห็นได้ว่า เพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ แต่งก่อนเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ จะแต่งเมื่อศักราชเท่าไรไม่บอก แต่เมื่อแต่งเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพบอกไว้ว่า

นิราศร่ำทำอักษรเป็นกลอนสด ให้ปรากฏด้วยปัญญาอัชฌาศัย
เมื่อเดือนสี่ปีเถาะเคราะห์เหลือใจ ละห้อยให้แสนคะนึงถึงประชวร"

ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพประทานพระอธิบายว่า คือ ปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๐๕ พ.ศ. ๒๓๘๖

กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์นี้ เป็นบันทึกเหตุการณ์และสะท้อนภาพชีวิตชาววังในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นเรื่องของบุคคลที่มีชีวิตจริง เช่น หม่อมสุด หม่อมขำ ซึ่งเป็นหม่อมห้ามในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ผู้มีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้ ก็คือ หม่อมขำ ซึ่งได้สมญาว่า หม่อมเป็ด *"เพราะชอบเดินเหินโยกย้ายส่ายกิริยา จึงชื่อว่าหม่อมเป็ดเสด็จประทาน"*

เพลงยาวเรื่องนี้สะท้อนสภาพสังคมในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยเฉพาะการดำรงชีวิตของชาววังไว้ละเอียดชัดเจน เช่น การใช้เทียนให้แสงสว่าง การกินหมากพลู การไว้ผมกันไร การนิยมเป่ายานัตถุ์ การเล่นเสภา นายแจ้งคนขับเสภาที่มีชื่อเสียง หรืออาหารและขนมที่นิยมกันในสมัยนั้น เช่น ข้าวเหนียวหน้ากุ้ง หน้าสังขยา

ขนมจีนน้ำยา ขนมปลากริม และยังมีความรู้เรื่องทันตกรรมประดิษฐ์ที่น่าสนใจมาก คือ การทำฟันปลอมด้วยกะลา ไม้ และใช้ไหมผูก ซึ่งสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมการกินหมากของผู้หญิงจนฟันดำจึงจะงาม จึงต้องใช้กะลาหรือไม้มะเกลือทำฟันปลอม ดลอดจนช่างทำฟันคนสำคัญมีชื่อว่า จีนยู เป็นต้น ดังบทที่ว่า

"หม่อมเป็ดน้อยมาทำพย่ำเผยอ พูดเจ้อจีบปากถลากไถล
เอาลิ้นดันฟันกะลาเลื่อนออกไป ไหมเปื่อยขาดปุดหลุดออกมา"

และ

"ครั้นหม่อมเห็นพวงฟันเข้าทันใด ดีใจรีบรับเอาฉับพลัน
พวงหนึ่งทำด้วยไม้มะเกลือ วิไลเหลือดำดีสีขยัน
พวงหนึ่งทำด้วยกะลาหนาครัน เขาเจียนจัดขัดเป็นมันเหมือนทันตา
พวงหนึ่งทำไว้ด้วยไม้ทองหลาง ทำเหมือนอย่างซี่ฟันขันหนักหนา
เอาไหมร้อยเรียบเรียงดูเกลี้ยงตา รับเอามาดูกริ่มแล้วยิ้มพราย
หม่อมเป็ดถามยายมาว่าพวงฟัน นี่ขยันสุดใจใครให้พี
ยายมาอวดซ้ำเขาทำดี ซื้อมาที่จีนยูทั้งสามพวง"

คุณสุวรรณถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๕ วันเดือนปีใดไม่ปรากฏ ความปราดเปรื่องปรีชาสามารถเชิงกวีนิพนธ์ของคุณสุวรรณได้รับการบันทึกไว้ด้วยความชื่นชมในประวัติวรรณคดีของไทย และผลงานของท่านก็ยังได้รับความนิยมชื่นชมดลอดมาจนถึงปัจจุบัน

บรรณานุกรม

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **นิราศมะเหลเถไถ.** พระนคร : สหประชาพาณิชย์, ๒๕๐๔. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงศวง สรรพกิจเกษตรการ ๒๘ มีนาคม ๒๕๐๔).

ศิลปากร, กรม. **บทละครเรื่อง พระมะเหลเถไถ บทละครเรื่อง อุณรุทร้อยเรื่อง กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ กลอนเพลงยาวเรื่อง พระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และบทละครเรื่อง ระเด่นลันได.** กรุงเทพฯ : โสภณการพิมพ์, ๒๕๔๕.

คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ

สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี บรมราชินี

สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี บรมราชินี สมเด็จพระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนามเดิมหม่อมเจ้าหญิงโสมนัส พระธิดาพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ หม่อมงิ้วเป็นพระมารดา พระราชสมภพเมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๗๗

เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี บรมราชินี พระชนมายุ ๖ เดือน พระองค์เจ้าลักขณานุคุณพระบิดาก็สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระอัยกา ทรงพระเมตตาว่าทรงกำพร้าแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้รับจากวังของพระบิดามาทรงอุปถัมภ์ในพระบรมมหาราชวัง โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าวิลัยศรี พระมาตุจฉาเป็นผู้อภิบาล ต่อมาเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี บรมราชินี พระชนมายุ ๑๒ พรรษา พระองค์เจ้าวิลัยศรีก็สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระเมตตาพระเจ้าหลานเธอยิ่งขึ้น ทรงสถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเสมอพระราชธิดาเป็นพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๘๙ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพิธีโสกันต์อย่างพิธีของเจ้าฟ้า ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ว่า

"ลุศักราช ๑๒๘๐ (พ.ศ. ๒๓๘๙) เป็นปีที่ ๒๓ ในเดือน ๕ นั้น ตั้งการโสกันต์พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ซึ่งเป็นพระธิดาของพระองค์เจ้าลักขณา

เป็นกำพร้ามาแต่ยังทรงพระเยาว์ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้รับเลี้ยงไว้ในพระราชวัง ครั้นทรงจำเริญขึ้นก็ทรงพระเมตตาว่าเป็นเจ้ากำพร้า เมื่อจะโสกันต์นั้นให้มีการแห่และการเล่นเหมือนอย่างสมเด็จเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีแต่ไม่มีเขาไกรลาศและมยุรฉัตร"

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดให้สร้างวัดเพื่อเป็นเกียรติยศแก่สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี บรมราชินี พระราชทานนามว่า วัดราชนัดดาราม แสดงถึงความสนิทเสน่หายิ่ง เมื่อแรกสร้างวัด สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี บรมราชินี เสด็จทรงวางศิลาฤกษ์และยกขื่อพระอุโบสถ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระอัครมเหสี ประกอบพระราชพิธีราชาภิเษก เมื่อวันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๓๙๕ ต่อมา สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี บรมราชินี ประสูติพระราชโอรสพระองค์หนึ่งแต่สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี บรมราชินี ซึ่งทรงพระประชวรมาก่อนจะมีพระประสูติกาลแล้วพระอาการทรุดลง แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้รักษาพยาบาลทั้งทางแพทย์ไทย คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และแพทย์ชาวอเมริกัน เช่น หมอบรัดเล แต่พระอาการหนักมาก สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี บรมราชินี สวรรคตเมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๖ รวมพระชนมายุ ๑๙ พรรษา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาลัยในสมเด็จพระอัครมเหสีเป็นอย่างยิ่ง จึงโปรดให้สร้างวัดพระราชทานเป็นอนุสรณ์คือวัดโสมนัสวิหาร โดยใช้ทุนทรัพย์จากพระราชมรดกของสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี บรมราชินี

บรรณานุกรม

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี.** กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘.

ศิลปากร, กรม. **ราชสกุลวงศ์.** กรุงเทพฯ : ชวนพิมพ์, ๒๕๓๖.

. **โลหะปราสาทวัดราชนัดดา.** กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๘. (กรมศิลปากร จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในมหามงคลฉลองสิริราชสมบัติ ครบ ๕๐ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชพิธีบรรจุพระบรมสาริกธาตุ ณ พระเจดีย์บุษบกโลหะปราสาทวัดราชนัดดารามวรวิหาร ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๗).

โสมนัสสาร ฉบับพิเศษ. กรุงเทพฯ : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๑. (ฉบับพิเศษ ครบรอบ ๒๕ ปี และแจกประกาศนียบัตร ๑๘ กันยายน ๒๕๓๑).

ธีระ แก้วประจันทร์

สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี

สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี เป็นพระบรมราชินีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชชนนี พันปีหลวง ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช แม้ว่าจะสวรรคตตั้งแต่พระชนมพรรษายังน้อย แต่ก็เป็นสมเด็จพระอัครมเหสีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนิทเสน่หาอย่างยิ่ง เนื่องจากมีพระอุปนิสัยสงบเสงี่ยม เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติของกุลสตรี ทรงปฏิบัติหน้าที่ของพระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระราชมารดาในพระราชโอรสพระราชธิดาอย่างสมบูรณ์ ไม่บกพร่องตลอดพระชนมชีพ

สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี เป็นพระธิดาในสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ (พระองค์เจ้าศิริวงศ์ ต้นราชสกุล ศิริวงศ์ ณ อยุธยา) พระชนนีน้อยเป็นพระมารดา พระราชสมภพเมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ อุตราสาฒ ปีมะเมีย จ.ศ. ๑๑๙๖ ตรงกับวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๘ ทรงเป็นกำพร้าทั้งพระชนกและพระชนนีตั้งแต่พระชนมายุเพียง ๔ ปี ๑๑ เดือน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระอัยกาธิราช (ปู่) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรม

มหัยยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงละม่อม ในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งทรงเป็นพระปิตุจฉา (อา) รับพระองค์เข้ามาอภิบาล ณ พระตำหนักตึก ซึ่งเป็นพระตำหนักเดิมของสมเด็จพระศรีสุลาลัย ในพระบรมมหาราชวัง ขณะนั้นยังไม่มีพระนามเป็นทางการ เนื่องจากตามโบราณราชประเพณี เจ้านายในราชสกุลจะทรงเรียกพระนามเล่น ๆ กันไปก่อน เมื่อเจริญพระชันษาใกล้จะโสกันต์หรือเกศากันต์ จึงจะพระราชทาน หรือประทานพระนามจริงให้ สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี จะมีพระนามที่พระชนก พระชนนี ทรงเรียกขานอย่างไรนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานปรากฏว่าเมื่อเสด็จเข้ามาประทับในพระอภิบาลของเสด็จอาแล้ว ได้เสด็จขึ้นเฝ้าสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเป็นนิจ และได้ทรงรับการฝึกสอนให้ทรงรู้จักวิธีถวายอยู่งานพัด ทรงปฏิบัติได้อย่างดีถูกแบบแผนเป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชอย่างยิ่ง จนถึงกับพระราชทานพระนามว่า "หม่อมเจ้าหญิงรำเพย" อันหมายถึงการพัดอย่างโชยๆ

เมื่อเจริญพระชนมายุขึ้น ได้ทรงศึกษาทั้งอักขรวิธี ราชประเพณี และวิชาการต่างๆ อันเป็นคุณสมบัติของเจ้านายฝ่ายใน ในพระบรมมหาราชวัง โดยย้ายไปประทับชั่วคราว ณ พระตำหนักต้นจำปี กับพระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าหญิงบุตรี หลังจากนั้นได้เสด็จกลับมาประทับ ณ พระตำหนักตึก ของสมเด็จพระเจ้าบรมมหัยยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร ดังเดิม

ในรัชกาลที่ ๔ หม่อมเจ้าหญิงรำเพยได้รับราชการเป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๙๕ สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ซึ่งเป็นสมเด็จพระอัครมเหสีเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานสมมตยาภิเษก หม่อมเจ้าหญิงรำเพย ขึ้นเป็นพระราชเทวีมีพระนามว่า "พระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์" หมายถึง บุปผาอันเป็นที่ยินดี และเป็นที่พักพิงของหมู่ภมร และหลังจากสถาปนาพระราชเทวีพระองค์นี้แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงสถาปนาเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเป็นพระมเหสีอีก ไม่ว่าตำแหน่งใด นับได้ว่าทรงเป็น "สมเด็จพระอัครมเหสี" ในรัชกาลนี้ จนแม้เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้ทรงสถาปนาผู้ใดดำรงตำแหน่งพระมเหสีอีก

ระหว่างทรงดำรงตำแหน่งพระราชเทวีในรัชกาลที่ ๔ นั้น ได้สนองพระมหากรุณาธิคุณสมเด็จพระบรมราชสวามีอย่างใกล้ชิด เป็นที่สนิทเสน่หายิ่ง สมเด็จพระบรมราชสวามีประทับที่ใดก็โปรดให้พระองค์

ประทับร่วมพระราชมณเฑียรสถานนั้นทุกแห่ง คือ เมื่อประทับ ณ พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียร ก็โปรดให้สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ประทับ ณ ห้องพระเฉลียงพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ต่อมาเมื่อทรงสร้างที่ประทับใกล้พระตำหนักตึก เรียกว่า "พระตำหนักหอ" เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ก็โปรดให้สร้างพระที่นั่งสีตลาภิรมย์อีกองค์หนึ่งเป็นที่ประทับในบริเวณใกล้กัน และเมื่อทรงสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์เป็นพระราชมณเฑียรใหม่ทางกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านตะวันออกก็เสด็จทรงย้ายไปประทับ ณ พระที่นั่งจันทรทิพโยภาศในหมู่พระราชมณเฑียรนั้นด้วยกัน แต่เมื่อทรงพระประชวร สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ได้แยกไปประทับ ณ พระตำหนักหอ จนกระทั่งสวรรคตลง ณ พระตำหนักนั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องสมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี แม้แต่การเรียกขานพระนามทั้งต่อหน้าและลับหลัง ดรัสเรียก "รำเพย" บ้าง "แม่รำเพย" บ้าง และ "แม่เพย" บ้าง ดังปรากฏในพระราชหัดถเลขาถึงเจ้าจอมมารดาผึ้ง เมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนินโดยชลมารคไปพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในพุทธศักราช ๒๓๙๘ ดังนี้

> *"...ลูกเมียและคนทั้งปวงที่มาด้วยก็สบายอยู่หมดทุกคน ทูลพระองค์ลม่อม[๑] ให้ทราบด้วยว่า ชายฟ้าหญิงฟ้ากับรำเพยก็สบายดี แม่พาลูกทั้งเล็กทั้งใหญ่ไปเที่ยวหลายแห่งก็ไม่เจ็บไข้อะไรดอก..."*[๒]

สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี มีพระราชโอรสและพระราชธิดารวม ๔ พระองค์ คือ

๑. สมเด็จเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ ต่อมาได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

๒. สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑล โสภณภควดี ต่อมาทรงได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าต่างกรม มีพระนามกรมว่า กรมหลวงวิสุทธิกระษัตรีย์

๓. สมเด็จเจ้าฟ้าชายจาดุรนตรัศมี ทรงได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าต่างกรม มีพระนามกรมว่า กรมพระจักรพรรดิพงศ์ ต้นราชสกุลจักรพันธุ์

๔. สมเด็จเจ้าฟ้าชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ ทรงได้รับสถาปนาเป็น จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงศักดินา ๑๐๐,๐๐๐ เสมอสมเด็จพระบวรราชเจ้าแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นต้นราชสกุลภาณุพันธุ์

สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี มีพระพลานามัยไม่ค่อยแข็งแรง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๙ เมื่อประสูติสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ พระราชโอรสองค์ที่ ๔ ใน พ.ศ. ๒๔๐๔ แล้วจึง

---

[๑] สมเด็จพระเจ้าบรมมหัยยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร

[๒] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๒** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๗.

ปรากฏอาการประชวรให้เห็นชัด ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๓ ถึงพระองค์เจ้าปัทมราช[๓] ว่า

> *"กระหม่อมฉันกับทั้งญาติพี่น้องบุตรภรรยาอยู่ดีเป็นศุขสบายอยู่หมด แต่แม่เพยตั้งแต่คลอดบุตรชายภาณุรังษีสว่างวงศ์มาแล้ว ป่วยให้ไอแลชูบผอมมากไป กลัวจะตั้งวรรณโรคภายใน..."*[๔]

พระราชหัตถเลขาถึงพระองค์เจ้าปัทมราช อีกฉบับหนึ่งในปีเดียวกัน ไม่ปรากฏวันที่ ทรงเล่าพระอาการว่า

> *"...แม่เพยป่วยอาการก็คงอยู่อย่างเดิม จะปรากฏชัดว่าคลายขึ้นแท้ก็หาไม่ ยังไอเสียงแห้งอยู่เสมอ บัดนี้เจ้าอธิการวัดบางกะสอมารักษาให้ยาอยู่ และรับจะรักษาให้หาย กระหม่อมฉันว่าตามจริงว่าโรคนี้ลึกซึ้ง จะแก้ไขให้คลายเป็นอันยาก..."*[๕]

สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ประชวรติดต่อกันมาเป็นเวลานาน ประจวบกับการสิ้นพระชนม์ของพระองค์เจ้ามงคลเลิศ ซึ่งเป็นพระเชษฐาพระองค์เดียวของพระองค์ ทำให้เสียพระทัยอย่างยิ่ง อาการประชวรทรุดลง มีไข้แทรกเนืองๆ แม้กระนั้น เมื่อพระอาการคลายลงก็ทรงดูแลพระราชโอรสพระราชธิดาตามโอกาส พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีถึงพระองค์เจ้าปัทมราช เมื่อวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๔ เล่าพระอาการอย่างละเอียดว่า

> *"...ครั้นวันพฤหัสบดี ขึ้นหนึ่งค่ำ เดือนสิบ เวลาเช้า แม่เพยไออาเจียรเป็นโลหิตออกมามาก ออกทางจมูกออกทางปาก ได้ตัวสัตว์ออกมากับทั้งโลหิตตัวหนึ่ง มีอาการคล้ายตัวหนอนเล็ก หางเป็นสามแฉก แต่หมอยังแก้ไขก็ค่อยคลายมา โลหิตออกบ้างเล็กน้อยจางไปแล้ว ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้นสี่ค่ำ เดือนสิบ เวลากลางคืน เธอว่าค่อยสบายไอห่างไปนอนหลับได้มาก ตั้งแต่สามยามไปจนสามโมงเช้า ครั้น ณ วันจันทร์ ขึ้นห้าค่ำ เดือนสิบ ตื่นขึ้นอีกเวลาสามโมงเช้ารับประทานอาหารได้ถ้วยฝาขนาดใหญ่ แล้วนั่งเล่นกับบุตรคนเล็ก ไอเป็นโลหิตออกมา แล้วก็เกิดเป็นโลหิตพลุ่งพล่านมากเป็นที่สุด ออกทั้งทางจมูกทางปากหลายถ้วยแก้วกระบอก ไม่มีขณะหายใจพอโลหิตมากแล้วชีพจรทั้งตัวก็หยุดทีเดียว ไม่ฟื้นเลย ได้รับประทานจัดการไว้ศพในโกษฐ์ ตั้งไว้ที่ตึกต้นสน แต่ตกแต่งตึกเสียใหม่ให้งามดี เพดาน ประดู บานน่าต่าง ปิดลายเงิน ฝาผนังปิดกระดาษลายแลตกแต่ง*

---

[๓] พระองค์เจ้าหญิงปัทมราช พระราชธิดาในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ประสูติแต่เจ้าจอมมารดานุ้ยเล็ก ซึ่งเป็นธิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์)

[๔] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๒๔๐.

[๕] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๒** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๖๓.

สิ่งอื่นมากพอสมควร ครั้นจะยกขึ้นไปไว้บนพระมหาปราสาท เห็นว่าจะกีดขวางการพระราชพิธีไม่พอที่ แต่เท่านั้นก็ดีอยู่แล้ว ศพจะเอาไว้นานต่อเดือนสี่ เดือนห้า จึงจะได้เผา เดี๋ยวนี้ก็รับประทานทำบุญต่างๆ มีเทศนาแลบังสกุลอยู่เนืองๆ เมื่อวันพุธ แรมสิบสามค่ำ เดือนสิบ เจ้านายแลคุณหม่อมต่างวังมาถือน้ำ แล้วแวะไปเยี่ยมศพ ได้นิมนต์พระบังสกุลคนละเล็กละน้อย เป็นพระสงฆ์ถึงหมื่นเศษ เจ้านายแลข้าราชการในกรุงแลหัวเมือง แลเจ้าภาษี นายอากร ก็นำผ้าขาวแลสิ่งของ และเงินสลึง เงินเฟื้องมาช่วยในการศพก็เป็นอันมาก ที่ให้เป็นอนุเคราะห์แก่ชายจุฬาลงกรณ์ หญิงจันทรมณฑล ชายจาตุรนตรัศมี ชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ บุตรแม่เพยทั้งสี่ก็มีบ้าง กระหม่อมฉันคิดขอบใจขอบคุณท่านทั้งปวงครั้งนี้นั้นนักหนา แม่เพยตายลงครั้งนี้ เมื่อดูอาการก็ควรตายอยู่แล้ว ด้วยป่วยโรคนี้มาตั้งแต่เสาะแสะมาถึงห้าปี ตั้งแต่ปีมะเส็งมา รักษาก็หลายหมอหลายยาแล้วไม่หาย จึงเห็นว่าถึงคราวที่จะสิ้นอายุดายอยู่แล้ว อายุนับเท่ากรมหมื่นมาตยาพิทักษ์บิดานั้น เหมือนกับชายมงคลเลิศซึ่งเป็นพี่ชาย ว่าโดยละเอียดไปกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์มีอายุนับวันตั้งแต่เกิดจนวันดายได้ ๙๖๓๖ วัน ชายมงคลเลิศนับอายุตั้งแต่วันเกิดจนวันตายได้ ๙๙๐๓ วัน แม่เพยนับอายุตั้งแต่วันเกิดจนวันตายได้ ๙๙๒๓ วัน มากกว่ากรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ๒๘๔ วัน มากกว่าชายมงคลเลิศ ๒๐ วัน..."[๖]

พระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๔ ถึงคณะทูตซึ่งเดินทางไปประเทศฝรั่งเศส ประกอบด้วย พระยาศรีพิพัฒน์ ราชทูต เจ้าหมื่นไวยวรนารถ อุปทูต และพระณรงค์วิชิตตรีทูต เล่าถึงอาการประชวรและสวรรคตของลมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี มีข้อความแตกต่างกันบ้างเล็กน้อย ดังนี้

"จดหมายมายัง พระยาศรีพิพัฒนราชทูต เจ้าหมื่นไวยวรนารถอุปทูต พระณรงค์วิชิต ให้ทราบอาการแม่เพอย ด้วยมีความเสียใจที่พระองค์เจ้ามงคลเลิศถึงชีพตักษัยนั้น ตูเป็นอันทรุดไป จับไข้เนืองๆ ติดกันไปหลายวันจึงสงบไปบ้าง แต่ก็ไม่สู้กระไรนักตอก เมื่อพ้นเวลาจับแล้วก็ลุกนั่ง เดินไปเดินมาได้อยู่ เป็นแต่ให้หาหมอมาเปลี่ยนตัวหมอไปบ้าง เปลี่ยนยาไปบ้าง ครั้นเห็นว่าไม่ชอบโรคแล้วก็เปลี่ยนต่อไป ครั้นมาเมื่อวัน ๕ ๑/๗ ๑๐ ค่ำ เวลา ๔ โมงเช้า กินข้าวแล้วไอเป็นโลหิตออกมา ออกทางปากด้วยทางจมูกด้วย มากกว่าเป็นครั้งก่อน หมอได้แก้ไขอาการก็สงบ แต่โลหิตยังออกอยู่ทุกคราวไอเล็กๆ น้อย เมื่อโลหิตออกอยู่อาการจับไข้ก็หาเป็นไม่ เมื่อไอคราวแรกโลหิตออกมานั้น มีตัวสัตว์ออกมากับโลหิตตัวหนึ่งเป็นสัตว์ประหลาดไม่เคยเห็น ตัวเป็นปล้องๆ คล้ายหนอน มีหางเป็นแฉกปากก็เป็นง่าม ครั้นมาเมื่อวัน ๑ ๕/๗ ๑๐ ค่ำ ไอโลหิตก็จางเป็นสีเหลืองๆ อาการที่ครั่นที่จับมีมาครั้นเวลากลางคืนดึกก็กลับสบายไปไอห่างๆ นอนหลับสนิทแต่เวลา ๑๐ ทุ่มมาจนสามโมงเช้าตื่นขึ้น บอกว่าอาการวันนั้นสบายกว่าทุกวัน เรียกเอาอาหารมากิน กินข้าวได้ค่อนถ้วย

---

[๖]พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๒๖๕ - ๒๖๗.

ฝาขนาดใหญ่ บอกว่าสบาย เรียกเอาลูกคนแรก[๗] มาป้อนขนมด้วง นั่งเล่นอยู่ด้วย ครั้นเวลา ๔ โมงเช้ามีเศษก็ไอขึ้นมา มีโลหิตออกอาการกำเริบมาก จึงให้พาลูกไปเสียกลัวจะเห็นโลหิต แล้วให้เรียกหมอมาแก้ หมอเข้ามาจะวางยาก็ร้องบอกว่า โลหิตแดกดันแน่นหน้าอกและลำคอยิ่งนัก จะจิบยากลืนไม่ได้แล้ว พอว่าเท่านั้นก็ทะลึ่งโลหิตพลุ่งออกทางปากทางจมูกไม่หยุด เป็นโลหิดค่นประมาณสองถ้วยกระบอก พอโลหิตลงบชีวิตก็ดับทีเดียว ชีพจรไม่เดินเลย จักษุสองข้างก็หลับสนิทเอง เหมือนคนนอนหลับไม่ต้องเอามือช่วยให้หลับอย่างคนตายตามธรรมเนียม ปากก็เผยออยู่หน่อยหนึ่งไม่ปรากฏเป็นอ้า แต่โลหิตนั้นยังเดินทางปากเสมออยู่น้อยๆ ไม่หยุด เมื่อสิ้นแล้วโลหิตนั้นก็ดำไป เมื่อเวลาเป็นขึ้นมานั้นข้าพเจ้ากับชายใหญ่ปฏิบัติพระสงฆ์อยู่ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ท้าววรจันทร์วิ่งมาบอกข้าพเจ้าก็ไป เมื่อข้าพเจ้าไปถึงนั้นหมอก็ยังนวดแก้กันอยู่ ข้าพเจ้าไปจับชีพจรดูเห็นว่าหยุดสนิทแล้วจึงได้เลิกแก้กัน ศพก็ได้อาบน้ำเข้าโกศในวันนั้น ข้าพเจ้าให้ยกไปตั้งไว้ที่ตึกริมกำแพงด้านตะวันตกพระมหาปราสาท ซึ่งทำไว้เป็นที่ไว้ศพเจ้านาย เป็นแต่ตกแต่งให้ดีขึ้นกว่าแต่เดิม ครั้นจะเอาขึ้นไว้บนพระมหาปราสาทที่นั่นก็จะทำพิธีตรุษสารท และจะโกนจุกยิ่งเยาวลักษณ์ในปีนี้ก็จะกีดขวางไป ไหนๆ ก็ตายแล้วคิดไว้ว่าการศพจะทำต่อถึงกาลฤดูแล้ง เมรุเตียวกันกับกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศวร

แม่เพอยนี้ ถึงในกรุงเทพฯ ท่านทั้งปวงรู้ว่าเป็นแต่เจ้าเล็กนายน้อยก็ดี ในเมืองที่มาทำสัญญาไมตรี และลูกค้าพาณิชต่างประเทศเป็นอันมาก เขานับถือว่าเป็นคนโตคนใหญ่ ตั้งแต่วันสิ้นชีวิตลงแล้ว กงสุลต่างประเทศบรรดาที่มีธง เขาก็ลดธงครึ่งเสาให้สามวัน เรือกำปั่นที่ทอดอยู่ในแม่น้ำทุกลำ กงสุลก็ป่าวร้องให้ลดธงและไขว้เชือกสำแดงความให้รู้ว่าเศร้าโศกสามวัน

ก็หนังสือนี้จะมาถึงท่านทั้งปวงเมื่อใดที่ตำบลใดก็ยังไม่ทราบ ถ้าได้หนังสือนี้ที่เรือหรือที่บก ควรจะยกธงกึ่งเสาเป็นคำนับสามวันหรือเจ็ดวันอย่างไร ก็จงคิดเป็นเกียรติยศแก่ข้าพเจ้าด้วย หรืออย่างหนึ่งเมื่อข่าวว่ามารดากวีนวิกตอเรียสิ้นชีพแล้วเข้ามาถึงกรุงเทพฯ พวกกงสุลอังกฤษเขายกธงกึ่งเสาสิบสี่วัน แล้วเขาแต่งเครื่องดำด้วยสิบสี่วัน แต่รายนี้จะทำแต่สามวันหรือเจ็ดวันก็ควรอยู่แล้ว พวกทูตถ้ามีเครื่องดำแต่ง จะแต่งเครื่องดำด้วยก็ตามพอให้เป็นเกียรติยศ แต่ถ้าจะสำแดงการอย่างนี้จงประกาศการให้ปรากฏก่อน อย่าให้กิตติศัพท์ลือผิด กลายเป็นตัวข้าพเจ้าเองไปได้..."

สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี สวรรคตเมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีระกา ตรีศก จ.ศ. ๑๒๒๓ ตรงกับวันที่ ๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๔ พระชนมายุ ๒๘ พรรษา เชิญพระศพเข้าสถิตในพระโกศทองใหญ่

---

[๗] น่าจะเป็นลูกคนเล็ก

ประดิษฐาน ณ หอธรรมสังเวช ริมกำแพงด้านตะวันตกของพระบรมมหาราชวัง เนื่องจากใกล้จะถึงกำหนดพระราชพิธีดรุษ และจะได้จัดพระราชพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษณ์ อรรคราชสุดา ในเวลาต่อไป จึงมิได้ประดิษฐานพระศพ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แต่ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตกแต่งหอธรรมสังเวชใหม่ให้งดงามสมควรแก่พระราชอิสริยยศ ระหว่างประดิษฐานพระศพในพระบรมมหาราชวังนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บำเพ็ญพระราชกุศลพระศพตามราชประเพณีจนกระทั่งถึงเวลาออกพระเมรุในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๐๕

งานพระเมรุของสมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้โปรดให้จัดเป็นงานยิ่งใหญ่เช่นพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๑ - ๓ แต่จัดในฐานะเป็นสมเด็จพระบรมราชินี โดยถือว่าพระองค์ซึ่งเป็นพระราชสวามีเป็นเจ้าภาพเพียงพระองค์เดียว จึงไม่มีพลับพลาที่ประทับสำหรับพระบวรราชวัง และฝ่ายพระบวรราชวังไม่ต้องจัดงานต่างๆ สมทบดังที่เรียกว่าสองสนาม เช่นงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ตามงานพระศพครั้งนี้ก็ได้จัดเป็นงานใหญ่อย่างสมพระเกียรติ พระเมรุท้องสนามหลวงมีลักษณะยกพื้นสูง ทำเป็นภูเขาประกอบรอบเชิงพระเมรุ ส่วนที่เป็นสามสร้างแปลงเป็นศาลาราย มีพระที่นั่งทรงธรรมอยู่ด้านหนึ่งติดแท่นสามสร้าง สิ่งของเครื่องประดับ ผ้าดาดหลังคา ในบริเวณพระเมรุใช้ผ้าดำล้วนและโปรดให้มีพระราชาคณะตั้งประโคมประกวดประชันกัน มีบรรพชิตญวนสวดกงเต็กทั้งกลางวันกลางคืนเป็นการเพิ่มเติมจากธรรมเนียมที่เคยจัดมา งานพระเมรุจัดขึ้นระหว่างวันที่ ๑๐ - ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๔ รวมเป็นเวลา ๑๒ วัน ดังนี้

วันที่ ๑๐ เมษายน เวลา ๑๔.๐๐ น. อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุ พระบรมอัฐิ แห่ออกจากพระบรม-มหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรี เลี้ยวไปทางป้อมเผด็จดัสกร เข้าสู่พระเมรุท้องสนามหลวงทางประตูทิศตะวันออก กลางคืนมีงานสมโภช

วันที่ ๑๑ เมษายน มีการถวายไทยทานแก่พระสงฆ์ มีพระธรรมเทศนาและงานสมโภช เวลาบ่ายทรงโปรยทาน กลางคืนมีหนังและจุดดอกไม้เพลิง

วันที่ ๑๒ เมษายน พระสงฆ์รับพระราชทานฉันภัตตาหารเช้า แล้วแห่พระบรมสารีริกธาตุและพระบรมอัฐิกลับ

วันที่ ๑๓ - ๑๔ เมษายน ตรงกับวันสงกรานต์งดการพิธี ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

วันที่ ๑๕ เมษายน เวลาเช้า เชิญพระศพออกทางประตูศรีสุนทรทวาร แห่ไปทางท้ายสนม เข้าขบวนใหญ่ที่หอกลอง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะนั้นพระชนมพรรษาได้ ๙ พรรษา) ทรงรถพระภูษาโยง สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี (สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์ พระชนมายุ ๖ พรรษา) ทรงพระยานุมาศทรงโปรยข้าวตอก ให้ทรงฉลองพระบาทอย่างงานพระราชพิธีโสกันต์ แห่พระศพไปยังพระเมรุท้องสนามหลวง มีการบำเพ็ญพระราชกุศลและงานสมโภช ๔ วัน ๔ คืน

วันที่ ๑๘ เมษายน เวลาบ่ายพระราชทานเพลิงศพ

วันที่ ๑๙ เมษายน เก็บพระอัฐิ ลอยพระอังคาร แล้วแห่พระบรมอัฐิและพระอัฐิในสมเด็จพระวรวงศ์เธอ ออกสู่พระเมรุท้องสนามหลวง มีงานสมโภชพร้อมกับพระอัฐิสมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ๒ วัน

วันที่ ๒๑ เมษายน เชิญพระบรมอัฐิ และพระอัฐิแห่กลับคืนสู่พระบรมมหาราชวัง

ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศสถาปนาเฉลิมพระนามพระอัฐิสนองพระเดชพระคุณในฐานะสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง เป็น **"กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์"** ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยกเลิกพระยศขั้น "กรมสมเด็จพระ" เปลี่ยนเฉลิมพระนามเป็น **"สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี"**

นอกจากสถาปนาเฉลิมพระนามพระอัฐิแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอารามเพื่ออุทิศพระราชกุศล และเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี ขึ้น โดยพระราชทานนามว่า **"วัดเทพศิรินทราวาส"** ตามพระนามสมเด็จพระบรมราชชนนี การก่อสร้างพระอารามแห่งนี้ สันนิษฐานว่าเริ่มสร้างประมาณ พ.ศ. ๒๔๑๙ มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์ เป็นแม่กองอำนวยการสร้าง พระศิริสมบัติ (กร) และพระวิจิตรรจนา เป็นนายด้าน ปัจจุบันมีฐานะเป็นพระอารามหลวงฝ่ายธรรมยุต ชั้นโท ชนิตราชวรวิหาร ตั้งอยู่ในแขวงยศเส เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพฯ ภายในพระอุโบสถประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี เป็นพระพุทธรูปยืนทรงเครื่องปางห้ามสมุทร สูง ๑.๗๓ เมตร ฐานสูง ๔๔ เซนติเมตร

สมเด็จพระเทพศิรินทรา บรมราชินี เป็นสมเด็จพระบรมราชินีของไทยที่สวรรคตตั้งแต่พระชนมายุยังน้อย ทรงรับราชการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียง ๑๐ ปี อย่างไรก็ตาม พระราชโอรสทุกพระองค์ ได้ทรงบำเพ็ญคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและอาณาประชาราษฎร์อเนกประการ โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระมหากรุณาธิคุณตรึงตราอยู่ในความสำนึกของปวงชนชาวไทยอยู่ตลอดมา

บรรณานุกรม

คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี. **ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่ม ๔ วัดสำคัญกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดยูไนเต็ดโปรดักชั่น จำกัด, ๒๕๒๕. (คณะอนุกรรมการประมวลเอกสารในคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์).

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔.** พระนคร : การพิมพ์เกื้อกูล, ๒๕๐๗. (ที่ระลึกงานฌาปนกิจศพ นางอนงค์ เทียรฆราษ ๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๗).

ภาณุพันธุวงศ์, จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยา. **ราชินิกูลรัชกาลที่ ๕.**

ธนบุรี : โรงพิมพ์บรรหาร, ๒๕๑๐. (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา พิมพ์เนื่องในวาระพระชนมายุครบ ๕ รอบ ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๑๐).

ศิลปากร, กรม. **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑ - ๓.** พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖.

_____. **ราชสกุลวงศ์.** กรุงเทพฯ : บริษัทจันวาณิชย์ จำกัด, ๒๕๒๕. (ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. บุญรับ พินิจชนคดี ๓๐ มีนาคม ๒๕๒๕).

_____. **ลำดับราชินิกูลบางช้าง.** พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๐๑. (ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ต.อ. ขุนวารินทรสัญจร (ขาว ณ บางช้าง) ๑๘ มีนาคม ๒๕๐๑).

แสงสูรย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว. **สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร และฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ของไทย.** [ม.ป.ท.] : [ป.ป.ป.]. (คณะอนุกรรมการเผยแพร่พระราชกรณียกิจในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติจัดพิมพ์).

ฉวีงาม มาเจริญ

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาเปี่ยม ซึ่งต่อมาได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระปิยมาวดี ศรีพัชรินทรมาตา ทรงพระราชสมภพเมื่อวันเสาร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีวอก โทศก จ.ศ. ๑๒๒๒ ตรงกับวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๓ เมื่อแรกพระราชสมภพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถทรงโสมนัสมาก ได้มีพระราชหัตถเลขาส่งข่าวให้พระองค์เจ้าปัทมราช ซึ่งประทับอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช ทรงทราบว่า

"...ปีนี้กระหม่อมฉันมีบุตรชายอีก ๒ คน บุตรหญิง ๑ คน...

...หญิงคนหนึ่งนั้นชื่อสุนันทากุมารีรัตน์ เป็นน้องมารดาเดียวกับชายอุณากรรณ และชายเทวัญอุทัยวงศ์ ออกเมื่อเดือน ๑๒"[๑]

---

[๑]พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๒** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๖๒.

พระนาม "สุนันทากุมารีรัตน์" นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระราชทานแด่พระราชธิดาด้วยพระองค์เอง โดยพระราชนิพนธ์เป็นคาถาภาษาบาลี มีคำแปลเป็นภาษาไทย ความว่า

"พระองค์เจ้าหญิงองค์นี้ ทรงนามว่า สุนันทากุมารีรัตน์ อย่างนี้ดังนี้ จงอย่ามีโรค จงมีความสุข ปราศจากทุกข์และความวุ่นวายเถิด พระองค์เจ้าหญิงนั้นจงมั่นคงด้วยทรัพย์มาก มีโภคมาก มียศและบริวารไม่แปรผัน ขอพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ กับทั้งอารักขเทพดา จงช่วยอภิบาลรักษาพระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารีรัตน์นั้นให้พ้นไปจากอันตรายเป็นนิตย์ ขอความสัมฤทธิ์จงมีแก่พระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารีรัตน์เทอญ"

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระราชทรัพย์จำนวนหนึ่งไว้สำหรับพระองค์ เป็นทุนสำหรับประกอบกิจการเป็นผลประโยชน์เมื่อเจริญพระชนมายุ เนื่องจากทรงพระราชดำริว่า ขณะเมื่อพระราชธิดาประสูตินั้น พระองค์เจริญพระชนมพรรษามากแล้ว หากเสด็จสวรรคตในขณะที่พระราชธิดายังทรงพระเยาว์ พระราชธิดาจะทรงลำบาก จึงพระราชทานเงินพร้อมทั้งมีพระราชหัตถเลขาเป็นหลักฐานกำกับไว้ ตลอดจนพระราชทานพระบรมราโชวาทให้พระราชธิดาประพฤติแต่การอันสมควร ซึ่งนับว่าได้ทรงเตรียมการไว้อย่างรอบคอบ เพราะหลังจากพระราชธิดาประสูติได้ ๘ ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตลงในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี มีพระประยูรญาติร่วมพระชนนี ดังนี้

๑. พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันดนรไชย

๒. พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ภายหลังได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เป็นต้นราชสกุล เทวกุล

๓. สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี

๔. พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา ภายหลังได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

๕. พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี ในรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาเป็น สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง

๖. พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ภายหลังได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ เป็นต้นราชสกุล สวัสดิวัตน์

การศึกษาของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี นั้น สันนิษฐานว่าคงจะทรงศึกษาอักขรวิธี ภาษา สรรพวิชาต่างๆ จารีตประเพณี ตลอดจนวิชาการต่างๆ อันสมควรแก่ขัตติยราชกุมารีจากพระตำหนักพระบรมวงศ์ฝ่ายใน ในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาเมื่อเจริญพระชนมายุขึ้นจึงได้เป็นพระอัครมเหสี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กล่าวกันว่าสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี มีพระสิริโฉมงดงาม พระอัธยาศัยอ่อนโยน เรียบร้อย เป็นที่รักใคร่ของเจ้านายทั่วไป และเป็นที่สนิทสนมของพระราชสวามีอย่างยิ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่างพระราชกิจ มักเสด็จประทับสำราญพระราชอิริยาบถ ณ พระตำหนักของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี เสมอ และโปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จเมื่อเสด็จประพาสเนืองๆ

ใน พ.ศ. ๒๔๒๑ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี มีพระสูติกาลพระราชธิดาพระองค์แรก คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

"วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๙ ปีขาล สัมฤทธิศก ๑๒๔๐...

เวลา ๔ ทุ่ม พระองค์เจ้าสุนันทาประชวรครรภ์ เสด็จลงประทับอยู่ที่ตำหนักจันทร รุ่งยังไม่ประสูติ

วันจันทร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๙ ปีขาล สัมฤทธิศก ๑๒๔๐

ประทับอยู่ที่ตำหนักพระองค์เจ้าสุนันทา ไม่เข้าที่เมื่อจวนรุ่งจนเช้า ๕ โมง

เวลาบ่าย ๔ โมง มิสเตอร์ริชแมนกับภรรยาเข้ามาเฝ้า ท่านกาพย์เป็นผู้พาเข้ามา สมเด็จพระองค์น้อยทูลไว้แต่วานนี้ เสด็จกลับมาจากพระที่รับเขา แล้วประทับตรัสอยู่กับเราเรื่องประชวรพระครรภ์หน่อยหนึ่ง แล้วเสด็จลงอีก

เวลา ๕ ทุ่ม ๑๑ นาที กับ ๒๕ วินาที พระองค์เจ้าสุนันทาประสูติพระราชบุตรี รกติดอยู่ประมาณ ๑๕ นาทีจึงออก เรา[๒] อยู่ที่วังสมเด็จกรมพระฯ กับเราเข้าไป รับสั่งให้เราแขวนกระโจมอย่างคราวก่อน สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงนั้น มีติ่งที่พระกรรณข้างขวา หน้าออกมาตรงพระปราง ติ่งนั้นยาวประมาณ ๓ กระเบียดน้อย เมื่อเรากลับออกมากับสมเด็จกรมพระนั้นฝนตก เวลา ๗ ทุ่ม ๔๕ มินิตถึงบ้าน"[๓]

ในการประสูติสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานสายนาฬิกาเพชรราคา ๑๕ ชั่ง และแหวน ๒ วง ราคา ๓๘ ชั่ง เป็นของขวัญแก่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ต่อมา เมื่อมีพระราชพิธีสมโภชเดือนพระราชธิดาตามราชประเพณี ได้พระราชทานทองคำจากเมืองกบินทร์บุรี เป็นของขวัญแด่พระราชธิดา ดังความในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันว่า

---

[๒]พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์

[๓]หอสมุดแห่งชาติ, **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๗** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร), ๒๔๗๗, หน้า ๒๙๖ - ๒๗๐.

"โปรดเกล้าฯ ให้เราเขียนหนังสือปิดทองคำแท่งเมืองกบินทร์บุรี ๒ แท่ง ความว่า ทองคำบ่อเมืองกบินทร์ เนื้อ ๘ หนัก พระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ โลภางค์ทัศนียลักษณ อรรควรราชกุมารี ในการสมโภชเดือน วัน ๖๒ ๑๐ ค่ำ ปีขาล สัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๔๐ ดังนี้ ๒ แท่ง ๆ หนึ่งที่ ๓๑ หนัก ๑๕ ๑/๒ แท่งหนึ่งที่ ๑๓ หนัก ๖๐ ๑/๒ รวมหนัก ๑๑ ๒/๑ ขาดจำนวนไม่เท่าสมเด็จเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตนอยู่ ๓/๔ โปรดเกล้าฯ พระราชทานทองใบให้มาเติมลง กับมีทองใบจำนวนพระราชทานอีกส่วนหนึ่งหนัก ๕ ๔/๕ รวมทองใบ ๙/๕ รวมทองทั้งสิ้น ๓ ๓/๗"

จากหลักฐานต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว แสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงลนิทเสน่หาในพระบรมราชเทวีและสมเด็จพระเจ้าลูกเธออย่างลึกซึ้ง ดังนั้น ๒ ปีต่อมา เมื่อเกิดอุบัติเหตุทำให้สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ซึ่งกำลังทรงพระครรภ์ได้ ๕ เดือน ต้องสวรรคตลงพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ จึงทรงเศร้าเสียพระทัยอย่างยิ่ง ทรงใช้เวลานานกว่าจะดับพระทัยได้

อุบัติเหตุอันเศร้าสลดนี้ เกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๒๓ ในเดือนพฤษภาคมอันเป็นเวลาเสด็จพระราชดำเนินจากกรุงเทพฯ แปรพระราชฐานไปประทับ ณ พระราชวังบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในปีนี้สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ได้เสด็จด้วย โดยประทับในเรือพระประเทียบเก๋ง มีเรือปานมารุดจูง นอกจากนี้ยังมีพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเสด็จในเรือพระประเทียบอื่นๆ มีเรือยนต์จูงเป็นกระบวน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ขบวนเรือพระประเทียบล่วงหน้าขึ้นไปบางปะอินก่อนเมื่อเวลาประมาณ ๘ นาฬิกา ของเช้าวันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ เนื่องจากมีพระราชภารกิจ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ปรากฏว่าเมื่อขบวนเรือพระประเทียบแล่นไปถึงตำบลบางพูด อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี ได้เกิดอุบัติเหตุเรือพระประเทียบของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ชนกับเรือโสรวารซึ่งจูงเรือพระประเทียบของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ เรือพระประเทียบล่มลง สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ และคุณแก้ว พระพี่เลี้ยงติดอยู่ภายในเก๋งเรือ กว่าจะกู้เรือขึ้นได้ก็สวรรคตและสิ้นพระชนม์แล้วทั้ง ๒ พระองค์ รวมทั้งพระพี่เลี้ยงก็ถึงแก่กรรมด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโทมนัสอย่างยิ่ง มีพระบรมราชโองการให้สอบสวนพระยามหามนตรีผู้ควบคุมเรือโสรวาร ตลอดจนผู้ร่วมเหตุการณ์ทั้งหมด และเชิญพระศพพระบรมราชเทวีพร้อมทั้งพระราชธิดาขึ้นเรือพระที่นั่งเวลาตรี กลับกรุงเทพมหานครในวันนั้น ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ที่ล่วงหน้าไปบางปะอินก่อนหน้าเรือพระที่นั่งนั้น โปรดให้ตามเสด็จกลับลงมาทั้งหมด ขณะเมื่อประสบอุบัติเหตุจนถึงแก่พระชนมชีพนั้น สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี มีพระชนมายุ ๑๙ ปี ๖ เดือน ๒๐ วัน สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ มีพระชนมายุ ๑ ปี ๙ เดือน ๒๐ วัน

เรือพระที่นั่งออกจากตำบลบางพูดเวลา ๒๒ นาฬิกา ล่องลงมาถึงตำหนักแพกรุงเทพฯ เวลา ๒ นาฬิกา ครั้นย่ำรุ่งของวันอังคารที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ จึงสรงน้ำพระศพและเชิญเข้าพระโกศ จากนั้นตั้งกระบวนแห่เชิญไปประดิษฐานบนแว่นฟ้า ณ หอธรรมสังเวช เช่นเดียวกับพระบรมศพสมเด็จพระ

เทพศิรินทรา บรมราชินี พระโกศสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ประกอบพระลองทองน้อย พระโกศสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ ทรงพระฉลองมณฑปเล็ก ประดับเฟื่องดอกไม้ที่ฝาและเอวเต็มที่ทั้งสองพระโกศ ตั้งเครื่องสูงเครื่อง ๕ ชุมสาย และข้างพานพระภูษาโยงตั้งเหมเข้าปักแว่นด้วย โปรดให้ยกพระแท่นประสูติของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ มาตั้งสำหรับพระสวดอภิธรรม และโปรดให้ไว้ทุกข์แก่พระศพ โดยเจ้านายทรงดำ ข้าราชการพันแขน ในระหว่างที่เศร้าเสียพระทัยนี้ ไม่เสด็จเข้าประทับในพระที่[๕] แต่ประทับ ณ พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ ซึ่งเรียกกันว่า ห้องเขียว ไม่ค่อยทรงสบายนัก โปรดให้มีเจ้าพนักงานประจำเพียงไม่กี่คน ได้แก่ แพทย์หลวง และมหาดเล็ก คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พระยานรรัตนราชมานิต หลวงราโชแพทย์ เจ้าหมื่นไวยวรนารถ และนายเล่ห์อาวุธ อย่างไรก็ตาม ยังทรงปฏิบัติพระราชกิจต่างๆ ตามปกติ

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี นั้น ทรงมีฐานะเป็นพระอัครมเหสีที่เป็นลูกหลวงเอก คือเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระอิสริยยศเป็นพระเจ้า-ลูกเธอ พระองค์เจ้า เมื่อมีพระราชธิดากับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชธิดาจึงทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า แต่ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมิได้สถาปนาพระอิสริยยศแก่พระอัครมเหสี ยังเรียกพระนามว่า พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เมื่อสวรรคตแล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระนามเป็นพระเกียรติว่า สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี และพระราชทานเงินเดือนเพิ่มจากเดิมเดือนละ ๗ ตำลึง เป็นเดือนละ ๑ ชั่ง ไปจนกว่าพระราชทานเพลิง ซึ่งเงินนี้ต่อมาได้สมทบใช้ในงานพระศพและการสร้างสุนันทาลัย[๕] ด้วย

นอกจากบำเพ็ญพระราชกุศลพระศพตามราชประเพณีแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ สร้างพระพุทธรูปนาคปรกประจำวันสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี พระพุทธรูปห้ามสมุทรประจำวันสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ กับพระพุทธรูปฉลองพระองค์ของทั้งสองพระองค์ด้วย ในส่วนที่เกี่ยวกับการพระศพนั้น ได้เสด็จพระราชดำเนินไปบำเพ็ญพระราชกุศล ณ หอธรรมสังเวชทุกวัน ทรงพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับการจัดสร้างพระเมรุ การจัดทำของพระราชทานเป็นที่ระลึกในการพระเมรุ การจัดทำสังเค็ต การจัดสร้างพระโกศพระอัฐิ และอื่นๆ ด้วยพระองค์เองทุกเรื่อง เนื่องจากมีพระราช-ประสงค์จะให้ปรากฏพระเกียรติยศแก่พระอัครมเหสี พระเมรุเป็นพระเมรุขนาดใหญ่ เสาสูง ๑๕ วา เสด็จพระราชดำเนินในพิธียกเสาพระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง ในวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๔ และเสด็จทอดพระเนตรการก่อสร้างแทบทุกวัน

ถึงวันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๓[๖] ได้อัญเชิญพระโกศพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี และพระโกศพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ จากพระบรม

---

[๕]คือพระที่นั่งอมรพิมานมณี

[๕]ภายในโรงเรียนราชินี ถนนราชินี กรุงเทพฯ

[๖,๗]อยู่ในช่วงปลายปี พ.ศ. ๒๔๒๓ เนื่องจากนับเดือนเมษายนเป็นเดือนเปลี่ยนศักราชใหม่

มหาราชวังขึ้นสู่พระเมรุท้องสนามหลวง โปรดให้บำเพ็ญพระราชกุศลและมีมหรสพลมโภช ๓ วัน และพระราชทานเพลิงพระศพในวันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๓[๗] ปรากฏความในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พ.ศ. ๒๔๒๓ ดังนี้

> *"เวลาเที่ยง เชิญพระศพสมเด็จพระนางเจ้าและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอจากพระเบญจามาตั้งในห้องซึ่งกันรักแร้ เมรุ มุขตะวันตกและใต้ต่อกัน เจ้าพนักงานภูษามาลาชำระพระศพเสร็จแล้ว เวลาเกือบค่ำจึงได้เชิญพระศพขึ้นดั้งบนที่พระราชทานเพลิง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระบรมวงศานุวงศ์ สมเด็จเจ้าพระยา ท่านเสนาบดี กงสุลต่างประเทศเฝ้าพร้อมกันอยู่ด้วยด้านตะวันออก ครั้นเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปพระราชทานเพลิงพระศพทั้ง ๒ และพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการฝ่ายหน้าและกงสุลต่างประเทศพร้อมกันขึ้นไปถวายพระเพลิง และสมเด็จพระนางเจ้าพระนางเธอ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในและคนอื่นๆ ก็ขึ้นไปถวายพระเพลิงเป็นอันมาก เสียงร้องไห้กึกก้องไปทั้งนั้น"*[๘]

วันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๓[๙] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา สมเด็จพระนางเธอเสาวภาผ่องศรี เสด็จพระราชดำเนินทรงเก็บพระอัฐิ เจ้าพนักงานเชิญลงพระลองโมรา แล้วลองพระมณฑปทองคำลงยาประดับเนาวรัตน์ ตั้งบนพานทองคำ ๒ ชั้น ประดิษฐานในบุษบกทองคำ และเชิญขึ้นตั้งบนพระเบญจา ๓ ชั้น บำเพ็ญพระราชกุศลและมีงานมหรสพสมโภชพระอัฐิ ๓ วัน ส่วนพระอังคารนั้น เจ้าพนักงานเชิญขึ้นพระยานมาศ มีกระบวนเทวดาแห่เครื่องสูงกลองชนะ ไปลงเรือชัย ๒ ลำที่ท่าพระ มีเรือแห่ไปลอยที่หน้าวัดปทุมคงคาตามโบราณราชประเพณี

วันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ เชิญพระโกศพระอัฐิสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ ขึ้นบุษบกประดิษฐานบนพระยานมาศสามลำคาน มีเครื่องสูงกลองชนะคู่แห่ดังเช่นแห่พระธาตุ กลับเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

ด้วยความอาลัยในสมเด็จพระบรมราชเทวีและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้สร้างอนุสาวรีย์และอนุสรณ์สถานไว้หลายแห่ง บางแห่งได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงคัดเลือกสถานที่และทอดพระเนตรการก่อสร้างด้วยพระองค์เอง คือเป็นสถานที่ซึ่งสมเด็จพระบรมราชเทวีเคยโปรดเมื่อเสด็จประพาสบ้าง หรือสถานที่ที่พระองค์ทรงเห็นว่าเหมาะสมบ้าง แต่ทุกแห่งนั้น ได้ทรงพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับรูปแบบ ตลอดจนข้อความที่จารึก พระอนุสาวรีย์และอนุสรณ์สถานต่างๆ มีดังนี้

---

[๗] กรมศิลปากร, **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๑๑** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร), ๒๔๗๘, หน้า ๑๐๓ - ๑๐๔.

[๘] อยู่ในช่วงปลายปี พ.ศ. ๒๔๒๓ เนื่องจากนับเดือนเมษายนเป็นเดือนเปลี่ยนศักราชใหม่

๑. สุนันทานุสาวรีย์

ตั้งอยู่ในบริเวณสุสานหลวง ทิศตะวันตกของวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเป็นอาคารขนาดเล็ก ยอดเป็นปรางค์ ภายในบรรจุพระสรีรางคารสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์

๒. สุนันทาลัย

ใน พ.ศ. ๒๔๒๓ เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สวรรคตลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริจะสร้างอนุสรณ์สถานให้แก่พระบรมราชเทวี เรียกว่า "สุนันทาลัย" และสถานที่นั้นจะให้เป็นที่ตั้งโรงเรียนด้วย ได้ทรงเลือกสถานที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ตำบลปากคลองตลาด แขวงพระบรมมหาราชวัง ตรงข้ามวัดกัลยาณมิตร เป็นสถานที่ก่อสร้าง บริเวณนี้เคยเป็นที่ตั้งวัง ๒ วัง คือ วังของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมวงศ์ ซึ่งต่อมาเป็นที่ประทับของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย แล้วเป็นที่ประทับของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ อยู่ระยะหนึ่ง จึงทรงย้ายไปประทับวังใหม่ที่สะพานถ่าน อีกวังหนึ่งเป็นวังเดิมของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ หลังจากสิ้นพระชนม์แล้ว เป็นที่ประทับของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนราษี เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสุนันทาลัยขึ้นนั้น วังทั้งสองว่างอยู่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงใช้เงินส่วนพระองค์ส่วนหนึ่งของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ที่ทรงแบ่งจากค่าใช้จ่ายในงานพระศพและจัดทำของแจกในงานพระเมรุ มาสมทบเป็นค่าก่อสร้างสุนันทาลัย โปรดให้สร้างเป็นตึกใหญ่ ๒ ชั้น ๒ หลัง ตามสถาปัตยกรรมแบบยุโรป ตึกหลังที่อยู่ริมแม่น้ำมีตราแผ่นดินที่หน้าจั่ว และมีข้อความจารึกถัดลงมาว่า **"ROYAL SEMINARY" สุนันทาลัยที่แม่น้ำ สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในปีมะโรง โทศก[๑๒] ๑๒๔๒"**

พ.ศ. ๒๔๒๙ เมื่อสร้างเสร็จ โปรดให้ย้ายโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษที่วังนันทอุทยานจากฝั่งธนบุรีมาตั้งที่สุนันทาลัย และระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๔๙ ใช้เป็นที่ทำการกระทรวงธรรมการระยะหนึ่ง พ.ศ. ๒๔๔๙ สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ได้กราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตย้ายโรงเรียนราชินี จากตึกแถวมุมถนนอัษฎางค์และจักรเพชรมาตั้งที่สุนันทาลัย จากนั้นได้เป็นโรงเรียนราชินีสืบมา ปัจจุบันอาคารสุนันทาลัยของเดิมเหลืออยู่เพียงริมน้ำหลังเดียว ส่วนตึกหลังในสภาพทรุดโทรมเกินกว่าจะบูรณะได้ ทางโรงเรียนจึงรื้อลงเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๖

๓. พระอนุสาวรีย์ที่พระราชวังบางปะอิน

พระอนุสาวรีย์ตั้งอยู่ในพระราชอุทยาน สร้างด้วยหินอ่อนสีขาว ลักษณะส่วนยอดเป็นเสาเหลี่ยมปลายเรียวแหลม ส่วนกลางเป็นสี่เหลี่ยม มีคำจารึก ๒ ด้าน ด้านหนึ่งเป็นภาษาไทย ด้านหนึ่งเป็นภาษาอังกฤษ แสดงถึงความอาลัยรัก ส่วนอีก ๒ ด้าน เป็นอักษรพระนามาภิไธยย่อของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔

๔. พระอนุสาวรีย์ที่น้ำตกพริ้ว อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี เนื่องจากเคยเสด็จประพาน้ำตกพริ้ว ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ และโปรดสถานที่นี้มาก ลักษณะอนุสาวรีย์ก่อด้วยศิลาเป็นรูปพีระมิดขนาดย่อม ภายในบรรจุพระสรีรางคาร มีแผ่นจารึกบอกประวัติการสร้าง

๕. พระอนุสาวรีย์ในพระราชอุทยานสราญรมย์

ประดิษฐานอยู่กึ่งกลางพระราชอุทยานสราญรมย์ สร้างด้วยหินอ่อนสีขาว ทรงสี่เหลี่ยมย่อมุม ยอดเป็นปรางค์ มีคำจารึกไว้อาลัยที่ฐานทั้ง ๔ ด้าน ด้านทิศเหนือเป็นคำไว้อาลัยภาษาไทย ทิศใต้เป็นภาษาอังกฤษ ทิศตะวันออกเป็นคำฉันท์ไว้อาลัยแด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ทิศตะวันตกเป็นคำฉันท์ไว้อาลัยแด่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ พระนิพนธ์ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จแทนพระองค์ไปทรงเปิดพระอนุสาวรีย์ เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๖

๖. สวนสุนันทาในพระราชวังดุสิต

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นทางทิศตะวันตกของพระราชวังดุสิต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ เพื่อเป็นที่สำราญพระอิริยาบถ มีลักษณะเป็นสวนป่าคล้ายสวนของพระราชวังเบินสตอป ประเทศเดนมาร์ก มีเนื้อที่ ๑๑๒ ไร่ พระราชทานชื่อว่า “สวนสุนันทา” เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตลงก่อนที่การสร้างจะแล้วเสร็จ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เป็นผู้อำนวยการสร้างตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๔ - ๒๔๖๒ และจัดเป็นที่ประทับของพระมเหสี พระราชธิดา และบาทบริจาริกา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สภาพพื้นที่ประกอบด้วยสระ คูคลอง เกาะแก่ง และเนินดิน มีพระตำหนักใหญ่น้อยสร้างตามสถาปัตยกรรมแบบ Italian Renaissance รวม ๓๒ หลัง ตั้งอยู่ริมน้ำบนเนิน หรือที่ราบ และต่างก็ปลูกไม้ดอกไม้ประดับอย่างงดงาม

พ.ศ. ๒๔๗๕ หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน เจ้านายฝ่ายในและเจ้าจอมทั้งหลายต่างก็ย้ายไปสร้างที่ประทับและที่อยู่ภายนอกพระราชวัง สวนสุนันทาจึงร้างมีแต่โขลนจ่าเฝ้าดูแล พ.ศ. ๒๔๘๐ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ได้มอบสวนสุนันทาให้แก่นายปรีดี พนมยงค์ นายกรัฐมนตรี เพื่อเป็นที่อยู่อาศัยของนายกรัฐมนตรีและผู้แทนราษฎร แต่สภาผู้แทนราษฎรชี้แจงว่ายังไม่พร้อมที่จะใช้สถานที่ คณะรัฐมนตรีจึงมีมติให้เป็นที่ตั้งสถานศึกษาของชาติ คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์จึงมอบสวนสุนันทาให้กระทรวงธรรมการ ปัจจุบันบริเวณสวนสุนันทาเป็นที่ตั้งของสถาบันราชภัฏสวนดุสิต สถาบันราชภัฏสวนสุนันทา โรงเรียนอนุบาลลออุทิศ กรมส่งเสริมการปกครองส่วนท้องถิ่น กระทรวงมหาดไทย

สถาบันราชภัฏสวนสุนันทาได้จัดสร้างพระอนุสาวรีย์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ประดิษฐานไว้บนเนินภายในบริเวณสถาบัน มีลักษณะเป็นพระรูปเหมือนหล่อด้วยโลหะขนาดเท่าพระองค์จริง ประทับบนพระแท่น มีจารึกหินอ่อนบอกพระนาม วันพระราชสมภพและสวรรคต ตลอดจนการเปิดพระอนุสาวรีย์อยู่ด้านล่างของเนิน พระอนุสาวรีย์นี้ออกแบบปั้นหล่อโดยกรมศิลปากร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพระอนุสาวรีย์เมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๕

นอกจากพระอนุสาวรีย์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้น ยังมีที่ประชาชนร่วมใจกันสร้างขึ้นด้วย คือ

๗. ศาลที่วัดกู้ ตำบลบางพูด อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี

เมื่อเรือพระประเทียบของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์พระบรมราชเทวีประสบอุบัติเหตุล่ม ณ ตำบลบางพูด ใน พ.ศ. ๒๔๒๓ นั้น ได้กู้เรือและอัญเชิญพระศพขึ้นที่วัดนี้ ทางวัดจึงเปลี่ยนชื่อจากวัดท่าสอน เป็น วัดกู้ และสร้างศาลขึ้นริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ต่อมาเมื่อพระครูนันทาภิวัฒน์เป็นเจ้าอาวาส ได้สร้างศาลใหม่ใกล้ต้นโพธิ์ ณ บริเวณศาลาท่าน้ำเดิม โดยจำลองลงมาจากศาลาของพระราชวังบางปะอิน และได้ให้กรมศิลปากรหล่อพระรูปยืนของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ขนาดเท่าพระองค์จริง ประดิษฐานไว้ภายใน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวิชราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงพระสุหร่ายและทรงเจิม เมื่อวันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ ศาลนี้ประชาชนทั่วไปเรียกว่า “ศาลพระนางเรือล่ม” เป็นที่เคารพสักการะของประชาชนทั้งในท้องถิ่นและผู้มาเยือน

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี นับว่าเป็นพระอัครมเหสีที่มีพระอนุสาวรีย์และอนุสรณ์สถานที่พระราชสวามีทรงสร้างเป็นที่ระลึกแห่งความรักความอาลัยมากกว่าพระองค์ใด นอกจากนี้ ที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทยังมีพระสาทิสลักษณ์สีน้ำมัน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ช่างเขียนขึ้น ประดิษฐานอยู่ที่ผนังห้องโถง มุขกระสันด้านตะวันตกด้วย

บรรณานุกรม

คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี. **จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล สหประชาพาณิชย์ จำกัด, ๒๕๒๕. (คณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร ในคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์).

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จ. **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.** พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖.

ศิลปากร, กรม. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๘.** พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๔. (อนุสรณ์งานศพนายชุมพล กุลมาตย์ ๒๑ ธันวาคม ๒๕๑๔).

_____. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๑๑.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพหม่อมอ่อน รพีพัฒน์ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๘).

ศิลปวิทยาการ, กอง. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๑๐.** พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๘. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์).

ส. พลายน้อย (สมบัติ พลายน้อย). **พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา.** พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดรวมสาส์น, ๒๕๐๖.

สำนักราชเลขาธิการ. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๔๑.** พระนคร : โรงพิมพ์แสงทอง ๒๕๑๓. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพระปฏิเวทย์วิศิษฏ์ (สาย เลขยานนท์) ๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๓).

แสงสูรย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว. **พระมหาปราสาท และพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๒๕. (คณะกรรมการเผยแพร่ศิลปะและวัฒนธรรม สำนักพระราชวังจัดพิมพ์เผยแพร่).

หอสมุดแห่งชาติ. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๖.** พระนคร : โรงพิมพ์ยังหลี, ๒๔๗๗. (อนุสรณ์งานศพ คุณหญิงสากลกิจประมวล (พลอย เสนียวงศ์ ณ อยุธยา) พฤศจิกายน ๒๔๗๗).

_____. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๗.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๗. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท หม่อมเจ้าธำรงศิริ ศรีธวัช ๒ กรกฎาคม ๒๔๗๗).

หอสมุดแห่งชาติ. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๙.** พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๘. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท ๒๓ พฤษภาคม ๒๔๗๘).

ฉวีงาม มาเจริญ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์ที่ ๕๐ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาเปี่ยม ซึ่งได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นเจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม ในรัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระปิยมาวดี ศรีพัชรินทรมาตา ในรัชกาลที่ ๖ เสด็จพระราชสมภพในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๕ สมเด็จพระราชชนกพระราชทานนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา มีพระบรมวงศ์ร่วมเจ้าจอมมารดาเดียวกัน คือ

๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรไชย (พ.ศ. ๒๓๙๙ - ๒๔๑๖)

๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ (พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๙๘) ต้นราชสกุล เทวกุล

๓. สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี (พ.ศ. ๒๔๐๓ - ๒๔๒๓)

๔. สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๙๘)

๕. สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ (พ.ศ. ๒๔๐๖ - ๒๔๖๒)

๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ (พ.ศ. ๒๔๐๘ - ๒๔๗๘) ต้นราชสกุล สวัสดิวัตน์

เมื่อยังทรงพระเยาว์ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา ประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังและทรงได้รับการศึกษาตามแบบราชประเพณีของขัตติยนารีเช่นเดียวกับพระเจ้าลูกเธอพระองค์อื่น หลังจากที่สมเด็จพระราชชนกเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้ทรงตามเจ้าจอมมารดาออกไปประทับที่วังของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันดนรไชย ครั้นพระชันษาครบ ๑๒ พรรษา พ.ศ. ๒๔๑๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานพระราชพิธีโสกันต์ เวลาต่อมา พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา ทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็น พระนางเธอ เช่นเดียวกับพระพี่นางและพระน้องนาง คือ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี และพระพี่นางต่างพระชนนี ๑ พระองค์ คือ พระองค์เจ้าสุขุมาลมารศรี พระภรรยาเจ้าฟ้า ๔ พระองค์นี้เมื่อแรกรับราชการสนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงยกย่องไว้ในที่เสมอกัน ส่วนพระเกียรติยศที่จะเพิ่มพูนนั้น ขึ้นอยู่กับการมีพระเจ้าลูกเธอเป็นสำคัญ ภายหลังเมื่อพระภรรยาเจ้าทั้ง ๔ แต่ละพระองค์ได้มีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์แรก กล่าวคือ พระองค์เจ้าสุขุมาลมารศรี มีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพยรัตน์ฯ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนามีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ มีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงกรรณาภรณ์เพชรรัตน์ และพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี มีพระประสูติกาลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงพาหุรัดมณีมัย จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นเงินเดือนเท่ากันทุกพระองค์

ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๒๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้จัดระเบียบภายในราชสำนักในเรื่องที่เกี่ยวกับดำแหน่งพระภรรยาเจ้าให้เป็นที่เรียบร้อย ในการนี้โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระองค์เจ้าสว่างวัฒนาขึ้นเป็นพระอัครมเหสี พระนามว่า สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี เนื่องจากเป็นพระชนนีสมเด็จเจ้าฟ้าชายพระองค์ใหญ่ซึ่งเป็นรัชทายาทตามกฎมณเฑียรบาล

สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี มีพระราชโอรสและพระราชธิดา รวม ๘ พระองค์ คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร (๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๑ - ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗) (สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร พระองค์แรก)
๒. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอิศริยาลงกรณ์ฯ (๔ - ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๒)
๓. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงวิจิตรจิรประภา อดุลยาติเรกรัตน์ ขัตติยราชกุมารี (๒๑ เมษายน - ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๔)
๔. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัยฯ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัย กรมชุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์) (๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๕ - ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๒)
๕. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงวไลยอลงกรณ์ นรินทรเทพยกุมารี (สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร) (๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๗ - ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๑)
๖. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงศิราภรณ์โสภณ พิมลรัตนวดี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าศิราภรณ์โสภณ) (๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ - ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๑)

๗. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดชฯ (๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๔ - ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๒) (สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน)

๘. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิง (สิ้นพระชนม์เมื่อพระชันษาได้ ๔ วัน) (๙ - ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖)

สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจในฐานะพระราชินี พระอัครมเหสีแห่งพระมหากษัตริย์ราชอาณาจักรสยามได้เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จแทนพระองค์ปฏิบัติพระราชกิจสำคัญต่างๆ อาทิ พระราชพิธีแรกนาขวัญ และโปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จประพาสหลายครั้ง เช่น คราวเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก พ.ศ. ๒๔๓๐ เสด็จประพาสแหลมมลายู พ.ศ. ๒๔๓๑

ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ที่เรียกว่า “เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒” ซึ่งทำให้ไทยต้องปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสหลายประการ ที่สำคัญคือ ไทยต้องเสียดินแดนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสและต้องใช้เงินค่าเสียหายแก่ฝรั่งเศสเป็นจำนวนถึง ๓ ล้าน วิกฤตการณ์ครั้งนั้นทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรเนื่องจากตรอมพระราชหฤทัย สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ได้ถวายการดูแลอย่างใกล้ชิด และได้พระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์ร่วมสมทบเป็นเงินชดใช้แก่ฝรั่งเศสด้วย

สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ทรงต้องเผชิญกับภาวะวิกฤตแห่งพระชนมชีพทรงโทมนัสอย่างใหญ่หลวงจากการสูญเสียพระราชโอรส พระราชธิดาในระยะเวลาใกล้ๆ กัน นับตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอิศริยาลงกรณ์ฯ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงวิจิตรจิรประภาฯ สมเด็จ

พระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิง พระราชธิดาพระองค์เล็กสิ้นพระชนม์หลังจากประสูติได้เพียง ๔ วัน โดยเฉพาะเหตุการณ์สะเทือนพระทัยครั้งรุนแรงที่สุด ก็คือ การที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร สวรรคต เมื่อวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ ด้วยพระโรคไข้รากสาดน้อย ทรงเสียพระทัยเป็นอันมากจนถึงกับประชวร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ตามเสด็จประพาสที่ต่างๆ เช่น ประพาสชวา พ.ศ. ๒๔๓๙ ด้วยมีพระราชดำริว่า การได้เปลี่ยนภูมิอากาศและภูมิประเทศจะทำให้สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงพระสำราญขึ้น หายจากพระอาการประชวรและคลายความทุกข์โศกได้บ้าง แต่ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๔๑ และ ๒๔๔๒ ก็ต้องทรงสูญเสียพระราชโอรสและพระราชธิดา อีก ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงศิราภรณ์โสภณฯ และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัยฯ ตามลำดับ พระอาการประชวรที่ทุเลาแล้วกลับทรุดตามเดิม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำรัสสั่งให้สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับรักษาพระองค์ที่บางพระ จังหวัดชลบุรี เมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) อดีตแม่ทัพผู้มีชื่อเสียงซึ่งได้กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ และไปอำนวยการบริษัทป่าไม้ที่ศรีราชา ได้จัดสร้างพระตำหนักไม้องค์หนึ่งที่ศรีราชาแล้วเสร็จ จึงได้เชิญเสด็จประทับ ต่อมาได้มีการปลูกสร้างพระตำหนักแห่งใหม่บนเนินเขา* แล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๔๓ เนื่องจากพระตำหนักเก่าคับแคบและไม่แข็งแรง สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ ได้เสด็จแปรพระราชฐานมาประทับยังพระตำหนักใหม่นี้หลายครั้ง อนึ่ง ในช่วงเวลาที่ได้เสด็จแปรพระราชฐานประทับที่ศรีราชาได้มีข้าราชบริพารที่ตามเสด็จและเจ้าหน้าที่ประจำการรักษาพระองค์เกิดเจ็บป่วยอยู่เนืองๆ ประกอบกับศรีราชาในสมัยนั้นเป็นที่ห่างไกลแพทย์ จึงมีพระดำริจัดสร้างโรงพยาบาลเพื่ออำนวยประโยชน์โดยทั่วไป ทั้งนี้โปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี และพระบำบัดสรรพโรค (หมอเอช อดัมสัน) ดำเนินการวางผังโดยเลือกทำเลไม่ไกลจากพระตำหนักน้ำ เริ่มปลูกสร้างใน พ.ศ. ๒๔๔๔ แล้วเสร็จและเสด็จฯ ประกอบพิธี เปิดอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานนามว่า "โรงพยาบาลสมเด็จ" ปัจจุบันมีชื่อที่ใช้อย่างเป็นทางการว่า "โรงพยาบาลสมเด็จพระบรมราชเทวี ณ ศรีราชา"

ครั้นพระตำหนักสวนหงส์ซึ่งเป็นพระตำหนักใหม่ในพระราชวังดุสิตที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ลร้างพระราชทานแล้วเสร็จ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ ได้ทรงย้ายกลับมาประทับ ทรงสำราญพระทัยมากขึ้น ทรงเข้าร่วมในงานรื่นเริงต่างๆ และกิจกรรมอันเป็นที่นิยมในหมู่เจ้านายขณะนั้น เช่น การเล่นตลับงา เป็นต้น นอกจากนี้ยังทรงดำเนินกิจการทอผ้าในพระตำหนักอย่างเต็มรูปแบบ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๓ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ ต้องทรงประสบกับความทุกข์อย่างใหญ่หลวงอีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในวันที่ ๒๓ ตุลาคม

---

*พระตำหนักบนเขานี้ได้ถูกไฟไหม้ ใน พ.ศ. ๒๔๗๙ เหลือเพียงเครื่องเรือนและเครื่องใช้ไม่กี่ชิ้น

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติต่อจากสมเด็จพระบรมราชชนก สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ ได้ทรงสถิตในที่สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๖๘ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ได้โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอิสริยยศเฉลิมพระนามาภิไธยว่า สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า ความตามคำประกาศสถาปนาในหนังสือ**จดหมายเหตุ เรื่อง ทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒** ตอนหนึ่งดังนี้

"พระราชดำริห์ว่า สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ได้ทรงเปนประธานราชการฝ่ายในตั้งแต่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระราชชนนีพันปีหลวง เสด็จสวรรคตมาจนบัดนี้ เปนที่เคารพนับถือของพระบรมวงศานุวงศและคนทั้งหลายทุกชั้นบันดาศักดิ์ ทั้งทรงคุณแก่บ้านเมืองปรากฏเปนเอนกปริยาย ดังเช่นทรงอำนวยการสภากาชาดสยามเปนต้น ในส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าก็ได้ทรงประคับประคองโดยทรงพระเมตตากรุณามาเปนนิจ ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ไวย มีพระคุณควรนับเปนอย่างยิ่ง ทุกวันนี้ก็เปนที่ทรงเคารพนับถือเหมือนดังเช่นสมเด็จพระบรมราชชนนี สมควรจะเฉลิมพระเกียรติยศให้ใหญ่ยิ่ง เพื่อเปนที่ทรงปฏิบัติบูชาต่อไป

จึงมีพระบรมราชโองการ มาณ พระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้สถาปนาสมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ขึ้นเปนสมเด็จพระพันวัสสา มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า"

ถึงรัชกาลที่ ๘ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ได้โปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระนามาภิไธยเป็นสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า มีพระราชหฤทัยเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคง ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นประจำ ทั้งได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์บำรุงพระอารามต่างๆ นอกจากนี้ยังทรงปฏิบัติพระกรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองมาตลอดพระชนมชีพ ที่สำคัญได้แก่ทรงเป็นผู้ก่อตั้งสภาอุณาโลมแดงขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ เพื่อบรรเทาทุกข์แก่ทหารป่วย

เจ็บ โดยทรงรับตำแหน่งสภาชนนี พร้อมทั้งได้พระราชทานทุนทรัพย์จำนวนมาก พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้พระราชทานทุนทรัพย์อีกจำนวนหนึ่งแก่สภากาชาดไทยที่รับช่วงกิจการของสภาอุณาโลมแดง และทรงรับตำแหน่งสมาชิกพิเศษ ต่อมาทรงดำรงตำแหน่งสภานายิกา แห่งสภากาชาดไทย ตั้งแต่วันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ จนถึงวันเสด็จสวรรคต

ในช่วงปัจฉิมวัย สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า นับว่ามีพระสุขภาพอยู่ในเกณฑ์ปกติ อย่างไรก็ดี มีพระอาการประชวรบ้างเป็นบางช่วง กล่าวคือ ใน พ.ศ. ๒๔๘๑ ทรงประชวรด้วยไข้หวัดใหญ่ ต้องใช้เวลารักษาพระวรกายนานถึง ๓ เดือน ถึง พ.ศ. ๒๔๙๓ ทรงประสบอุบัติเหตุทำให้พระอัฐิคอด้นพระเพลาหัก ทรงพระดำเนินไม่ได้ราว ๓ เดือน และอีก ๕ ปีต่อมา เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ ได้มีพระอาการประชวรไข้ คณะแพทย์ได้ถวายการตรวจรักษาโดยละเอียด ปรากฏว่ามีการอักเสบที่พระปับผาสะ พระอาการมีแต่ทรงกับทรุด ในที่สุดได้เสด็จสวรรคต ณ พระตำหนักวังสระปทุม ด้วยพระหทัยปเทสวายด้วยพระอาการสงบ ในวันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ สิริรวมพระชนมายุได้ ๙๓ พรรษา ๓ เดือน ๗ วัน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน ทรงอาลัยและรำลึกถึงพระคุณูปการที่ได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระองค์ และสมเด็จพระเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลมาแต่ยังทรงพระเยาว์ นับว่าทรงมีพระคุณเป็นอเนกปริยาย เนื่องด้วยเป็นพระอัยยิกาบรมราชบุพการิณีโดยตรง และมีพระจริยวัตรตั้งอยู่ในสัจธรรมและขันติธรรม ตลอดจนเป็นที่เคารพสักการะอย่างยิ่งของพระองค์ และบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชวังจัดการพระบรมศพ ถวายพระเกียรติยศตามราชประเพณี และในวันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๙ ได้จัดการพระเมรุ ถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง แล้วอัญเชิญพระบรมอัฐิกลับสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เมื่อบำเพ็ญพระราชกุศลเสร็จจึงอัญเชิญขึ้นประดิษฐานบนพระวิมานพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ส่วนพระบรมราชสรีรังคารนั้นได้อัญเชิญไปบรรจุ ณ พุทธบัลลังก์พระสัมพุทธวัฒโนภาส ณ พระอุโบสถวัดราชาธิวาส

บรรณานุกรม

กาชาดไทย, สภา. **พิพิธภัณฑ์สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี.** กรุงเทพฯ : บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๔) จำกัด, ๒๕๔๕. (จัดพิมพ์ในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี เนื่องในวันพระราชทานกำเนิดโรงพยาบาลสมเด็จพระบรมราชเทวี ณ ศรีราชา วันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๕).

———. **๑๐๐ ปี ๒๔๔๕ - ๒๕๔๕ โรงพยาบาลสมเด็จพระบรมราชเทวี ณ ศรีราชา.** [ม.ป.ท.] : [ม.ป.ป.]. (คณะทำงานจัดทำหนังสือที่ระลึก ๑๐๐ ปี โรงพยาบาลสมเด็จพระบรมราชเทวี ณ ศรีราชา จัดพิมพ์).

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **เจ้านายพระชันษายืน.** กรุงเทพ : บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๒๕.

ภาณุพันธุวงศ์วรเดช, จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยา. **ราชินิกูลรัชชกาลที่ ๓.** ประจวบคีรีขันธ์ : โรงพิมพ์ศูนย์การทหารราบ ปราณบุรี, ๒๔๗๑. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลศตมาหพระศพสมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุขฯ ณ วันที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๑).

_____. **ราชินิกูลรัชกาลที่ ๕.** ธนบุรี : โรงพิมพ์บรรหาร, ๒๕๑๐. (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา พิมพ์เนื่องในวันพระชนมายุครบ ๕ รอบ ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๑๐).

โมทยากร (นามแฝง). **พระราชประวัติ พระราชวงศ์ และ ๑๓๑ เจ้าฟ้าไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พิทยาคาร, ๒๕๑๖.

ศิลปากร, กรม. **ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม).** พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพฯ : พรศิวการพิมพ์, ๒๕๔๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางนิภา ศรีสังข์ เป็นกรณีพิเศษ ณ เมรุวัดป่าเกด ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๐).

_____. ศิลปากร, กรม. **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๔๕. (คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคลพระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มอบให้กรมศิลปากร จัดพิมพ์).

สมภพ จันทรประภา. **สมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๑๔.

ส. พลายน้อย (นามแฝง). **พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดบำรุงสาส์น, ๒๕๓๕.

เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สำนักงาน. สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. **เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน.** กรุงเทพฯ : บริษัทวิคตอรี่ เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, ๒๕๒๗.

อุดม ประมวลวิทยา. **๑๐๐ เจ้าฟ้าและเสนาบดี.** พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

อิสรีย์ ธีรเดช

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ เป็นพระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นที่สนิทเสน่หาและไว้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง ทรงเรียกขานว่า “แม่เล็ก” ทรงบำเพ็ญคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมืองนานัปการ ทรงเป็นผู้ริเริ่มและพัฒนาความก้าวหน้าให้แก่สตรีเพศ โดยเฉพาะเรื่องการศึกษา การพยาบาลและผดุงครรภ์สมัยใหม่ แม้พระราชภารกิจที่ไม่เคยทรงปฏิบัติมาก่อนก็ทรงพระปรีชาสามารถยิ่ง การดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเสด็จประพาสทวีปยุโรป เป็นเวลา ๙ เดือน ย่อมเป็นประจักษ์พยานถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์เป็นอย่างดี และยังเป็นราชนารีพระองค์แรกของไทยที่ได้รับสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ เป็นพระราชธิดาพระองค์ที่ ๖๖ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาเปี่ยม ซึ่งได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นเจ้าคุณจอมมารดาในรัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระปิยมาวดีศรีพัชรินทรมาตา ในรัชกาลที่ ๖ พระราชสมภพในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันศุกร์ เดือนอ้าย แรม ๗ ค่ำ ปีกุน เบญจศก จ.ศ. ๑๒๒๕ ตรงกับวันที่ ๑ มกราคม

พ.ศ. ๒๔๐๖ เมื่อมีพระชนมายุครบ ๑ เดือน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระนามว่า "พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี" ปรากฏสำเนาพระราชหัตถเลขาพระราชทานนามพระราชธิดา ดังนี้

"ศุภมัสดุ สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ผู้บิดาขอตั้งนามบุตรี ซึ่งประสูติ แต่เปี่ยม เป็นมารดา ในวันศุกร์ เดือนอ้าย แรม ๗ ค่ำ ปีกุน เบญจศก นั้นว่า พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี วัคบริวาร นามเดิมเป็นอาทิ และอันตอักษร ขอพระคุณพระรัตนตรัยและพรเทวดารักษาพระนครแลพระราชวัง จงได้โปรดให้เจริญชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ สารศิริสมบัติ ศรีสวัสดิพิพัฒนมงคล ศุภผลวิบูลย ทุกประการ เทอญ

ตั้งนามมา ณ วันอังคาร เดือนยี่ แรมสิบค่ำ ปีกุน เบญจศก เป็นวันที่ ๔๖๔๗ ในราชการปัจจุบันนี้"

พร้อมด้วยคาถาพระราชทานพรเป็นภาษามคธ ว่า

"โสภาสุทฺธสิริมตี อิติ นาเมน วิสฺสุตา
โหตุ มยฺหํ อยํ ธีตา ปิยมาย สุปุตฺติกา
สุขินี จ อโรคา จ โหตุ เสฏฐา ยสสฺสินี
สพฺพทาเยว นิทฺโทสา อุปฺปสยฺหาว เกนจิ
อทฺฒา มหทฺธนา โภค วตี พหูหิ เอณฺชิตา
ปิตุโน มาตุยาจาปิ สพฺพทา รกฺขตํ ยสํ
สุหิตา โหตุ ภาตูนํ ภคินีนญฺจ สาธุกํ
พุทฺธาทิวตฺถุวานุภาโว สทาตํ อภิรกฺขตุ"

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแปลเป็นภาษาไทยมีใจความว่า

"ขอธิดาของเรา ซึ่งเป็นบุตรีอันดี ของเปี่ยมคนนี้ จงปรากฏโดยนามว่า โสภาสุทธสิริมดี (เสาวภาผ่องศรี) เถิด ขอเธอจงมีสุขและไม่มีโรค มีอิสริยยศประเสริฐสุด ปราศจากโทษ อันใครๆ อย่าข่มเหงได้ทุกเมื่อ จงเป็นคนมั่งคั่ง มีทรัพย์ใหญ่ มีโภคสมบัติมาก อันคนเป็นอันมากนิยมนับถือ ขอเธอจงรักษาเกียรติยศของบิดามารดาไว้จงทุกเมื่อ จงทำนุบำรุงพี่น้องชายหญิงอันดี ขออานุภาพพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น จงรักษาเธอทุกเมื่อ เทอญ"

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ทรงศึกษาเล่าเรียนในราชสำนัก อันสมควรแก่ขัตติยนารีที่พึงมีในสมัยนั้น พระองค์มีพระสติปัญญาเฉียบแหลม มีพระปฏิภาณไหวพริบเป็นเลิศมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ แม้เมื่อเจริญพระชนม์ขึ้นและได้ดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสี ทรงปกครองเหล่าข้าราชบริพารที่อยู่ใต้การปกครองของพระองค์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะเมื่อครั้งทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงตัดสินพระทัย ปฏิบัติพระราชกิจต่างๆ ได้อย่างสมบูรณ์ และลุล่วงไปด้วยดี

ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงกล่าวไว้ในหนังสือพระราช-ประวัติว่า

"ในปลายรัชกาลที่ ๔ นั้น ยังหาได้มีที่จะศึกษาเล่าเรียนได้ดีเสมอเหมือนอย่างทุกวันนี้ไม่ และพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ซึ่งทรงชำนาญในการอักษร เคยเป็นที่ศึกษาเล่าเรียนของเจ้านายชั้นหลังนั้น ก็สิ้นพระชนม์ไปเสียหมดแล้ว สมเด็จพระบรมราชินีนาถจึงมีโอกาสที่จะทรงศึกษาเล่าเรียนได้น้อยนัก แต่หากว่าทรงมีพระวิริยพระปัญญามากตั้งแต่ประสูติมาเดิมแล้ว และพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงเมตตากรุณา ใช้สอยติดตามเสด็จมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ได้ทรงเห็นทรงฟังพระกระแสรับสั่งและการงานในพระราชสำนักมาก อีกทั้งได้ทรงพระอุตสาหะหมั่นฟังหมั่นถามเล่าเรียน หมั่นเขียนหมั่นตริตรองตามวิสัยบัณฑิตยชาติ จึงได้ทรงทราบสรรพวิชาอันควรจะทราบได้ ถ้าแม้จะไม่ดีกว่าก็เสมอเหมือนผู้ที่มีความรู้และศึกษาเล่าเรียนอย่างดีแล้วได้

ความข้อนี้มีพยานที่จะให้เห็น ปรากฏชัดในลายพระหัตถ์ที่ทรงไว้เป็นอันมาก กับทั้งในราชการบ้านเมืองอันสำคัญที่สุด ซึ่งได้ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ในเวลาซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ย่อมปรากฏชัดเจนแก่คนทั้งปวงทั่วหน้ากันแล้ว ทรงพระปัญญาสามารถที่จะวินิจฉัยราชการได้ทั่วไป แม้ที่สุดในข้อสำคัญๆ ซึ่งเกิดมีความเห็นแตกต่างกันในระหว่างเจ้ากระทรวงทบวงการนั้นๆ ก็ยังทรงพระราชวินิจฉัยได้แต่โดยสำนึกพระองค์ให้เป็นที่พอใจกันได้ทั่วหน้าแล้ว และมิให้เป็นที่เสียประโยชน์ราชการอย่างหนึ่งอย่างใดได้เลย"

เมื่อพระชันษา ๑๕ ปี ทรงดำรงตำแหน่งพระมเหสีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นเดียวกับพระพี่นางทั้ง ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ และสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา (สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี) ทรงรับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่โปรดปรานยิ่งนักถึงกับให้ทรงประทับอยู่ใกล้ๆ บนพระราชมณเฑียร จนได้รับการขนานพระนามว่า "สมเด็จที่บน" มีพระอิสริยยศตามลำดับ ดังนี้

พระนางเธอเสาวภาผ่องศรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑

พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงได้รับการสถาปนาเป็น สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ และทรงมอบการปกครองภายในพระบรมมหาราชวังถวายเป็นสิทธิ์ขาดแก่พระองค์ ต่อมายังถวายพระเกียรติในทางทหาร ทรงเป็น

พันโทผู้บังคับการพิเศษ กองพันที่ ๒ กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพันเอกพิเศษแห่งกรมทหารม้าที่ ๕ นครราชสีมา

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ทรงได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ฝ่ายใน ชั้นที่ ๑ ทุกตระกูล ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ แล้ว ทั้งทรงดำรงตำแหน่งมหาสวามินี แห่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ในฐานันดรศักดิ์คณาธิปตานีของฝ่ายในทั้งปวง[๑] ตำแหน่งนี้มีหน้าที่กำหนดตัวผู้ที่สมควรได้รับพระราชทานตราขึ้นถวายเพื่อพิจารณา ในรัชกาลที่ ๕ ทรงได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นสูงสุดคือ มหาวชิรมงกุฎ ซึ่งได้ถวายแด่พระองค์เป็นปฐมสำหรับสตรี และเป็นการถวายเพื่อเฉลิมพระเกียรติ เมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว นอกจากนี้ยังทรงได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ฝ่ายในชั้นสูงของต่างประเทศอีกหลายประเทศด้วย

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ มีพระราชโอรสและพระราชธิดารวมทั้งสิ้น ๑๔ พระองค์ ดกเสีย ๕ พระองค์ ทรงเจริญพระชันษา ๙ พระองค์ คือ

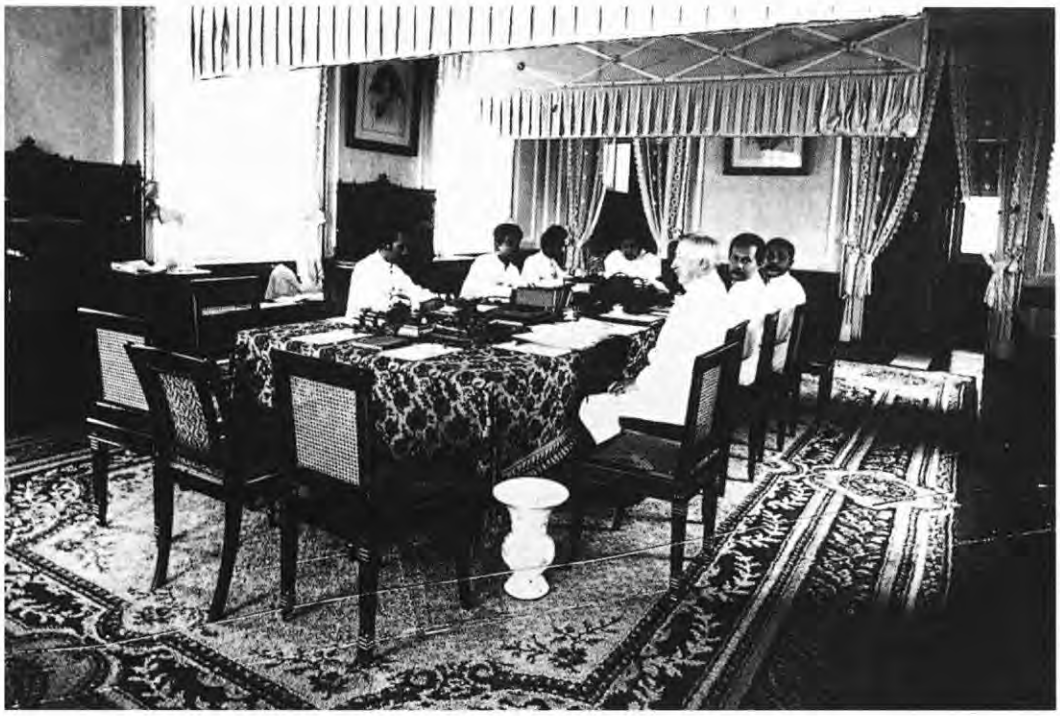
๑. สมเด็จเจ้าฟ้าพาหุรัดมณีมัย กรมพระเทพนารีรัตน์
๒. สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ
๓. สมเด็จเจ้าฟ้าตรีเพ็ชรุดม์ธำรง
๔. สมเด็จเจ้าฟ้าจักรพงศภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
๕. สมเด็จเจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์
๖. สมเด็จเจ้าฟ้าหญิง สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ
๗. สมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา
๘. สมเด็จเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย
๙. สมเด็จเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์

ในจำนวนพระราชโอรสดังกล่าว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ถึง ๒ พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ทรงเพียบพร้อมไปด้วยพระปรีชาสามารถในด้านต่างๆ ทรงมองเห็นการณ์ไกลในการพัฒนาชาติให้เจริญทัดเทียมนานาอารยประเทศ นอกเหนือไปจากพระราชภาระในฐานะอัครมเหสีของพระประมุขของชาติไทยแล้ว พระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ปรากฏแก่สายตาคนทั่วไปนั้นล้วนแล้วแต่ทรงคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองอย่างใหญ่หลวงในหลายๆ ประการ อาทิ ด้านการศึกษา ด้านสาธารณสุขและการอนามัย ด้านสาธารณประโยชน์ ด้านการช่างฝีมือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการบริหารราชการแผ่นดิน ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสทวีปยุโรป สิ่งต่างๆ ดังกล่าวได้ยึดถือปฏิบัติเป็นแบบอย่างต่อมาหลายประการ พระเกียรติคุณอันยิ่งใหญ่ของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ มีดังนี้

---

[๑] ตำแหน่งนี้ยกเลิกหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕

การบริหารราชการแผ่นดิน ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ การดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน อันเป็นตำแหน่งสำคัญยิ่งนั้น ย่อมแสดงให้เห็นถึงการไว้วางพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ดังพระราชดำรัสในที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีมุขมาตย์ และข้าราชการทั้งปวง ในพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระบรมราชินีนาถ เป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร ความตอนหนึ่งว่า

> *"...เราได้สั่งให้พระอัครราชเทวี รักษาราชการในหน้าที่อันสำคัญยิ่งนี้ ด้วยการปฏิบัติอธิษฐานน้ำใจ ให้ตั้งอยู่ในความสัตย์ธรรมอันประเสริฐ ซึ่งเป็นธรรมอันพระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์ทรงปฏิบัติอธิษฐานในพระราชหฤทัย มิให้อคติทั้งหลายสี่ประการมาครอบงำในสันดานได้ ให้มีความกรุณาปรานีและตั้งใจทำนุบำรุงทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน และสมณพราหมณาจารย์ประชาราษฎรทั่วพระราชอาณาจักร และอารีตั้งใจเป็นธรรมต่อชนทั้งหลายอันจะมายังพระนครนี้ และรักษาสัญญาทั้งปวงอันได้ทำไว้แล้ว ดุจเราได้ประพฤติปฏิบัติต่อท่านทั้งหลาย ๒๙ ปีมาแล้ว*
>
> *เราหวังใจว่า ด้วยความสุจริตอันมีอยู่แล้วในสันดานแห่งพระอัครราชเทวี และด้วยความจงรักภักดีที่เธอมีต่อตัวเรา คงจะประพฤติตามที่เราหวังใจและที่ได้แนะนำนี้ทุกประการ"*

ตลอดเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปเป็นเวลายาวนานนั้น เป็นข้อพิสูจน์ให้เห็นชัดแล้วว่า สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจได้อย่างสมบูรณ์ แม้จะเป็นพระราชภาระอันหนักและมิได้เคยทรงปฏิบัติมาก่อนก็ตาม แต่ด้วยพระปรีชาสามารถและ

ความรอบคอบสุขุมคัมภีรภาพ การงานต่างๆ จึงสำเร็จลุล่วงไปด้วยดีปราศจากข้อบกพร่องใดๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสชมเชยมาในพระราชหัตถเลขา ว่า

"หนังสือราชการของแม่เล็กที่เป็นผู้สำเร็จราชการ มีมาเก่งเต็มที"

หม่อมเจ้าสิบพันพารเสนอ โสณกุล ทรงกล่าวไว้ในหนังสือ**เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ** ตอนพระราชประวัติ ว่า

"สมเด็จฯ ก็ต้องทรงสละเวลาและความสุขสำราญส่วนพระองค์ให้แก่ราชการเป็นอันมาก จริงอยู่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งคณะที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการไว้ด้วย (มีสมาชิก ๕ ท่าน) แต่ภาระหนักก็ตกอยู่แก่พระองค์เป็นส่วนมาก ซึ่งภาระทั้งนี้พระองค์มิได้เคยทรงศึกษาหรือฝึกหัดให้ทำมาก่อนเลย นอกจากจะทราบเรื่องอยู่บ้างโดยที่เป็นผู้ไว้วางพระราชหฤทัยใกล้ชิดสนิทสนมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ราชการที่ต้องทรงวินิจฉัยและสั่งก็มีอยู่มาก ไหนยังงานในด้านสังคมอีกเล่า พระองค์เสด็จประทับในที่ประชุมคณะเสนาบดี เสด็จออกให้ผู้มีราชการเฝ้า เสด็จเป็นประธานในพระราชพิธีต่างๆ ซึ่งมีอยู่มากกว่าในปัจจุบันนี้มาก ถึงเทศกาลกฐินก็ต้องเสด็จไปพระราชทานพระกฐินหลวง แม้จนกระทั่งเมื่อเกิดเพลิงไหม้ในพระนครก็ได้เสด็จไปเป็นประธานในการดับเพลิงด้วยทุกๆ วันในเวลาเย็น เสด็จลงสวนศิวาลัย เพื่อร่วมทรงสนทนาเล่นหัวกับพระราชวงศ์และข้าราชการฝ่ายใน บางทีก็สรงน้ำกันในสระ โปรดให้ช่างสตรีเข้าไปฉายรูปในการเสด็จลงเวลาเย็นๆ นี้ส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อให้เป็นที่ประจักษ์ในพระราชหฤทัยว่า ทางนี้มีความสุขสำราญดีอยู่ทั่วกัน ครั้นค่ำลงก็ทรงพระอักษรอยู่จนดึก เพราะนอกจากหนังสือราชการที่ต้องทรงวินิจฉัยโดยลำพังแล้ว ยังมีลายพระราชหัตถ์ส่งไปทูลเกล้าฯ ถวายอยู่แทบจะทุกวัน ในระหว่างที่แทนพระองค์อยู่นี้ ได้ทรงจัดการต่างๆ ขึ้นใหม่ก็มาก เช่น วางระเบียบในพระบรมมหาราชวัง"

พระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติ มีอาทิ การเสด็จออกรับแขกเมืองต่างประเทศ เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน และญี่ปุ่น รวมตลอดทั้งแขกเมืองประเทศราช ซึ่งนำเครื่องราชบรรณการ ต้นไม้เงิน ทอง มาถวาย การออกพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมพิกัดภาษีภายใน ร.ศ. ๑๑๖ พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ การประกาศแก้พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ประกาศพระราชทานนามถนนสุริวงศ์และถนนเตโช ประกาศกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยแบบแผนบังคับบัญชาการเมืองไทรบุรี เมืองปลิศ เมืองสตูล ประกาศตั้งมณฑลกรุงเก่า ร.ศ. ๑๑๖ ประกาศจัดการป้องกันกาฬโรคเพิ่มเติม พระราชพิธีศรีสัจจปานกาล และตั้งรัฐมนตรี พระราชพิธีพืชมงคลและจรดพระนังคัล เป็นต้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จนิวัตสู่พระนครแล้ว สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้พระราชทานเหรียญพระราชินีให้แก่บรรดาผู้ตามเสด็จ แสดงความขอบใจที่ได้ปกปักอภิบาลรักษา และปฏิบัติหน้าที่เรียบร้อยควรแก่การยกย่องสรรเสริญ เป็นเหรียญที่ทำด้วยเงินห้อยแถบสีฟ้า มีอักษรพระนามย่อ ส.ผ. ด้านหนึ่ง อีกด้านหนึ่งมีอักษรบรรทัดบนว่า พระราชทาน บรรทัดล่างว่า ร.ศ. ๑๑๖ เหรียญนี้ใช้ประดับเช่นเดียวกับเหรียญที่ระลึกงานพระราชพิธีต่างๆ ของหลวง

ด้านการศึกษา สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาของชาติโดยเฉพาะในหมู่กุลสตรี ในสมัยก่อนการศึกษาในหมู่กุลสตรียังไม่กว้างขวาง กุลสตรีไม่มีโอกาสที่จะได้รับสิทธิให้ได้ศึกษาเช่นบุรุษเพศ การศึกษามักเน้นในทางวิชาการบ้านการเรือน มารยาทสำหรับกุลสตรี การเย็บปักถักร้อย เป็นต้น สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จัดตั้งโรงเรียนสตรีขึ้นหลายแห่ง ทั้งในกรุงและต่างจังหวัด ได้แก่ โรงเรียนราชินี โรงเรียนเสาวภา กรุงเทพมหานคร โรงเรียนวิเชียรมาตุ โรงเรียนสภาราชินี จังหวัดตรัง โรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา โรงเรียนราชินีบูรณะ จังหวัดนครปฐม โดยเฉพาะอย่างยิ่งโรงเรียนราชินีทรงมีอุปการคุณเป็นพิเศษ ทรงเป็นพระธุระในทุกสิ่งทุกอย่างอย่างใกล้ชิด พระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นเงินเดือนครู ค่าใช้จ่ายของโรงเรียน เพื่อให้เกิดความนิยมแก่คนทั้งหลาย พระองค์ได้ส่งพระราชวงศ์และเด็กหญิงในราชสำนักของพระองค์ให้เข้าเรียน ทรงจัดรางวัลอันมีค่าพระราชทานแก่นักเรียนที่มีความประพฤติและเล่าเรียนดี ผู้ที่เรียนจบหลักสูตรของโรงเรียนทุกคนจะได้รับพระราชทานเข็มกลัดอักษร พระนาม "เสาวภา" ตลอดทั้งครูและเจ้าหน้าที่กระทรวงธรรมการที่เกี่ยวข้องในขณะนั้น ก็ได้รับพระราชทานเข็มกลัดอักษรพระนาม "เสาวภาผ่องศรี" ในที่สุดโรงเรียนนี้มีผู้นิยมเข้าเรียนอย่างแพร่หลาย

จะเห็นได้ว่าโรงเรียนต่างๆ เหล่านี้ได้เป็นแหล่งสรรพวิชาการเพื่อผลิตอนาคตของชาติ เป็นประโยชน์ในการพัฒนาชาติบ้านเมืองมาจนทุกวันนี้

ด้านการสาธารณสุข ในสมัยนั้นการแพทย์สมัยใหม่ยังไม่เป็นที่แพร่หลาย สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ทรงเห็นว่าวิชาแพทย์และผดุงครรภ์มีความจำเป็นแก่ชีวิตและอำนวยคุณประโยชน์อย่างมาก ทรงจัดตั้งโรงเรียนแพทย์ผดุงครรภ์ขึ้นในโรงพยาบาลศิริราช สำหรับเป็นสถานศึกษาวิชาพยาบาลและผดุงครรภ์ของสตรี เริ่มเปิดทำการสอนเมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๙ ทรงริเริ่มและเป็นผู้นำผดุงครรภ์สมัยใหม่ด้วยการเลิกบรรทมเพลิง (อยู่ไฟ) ซึ่งใช้กันมาแต่โบราณ ต่อมาคนชั้นสูงเกิดความนิยมและค่อยๆ เลิกตาม นอกจากนี้ยังทรงประกาศชักชวนให้ประชาชนเห็นความสำคัญของการแพทย์สมัยใหม่ โดยวิธีการเชิญชวนให้หญิงคลอดบุตรด้วยวิธีการแพทย์สมัยใหม่ และเมื่อหญิงคนใดคลอดบุตรในโรงพยาบาล จะพระราชทานเงินทำขวัญ ๔ บาท พร้อมเบาะและผ้าอ้อมแก่ทารก ๑ ชุด

ในการที่ทรงส่งเสริมให้ขยายสถาบันการแพทย์ และการพยาบาลผดุงครรภ์นี้ พระองค์ต้องสละพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นจำนวนมากในการจ่ายเป็นเงินเดือนนายแพทย์ มิชชันนารี รวมทั้งบรรดานักเรียนแพทย์ ผดุงครรภ์ ซึ่งได้รับพระราชทานเงินเดือนเป็นค่าใช้จ่ายอีกด้วย

นอกจากนี้ยังเป็นพระธุระจัดตั้งสภาอุณาโลมแดง เพื่อเป็นศูนย์กลางบรรเทาทุกข์ช่วยเหลือผู้บาดเจ็บเมื่อครั้งเกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ เป็นองค์สภานายิกา ต่อมาสภาอุณาโลมแดงเปลี่ยนชื่อเป็น สภากาชาด โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อบรรเทาทุกข์แก่มนุษยชาติทั่วไปโดยไม่เลือกชั้นวรรณะ เพศ วัย หรือศาสนา สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ทรงดำรงตำแหน่งองค์สภานายิกามาตลอดพระชนมชีพ เป็นเวลาถึง ๒๖ ปี นับได้ว่าทรงเป็นผู้วางรากฐานการแพทย์ผดุงครรภ์สมัยใหม่ และตลอดพระชนมชีพของพระองค์ ทรงอุปถัมภ์บำรุงการแพทย์และการผดุงครรภ์มาตลอด ทรงแผ่พระเมตตาบารมีไปสู่อาณาประชาราษฎร์ทั้งในกรุงและต่างจังหวัดด้วย โปรดให้สร้างโรงพยาบาลขึ้นอีกแห่งหนึ่งที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พระราชทานนามว่า โรงพยาบาลปัญจมาธิราชอุทิศ เพื่อเป็นพระราชกุศลถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ด้านศาสนา นอกจากมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาเยี่ยงพุทธศาสนิกชนโดยทั่วไป ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ในการปฏิสังขรณ์ พระอารามทั้งในกรุงและต่างจังหวัด สร้างเจดียวัตถุ พระพุทธรูป พระธรรมคัมภีร์ สร้างพระวิหารสมเด็จที่วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ทรงปฏิสังขรณ์วัดวัดหนึ่งในอำเภอหัวหิน และสถาปนาเป็นพระอารามหลวง พระราชทานนามว่า วัดอัมพาราม แม้พุทธเจดีย์ นอกพระราชอาณาจักรก็ทรงปฏิสังขรณ์ด้วย นอกจากนี้ยังทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายนิตยภัต ถวายข้าวสารเป็นอาหารบิณฑบาตแก่ภิกษุสามเณรทั้งพระอารามอีกหลายพระอาราม รวมทั้งค่าน้ำประปา กระแสไฟฟ้า และค่าชำระปัดกวาด รักษาพระอารามบางแห่งอีกด้วย

ด้านสาธารณประโยชน์ ทรงสร้างสะพานเสาวนีย์ ซึ่งเป็นสะพานข้ามคลองริมทางรถไฟสายเหนือเชื่อมถนนศรีอยุธยาให้ติดต่อกันตลอด เมื่อคราวเฉลิมพระชนมพรรษา ๔๘ พรรษา พ.ศ. ๒๔๕๔ กรมโยธาธิการได้ออกแบบและสร้างถวายตามพระราชเสาวนีย์ เป็นสะพานคอนกรีตเสริมเหล็กแทนสะพานไม้ที่มีอยู่เดิม ต่อมาโปรดให้สร้างรูปพระนางธรณีบีบมวยผมให้น้ำเป็นอุทกทานให้ประชาชนได้บริโภคน้ำบริสุทธิ์ที่หัวมุมถนนใกล้สะพานผ่านพิภพลีลา[๒] ในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา ๕๔ พรรษา พ.ศ. ๒๔๖๐ นอกจากนี้ยังทรงสร้างบ่อน้ำสาธารณะที่อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เนื่องในคราวเสด็จพระราชดำเนินประทับแรมฤดูร้อน

การช่างฝีมือ การช่างเป็นวิชาการอีกแขนงหนึ่งที่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ทรงสนพระทัย นอกจากมีฝีพระหัตถ์ยอดเยี่ยม และพระปรีชาสามารถในด้านการประดิษฐ์ดอกไม้สดแล้ว ยังทรงอุปถัมภ์ผู้มีฝีมือในด้านต่างๆ เช่น งานเย็บปักถักร้อยทุกชนิด การปักสะดึง กลึงไหม หักทองแล่ง ทองขวาง การประดิษฐ์จัดแต่งดอกไม้สดนานาชนิด การพับจีบ อบ ร่ำ ปรุงเครื่องหอม ดลอดจนการแกะสลักผลไม้ไว้ในราชสำนัก เป็นที่ปรากฏว่าตำหนักที่บนของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ จะได้รับความนิยม

---

[๒]สะพานนี้ได้มีการปรับปรุงโดยขยายและเบี่ยงให้พ้นทางลาดของสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้า เมื่อครั้งสร้างสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้าเชื่อมระหว่างบริเวณท่าช้างวังหน้าและพื้นที่บางส่วนของวัดดุสิดาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ - ๒๕๑๖

ยกย่องว่ามีฝีมือเป็นเยี่ยม นอกจากบรรดาข้าหลวงพนักงานช่างฝีมือที่ทรงชุบเลี้ยงเป็นจำนวนมากแล้ว ยังทรงอุปถัมภ์ช่างฝีมือชาวญวนไว้ด้วย โดยพระราชทานเบี้ยหวัดเงินปีให้ นับได้ว่าทรงทำนุบำรุงงานช่างฝีมือเพื่อให้สืบทอดศิลปวัฒนธรรมด้านนี้ต่อมา

ในตอนปลายรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างทุ่งพญาไท ขึ้นเป็นที่เพาะปลูกอย่างแบบฝรั่ง รวมทั้งเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ดกของฝรั่ง สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ทรงพระสำราญยิ่งกับสถานที่แห่งนี้ ทั้งได้ทรงดำนาด้วยพระองค์เอง ต่อมาพระราชวังพญาไท[๓]นี้ได้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ จนกระทั่งเสด็จสวรรคต นอกจากพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วยังทรงเป็นที่พึ่งของอาณาประชาราษฎร์ ด้วยการเสด็จประพาสตามหัวเมืองและทรงเยี่ยมราษฎร พระราชทานพระราชานุเคราะห์ เช่น การศึกษาเล่าเรียน การบำบัดโรค บำรุงวัดวาอาราม อุปถัมภ์บำรุงภิกษุสามเณร บำรุงถนนหนทาง พระราชทานแจกข้าวสาร ผ้าห่ม ยารักษาโรค แก่ประชาราษฎร์ในท้องถิ่นทุรกันดาร เป็นต้น แม้ข้าราชการในพระองค์ บุตรหลานข้าราชการ ตลอดจนพระราชนัดดาพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงอุปถัมภ์ค้ำจุนให้การศึกษาเล่าเรียนการอยู่ดีกินดี และอื่นๆ ผู้ใดขาดแคลนก็พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ทดรองให้ปัน และกู้ยืมดามปรารถนาเป็นทุนรอน ทรงห่วงใยในทุกข์สุขของทหารอันเป็นรั้วของชาติด้วยการเสด็จประทับทอดพระเนตรการซ้อมรบอยู่เนืองๆ พร้อมทั้งพระราชทานอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค ตลอดจนการส่งแพทย์หลวงรักษาเยียวยาทหารผู้บาดเจ็บอีกด้วย ยังความปลื้มปีติแก่ทหารทุกหมู่เหล่าเป็นอย่างยิ่ง

ในบั้นปลายแห่งพระชนมชีพ ทรงเริ่มมีพระโรคาพาธบ้างเป็นครั้งคราว โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงประสบความวิปโยคอย่างแสนสาหัส ครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ทำให้กำลังพระหทัยอ่อนลง ส่งผลสำคัญแก่พระวรกาย แพทย์ต้องถวายการรักษาอย่างใกล้ชิด และแนะนำให้พระองค์เสด็จประพาส เพื่อให้ทรงสำราญพระราชหฤทัย เสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐาน ประพาสหัวเมืองต่างๆ รวมทั้งเสด็จประพาสต่างประเทศอีกด้วย อย่างไรก็ดามก็มีพระโรคาพาธมารบกวนบ่อยๆ ทั้งมีพระโรคประจำพระองค์ คือ ประชวรด้วยพระวักกะไม่ปรกติ พระบังคนเบามีไข่ขาว พระอาการมีแต่ทรงกับทรุดเป็นเหตุให้พระกำลังลดถอยลง ในระยะหลังถึงกับทรงพระดำเนินโดยลำพังพระองค์ไม่ได้ ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ ประชวรไข้อันเกิดจากพิษในพระอันตะ กำลังพระหทัยทนพิษไข้ไม่ได้ เสด็จสวรรคตที่พระตำหนักพญาไท เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ ตรงกับวันจันทร์ แรมสิบเอ็ดค่ำเดือนสิบ ปีมะแม เอกศก จ.ศ. ๑๒๘๑ และได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง เมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

พระราชจริยาวัตร และพระราชกรณียกิจที่ทรงบำเพ็ญได้ก่อให้เกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองอย่างมาก กิจการหลายสิ่งหลายอย่างเป็นรากฐานแห่งความเจริญก้าวหน้าในปัจจุบัน นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอันยิ่งใหญ่ที่ทรงมีต่อพสกนิกรชาวไทยทั้งในขณะที่พระองค์ทรงดำรงพระชนมชีพ และในปัจจุบันอย่างทั่วหน้ากัน สมดังที่เป็นพระบรมราชินีคู่พระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นสมเด็จพระปิยมหาราชของชาวไทยอย่างแท้จริง

---

[๓]ผู้อยู่ในบริเวณโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า ในปัจจุบัน

บรรณานุกรม

คณะกรรมการจัดพิมพ์หนังสืองานฉลองพระราชสมภพครบร้อยปี. **เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ในรัชกาลที่ ๖ และรัชกาลที่ ๗.** พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖. (พิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานฉลองวันพระราชสมภพ ครบรอบ ๑๐๐ ปี ของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ).

คณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิภาพสตรี. **สตรีไทยใน ๒๐๐๐ ปี.** กรุงเทพฯ : เทพนิมิตการพิมพ์, ๒๕๓๕.

ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์. **บางกอกสมัยเก่า.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น, ๒๕๒๐.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. **พระบรมราชินีกรุงรัตนโกสินทร์.** นครหลวงฯ : สำนักพิมพ์ผดุงศึกษา, ๒๕๑๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. **เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉบับมีพระรูป.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง).

ศิลปากร, กรม. **ราชสกุลวงศ์** (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม). กรุงเทพฯ : บริษัทจันวาณิชย์ จำกัด, ๒๕๒๕. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. บุญรับ พินิจชนคดี).

_____. **เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๒.** [ม.ป.ท.]: ๒๕๑๓. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ นายจิติ สุจริตกุล ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส).

ส. พลายน้อย (สมบัติ พลายน้อย). **พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา.** กรุงเทพฯ : เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๓๐.

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. **เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน.** กรุงเทพฯ : บริษัทวิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, ๒๕๒๗.

เบญจมาส แพทอง

สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เป็นพระมเหสีอีกพระองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงได้รับการยกย่องพระเกียรติอย่างยิ่ง ดังปรากฏในความตอนหนึ่งของคำประกาศสถาปนาพระอิสริยยศในรัชกาลที่ ๗ ว่า *"...พระปรีชาญาณรอบรู้ราชกิจน้อยใหญ่ มีพระอัธยาศัยเป็นสัจธรรมมั่นคงกอปรด้วยพระขันตีคุณ และทรงพระเมตตาอารีแก่ผู้น้อยทั่วไปมิได้เลือกหน้า เป็นที่เคารพนับถืออย่างยิ่งตั้งแต่พระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดไป จนคนทั้งหลายอื่นโดยมาก..."* ดังนั้นจึงสมควรทราบพระราชประวัติของพระองค์ต่อไป

สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ประสูติจากเจ้าคุณจอมมารดาสำลี[๑] เมื่อวันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีระกา ตรีศก จ.ศ. ๑๒๒๓ ตรงกับวันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๔

---

[๑]เจ้าคุณจอมมารดาสำลี เป็นธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) และหม่อมคล้าย เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔ ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคุณในรัชกาลที่ ๕ ถึงแก่กรรมใน พ.ศ. ๒๔๔๓ อายุ ๖๕ ปี

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าถึงพระประสูติกาลของพระราชธิดาไว้ในพระราชหัตถเลขา ที่ทรงมีถึงพระยาศรีพิพัฒน์ และนายสรรพวิไชย คณะราชทูตไทยซึ่งเดินทางไปราชการ ณ ประเทศฝรั่งเศส พระราชหัตถเลขาลงวันอังคาร ขึ้น ๑๒ คำ เดือน ๗ ปีระกา จุลศักราช ๑๒๒๓ ว่า

"...สำลีคลอดบุตรหญิง ณ วันศุกร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๗ เวลาเที่ยงแล้ว แต่แรกออกมาไม่ร้องไม่ลืมตา ต้องแก้ไขกันอยู่นานจึงได้อาบน้ำ แล้วไม่กินนมไป ๑๒ ชั่วโมง แต่บัดนี้เป็นปกติแล้ว หญิงนั้นข้าพเจ้าให้ชื่อสุขุมาลมารศรี สำลีกับบุตรหญิงทั้งสอง บัดนี้ก็อยู่ดีเป็นปกติ เมื่อคลอดและทำขวัญนั้น พระยาวรพงศ์พิพัฒน์มาดูแลจัดการ"

อีกฉบับหนึ่ง ทรงเมื่อวันศุกร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๘ บอกข่าวเกี่ยวกับพระราชธิดาอีกครั้งว่า

"...บุตรหญิงของข้าพเจ้าที่เป็นหลานของท่านทั้งสอง คือ บุษบงเบิกบาน และสุขุมาลมารศรี กับทั้งมารดาสำลี อยู่ดีกินดีเป็นสุขสบายอยู่ ไม่ได้ป่วยเป็นไข้อะไร..."

พระนามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแก่พระราชธิดานั้น เข้าใจว่าทรงพิจารณาจากลักษณะเมื่อประสูติไม่ร้องดังเด็กอื่นๆ จึงพระราชทานพระนามอันเป็นมงคลถึงความสุขุม คือ การคิดพิจารณาก่อนกระทำการใดๆ ซึ่งตรงกับพระอุปนิสัยในกาลต่อมา ดังนี้

"สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ขอตั้งนามบุตรหญิงที่เกิดจากสำลี ประสูติวัน ๖ $\frac{1}{+}$ ๗ ค่ำ ปีระกา ตรีศกนั้นว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสุขุมาลมารศรี วรรคบริวารเป็นอาทิ และอันตอักษร จงเจริญอายุ วรรณ สุข พลปฏิภาณ สรรพศฤงคารสมบัติพัสตุบริบูรณ์ทุกประการเทอญ

ดั้งนามไว้ ณ วัน ๒ $\frac{3}{+}$ ๘ ค่ำ ปีระกา ตรีศก เป็นวันที่ ๓๖๘๐ ในรัชกาลปัจจุบันนี้"

นอกจากนี้มีคาถาพระราชทานนามเป็นภาษาบาลี มีคำแปลดังนี้

"ธิดาของเราผู้บังเกิดแต่สำลีนี้ จงปรากฏโดยนามว่า สุขุมาลมารศรี จงทรงนามนั้นไว้มีสุขเสมอ อนึ่ง จงมั่งคั่งมีทรัพย์มาก มีบริวาร งดงาม ไม่มีโรค ไม่ลำบาก เจริญโดยลำดับ จงได้ซึ่งที่พึ่งอันบริบูรณ์ด้วยกำลังเป็นที่ต้องใจ"

สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี มีพระประยูรญาติร่วมพระชนนี ดังนี้

๑. พระองค์เจ้าหญิงเขียว
๒. พระองค์เจ้าหญิงบุษบงเบิกบาน
๓. สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี
๔. พระองค์เจ้าหญิงนภาพรประภา (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฏกุลินี)

การศึกษาขณะทรงพระเยาว์นั้น สันนิษฐานว่าได้ทรงศึกษาเช่นเดียวกับเจ้านายฝ่ายในสมัยนั้น คือ ศึกษาทั้งด้านอักขรวิธี และวิชาความรู้ขั้นต้น จากตำหนักของเจ้านายฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง ส่วนการเรียนภาษาชั้นสูง หรือภาษามคธนั้น อาจเรียนในสำนักเดิมหรืออาจเรียนกับอาลักษณ์และ

ราชบัณฑิต นอกจากนี้ก็ทรงศึกษาวิชาการอันสมควรแก่กุลสตรี เช่น ศาสนา วรรณคดี ขนบธรรมเนียมประเพณี หัตถกรรม และคหกรรมต่างๆ ส่วนอื่นเหนือจากนี้คงจะทรงศึกษาด้วยพระองค์เองจากหนังสือตำราเพิ่มเติม แล้วแต่พระอัธยาศัยว่าจะโปรดทางใด ปรากฏว่า สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรีทรงสนพระทัยด้านวรรณคดี การประพันธ์ โบราณคดี และราชประเพณี อย่างยิ่ง ประกอบกับในกาลต่อมาได้ทรงรับราชการเป็นราชเลขาธิการฝ่ายในในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นโอกาสให้ได้ทรงใกล้ชิดกับภาษาและหนังสืออยู่เสมอ จึงทรงเชี่ยวชาญด้านการประพันธ์มาก ปรากฏว่า ทรงพระนิพนธ์คำประพันธ์ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองหลายชิ้น แต่เป็นบทสั้นๆ ซึ่งทรงพระนิพนธ์เล่นบ้าง ทรงแต่งทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบ้าง หรือประทานแก่ผู้ที่ทรงชอบพระอัธยาศัย ฝีพระหัตถ์ด้านร้อยกรองนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ในคำนำหนังสือ **สุขุมาลนิพนธ์** ว่า

> *"...ได้รับความนิยมยอมทั่วกันหมดว่า พระองค์ทรงเชี่ยวชาญวรรณคดี และเป็นกวีแต่งดีสู้ผู้ชายได้*
>
> *ในส่วนสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ นั้น แต่เดิมนอกจากผู้ที่อยู่ใกล้ชิดก็มิใครมีใครทราบว่าทรงสามารถในวรรณคดีดังกล่าวมา จนเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสชวนสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณให้แต่งสุภาษิตคนละบทสำหรับรวมเข้าเป็น "หนังสือวชิรญาณสุภาษิต" พิมพ์พระราชทานแจกเป็นที่ระลึกในงานฉลองหอพระสมุดวชิรญาณ ในปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ ทรงพระนิพนธ์สุภาษิตเป็นโคลงตั้น ๒ บทส่งมาลงพิมพ์ พอปรากฏก็มีเสียงสรรเสริญแลยอมทั่วกันหมดในทันทีว่า ทรงสามารถแต่งสู้กวีผู้ชายได้ แลโคลงตั้น ๒ บทนี้ก็มีผู้ชอบจนจำกันได้มาก..."*[๒]

งานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กราบทูลแนะนำจอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งเป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระนางเจ้าฯ ให้ทรงรวบรวมจัดพิมพ์ขึ้น และได้พิมพ์แจกครั้งแรกเป็นที่ระลึกเนื่องในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวาร พระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี วันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ให้ชื่อว่า **สุขุมาลนิพนธ์** บทพระนิพนธ์เหล่านี้นอกจากจะแสดงถึงพระปรีชาสามารถแล้ว ยังแสดงให้เห็นพระอุปนิสัยขององค์ผู้ประพันธ์ด้วย กล่าวคือ ทรงใฝ่การศึกษาหาความรู้ ซื่อสัตย์ อดทน มั่นคงอยู่ในความยุติธรรม ไม่ถือพระองค์ มีพระวิริยะอุตสาหะและประหยัด

พระราชอิสริยยศสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เมื่อแรกรับราชการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ประมาณ พ.ศ. ๒๔๑๙) ยังคงเรียกเป็นทางการว่า พระองค์เจ้าสุขุมาล

---

[๒] สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี, **สุขุมาลนิพนธ์** (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๐), หน้า ๕ - ๖.

มารศรี แม้เมื่อประสูติสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ และพระราชธิดาองค์แรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ นั้นก็ยังไม่มีการเปลี่ยนแปลง แต่ทรงได้รับพระราชทานเครื่องยศซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้จัดสร้างขึ้นใหม่ด้วยทองคำที่พระคลังข้างที่จัดซื้อ ได้แก่ พานพระศรีทองคำลายบัวลงยาราชาวดี ๑ เครื่องผอบลงยาราชาวดี ปริกประดับเพชร ๓ จอกหมากลงยาราชาวดี ๒ มีดพับด้ามลงยาราชาวดี ๑ ซองพลูลงยาราชาวดี ๑ ตลับขี้ผึ้งเป็นลูกลิ้นจี่ฝังทับทิม มีสายสร้อยห้อยไม้ควักหูเป็นต้น ประดับเพชรบ้างเล็กน้อย ๑ พานรองและหีบหมากลงยาฝังเพชร ทับทิม มรกต ด้านบนเป็นรูปสระบัว ๑ ตลับเครื่องในฝังมรกตมงคลเพชรสามใบเถา ๑ ขันครอบลงยาราชาวดีสำรับ ๑ ขันสรงพระพักตร์ทองคำลงยาราชาวดีพร้อมพานรอง ๑ กาน้ำร้อนหูหิ้วมีถาดรองทำด้วยทองคำลงยาราชาวดีสำรับ ๑ บ้วนพระโอษฐ์ทองคำลงยาราชาวดี ๑ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๗ ตำลึง

พ.ศ. ๒๔๒๓ เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สวรรคตลงด้วยอุบัติเหตุเรือพระประเทียบล่ม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาพระราชอิสริยยศพระมเหสีอีก ๓ พระองค์ขึ้น ดังนี้ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา เป็น สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระองค์เจ้าครีพัชรินทร์และพระองค์เจ้าสุขุมาลมารศรี เป็น พระนางเธอ ทรงได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มเป็นเดือนละ ๑๐ ตำลึง หลังจากประสูติพระราชโอรสคือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ ในวันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๔ แล้ว ทรงได้รับสถาปนาเป็น พระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ และในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ทรงได้รับการเฉลิมพระราชอิสริยยศเป็น สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ใน พ.ศ. ๒๔๗๗ ซึ่งเป็นการสถาปนาหลังสิ้นพระชนม์แล้ว

สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี มีพระราชโอรสและพระราชธิดารวม ๒ พระองค์ และเนื่องจากสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงมีฐานะเป็นพระราชธิดาหรือลูกหลวงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้น พระราชโอรสพระราชธิดาของพระองค์จึงดำรงเป็นเจ้าฟ้าตั้งแต่ประสูติ คือ ดำรงพระยศเท่ากับเจ้าฟ้าที่มีพระราชชนนีเป็นเจ้าฟ้า ซึ่งในรัชกาลที่ ๕ นิยมเรียกเจ้าฟ้าชั้นนี้ว่า “ทูลกระหม่อม” คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาณี ต่อมาได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์

๒. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ ในรัชกาลที่ ๗ ได้รับสถาปนาเป็นจอมพล สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงเป็นต้นราชสกุล บริพัตร

การอบรมพระราชโอรสพระราชธิดาของสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี อาจเรียกได้ว่าทรงเข้มงวดกวดขันด้านความประพฤติและอุปนิสัยเป็นพิเศษ เนื่องจากมีความสำนึกในส่วนพระองค์อยู่ลึกๆ ว่าทรงเป็นเชื้อสายสกุลบุนนาค (ทางเจ้าคุณจอมมารดาสำลี) หรือเรียกเป็นสามัญในขณะนั้นว่า “พวกฟากข้างโน้น” ซึ่งบรรพบุรุษบางท่านอาจกระทำสิ่งใดเป็นที่ขัดเคืองใต้เบื้องพระยุคลบาท

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะให้พระราชโอรสพระราชธิดาเป็นที่พอใจเป็นที่ยกย่องของคนทั่วไป จึงทรงอบรมให้มีความจงรักภักดีในสมเด็จพระชนกนาถ มีพระวิริยะอุตสาหะในการศึกษาและกิจการทั้งปวง เคารพผู้มีอาวุโส ถ่อมพระองค์ ผูกมิตรกับเจ้านายตลอดจนข้าราชการทั่วไปทุกระดับ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ตั้งอยู่ในความซื่อสัตย์สุจริต ยุติธรรม ละเว้นจากอบายมุข และมัธยัสถ์ พระโอวาทของพระองค์ปรากฏอยู่ในลายพระหัตถ์ที่ทรงมีถึงจอมพล สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระราชโอรส ขณะที่เสด็จไปทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษและเยอรมนี ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๗ - ๒๔๔๖ และลายพระหัตถ์อื่นๆ ในกาลต่อมา ซึ่งการอบรมของพระองค์นับว่าสัมฤทธิผลอย่างดียิ่ง เพราะทั้งพระราชโอรสพระราชธิดาล้วนปฏิบัติพระองค์ได้ตามพระราชประสงค์ เป็นที่รักใคร่ไว้วางพระราชหฤทัยของสมเด็จพระชนกนาถ เป็นที่เคารพยกย่องของพระประยูรญาติ พระราชวงศ์ และข้าราชการทั้งปวง ทรงประสบความสำเร็จในหน้าที่ราชการ โดยเฉพาะจอมพล สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระราชโอรสนั้น ได้ทรงเป็นกำลังสำคัญในการบริหารราชการในกระทรวงทหารเรือ กระทรวงกลาโหม และกระทรวงมหาดไทย ในช่วงรัชกาลที่ ๕ - ๗

ด้านความใกล้ชิดในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ปรากฏว่าสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เป็นพระอัครมเหสีพระองค์หนึ่งที่โปรดให้ประทับ และรับราชการใกล้ชิดพระองค์เสมอ คือ โปรดให้ทำหน้าที่เป็นราชเลขานุการฝ่ายใน ได้รับพระราชทานเงินเดือนในตำแหน่งนี้เป็นพิเศษ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองก็โดยเสด็จด้วยเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ เมื่อทรงสร้างพระราชวังที่สวนดุสิต ได้โปรดให้แบ่งที่ดินพระราชทานแด่พระอัครมเหสี เจ้าจอมมารดา และพระเจ้าลูกเธอเป็นส่วนๆ เรียกว่าสวน มีคลอง ประตู ถนน เรียกชื่อตามเครื่องลายครามที่นิยมเล่นกันขณะนั้น ส่วนของสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ เรียกว่า "สวนนกไม้" เมื่อแรกสร้างพระราชวังดุสิต ขณะยังไม่ได้สร้างพระที่นั่งวิมานเมฆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างพลับพลาเป็นที่ประทับแรม ได้เสด็จไปประทับบ่อยครั้ง สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี และพระราชธิดาก็ตามเสด็จ และได้ประทับบนพลับพลาซึ่งเป็นที่ประทับส่วนพระองค์นั้นด้วย เมื่อสร้างพระที่นั่งวิมานเมฆเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๔๔ แล้ว โปรดเกล้าฯ ให้จัดชั้นที่ ๒ ของพระที่นั่งส่วนที่เป็นแปดเหลี่ยมเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี และพระราชธิดา

พ.ศ. ๒๔๔๙ พระที่นั่งอัมพรสถานที่ประทับแห่งใหม่สร้างเสร็จ สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี และพระราชธิดาได้ประทับที่พระที่นั่งอุดร และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนักในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวีก็ทรงเฝ้าอย่างใกล้ชิด เนื่องจากต้องจัดเครื่องเสวยถวาย และได้เสด็จขึ้นถวายการพยาบาลประจำตั้งแต่วันพฤหัสบดีที่ ๒๐ ตุลาคม จนถึงวันอาทิตย์ที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ซึ่งเป็นวันสวรรคต ขณะที่ถวายการพยาบาลตลอด ๔ วันนั้นไม่ได้พักบรรทมเลย

สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงพระปรีชาสามารถหลายด้าน นอกจากการประพันธ์ที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น ยังทรงพระปรีชาด้านอาหารและงานประณีตศิลป์ต่างๆ ทั้งทรงฝึกหัดให้

พระราชธิดา เจ้านาย หรือบุคคลในปกครองในพระตำหนักเชี่ยวชาญทางด้านนี้ด้วย ปรากฏว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดงานเลี้ยงขึ้นในพระราชวังครั้งใด สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี มักทรงได้รับเกณฑ์เรื่องเครื่องคาวหวานเสมอ หรือเมื่อต้องพระราชประสงค์สิ่งใดเป็นพิเศษ สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี มักทรงรับหน้าที่จัดหาเครื่องเสวยเสมอ ส่วนเรื่องการฝีมือและการจัดดอกไม้นั้น เป็นงานที่ทรงเป็นประจำ ซึ่งพระปรีชาสามารถต่างๆ นี้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ พระราชธิดาทรงได้รับถ่ายทอดมา และเป็นที่กล่าวขวัญกันว่า นอกจากทรงพระสิริโฉมงดงามแล้ว ยังทรงฉลาดหลักแหลมทันสมัย มีฝีมือทั้งด้านการประกอบอาหาร การฝีมือและการถ่ายรูป อีกสิ่งหนึ่งที่สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี โปรดคือโคเกต์ ซึ่งเป็นกีฬาที่เจ้านายในรัชกาลที่ ๕ นิยมกันอย่างยิ่ง ปรากฏว่าเป็นกีฬาที่มักจะทรงเสมอ เช่น ขณะประทับ ณ พระราชวังบางปะอิน แม้เมื่อย้ายไปประทับที่วังบางขุนพรหมกับพระราชโอรสแล้ว ก็ได้จัดสร้างสนามโครเกต์ไว้ มีพระบรมวงศานุวงศ์ หรือพระญาติสนิท เสด็จมาทรงเล่นด้วยเนืองๆ

หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ยังคงประทับอยู่ในพระราชวังดุสิตกับพระราชธิดาระยะหนึ่ง ต่อมาเมื่อประชวร จึงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกไปประทับรักษาพระองค์ ณ วังบางขุนพรหมของพระราชโอรส[๓] ประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๖ จึงสร้างพระตำหนักขึ้นอีกหลังหนึ่งในบริเวณวังบางขุนพรหม อยู่ด้านหลังตำหนักใหญ่ มีสะพานชั้นบนเชื่อมถึงกัน และเสด็จประทับประจำตั้งแต่นั้นมา เรียกกันว่า “ตำหนักสมเด็จ” ต่อมาสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตออกมาประทับด้วยกัน เมื่อประทับ ณ วังบางขุนพรหมเป็นการถาวรแล้ว ภายหลังได้ทรงคืนพระตำหนักในพระบรมมหาราชวัง พระญาติและผู้ดูแลพระตำหนักต่างก็ย้ายเข้ามาอยู่ที่วังบางขุนพรหมทั้งหมด

เมื่อประทับ ณ วังบางขุนพรหม ได้ทรงอบรมดูแลพระนัดดา คือ พระโอรสพระธิดาของจอมพล สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตอย่างใกล้ชิด และทรงอุปถัมภ์เจ้านายน้อยๆ จากวังอื่นๆ หลายพระองค์ เช่น หม่อมเจ้ามารยาตรกัญญา ดิศกุล หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล หม่อมเจ้าผจงรจิต กฤดากร และ หม่อมเจ้าสรรพางค์พิมล วรวรรณ เป็นต้น ทรงเลือกสรรค์จ้างครูมาสอนหนังสือที่วัง ตั้งแต่ภาษาไทยจนถึงภาษาอังกฤษและฝรั่งเศส โดยใช้ห้องโถงที่พระตำหนักเป็นที่เรียน ทรงควบคุมการศึกษาเล่าเรียนด้วยพระองค์เองอย่างใกล้ชิด การศึกษาในวังบางขุนพรหมเป็นที่เลื่องลือในสมัยนั้นมาก ผู้ที่คุ้นเคยจึงเรียกล้อเลียนกันว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอร์ซิตี้” และเป็นเหตุหนึ่งให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเรียกบรรดาพระธิดาในจอมพล สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตว่า “พวกยูนิเวอร์ซิตี้” หรือ “ยูนิเวอร์ซิตี้”

---

[๓]วังบางขุนพรหม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซื้อที่ดินริมแม่น้ำเจ้าพระยา ที่บางขุนพรหม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ พระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เพื่อเป็นที่สร้างวังประทับหลังจากสำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศ เริ่มก่อสร้างประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๔ เข้าประทับใน พ.ศ. ๒๔๔๖

พ.ศ. ๒๔๖๔ สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เจริญพระชนมพรรษาครบ ๖๐ พรรษา จอมพล สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงจัดงานฉลองพระชนมายุถวาย ที่วังบางขุนพรหม ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเสวย พระกระยาหารค่ำพร้อมด้วยพระนางเธอลักษมีลาวัณ และได้พระราชทานหีบหมากทอง ขอบลงยา มีอักษร พระปรมาภิไธยย่อ วปร. ฝังเพชรภายใต้พระมหามงกุฎ และมีลายพระหัตถ์ลงยาสีน้ำเงินเป็นข้อความว่า

"ถวายเสด็จป้าสุขุมาล ในการฉลองพระชนมายุ ๖๐ ทัศ
ในวันที่ ๑๐ พฤษภาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๔
วชิราวุธ ป.ร."

พ.ศ. ๒๔๖๕ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ สิ้นพระชนม์ สมเด็จ พระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ทรงเศร้าเสียพระทัยมาก เพราะมีพระราชธิดาเพียงพระองค์ เดียว เคยอยู่ใกล้ชิดกันตลอดเวลา ดังนั้น เมื่อเสร็จงานพระราชทานเพลิงพระศพแล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฏกุลินี พระขนิษฐภคินี จึงทรงย้ายจากพระตำหนักในสวนสุนันทา มาประทับที่ พระตำหนักในวังบางขุนพรหมด้วยเพื่อให้ทรงคลายความคิดถึงพระราชธิดา อย่างไรก็ตาม การประทับ ณ วังบางขุนพรหมก็มิได้ทรงเงียบเหงามากนัก เนื่องจากน้ำพระทัยเมตตาเอื้ออารีแก่พระญาติและบุคคลทั่วไป สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี จึงยังเป็นที่เคารพรักนับถือของพระบรมวงศานุวงศ์ และคนทั่วไป มีผู้มาเฝ้าเยี่ยมเยียนอยู่เสมอ เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา อัยยิกาเจ้า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าแขไขตวง พระเจ้า บรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอาง พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏมหาราชปดิวรัดา และ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนอู่ทองเขตขัดติยนารี เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จ พระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ก็ทรงเคารพและสนิทสนมกับสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี อย่างยิ่ง ได้เสด็จพระราชดำเนินมาถวายน้ำสงกรานต์แด่สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาล มารศรีฯ ทุกปี และเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเฉลิมพระเกียรติเป็น สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ดังกล่าวมาแล้ว

พ.ศ. ๒๔๖๙ สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ประชวรด้วยพระโรควัณโรคที่ พระปับผาสะ เมื่อมีพระอาการมาก จอมพล สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต โปรดให้ย้าย พระแท่นบรรทมจากพระตำหนักสมเด็จ มาไว้ที่ห้องเสวยส่วนพระองค์บนชั้น ๒ ของพระตำหนักใหญ่ วังบางขุนพรหม เพื่อที่จะได้ทรงพยาบาลพระราชชนนีอย่างใกล้ชิด ดังนั้นจึงประทับอยู่ที่นี่ จนกระทั่ง สิ้นพระชนม์ในวันที่ ๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ มีพระชนมพรรษา ๖๖ พรรษา นับเป็นเจ้านายในพระบรม ราชจักรีวงศ์อีกพระองค์หนึ่งที่มีพระชนมพรรษายืน ระหว่างที่กำลังประชวรหนักนั้น พระบาทสมเด็จ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ได้เสด็จมาทรงเยี่ยมพระอาการ หลายครั้งและโปรดเกล้าฯ ให้มหาดเล็กหลวงผลัดเวรกันมาประจำที่วังบางขุนพรหม คอยเชิญพระอาการ ครั้นเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว โปรดให้อัญเชิญพระโกศพระศพจากวังบางขุนพรหม โดยเรือพระที่นั่งอเนกชาติ

ภุชงค์ มีขบวนเรือนำเรือตาม อัญเชิญพระโกศขึ้นที่ท่าราชวรดิฐ นำขึ้นประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิดมหาปราสาท และโปรดให้ไว้ทุกข์เป็นพิเศษมีกำหนด ๑๐๐ วัน บำเพ็ญพระราชกุศลพระศพทุก ๗ วัน จนถึงงานออกพระเมรุ และเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงพระศพ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

สิ่งที่สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์ของสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี มีดังนี้

๑. พระสาทิสลักษณ์สีน้ำมัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ช่างเขียนขึ้นในขณะที่ยังดำรงพระอิสริยยศ พระนางเธอสุขุมาลมารศรี ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ที่ผนังห้องโถงมุขกระสันด้านตะวันตก ชั้นกลาง ของพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

๒. ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ได้สร้างอาคารเรียนหลังหนึ่งที่วัดพิชัยญาติการาม ซึ่งเป็นวัดของบรรพบุรุษ ด้วยเงิน ๑๒๕ ชั่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อว่า “สุขุมาลัย” เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดเมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ พระราชโอรสพระราชธิดาและพระญาติจัดหาวัสดุอุปกรณ์การเรียนการสอนและเครื่องใช้ในอาคาร

๓. สุสานในวัดราชบพิธ ในบริเวณสุสานหลวงทางทิศตะวันตกของวัดราชบพิธ มีอาคารประดิษฐานพระสรีรางคารของสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี และพระประยูรญาติในราชสกุลบริพัตร มีชื่อจารึกไว้ที่อาคารว่า “สุขุมาลนฤมิต” ลักษณะเป็นอาคารทรงไทยก่ออิฐถือปูนขนาดย่อมแบบตรีมุข มีส่วนยอดเป็นเจดีย์ทรงกลมสีทอง

๔. ตึก “สุขุมาลมารศรี” อยู่ในบริเวณโรงพยาบาลสระบุรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง กรมหลวงทิพยรัตกิริฏกุลินี ผู้เป็นพระขนิษฐภคินี ประทานเงิน ๕ ล้านบาท ให้สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

บรรณานุกรม

จงจิตรถนอม ติศกุล, ม.จ. **พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงอดิศัยสุริยาภา.** พระนคร : บริษัทคณะช่างจำกัด, ๒๕๐๖. (งานพระราชทานเพลิงพระศพ ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๗ มีนาคม ๒๕๐๖).

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๓.** พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๐๖.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. **พระเกียรติประวัติ จอมพล สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต.** พระนคร : โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, ๒๕๐๗.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **เจ้านายพระชันษายืนในพระราชวงศ์จักรี.** กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊พ จำกัด ๒๕๓๐. (พิมพ์เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๓๐).

ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระธิดา สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ในคราวเสด็จประพาสเกาะชวา เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๗๒.** [ม.ป.ท.] : ๒๔๙๒.

ประสงค์สม บริพัตร, ม.จ. **บันทึกความทรงจำบางเรื่องของหม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม บริพัตร ในสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต.** พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๙. (พิมพ์ในงานเมรุ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๙).

ภาณุพันธุวงศ์วรเดช, จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยา. **ราชินิกูลรัชกาลที่ ๕.** ธนบุรี : โรงพิมพ์บรรหาร ๒๕๑๐. (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา พิมพ์เนื่องในวันพระชนมายุครบ ๕ รอบ ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๑๐).

ลาวัณย์ โชตามระ. **พระมเหสีเทวี.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๒.

ศิลปากร, กรม. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๑๑.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๘. (งานพระราชทานเพลิงศพหม่อมอ่อน รพีพัฒน์ ณ วัดประทุมวนาราม วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๘).

ฉวีงาม มาเจริญ

พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา

เป็นที่ประจักษ์ว่าในรัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ บ้านเมืองมีความเปลี่ยนแปลงเจริญรุดหน้าในทุกด้านซึ่งมีผลเป็นความมั่นคงและเป็นพื้นฐานในการพัฒนาประเทศสืบมาจนทุกวันนี้

และก็เป็นที่ยอมรับกันว่าพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่ทั้งปวงซึ่งสำเร็จลุล่วงด้วยดีนั้นก็เพราะพระอัจฉริยภาพและพระปรีชาญาณอันลึกซึ้งในการดำเนินวิเทโศบายด้วยประการต่างๆ และที่สำคัญทรงมีผู้ช่วยอย่างที่ภาษาชาวบ้านเรียกว่า แขน ขา ซึ่งได้แก่ พระเจ้าน้องยาเธอ พระราชโอรส พระบรมวงศานุวงศ์ และแม้แต่ “ฝ่ายใน” อันได้แก่ พระอัครมเหสี พระมเหสี พระอัครชายา เจ้าจอม พระราชธิดา และเหล่าข้าราชบริพารทั้งปวง ที่พร้อมใจกันทำราชการสนองพระเดชพระคุณอย่างเต็มความสามารถ ทำให้แผ่นดินแห่งพระพุทธเจ้าหลวงเป็นช่วงระยะเวลาที่พสกนิกรอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงอยู่เย็นเป็นสุขตลอดทั่วทั้งขอบขัณฑสีมา

เมื่อกล่าวถึง “ฝ่ายใน” อันมีความหมายรวมตั้งแต่ พระอัครมเหสี พระมเหสี พระอัครชายา เจ้าจอม พระราชธิดา จนถึงข้าราชสำนักผู้ปฏิบัติราชการในเขตพระราชฐานชั้นในซึ่งปฏิบัติกิจถวายในส่วนพระองค์ ให้ทรงพระเกษมสำราญและรับผิดชอบดูแลการทั้งปวงให้เป็นไปตามโบราณราชประเพณีตามที่มีกำหนดไว้ในกฎมณเฑียรบาลนั้น ราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นราชสำนักที่มีเหตุการณ์เรื่องราวน่าสนใจ น่าศึกษา ดังที่มีผู้นำมาเขียน นำมาเล่ากันไว้เป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์อีกด้านหนึ่งของรัชกาลนี้ และแน่นอนว่าเรื่องราวที่กล่าวขานกันสืบมานี้ย่อมมีเรื่องราวอันเกี่ยวเนื่องถึงพระคุณลักษณะและพระจริยวัตรในพระอัครชายาพระองค์หนึ่งซึ่งได้รับพระมหากรุณาธิคุณปกเกล้าปกกระหม่อมให้รับราชการสนองพระเดชพระคุณ ทรงได้รับการยกย่องทั้งในความดีความชอบและในพระบรมราชสัมพันธ์อันสนิทตราบจนสิ้นรัชกาล พระอัครชายาพระองค์นี้ได้รับพระราชทานอิสริยยศสูงสุด ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา

พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา ทรงมีฐานันดรศักดิ์เมื่อแรกประสูติว่า หม่อมเจ้าสาย เป็นพระธิดาในพระองค์เจ้าลดาวัลย์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี และหม่อมจีนเป็นพระมารดา (หม่อมจีนนี้ต่อมาได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นเจ้าจอมมารดาจีนด้วยมีหลานดำรงพระ-อิสริยยศพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า) ประสูติเมื่อวันศุกร์ที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๖ เป็นพระธิดาองค์เล็กมีพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดาอีก ๒ พระองค์ คือ หม่อมเจ้าบัว และหม่อมเจ้าปิ่ว ซึ่ง ๓ พระองค์นี้ ผู้ที่คุ้นเคย ออกพระนามเรียกว่า ท่านองค์ใหญ่ ท่านองค์กลาง และท่านองค์เล็ก ตามลำดับ

พระวิมาดาเธอฯ และพระเชษฐภคินีทั้ง ๒ พระองค์นี้ พระบิดาได้นำถวายตัวให้เป็นข้าในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังมิได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ด้วยเหตุนี้ เมื่อพระบิดาสิ้นพระชนม์จึงต้องเข้ามาอยู่ในวังหลวง และได้อยู่ในพระอุปถัมภ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสุดารัตนราชประยูร (ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร)

จนกระทั่งได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้รับราชการสนองพระเดชพระคุณสถาปนาขึ้นเป็นพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าสาย ส่วนพระเชษฐภคินีอีก ๒ พระองค์ ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าอุบลรัตนนารีนาค และพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าเสาวภาคนารีรัตน์ และในปี พ.ศ. ๒๔๓๐ พระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าเสาวภาคนารีรัตน์สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชดำริถึงพระจริยวัตรที่ทรงรับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ประพฤติพระองค์โดยความเรียบร้อยดราบจนสิ้นพระชนม์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเป็นพระองค์เจ้ามีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนารีรัตน์ ส่วนพระวิมาดาเธอฯ นั้น ในปีต่อมาคือใน พ.ศ. ๒๔๓๑ ก็ได้รับพระกรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ สถาปนาให้ดำรงพระอิสริยยศสูงขึ้นเช่นกัน ดังปรากฏความในคำประกาศ ดังนี้

> *"ศุภมัศดุ พระพุทธสาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๓๑ พรรษาปัตยุบันกาล มุสิกสังวัจฉรพิสาขมาส กาฬปักษ์ทศมีดิถี โสรวาร ปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าสาย ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาช้านาน โดยความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีเปนอันมาก มิได้มีระแวงผิดให้เปนที่ขุ่นเคืองพระราชหฤไทย แลเสื่อมเสียพระเกียรติยศแต่สักครั้งหนึ่งเลย ได้ดำรงพระยศเปนพระอรรคชายา มีพระเจ้าลูกเธอหลายพระองค์ ก็มิได้มีความกำเริบวุ่นวายด้วยยศศักดิ์ ประพฤติพระองค์เปนสุภาพเรียบร้อย เหมือนพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนารีรัตน์ ซึ่งสิ้นพระชนม์ไปแล้วนั้น เพราะเหตุทั้งปวงอันได้กล่าวไว้ในคำประกาศเลื่อนพระนามพระอรรคชายาพระองค์ก่อนก็เหมือนกับพระอรรคชายาพระองค์นี้ จึงเปนการสมควรที่จะทรงยกย่องพระเกียรติยศไว้ให้ตั้งอยู่ในตำแหน่งอันสูงศักดิ์ตามที่สมควรนั้นฯ จึงมีพระบรมราชโองการมา ณ พระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้สฐาปนาพระอรรคชายาเธอ หม่อมเจ้าสายขึ้นเปนพระองค์เจ้า มีพระนามตามจาฤกในพระสุพรรณบัตรว่า พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ให้ทรงศักดินา ๒๐๐๐๐ ตามตำแหน่งพระอรรคชายามีกรมในพระราชกำหนดใหม่ จงทรงเจริญพระชนมายุพรรณศุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒมงคล วิบุลยศุภผล อดุลยเกียรติยศ มโหฬารทุกประการ"*

และในศุภวาระเดียวกันนับที่พระวิมาดาเธอฯ ได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระอิสริยยศนั้น พระราชโอรสและพระราชธิดา ๔ พระองค์ก็ได้รับการเลื่อนพระยศเป็นเจ้าฟ้าตามโบราณราชประเพณี และทุกพระองค์ต่างได้รับการเฉลิมพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าต่อมาในภายหลังทั้งสิ้น

พระราชโอรสพระราชธิดาในพระวิมาดาเธอฯ ทุกพระองค์ทรงเป็นที่สนิทเสน่หาในพระบรมชนกนาถเป็นที่ยิ่ง ทั้งนี้ส่วนหนึ่งย่อมเป็นผลจากการอบรมดูแลและวางพื้นฐานทั้งในส่วนของพระจริยวัตรและการศึกษาจากผู้เป็นพระมารดามาแต่ทรงพระเยาว์นั่นเอง

พระราชโอรส พระราชธิดาในพระวิมาดาเธอฯ ทั้ง ๔ พระองค์ คือ

๑. พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศร์ ทรงสำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ประเทศอังกฤษ เสด็จกลับมารับราชการได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช และเมื่อสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ในรัชกาลต่อมาทรงได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระยศเป็นนายพลโท ราชองครักษ์สมุหมนตรี ตำแหน่งอุปราชมณฑลปักษ์ใต้ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและอภิรัฐมนตรี

พระราชปิโยรสพระองค์เดียวในพระวิมาดาเธอฯ พระองค์นี้ทรงมีวังที่ประทับชื่อว่า "วังลดาวัลย์" ซึ่งพิจารณาจากพระภารกิจแล้วจะเห็นว่าต้องเสด็จประทับ ณ หัวเมืองปักษ์ใต้ที่จังหวัดสงขลาตลอดมา เมื่อสิ้นรัชกาลพระพุทธเจ้าหลวง พระวิมาดาเธอฯ ได้เสด็จออกจากพระราชวังสวนดุสิตไปประทับกับพระราชโอรสพระองค์นี้ ณ วังลดาวัลย์อยู่ระยะหนึ่ง ก่อนที่จะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับ ณ สวนสุนันทาตามพระราชประสงค์เดิมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านภาจรจำรัสศรี พระราชธิดาพระองค์แรก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้เมื่อแรกประสูติมีพระนามเดิมว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเขจรจำรัส แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมเด็จพระชนกนาถไม่โปรด ดังปรากฏในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันความว่า

> *"อนึ่ง วันนี้โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนพระนามพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเขจรจำรัส เสียใหม่ ด้วยพระนามเดิมไม่โปรด โปรดให้คิดใหม่ว่าพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้านภาจร-จำรัสศรี มีเวียนเทียนสมโภชเหมือนสมโภชสามวัน..."*

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านภาจรจำรัสศรี เจริญพระชันษาได้เพียง ๖ ปี ก็ประชวรสิ้นพระชนม์ นำความสลดพระราชหฤทัยแก่สมเด็จพระบรมชนกนาถและพระมารดายิ่งนัก แต่พระวิมาดาเธอฯ ก็มิได้ทรงปล่อยให้ความเศร้าโศกครอบงำพระหฤทัย หรือกัดกร่อนให้เกิดความทดท้อ หากแต่ทรงแปรความสูญเสียให้บังเกิดเป็นการสร้างสรรค์อันจะเป็นพระราชกุศลแด่สมเด็จพระลูกเธอพระองค์นั้น พระองค์ได้ทรงหวนคิด

ไปถึงบรรดาทารกของบิดามารดาซึ่งมีฐานะลำบากขัดสนว่า หากมีความเจ็บป่วยไข้แสนสาหัสแล้วก็คงจะยิ่งมีความลำบากมากกว่านัก จนถึงอาจทอดทิ้งบุตรเสียแต่เยาว์ให้เป็นกำพร้า หรือปล่อยให้เติบโตตามยถากรรม โดยมิได้รับการบำรุงสุขภาพหรือให้การศึกษามีวิชาสำหรับเลี้ยงชีพต่อไปได้ ด้วยพระดำริอันเป็นพระกุศลดังกล่าว พระวิมาดาเธอฯ ได้นำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดสร้างโรงเลี้ยงเด็ก โดยทรงบริจาคทรัพย์ซื้อที่ดิน ตึกโรงเรือนต่างๆ ซ่อมแซมก่อสร้างบริเวณ และเครื่องใช้เครื่องแต่ง ณ ที่ตำบลสวนมะลิ ริมถนนบำรุงเมือง เพื่อจัดการบำรุงเลี้ยงทารกและเด็กชายหญิงบุตรคนยากจน พระดำริอันกอปรด้วยพระจริยวัตรอันเป็นกุศลยิ่งนี้เป็นที่ทรงพระโสมนัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง ทรงอนุโมทนาและเป็นพระราชธุระช่วยอุปการะบำรุงด้วยพระบรมเดชานุภาพ จนการจัดสร้างโรงเลี้ยงเด็กแห่งแรกแล้วเสร็จตามพระประสงค์ในพระวิมาดาเธอฯ ทุกประการ และได้ทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลประกอบพระราชพิธีเปิดเป็นพระฤกษ์เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ (พุทธศักราช ๒๔๓๒) และทรงพระกรุณาโปรดให้เรียกชื่อว่า "โรงเลี้ยงเด็กของพระอัครชายาเธอ" อันเป็นพระอนุสรณ์รำลึกในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านภาจรจำรัสศรี พระราชธิดาพระองค์แรก พระจริยวัตรในพระวิมาดาเธอฯ ดังกล่าวนี้นับได้ว่า ทรงเป็นผู้ริเริ่มงานสังคมสงเคราะห์ในสมัยเริ่มแรกของไทย

๓. พระราชธิดาพระองค์ที่สองคือ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา ทรงได้รับการเฉลิมพระยศเป็นเจ้าฟ้าเมื่อพระมารดาได้รับการสถาปนาเป็นพระอรรคชายาเธอพระองค์เจ้า ในปีพุทธศักราช ๒๔๓๑ และได้รับพระมหากรุณาให้เพิ่มพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าในพุทธศักราช ๒๔๓๙ เมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระบรมชนกนาถแล้วยังคงประทับ ณ พระราชวังสวนดุสิตกับพระมารดาอยู่ระยะหนึ่งจึงตามเสด็จไปประทับ ณ วังลดาวัลย์ และเมื่อพระวิมาดาเธอฯ พระมารดาเสด็จมาประทับในสวนสุนันทาก็ได้มีพระตำหนักอยู่เคียงข้างกับพระตำหนักในพระวิมาดาเธอฯ ด้วย แต่ได้เสด็จประทับได้เพียงระยะเวลาอันแสนสั้นก็ด่วนสิ้นพระชนม์ ขณะมีพระชันษาเพียง ๔๑ ปี

๔. พระราชธิดาพระองค์เล็กมีพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี พระราชธิดาพระองค์นี้ทรงเป็นที่สนิทเสน่หาและเป็นที่โปรดปรานให้ได้รับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถในตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายใน ซึ่งพระราชกระแสหรือกระแสพระราชดำริสำคัญๆ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอันเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ซึ่งตกทอดมาจนปัจจุบันนั้น มีจำนวนไม่น้อยที่เป็นฝีพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้ได้ทรงรับสนองพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงบันทึกไว้ เป็นต้นว่า พระราชบันทึกคราวเสด็จประพาสหัวเมืองใหญ่น้อยในพระราชอาณาเขต ที่รู้จักกันดีก็ได้แก่จดหมายเหตุเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ โดยดำรัสให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้ทรงเขียนไว้ และได้ทรงรวบรวมจัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกตามพระราชปรารภในพระวิมาดาเธอฯ เพื่อประทานตอบแทนผู้ถวายรดน้ำสงกรานต์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ นอกจากนี้ก็มีหนังสือพระราชนิพนธ์เล่มสำคัญที่ประมวลพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งพระราชทานมายังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล ผู้ทรงเรียกด้วยความรักว่า "ลูกหญิงน้อย" เมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สองในพุทธศักราช ๒๔๔๙ -

๒๔๕๐ หนังสือพระราชนิพนธ์เล่มนี้คือ **พระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน** ซึ่งทรงพระกรุณาให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นผู้อำนวยการจัดพิมพ์เป็นครั้งแรกในงานไหว้พระประจำปี ณ วัดเบญจมบพิตร ในปีที่เสด็จฯ กลับจากยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ นั้นเอง พระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้านนี้ได้พระราชทานกรรมสิทธิ์ไว้แก่ "ลูกหญิงน้อย" คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล และเมื่อถึงอภิลักขิตสมัยที่พระวิมาดาเธอฯ พระมารดาจะมีงานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๖๖ จึงมีรับสั่งให้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณเป็นธุระจัดพิมพ์ตามพระประสงค์อีกครั้งหนึ่ง

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดลมีพระชนมชีพอยู่จนทันได้ทอดพระเนตรการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ แล้วจึงได้ตามเสด็จไปประทับกับพระเชษฐา คือ จอมพลเรือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ ประเทศชวา และสิ้นพระชนม์ ณ ต่างแดนใน พ.ศ. ๒๔๗๘

นอกเหนือจากการเป็นพระมารดาในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอที่มีพระคุณลักษณะและมีพระปรีชาสามารถปฏิบัติราชการอันเป็นคุณแก่แผ่นดิน นับเป็นอภิชาตบุตรถึง ๔ พระองค์ดังกล่าวแล้ว ในส่วนของพระจริยวัตรของพระวิมาดาเธอฯ เองก็เป็นที่ประจักษ์และทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงสนองพระเดชพระคุณในเรื่องสำคัญจนตลอดรัชกาล นั่นคือ ได้ทรงเป็นผู้กำกับห้องเครื่องต้นซึ่งทรงเชี่ยวชาญเป็นพิเศษทั้งคาวและหวาน และได้ทรงยึดถือพระภาระหน้าที่อันหนักนี้เป็นความรับผิดชอบโดยเต็มความสามารถ ดังนั้นไม่ว่าจะเสด็จประพาส ณ ที่ใดก็จะโปรดให้พระวิมาดาเธอฯ ตามเสด็จ เพื่อประกอบพระกระยาหารถวายด้วยแทบทุกครั้ง

คำเล่องลือในเรื่องความเป็นเลิศในการประกอบการครัวทั้งคาวและหวานดังกล่าวนี้ ทำให้พระตำหนักพระวิมาดาเธอฯ ได้รับการยกย่องเป็นประดุจสำนักซึ่งประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้สำหรับกุลสตรีชาววังในเรื่องสำรับคาวหวาน บรรดาข้าหลวงในสำนักนี้ได้ชื่อว่ามีความเชี่ยวชาญและฝีมือเป็นเลิศ ผู้ใดผ่านการอบรมในสำนักนี้แล้วย่อมเป็นที่ยกย่องกันว่า "ยอดเยี่ยม" ทุกคน ตัวอย่างเช่น หม่อมเจ้าหญิงคอยท่า ปราโมช ซึ่งเข้ามารับราชการทำเครื่องต้นอยู่กับพระวิมาดาเธอฯ ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงเป็นผู้อำนวยการห้องเครื่องต้นสืบต่อมาอีกรัชกาลหนึ่ง

พระเกียรติคุณในพระวิมาดาเธอฯ ซึ่งทรงกำกับห้องเครื่องต้นอีกด้านหนึ่งนอกเหนือจากพระปรีชาสามารถในการประกอบเครื่องคาวหวานให้มีรสอันเป็นที่พอพระราชหฤทัยและสบอัธยาศัยแก่ผู้ลิ้มรสแล้ว ในส่วนที่เป็นพระภาระและน้ำพระทัยที่เปี่ยมด้วยความเสียสละก็ควรนำมากล่าวไว้ให้เป็นที่ปรากฏด้วย ดังที่เจ้าจอม ม.ร.ว. สดับ ได้บันทึกไว้มีความว่า

> *"เรื่องห้องเครื่องต้นที่จริงเป็นงานหนักสำหรับพระวิมาดาเธอฯ มาก เงินหลวงพระราชทานปีละเก้าพันบาท เลี้ยงพร้อมทั้งองครักษ์เวร มหาดเล็ก กรมวังเวร และแขกพิเศษเป็นการจร เงินหลวงจ่ายจึงไม่พอ พระวิมาดาเธอฯ ก็ทรงเอาเงินจ่ายเพิ่มเติม เพราะผู้คนของพระวิมาดาเธอฯ เองก็รวมกินอยู่ในห้องเครื่องต้นด้วย แยกจ่ายต่างหากไม่ออก*

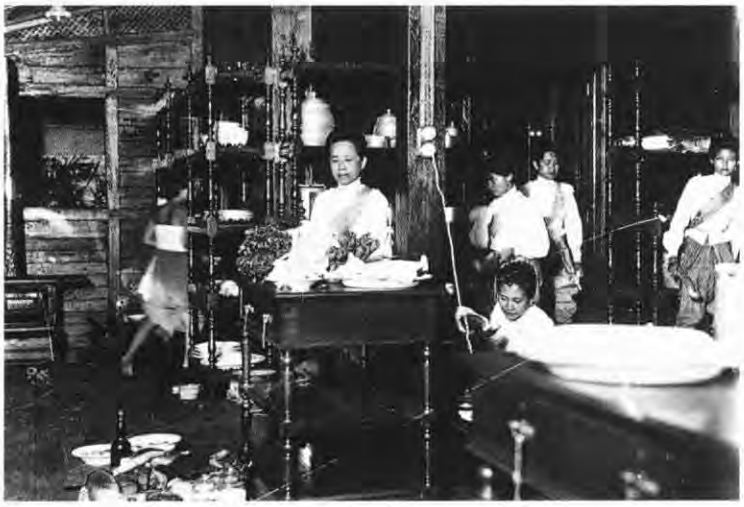
เมื่อท่านจ่ายเพิ่มส่วนพระองค์เท่าไรๆ ก็ต้องนิ่ง จะขอพระราชทานเพิ่มเติมอีกก็เห็นว่าจะเป็นโลภไป เพราะเหตุที่แยกบัญชีไม่ออกเช่นนี้ ท่านจึงตัดสินพระทัยไม่กราบบังคมทูล เมื่อเงินส่วนพระองค์ของท่านเอามาจ่ายเพิ่มทางห้องเครื่องเสียแล้ว เงินใช้จ่ายส่วนพระองค์ก็ไม่พอใช้จ่าย ต้องทรงขอยืมเงินลูกหลาน หนักเข้าท่านป้าสารภี (ม.จ. หญิงสารภี ลดาวัลย์) ที่เป็นผู้ฉลาด สบโอกาสอันควรประการใดไม่ทราบ ท่านก็ไปเอ่ยเล่าขึ้นกับเจ้านาย พระเจ้าน้องยาเธอหลายพระองค์มีสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งขณะนั้นยังดำรงพระยศเป็นกรมหลวงเป็นต้น จึงได้ทรงเป็นตัวตั้งตัวตีเป็นพระธุระกราบบังคมทูลให้ทรงทราบความจริง พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงพระราชทานเงินเพิ่มค่าเครื่องต้นให้อีก... นี่แหละคือน้ำพระทัยพระวิมาดาเธอฯ ผู้ทรงมีพระทัยสมแก่ความเป็นขัตติยกัลยาณี..."

สำนักพระวิมาดาเธอฯ นั้น นอกจากจะมีชื่อเสียงในเรื่องเครื่องคาวหวานแล้ว ในส่วนของการอบรมสั่งสอนวิชาการความรู้ก็มิได้ทรงละเลย แต่ *"...การเรียนหนังสือพระวิมาดาเธอฯ ไม่โปรดให้เด็กผู้หญิงไปโรงเรียน โปรดหาครูมาสอนที่ตำหนักผลัดเปลี่ยนกัน วิชาที่เรียนก็มีทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ว่ายน้ำ จักรยาน ตลอดถึงวิชาที่ทันสมัยเช่นกอล์ฟ และที่สำคัญได้ทรงปลูกฝังในเรื่องศิลปวัฒนธรรมไทยได้โปรดให้มีครูสอนการขับร้องและดนตรีไทย ซึ่งข้าหลวงในสำนักนี้ได้รับหน้าที่ให้กล่อมพระบรรทมและมีวงมโหรีหรือวงเครื่องสายบรรเลงถวาย โดยเฉพาะเมื่อได้ตามเสด็จมาประทับ ณ พระราชวังสวนดุสิตแล้ว พระวิมาดาเธอฯ ได้ทรงเริ่มงานดนตรีขึ้นอย่างจริงจัง โดย..."*[๑] ทรงจัดให้บรรดาข้าหลวงของท่านฝึกหัดเด็กผู้หญิงทั้งที่เป็นพระญาติและสามัญชนขับร้องบรรเลงเพลง โดยเชิญครูผู้ชายเข้ามาสอนในเวลากลางวัน ที่ควรกล่าวนามท่านไว้ได้แก่ครูพระประดิษฐ์ไพเราะ (ดาด) ซึ่งเคยประจำการกรมมหรสพที่วังบ้านหม้อมาก่อนเป็นครูใหญ่ พระยาเสนาะดุริยางค์ (แช่ม สุนทรวาทิน) ครูเหลือ (ไม่ทราบนามสกุล) มาเป็นผู้สอนดนตรี ส่วนการขับร้องนั้นเดิมให้คุณเฒ่าแก่จีบ หม่อมส้มจีน บุนนาค เป็นผู้หัด ต่อมาได้หม่อมนักร้องของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศวิวัฒน์จากวังบ้านหม้อมาต่อทางร้องเป็นครั้งคราว หรือบางทีพระยาเสนาะดุริยางค์ (แช่ม สุนทรวาทิน) ช่วยต่อทางร้องให้ ครูดนตรีและครูร้องจึงเข้ากันได้ดี เพราะมาจากสำนักเดียวกัน *"...วงเครื่องสายของพระวิมาดาเธอฯ วงนี้ได้หยุดชะงักล้มเลิกไประยะหนึ่งเมื่อพระผู้อุปถัมภ์คือ พระวิมาดาเธอฯ เสด็จไปประทับ ณ วังลดาวัลย์ เมื่อสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนกระทั่งเมื่อเสด็จออกมาประทับที่สวนสุนันทา...ระยะนี้ข้าหลวงเก่าๆ ก็กลับมาเฝ้าหรือมาอยู่กับท่านที่พระตำหนักในสวนสุนันทา ดนตรีของพระวิมาดาเธอฯ ก็ได้จับกลุ่มขึ้นใหม่ นักร้องที่ถูกตามตัวให้กลับมาร้องเพลงในชุดหลังนี้มีครูท้วม ประสิทธิกุล ซึ่งเคยร้องในวงนี้มาตั้งแต่สมัยสวนดุสิตในรัชกาลที่ ๕..."* การบรรเลงสิบมาดราบจนสิ้นพระผู้อุปถัมภ์ในวาระสุดท้าย เมื่อพุทธศักราช ๒๔๗๒

ตลอดรัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระวิมาดาเธอฯ ทรงได้รับพระมหากรุณายกย่องทั้งด้วยฐานันดรศักดิ์และด้วยการพระราชทานความไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงอยู่ในฐานะพระมเหสีที่ยิ่งด้วยพระอิสริยศักดิ์และได้รับพระราชทานเครื่องประกอบพระอิสริยยศอย่างครบถ้วน เช่น ใน

---

[๑] พูนพิศ อมาตยกุล, **ดนตรีในวังสวนสุนันทา**, ดนตรีไทย ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมวิทยาลัยครูสวนสุนันทา.

ส่วนของพระตำหนักที่ประทับ พระวิมาดาเธอฯ จะทรงได้รับพระมหากรุณาให้มีพระตำหนักที่ประทับ ทั้งในพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังที่สร้างสำหรับเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับเป็นครั้งคราว เช่นที่พระราชวังบางปะอิน หรือพระราชวังใหม่ที่สวนดุสิต และที่สวนสุนันทาซึ่งทรงเตรียมไว้เมื่อสิ้นรัชกาล นอกจากนี้ในส่วนของเครื่องประกอบพระอิสริยยศ เครื่องราชอิสริยาภรณ์หรือสิ่งของพระราชทานอื่นๆ ตามโอกาสสำคัญๆ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนั้น พระวิมาดาเธอฯ ก็ทรงได้รับพระราชทานตามควรแก่พระจริยวัตรทั้งสิ้น เช่น เครื่องราชอิสริยาภรณ์ตระกูลจุลจอมเกล้าฝ่ายใน ซึ่งทรงพระราชดำริให้สร้างเพิ่มเติม ครั้งมีพระราชพิธีสมโภชสิริราชสมบัติครบ ๒๕ ปี เมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๖ หรือคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สอง พระวิมาดาเธอฯ ทรงได้รับพระราชทานเข็มทองอักษรเสด็จพระราชดำเนินยุโรปในฐานะผู้รักษาพระนครฝ่ายในด้วย เป็นต้น

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่สอง ระหว่างพุทธศักราช ๒๔๔๙ - ๒๔๕๐ นั้น มีประจักษ์พยานของพระบรมราชสัมพันธ์ซึ่งทรงห่วงใยต่อพระวิมาดาเธอฯ ที่น่าประทับใจยิ่งในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีมาพระราชทานสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยทรงพระราชปรารภถึงพระอาการประชวร และทรงฝากฝังให้เป็นธุระช่วยดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ มีความตอนหนึ่งว่า

> *"ได้รับจดหมายตอบเรื่องหมอปัวซ์รับจะเป็นธุระนั้น ฉันมีความยินดีขอบใจเป็นมาก ผู้ซึ่งได้ออกชื่อทั้ง ๕ คนนั้นไม่ใช่คนดีเลย เจ็บมากบ้างน้อยบ้างทุกคน กล่าวคือ เจ้าสาย ตั้งแต่เปนสุกใสครั้งนี้ เปนฝีเดินไม่ได้ตลอดมา เลยซูบผอมทรุดโทรม เดินไม่ค่อยจะได้นอน ไม่ใคร่หลับ...*
>
> *เรื่องอาการเจ้าสายนั้น ฉันให้วิตกกลัวจะตาบอดอย่างกรมภูมินทร์ ขอให้ระวังจงมาก..."*

และเมื่อทรงทราบว่ามีพระพลานามัยดีขึ้นก็ทรงคลายพระวิตก มีพระราชหัตถเลขามาว่า

> *"มีความยินดีที่ได้ทราบว่า เจ้าสายค่อยอ้วนขึ้น เปนข่าวดีซึ่งฉันเปนที่พอใจมาก"*

การเสด็จพระราชดำเนินยุโรปครั้งหลังนี้เมื่อเสด็จนิวัตคืนพระนคร ได้มีกำหนดการจะเสด็จแวะเมืองตราด และจันทบุรี จึงทรงพระราชดำริว่าจะให้มีกระบวนฝ่ายในไปในกระบวนเสด็จเหมือนอย่างเคยเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลแต่ก่อนมา ในครั้งนั้นได้เชิญเสด็จพระวิมาดาเธอฯ ให้เป็นประธานเสด็จไปพร้อม

ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณาวตี เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา เจ้าฟ้านิภานภดล และข้าราชการพนักงานผู้ใหญ่ผู้น้อยตามตำแหน่ง ซึ่งพระวิมาดาเธอฯ ได้ทรงรับสนองพระราชดำริให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ทุกประการ ซึ่งหลังจากเสด็จประพาสยุโรปกลับคืนพระนครครั้งนั้นแล้วล่วงมาอีกเพียง ๓ ปีก็เสด็จสู่สวรรคาลัย

เมื่อสิ้นแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวงแล้ว พระวิมาดาเธอฯ ทรงดำรงพระองค์โดยปกติและเหมาะสมแก่พระอิสริยยศสืบมา ในชั้นแรกได้เสด็จไปประทับถวายการปฏิบัติพระราชโอรส ณ วังลดาวัลย์ ระยะหนึ่งต่อมาภายหลังทรงพระประชวรจึงเสด็จมาประทับรักษาพระองค์ ณ สวนสุนันทา พร้อมด้วยพระราชธิดาทั้งสองพระองค์ ซึ่งในเบื้องปลายแห่งพระชนมชีพนั้นก็ยังได้ทรงบำเพ็ญพระกุศลอันเป็นประโยชน์แก่วงการศึกษาไว้ประการหนึ่งนั่นคือ โปรดให้จัดพิมพ์หนังสือที่ดีมีคุณค่าแก่การศึกษาค้นคว้าประทานเป็นมิตรพลีทุกปีในวาระที่ทรงบำเพ็ญพระกุศลในงานฉลองพระชันษาครบรอบวันประสูติ ในงานวันขึ้นปีใหม่และในงานรดน้ำสงกรานต์ ได้แก่

พระราชนิพนธ์เรื่องไกลบ้าน และจดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน พิมพ์ในงานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๕ พิมพ์ในงานรดน้ำสงกรานต์ ๒๔๖๗

ประชุมเพลงยาวสุภาพ พิมพ์ประทานเมื่อปีฉลู ๒๔๖๘

บทเห่กล่อมพระบรรทมประชุมลำนำของสุนทรภู่ พิมพ์ประทานเมื่อปีขาล ๒๔๖๙

จารึกวัดอัษฎางคนฤมิต พิมพ์ประทานเมื่อปีมะโรง ๒๔๗๑

จารึกเรื่องสร้างวัตนิเวศธรรมประวัติ พิมพ์เป็นมิตรพลีในวันขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๗๒

ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริในพระเกียรติคุณแห่งพระวิมาดาเธอฯ ซึ่งขณะนั้นยังดำรงพระอิสริยยศเป็นพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเป็น “พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา” ดังปรากฏคำประกาศมีความดังนี้

“อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ เป็นที่นับถือของพระบรมวงศานุวงศ์และคนทั้งหลายอื่นโดยมากมา ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ ด้วยปรากฏพระคุณความกตัญญูกตเวทีในการที่ทรงปฏิบัติวัฏฐากสนองพระเดชพระคุณพระพุทธเจ้าหลวง และทรงพระเมตตาอารีแก่บรรดาพระราชโอรสธิดามิได้มีที่จะรังเกียจ แม้พระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงพระเยาว์ พระอัครชายาเธอฯ ก็ได้ทรงรับเป็นผู้เลี้ยงดูอุปการะอยู่คราวหนึ่ง ครั้นถึงเวลาเสด็จออกไปศึกษาวิชาการประทับอยู่ต่างประเทศ พระอัครชายาเธอฯ ก็อุตสาห์ทรงฝากสิ่งของเครื่องบริโภคไปถวายเป็นเนืองนิจ เห็นได้ว่ายังผูกพระหฤทัยอยู่ในพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิรู้วาย ในส่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ยังระลึกถึงพระคุณของพระอัครชายาเธอฯ อยู่ไม่ขาด ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระราชดำริว่าสมควร

จะเลื่อนพระเกียรติยศพระอัครชายาเธอฯ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ให้ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน สนองพระคุณที่ได้มาแต่หนหลัง จึงมีพระบรมราชโองการมา ณ พระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้เลื่อนกรมพระอัครชายาเธอฯ กรมขุนสุทธาสินีนาฏขึ้นเป็นกรมพระมีพระนาม ตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธา สินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา วรรคบริวาร ทรงศักดินา ๒๐๐๐๐ ตามตำแหน่งพระอัครชายา มีกรมในพระราชกำหนดใหม่ จงทรงพระเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผล สกลเกียรติยศ อิสริยศักดิ์มโหฬาร ทุกประการเทอญ"

พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา ประชวรด้วยพระโรคมะเร็ง สิ้นพระชนม์ ณ พระตำหนักที่ประทับในสวนสุนันทาจนวาระสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพ เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๒ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานเชิญพระศพไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งนงคราญสโมสรในบริเวณสวนสุนันทา พระราชวังดุสิต และพระราชทานพระโกศทองน้อยทรงพระศพ เมื่อถึงกำหนดพระราชทานเพลิงศพก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงพระโกศทองใหญ่ในการออกพระเมรุ เป็นการถวายพระเกียรติยศสูงสุดแก่พระวิมาดาเธอฯ เป็นวาระสุดท้าย

อนึ่ง ด้วยพระอัธยาศัยที่โปรดให้พิมพ์หนังสือประทานเป็นมิตรพลีเช่นนี้ เมื่อสิ้นพระชนม์จึงได้มีบุคคลต่างๆ ที่สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ดำเนินรอยตามจัดพิมพ์หนังสือดีถวายเป็นพระกุศลอีกหลายเล่มในงานพระศพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ดังนี้

ตำนานโรงเลี้ยงเด็กของพระอัครชายาเธอและบทดอกสร้อยสุภาษิต สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรวบรวม
ตำนานเรื่องวัตถุสถานต่างๆ ซึ่งรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนา
ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๑, ๒ ความเรียงและบทกลอน
ประชุมพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยาและคำวินิจฉัย
จดหมายเหตุเรื่องพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต

พระประวัติและพระจริยวัตรอันเปี่ยมด้วยพระเกียรติคุณในพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา นั้นกล่าวได้ว่า ทรงเป็นราชนารีที่ประเสริฐยิ่งควรคู่แก่พระเจ้าแผ่นดินผู้ยิ่งใหญ่ ซึ่งพสกนิกรชาวไทยพร้อมใจกันถวายพระราชสมัญญานามว่า "สมเด็จพระปิยมหาราช" ด้วยประการทั้งปวง

บุหลง ศรีกนก

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี พระราชชายาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิยมหาราช เป็นขัตติยนารีผู้เป็นศรีสง่าแห่งนพบุรีศรีนครพิงค์เชียงใหม่ ทรงเป็นบุคคลสำคัญในการประสานสัมพันธ์พระราชไมตรีระหว่างพระราชอาณาจักรสยามกับอาณาจักรล้านนาให้มีความสมานฉันท์กันอย่างแนบแน่นเป็นแผ่นดินเดียวกัน นั่นหมายถึงการดำรงคงไว้ซึ่งเอกราชของชาติในท่ามกลางวิกฤตการณ์ทางการเมืองที่กำลังถูกก้าวล้ำรุกรานจากมหาอำนาจตะวันตก และทรงได้รับยกย่องว่ามีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมให้เกิดการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างภาค ได้ทรงอนุรักษ์ฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมล้านนาที่เกือบจะเสื่อมสูญให้กลายเป็นเอกลักษณ์เชิดหน้าชูตาของชาวเหนือจนทุกวันนี้

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี มีพระนามเรียกขานในพระประยูรญาติว่า “เจ้าอึ่ง” และเรียกขานกันภายในพระบรมมหาราชวังว่า “เจ้าน้อย” ซึ่งหมายถึง เจ้านายฝ่ายเหนือที่ยังเยาว์วัย เป็นพระธิดาองค์สุดท้าย

---

[๑] แม่เจ้าเทพไกรสร หรือ แม่เจ้าทิพเกษร เป็นพระธิดาของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ พระเจ้าเชียงใหม่องค์ที่ ๖ กับแม่เจ้าอุสาห์

ลำดับที่ ๑๑ ของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้าเชียงใหม่องค์ที่ ๗ กับพระเทวีแม่เจ้าเทพไกรสร[๑] ประสูติเมื่อวันอังคาร ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๘ ปีระกา เวลา ๐๓.๐๐ น.เศษ ตรงกับวันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ ณ คุ้มหลวง นครเชียงใหม่ (ที่ตั้งโรงเรียนยุพราชวิทยาลัยปัจจุบัน) มีพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดาเดียวกัน คือ เจ้านางจันทรโสภา ซึ่งสิ้นพระชนม์แต่ยังเยาว์ และเป็นพระขนิษฐภคินีต่างพระมารดากับเจ้าอินทวโรรส สุริยวงศ์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ ๘ และเจ้าแก้วนวรัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ ๙ การที่เป็นพระธิดาพระองค์เล็ก จึงทรงเป็นดวงพระหทัยของพระบิดาและพระมารดามักจะตรัสเรียกว่า "อึ่งเอ๋ย" เสมอ เมื่อทรงพระเยาว์ได้รับการศึกษาอักษรไทยเหนือควบคู่ไปกับอักษรไทยกลาง จนนับได้ว่าทรงเป็นกุลสตรีที่ได้รับการศึกษาอย่างดียิ่งในสมัยนั้น จากการที่ทรงเจริญพระชันษาในครอบครัวที่ยึดมั่นศรัทธาต่อการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทำให้ได้รับการอบรมปฏิบัติเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ทางด้านพระศาสนาเสมอและได้ทรงยึดมั่นปฏิบัติสืบต่อมาจนตลอดพระชนมชีพ อีกทั้งในฐานะที่เป็นพระธิดาพระเจ้าเชียงใหม่ การประทับภายในคุ้มหลวงซึ่งแวดล้อมด้วยความหรูหราสง่างาม ดุจจะเทียบได้กับบรรยากาศแห่งพระบรมมหาราชวัง การที่ทรงมีโอกาสได้พบปะกับเจ้านาย ข้าราชการชั้นสูงจากกรุงเทพฯ และการได้ทรงสดับรับฟังข่าวสารต่างๆ จากราชสำนักสยามมาบ้าง สิ่งเหล่านี้ช่วยให้ทรงคุ้นเคยกับราชประเพณีและพิธีการต่างๆ ที่เกี่ยวกับกรุงเทพฯ ราวกับเป็นการเตรียมพระองค์ไว้เพื่อเสด็จมาดำรงพระอิสริยยศอันสูงส่งโดยมิได้ทรงคาดคิดมาก่อน

ช่วงระยะเวลาที่ประสูติและทรงพระเยาว์อยู่นั้น นครเชียงใหม่มีฐานะเป็นประเทศราชของราช-อาณาจักรสยาม หากแต่เจ้าผู้ครองนครมีสถานะค่อนข้างจะเป็นอิสระในการปกครองตนเอง ในขณะนั้นเป็นเวลาที่มหาอำนาจตะวันตกคืออังกฤษขยายอาณานิคมเข้าครอบครองพม่าและมีทีท่าแผ่ขยายอิทธิพลคืบคลานมาสู่อาณาจักรล้านนา ในรูปของการติดต่อทำการค้าและกิจการป่าไม้กับเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ แม้ว่าทางกรุงเทพฯ จะมีนโยบายไม่ยุ่งเกี่ยวกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของทางล้านนา หากแต่ปัญหาการขัดแย้งกันในกิจการป่าไม้อาจก่อให้เกิดปัญหาทางการเมืองตามมา ด้วยอังกฤษจะถือโอกาสแทรกแซงเข้าควบคุมกิจการ และครอบครองอาณาจักรล้านนาโดยปริยาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงภัยทางการเมืองดังกล่าวจึงทรงดำเนินวิเทโศบายเร่งการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินเพื่อรวบรวมบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่น เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยเร็วที่สุด ผลกระทบทางการเมืองเหล่านี้น่าจะมีผลสะท้อนให้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงแก่วิถีชีวิตของพระราชชายา เจ้าดารารัศมี อย่างใหญ่หลวงในกาลต่อมา ด้วยปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๔๒๖ ขณะมีพระชนมายุย่างเข้า ๑๑ ชันษาเศษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าอินทวิชยานนท์จัดพิธีโสกันต์พระธิดา เจ้าดารารัศมี ตามแบบอย่างราชประเพณีของเจ้านายในมหาจักรีบรมราชวงศ์ พร้อมกับพระราชทานเครื่องโสกันต์ระดับเจ้าฟ้าให้เป็นเครื่องทรง ซึ่งมิเคยมีปรากฏในประวัติศาสตร์หรือราชประเพณีของเจ้านายฝ่ายเหนือมาก่อนเลย และในวาระดังกล่าวนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ขณะดำรงตำแหน่งเทียบได้กับผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในภาคพายัพ อัญเชิญตุ้มพระกรรณระย้าเพชรและพระธำมรงค์เพชรไปพระราชทานทำขวัญเป็นการส่วนพระองค์ ของพระราชทานเหล่านี้ได้ถึงเมืองเชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ พระเจ้าอินทวิชยานนท์โปรดให้มีงานฉลองเป็นพิธีใหญ่ โดยแห่แหนรอบเมือง พร้อมกันนี้ยังได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานตำแหน่งพระพี่เลี้ยงหญิงชาย คือ ตำแหน่งแม่นางกัลยารัตน์ และตำแหน่งพญาพิทักษ์เทวี ให้อีกด้วย

ครั้นถึงวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ ๒๔๒๙ หลังจากพิธีโสกันต์ผ่านไปเป็นเวลา ๓ ปี ได้มีพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ขึ้นดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เป็นประเพณีแต่โบราณที่เจ้าเมืองประเทศราชและเจ้านายบุตรหลานต้องเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวโรกาสที่มีการพระราชพิธีสำคัญต่างๆ พระเจ้าอินทวิชยานนท์ ได้เสด็จนำพระราชธิดาเจ้าดารารัศมีมาจากเชียงใหม่เพื่อเข้าเฝ้าถวายของสมโภชแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร และในวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๙[๒] ก็ทรงนำพระธิดาเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อฉลองพระเดชพระคุณรับราชการฝ่ายใน ครั้งนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชอย่างสมพระเกียรติพระธิดาเจ้าประเทศราช พร้อมกับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้าแก่พระเจ้าอินทวิชยานนท์ จึงทรงเป็นเจ้าประเทศราชพระองค์แรกและพระองค์เดียวที่ทรงได้รับ ในชั้นแรกโปรดเกล้าฯ ให้พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ประทับ ณ ห้องผักกาดบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ภายในพระบรมราชินูปถัมภ์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ต่อมามีพระราชดำริที่จะสร้างที่ประทับพระราชทานให้ใหม่ เมื่อพระเจ้าอินทวิชยานนท์ทราบกระแสพระราชดำริจึงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตสร้างพระตำหนักน้อมเกล้าฯ ถวาย โดยมีพระบรมราชานุญาตให้สร้างขึ้นภายในเขตพระราชฐานชั้นใน พระบรมมหาราชวัง พระตำหนักใหม่[๓] หลังนี้สร้างตามรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก ขนาดใหญ่โอ่โถงสง่างามสูงสามชั้น เพียงพอแก่การอยู่อาศัยของข้าราชบริพารฝ่ายเหนือที่ตามเสด็จจากเชียงใหม่

ตลอดระยะเวลาที่พระราชชายา เจ้าดารารัศมีรับราชการในพระบรมมหาราชวัง ทรงดำรงรักษาวัฒนธรรมประเพณีที่เป็นเอกลักษณ์แห่งเมืองเหนือไว้อย่างเคร่งครัด และไม่เคยทอดทิ้งเลยตลอดพระชนมชีพ พระดำหนักของพระองค์จึงแตกต่างไปจากตำหนักอื่นๆ กล่าวคือ บรรดาข้าหลวงทั้งปวงจะนุ่งซิ่นกินเมี่ยง เกล้ามวย พูดคำเมืองที่อ่อนหวาน นุ่มนวล และยังมีชื่อเสียงว่าเป็นสำนักดนตรีที่ดีแห่งหนึ่งในสมัยนั้น เนื่องจากทรงสนพระทัยในการเรียนรู้วัฒนธรรมภาคกลางโดยเฉพาะดนตรีไทย จึงทรงสนับสนุนพระญาติและข้าราชบริพารฝึกหัดดนตรีไทยกันอย่างจริงจังจนสามารถตั้งเป็นวงเครื่องสายได้ พระองค์เองก็ทรงเชี่ยวชาญการเล่นจะเข้ ซอด้วง ซออู้ แม้ดนตรีสากล เช่น เปียโน แมนโดลิน ก็ทรงเล่นได้เป็นอย่างดี เมื่อมีวิทยาการสมัยใหม่จากตะวันตกเข้ามาเช่นการถ่ายภาพก็ทรงสนพระทัยมากเช่นกัน การที่มีพระทัยใฝ่เรียนรู้สิ่งแปลกใหม่อย่างกว้างขวางล้วนเป็นคุณประโยชน์ที่จะทรงนำไปสู่บ้านเกิดเมืองนอนได้ภายภาคหน้า จนทรงได้รับยกย่องว่าเป็นผู้ส่งเสริมให้เกิดการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างภาคขึ้น

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี เป็นเจ้าจอมอยู่ประมาณปีเศษ ได้ประสูติพระราชธิดาเมื่อวันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ ได้รับพระราชทานพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ

---

[๒]นับตามปีใหม่ไทย ซึ่งเริ่มเดือนเมษายนเป็นเดือนแรกของปี

[๓]พระตำหนักหลังนี้ตั้งอยู่ริมถนนทางประดูราชสำราญ ภายหลังที่พระราชชายา เจ้าดารารัศมี เสด็จกลับนครเชียงใหม่แล้ว ก็ว่างลง พระองค์เจ้าประดิษฐาสารีได้มาประทับอยู่จนสิ้นพระชนม์ ฉะนั้นจึงมักเรียกพระตำหนักนี้ว่า ตำหนักพระองค์ประดิษฐาฯ

พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพีสี[๕] ซึ่งข้าราชบริพารชาวเหนือเรียกขานพระนามว่า เสด็จเจ้าน้อย การประสูติพระราชธิดาอันเนื่องจากองค์พระมหากษัตริย์ทำให้ทรงได้รับพระเกียรติยศสูงขึ้นตามราชประเพณีเป็นเจ้าจอมมารดา งานพระราชพิธีสมโภชเดือนสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระศรีพัชรินทรา พระบรมราชินีนาถ จัดละครเรื่องขุนช้างขุนแผนพระราชทานให้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอมีพระชนมายุเพียง ๓ พรรษาเศษก็ประชวรสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงประจักษ์ชัดในพระทัยถึงความทุกข์โทมนัสของมารดาผู้สูญเสียบุตรว่าหนักหนาแสนสาหัสเพียงใด ดังต่อมาภายหลังเมื่อทรงทราบข่าวการสิ้นพระชนม์ของพระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชสมโภชแล้ว ได้มีพระโทรเลขกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๕ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒) แสดงความเห็นใจเจ้าจอมมารดาเลื่อนที่สูญเสียพระโอรสว่า *"มีความเศร้าโศกมาก นึกเห็นใจแม่เลื่อนความทุกข์เช่นนี้เคยรู้จักมาแล้ว"* เหตุการณ์สิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพีสีครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสแก่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า *"ฉันผิดเอง ลูกเขาควรเป็นเจ้าฟ้า แต่ฉันลืมตั้งจึงตาย"*[๖] หากพิเคราะห์ความหมายอย่างลึกซึ้งถึงกระแสพระราชดำรัสนี้ อาจจะทรงตระหนักในพระราชหฤทัยตลอดเวลาถึงพระฐานะของพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ว่า มิได้เป็นบุคคลในชั้นสามัญชน หากทรงยกย่องว่าเป็นเจ้าด้วยเป็นพระธิดาของพระเจ้าแผ่นดินแห่งอาณาจักรล้านนา นับตั้งแต่นั้นมามิได้มีพระราชโอรสพระราชธิดาอีกเลย แต่ยังคงรับราชการฝ่ายในสนองพระมหากรุณาธิคุณด้วยความจงรักภักดีเป็นที่โปรดปราน จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๓๖ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตราปฐมจุลจอมเกล้าฝ่ายในขึ้นเป็นครั้งแรกนั้น มีผู้ที่ได้รับพระราชทานเป็นพิเศษเพียงสองท่าน ซึ่งมิได้เป็นพระภรรยาเจ้าคือพระราชชายา เจ้าดารารัศมี และเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ งานสำคัญงานหนึ่งที่ทรงมีโอกาสรับสนองพระมหากรุณาธิคุณ คือ การร่วมเสด็จพระราชดำเนินออกรับแขกเมือง เจ้าหญิงแห่งแคว้นแสนหวี ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เนื่องจากแคว้นแสนหวีมีเขตแดนใกล้ชิดกับล้านนา จึงมีสำเนียงภาษาและวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกัน ในวันนั้นทรงฉลองพระองค์ในชุดเจ้านายฝ่ายเหนืออย่างเต็มพระยศ

พ.ศ. ๒๔๔๙ ขณะมีพระชนมายุ ๓๓ พรรษา เริ่มประชวรด้วยพระโรคปอดในระยะเริ่มแรก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แพทย์หลวงถวายการรักษาพยาบาลโดยรีบด่วน ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จไปประทับรับอากาศบริสุทธิ์ที่อ่างศิลา จังหวัดชลบุรี อันเป็นกรณีพิเศษสำหรับฝ่ายใน พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ส่งแพทย์ผู้เชี่ยวชาญชาวญี่ปุ่นตามไปถวายการรักษา

พ.ศ. ๒๔๕๑ เมื่อเจ้าอินทวโรรส เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ ๘[๗] เสด็จเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ได้ตัดสินพระทัยกราบถวายบังคมลากลับไปเยี่ยมพระประยูรญาติพร้อม

---

[๕] ภายหลังสิ้นพระชนม์ ทรงได้รับเฉลิมพระนามเป็นพระเจ้าน้องนางเธอในรัชกาลที่ ๖ พระเจ้าพี่นางเธอในรัชกาลที่ ๗ และเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพีสีในรัชกาลที่ ๘

[๖] ม.จ. พูนพิศสมัย ดิศกุล, **ประชุมพระนิพนธ์ เล่ม ๑** (กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๑.

[๗] เมื่อกรุงเทพฯ ดำเนินนโยบายรวมหัวเมืองประเทศราชเป็นส่วนเดียวกันทั่วประเทศแล้ว ก็เป็นการสิ้นสุดฐานะการเป็นประเทศราชของอาณาจักรล้านนา เมื่อพระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้าเชียงใหม่องค์ที่ ๗ ถึงแก่พิราลัย ฐานะประมุขของเชียงใหม่จึงเรียกว่า เจ้าผู้ครองนคร มิได้เรียกพระเจ้าแผ่นดินอีกต่อไป

พระเชษฐา เพราะนับแต่เสด็จประทับอยู่ ณ กรุงเทพฯ เป็นเวลาถึง ๒๒ ปีแล้ว ก็ยังมิเคยเสด็จกลับอีกเลย แม้แต่เมื่อพระบิดาถึงแก่พิราลัยในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ ก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตพร้อมกับทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยยศเป็นพระราชชายาเจ้าดารารัศมี โดยมีพระฐานะเป็นพระภรรยาเจ้า อันเป็นพระอิสริยยศที่ทรงสถาปนาเป็นครั้งแรกในรัชกาล ครั้นถึงวันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๑ จึงกราบถวายบังคมลาเสด็จสู่นครเชียงใหม่ทางรถไฟเพื่อลงเรือที่ปากน้ำโพ มีพระมหากรุณาธิคุณส่งเสด็จที่สถานีรถไฟสามเสน ตลอดระยะเสด็จพระดำเนินทรงได้รับการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติเสมอพระอัครชายา จนกระทั่งถึงนครเชียงใหม่ ในวันที่ ๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๒ รวมระยะเวลาเดินทางทั้งสิ้น ๓ เดือน ข้าราชการตลอดจนประชาชนชาวเชียงใหม่พร้อมใจกันจัดขบวนกองเกียรติยศถวายการต้อนรับอย่างมโหฬารยิ่ง

ตลอดระยะเวลาที่ประทับอยู่ ณ นครเชียงใหม่เป็นเวลา ๗ เดือนเศษนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระมหากรุณาธิคุณส่งพระราชหัตถเลขาและพระราชโทรเลขหลายสิบฉบับ มีข้อความแสดงถึงน้ำพระทัยที่ทรงมีความรักความห่วงใยและความระลึกถึง มีพระทัยใส่ในการธุระต่างๆ ให้แก่พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ตลอดจนทรงแสดงไมตรีจิตต่อพระประยูรญาติทางเชียงใหม่อีกด้วย นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ พระราชทานสิ่งของต่างๆ ส่งขึ้นไปยังเมืองเหนือเสมอ ดังเช่น ได้พระราชทานหีบพระศรีทองคำลงยาประดับเพชรจารึกพระปรมาภิไธย จปร. ที่หลังหีบ ส่วนฝาหีบมีคำจารึกว่า

"หีบบรรจุคำอำนวยพรแลความ
คิดถึงของจุฬาลงกรณ์ ส่งไปให้
แก่ดารารัศมีผู้เป็นที่รัก เมื่อ
อายุครบสามรอบบริบูรณ์"

พร้อมกับหีบพระศรีใบนั้น ได้มีพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานปรากฏข้อความดังนี้

วันที่ ๖ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ดารา

ด้วยนึกถึงอายุเจ้าเต็มสามรอบ ได้คิดไว้แล้วว่าจะให้ของขวัญเผอิญประจวบเวลาไม่อยู่จะให้ก่อนขึ้นไป ทำไม่ทัน จึงได้จัดของส่งขึ้นมาด้วยหวังว่าจะได้รับที่เชียงใหม่ไม่ช้ากว่าวันไปถึงเท่าใด ขออำนวยพรให้มีอายุยืนยาวหายเจ็บไข้ กลับลงมาโดยความสุขสบายทุกประการ ขอให้ดูหนังสือที่เขียนไว้ข้างในหลังหีบหน่อย เผลอไปจะไม่ได้อ่าน ขอบอกความคิดถึงอยู่เสมอไม่ขาด ตัวไปเที่ยวเองทิ้งอยู่ข้างหลังไม่ห่วง แต่ครั้นเวลาเจ้าจากไปรู้สึกเป็นห่วงมากจริงๆ

(พระบรมนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ได้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจที่เป็นการเสริมสร้างพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้แผ่ไพศาลทั่วมณฑลพายัพ ก่อให้เกิดคุณประโยชน์นานัปการ อาทิเช่น เสด็จเยี่ยมราษฎรในท้องถิ่นอำเภอที่ทุรกันดาร ทรงเป็นผู้แทนพระองค์เสริมสร้างความสัมพันธ์อันดีกับเจ้านายฝ่ายเหนือและเหล่าข้าราชการทั้งปวง และทรงนำศิลปวัฒนธรรมของภาคกลางไปเผยแพร่ให้ชาวเหนือได้ชื่นชม เมื่อประทับอยู่จนสมควรแก่เวลาแล้ว จึงกำหนดเสด็จจากนครเชียงใหม่ ในวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๒ โดยกระบวนเรือราว ๑๐๐ ลำ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยเรือยนต์พระที่นั่งไปรับที่จังหวัดอ่างทอง จากนั้น เสด็จฯ ไปประทับพักผ่อน ณ พระราชวังบางปะอิน พระนครศรีอยุธยา เป็นเวลา ๒ คืน ในครั้งนี้ทรงได้รับพระราชทานสร้อยพระกรประดับเพชรเป็นของขวัญ ครั้นเสด็จถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จไปประทับ ณ พระตำหนักสวนฝรั่งกังไส ซึ่งสร้างขึ้นพระราชทานพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ในพระราชวังดุสิต แต่หลังจากเสด็จฯ ประทับที่กรุงเทพฯ เพียง ๑๑ เดือน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ได้ประทับ ณ พระตำหนักแห่งใหม่ต่อมาอีกเป็นเวลาหลายปี การดำเนินพระชนมชีพในช่วงระยะเวลานี้แม้จะมีความผาสุกและสะดวกสบายภายใต้พระบารมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่ แต่ก็คงจะไม่ทรงสำราญพระหฤทัยนัก ดังนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ เมื่อเจ้าแก้วนวรัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ องค์ที่ ๙ เสด็จลงมากรุงเทพฯ เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท จึงทรงตัดสินพระทัยกราบถวายบังคมลาเพื่อเสด็จกลับนครเชียงใหม่พร้อมกับพระเชษฐา ดังทรงมีหนังสือกราบบังคมทูล มีใจความสะท้อนถึงความรู้สึกส่วนลึกในพระหฤทัยและเหตุผลส่วนพระองค์ ดังนี้

วันที่ ๓ ธันวาคม พระพุทธศักราช ๒๔๕๗

ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระราชวโรกาสกราบบังคมทูลตามความจริงใจชีวิตอยู่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระราชอาญาไม่พ้นเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าไม่มีที่จะแลเห็นแลที่หวังที่ไหน นอกจากพระมหากรุณาธิคุณใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ตามที่ได้ทรงพระกรุณาชุบเกล้าชุบกระหม่อมให้คงยศถาบรรดาศักดิ์ความสุขสำราญพร้อมไม่มีสิ่งใดบกพร่อง เป็นพระเดชพระคุณอย่างรู้สึกซึ้ง ไม่มีคำใดที่จะกราบบังคมทูลให้พอกับความรู้สึกในใจได้ แต่ความเป็นไปในชีวิตของข้าพระพุทธเจ้าทุกวันนี้ไม่มีอะไรเลย นอกจากรับ-ประทานแล้วนั่งๆ นอนๆ คอยท่าความตาย เวลาสบายร่างกายเป็นปรกติ ก็ได้รับความสุขไม่มีสิ่งใดจะเดือดร้อน ถ้าเวลาไหนไม่สบายโรคภัยเบียดเบียนทำให้คับใจแลทรุดโทรมมากกว่าที่ควรโทรม ตัวข้าพระพุทธเจ้าต้องนับว่าตัวคนเดียวแท้ๆ ลูกก็ไม่มี พี่น้องที่พอจะอาศัยได้ก็อยู่ห่างไกลกัน เวลากลุ้มขึ้นมาคิดไปไหนก็ไม่สำเร็จ ที่สวนที่บ้านซึ่งพอจะได้ไปยืดเส้นยืดสายแก้รำคาญก็ไม่มี ครั้นจะไปตากอากาศตามที่ต่างๆ ก็ไม่มีผู้รับรองแลพาหนะกำลังพอที่จะไปเองได้ นอกจากจะต้องอาศัยของหลวง ทำให้เปลืองพระราชทรัพย์แลทั้งส่วนตัวด้วยโดยไม่จำเป็น โดยความขัดข้องตามที่ได้กราบบังคมทูลมานี้ เวลานี้ก็เป็นโอกาสอันดีที่เจ้า

แก้วนวรัฐลงมา ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบถวายบังคมลาขึ้นไปเชียงใหม่พร้อมกับเจ้าแก้วนวรัฐชั่วคราว พอจะได้เปลี่ยนอิริยาบถเสียอีกสักครั้งหนึ่ง การที่จะขึ้นไปนี้เจ้าแก้วนวรัฐก็รับรอง

ข้าพระพุทธเจ้าได้ลงมาอยู่เป็นข้าตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจนตลอดมาถึงใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเกือบ ๓๐ ปีแล้ว ยังไม่เคยได้ทำความเสื่อมเสียเกียรติยศ ซึ่งได้ทรงพระมหากรุณาชุบย้อมมาเลย แลทั้งแน่ใจแลเชื่อใจตนเองว่าคงจะไม่ประพฤติในสิ่งที่เสื่อมเสียให้ขุ่นเคืองมาถึงใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นอันขาด

การที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลมานี้ ก็โดยหวังในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นร่มโพธิร่มไทร และเชื่อในพระมหากรุณาธิคุณว่าทรงหวังดีต่อพวกข้าพระพุทธเจ้าทั่วไป ชีวิตจิตใจความสุขแลทุกข์โดยพระมหากรุณา

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า

ดารา

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ได้เสด็จฯ จากกรุงเทพฯ ในวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดขบวนเสด็จอย่างสมพระเกียรติดังเช่นครั้งก่อน หากแต่พระราชชายาฯ ทรงขอพระราชทานให้งดเสีย เนื่องจากมีพระประยูรญาติฝ่ายเหนือรับผิดชอบอยู่แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพญาพิทักษ์เทวีคนใหม่เพื่อเป็นพระเกียรติยศสืบแทนพญาพิทักษ์เทวีคนเดิมซึ่งถึงแก่กรรม การเดินทางโดยขบวนรถไฟทรงแวะพิษณุโลก แพร่ ลำปาง ลำพูน จนกระทั่งถึงเชียงใหม่ ในวันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ เสด็จประทับ ณ คุ้มท่าเจดีย์กิ่ว ริมแม่น้ำปิง

การเสด็จกลับสู่ปิตุภูมิครั้งนี้ ทรงได้รับการยกย่องว่าเสด็จมาเป็นศรีแห่งเมืองเชียงใหม่โดยแท้ ด้วยทรงสละความสุขสบายส่วนพระองค์ออกบำเพ็ญพระกรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์นานัปการ คือ

ด้านพระศาสนา การที่ทรงเลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธศาสนามาแต่ทรงพระเยาว์ ดังนั้นเมื่อทรงดำรงพระฐานะที่จะประกอบพระกรณียกิจทางด้านนี้ได้อย่างเต็มที่แล้ว จึงทรงมุ่งทะนุบำรุงกิจการในพระศาสนาเป็นจำนวนมาก เช่น ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ รวมทั้งสร้างถาวรวัตถุต่างๆ ถวายเป็นพระศาสนสมบัติแก่พระอารามต่างๆ นอกจากนี้ยังทรงถวายปวารณาช่วยเหลือพระภิกษุชาวเหนือให้ได้ลงไปศึกษาพระปริยัติธรรมทางใต้ และทรงอุปสมบทพระภิกษุสามเณรอยู่เสมอมิได้ขาด

ด้านการศึกษา ทรงเล็งเห็นความสำคัญด้านการศึกษาของเยาวชน จึงประทานที่ดินสร้างโรงเรียน คือ โรงเรียนยุพราชวิทยาลัย ทรงสละเวลาส่วนพระองค์ประทานคำปรึกษา แนะนำ รับเป็นกรรมการจัดตั้งโรงเรียนต่างๆ ในเชียงใหม่ ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์โรงเรียนดาราวิทยาลัย โรงเรียนวัฒโนทัยพายัพ โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ ประทานทุนทรัพย์เป็นทุนการศึกษาแก่นักเรียน ทรงรับภาระส่งเด็กเข้าศึกษาที่โรงเรียนฝึกหัดกสิกรรม ที่อำเภอทับกวาง จังหวัดสระบุรี และทรงเป็นประธานจัดตั้งหอสมุดประจำจังหวัดเชียงใหม่

ด้านการเกษตร ทรงสนพระทัยในการปลูกต้นไม้แต่งสวนตั้งแต่ประทับภายในพระบรมมหาราชวัง เมื่อเสด็จมาประทับยังเชียงใหม่ทรงริเริ่ม บุกเบิก และพัฒนาการเกษตรภาคเหนือให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น โดยทรงซื้อที่ดินบริเวณอำเภอแม่ริม สร้างเป็นสวนทดลองเกษตรกรรมประทานนามว่าสวนเจ้าสบาย และปลูกพระตำหนักดาราภิรมย์ ณ ที่นั้น ทรงริเริ่มโครงการปลูกพืชผักเมืองหนาว เช่น แคนตาลูป เชอรี่ แอปเปิ้ล บีทรูท แครอท กะหล่ำปลีสีม่วง ข้าวโพดพันธุ์ต่างประเทศ และไม้ดอกประดับ ไม้ดอกกลิ่นหอม นานาพันธุ์ ประสบผลสำเร็จเผยแพร่ไปสู่ชาวเมือง กลายเป็นสินค้าสำคัญของเชียงใหม่ การทรงเป็นสมาชิกสมาคมกุหลาบแห่งประเทศไทยจึงทรงได้รับกิ่งพันธุ์จากต่างประเทศหลายพันธุ์ มีพันธุ์ที่โปรดที่สุดเนื่องจากมีดอกใหญ่ สีชมพูสวยสด กลิ่นหอมเย็น จึงทรงตั้งชื่อเป็นพระบรมราชานุสรณ์ว่า "จุฬาลงกรณ์"

ด้านศิลปวัฒนธรรม ในด้านนาฏศิลป์ ดนตรี และละคร ทรงสนพระทัยยิ่งด้วยโปรดการฟ้อนรำมาแต่ทรงพระเยาว์ เนื่องจากทรงได้รับการถ่ายทอดจากพระบิดาซึ่งเชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ และเป็นผู้ริเริ่มแบบแผนนาฏศิลป์ของเชียงใหม่ พระองค์เองก็ได้ทรงคิดประดิษฐ์การฟ้อนพื้นเมืองเหนือเป็นที่นิยมจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ การฟ้อนเล็บ ฟ้อนเทียน ฟ้อนม่านเม่เล้ ฟ้อนมอญหรือฟ้อนผีมด ฟ้อนม่านมุ้ยเชียงตาที่ทรงดัดแปลงจากการฟ้อนในราชสำนักพม่า ทรงเอาพระทัยใส่จนแทบจะยึดถือเป็นกิจวัตรประจำวันในการฝึกหัดลูกหลานเจ้านายฝ่ายเหนือ เป็นช่างฟ้อนประจำวังเพื่อแสดงในวันเฉลิมฉลองต่างๆ และยังโปรดให้จัดส่งครูสอนการฟ้อนไปถ่ายทอดให้แก่นักเรียนในโรงเรียนสตรีของเชียงใหม่ ด้านการละคร ทรงสนพระทัยมาแต่ครั้งประทับที่กรุงเทพฯ มีพระอุตสาหะจัดละครรำจากบทพระราชนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เช่น เรื่องอิเหนา พระลอ สาวเครือฟ้า ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งขึ้นไปพระราชทานมาฝึกซ้อมให้คณะละครรำของเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ องค์ที่ ๘ แสดงให้ชาวเชียงใหม่ชม ด้านดนตรีก็ทรงสนับสนุนพระญาติวงศ์ฝ่ายเหนือร่ำเรียนวิชาดนตรีไทยและการขับร้องเพลงไทยจากครูผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่าน และท่านเหล่านี้เมื่อตามเสด็จกลับเชียงใหม่แล้วได้มีส่วนในการถ่ายทอดวิชาดนตรีไทยให้แพร่หลายในภาคเหนือ นอกจากนี้ยังโปรดให้จัดหาครูดนตรีไทยขึ้นไปประจำวังหลายท่านเพื่อสอนด้านมโหรีและปี่พาทย์อีกด้วย

ด้านวรรณกรรม มีพระปรีชาในด้านการแต่งบทประพันธ์ทั้งโคลง กลอน สักวา ทรงมีผลงานพระนิพนธ์บทขับร้องเพลงซอที่ไพเราะถวายพระราชสดุดีพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว คราวเสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลภาคพายัพ ปี พ.ศ. ๒๔๖๙ และพระนิพนธ์บทระบำซอสมโภชช้างพลายสำคัญซึ่งทางเชียงใหม่น้อมเกล้าฯ ถวายในวาระนี้ ทรงสนับสนุนศิลปะพื้นบ้านคือค่าวซอ ด้วยการฝึกหัดช่างซอหรือนักร้องเพลงพื้นเมือง และทรงให้ความอุปถัมภ์แก่กวีล้านนาผู้มีความสามารถในการแต่งบทค่าวซอ

ด้านหัตถกรรม การที่เคยเสด็จประทับ ณ พระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นศูนย์รวมของศิลปหัตถกรรมชั้นเลิศหลายแขนง จึงเกิดความสนพระทัย ประกอบกับมีฝีพระหัตถ์ในเรื่องการเย็บปักถักร้อย เช่น การปักสดึง การถักนิดติ้ง อยู่แล้ว จึงมีพระดำริที่จะทำการอุปถัมภ์ฟื้นฟูงานด้านศิลปหัตถกรรม โดยเฉพาะศิลปะพื้นบ้านการทอซิ่นยกดอก ซิ่นตีนจกซองล้านนา ได้ทรงนำซิ่นยกดอกจกด้วยมือใช้ไหมทอง พระมรดกจากพระมารดาซึ่งมีเพียงผืนเดียวเป็นตัวอย่างในการเก็บลายและประดิษฐ์ลายด้วยพระองค์เอง ทรงรวบรวมผู้ชำนาญในการทอซิ่นจากหมู่บ้านวัดดวงดีมาสอนการทอกี่ ในบริเวณพระตำหนักที่ประทับ ประทานโอกาสให้

บุคคลต่างๆ ที่สนใจสามารถเข้ามาเรียนการทอผ้าแบบนี้ได้ เป็นผลให้ศิลปะการทอซิ่นยกดอกจกแบบโบราณที่เกือบจะสูญหายได้กลับแพร่หลายเป็นที่นิยมไปยังจังหวัดอื่นๆ ในภาคเหนือ แม้งานด้านฝีมือเย็บใบตองและดอกไม้สด เช่น การทำบายศรี ร้อยมาลัย จัดพุ่ม ร้อยดาข่าย ก็ทรงรวบรวมผู้มีฝีมือมาฝึกสอนที่พระตำหนักเช่นกัน โดยใช้ดอกไม้สดที่ปลูกไว้ในสวนของพระองค์เอง ทรงฝึกหัดข้าหลวงให้ชำนาญด้านการแกะสลักผัก ปอกผลไม้ เคี่ยวขี้ผึ้งทำเทียน เป็นต้น พระตำหนักของพระองค์จึงเป็นเสมือนศูนย์การฝึกศิลปาชีพอันก่อให้เกิดช่างฝีมือและผลงานสืบสานมรดกทางศิลปวัฒนธรรมที่เป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาแก่ทางเชียงใหม่ต่อไป

ด้านสาธารณประโยชน์อื่นๆ ได้ทรงบริจาคทรัพย์ส่วนพระองค์สร้างตึกที่โรงพยาบาลแมคคอมิคและซื้อรถยนต์ประทานสถานีอนามัย เป็นต้น

ด้านโบราณคดี พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ทรงมีสุขภาพพลานามัยแข็งแรง พระทัยกล้าหาญโปรดที่จะทรงช้างหรือม้า เสด็จประพาสตามอำเภอท้องถิ่นต่างๆ เพื่อทอดพระเนตรภูมิประเทศชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร และมีโอกาสชมโบราณสถาน นมัสการสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บางครั้งต้องประทับแรมในป่า ได้เคยทรงม้าเสด็จถึงยอดดอยอ่างกาหลวง ซึ่งสูงที่สุดในประเทศไทย และได้นำพระอัฐิเจ้าอินทวิชยานนท์พระบิดาขึ้นไปประดิษฐานในพระสถูปบนยอดดอยแห่งนี้ ด้วยเหตุนี้ชื่ออ่างกาหลวงจึงเปลี่ยนเป็นดอยอินทนนท์จนทุกวันนี้ จากการที่สนพระทัยใฝ่ศึกษาเรื่องราวต่างๆ อยู่เสมอ จึงทรงรอบรู้และเชี่ยวชาญวิชาการด้านโบราณคดี โดยเฉพาะเรื่องเงินตราโบราณของทางเหนือ ทรงได้รับยกย่องจากสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่ามีความชำนาญเกี่ยวกับพงศาวดารเมืองเหนือ และโบราณคดีในภาคเหนือดีกว่าใครๆ ในมณฑลพายัพ ทรงเป็นผู้มีชื่อเสียงและได้รับการเคารพยกย่องจากนักโบราณคดี ตลอดจนชาวต่างประเทศที่ทำการศึกษาค้นคว้าวิจัยเรื่องราวของภาคเหนือเป็นอย่างยิ่ง

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ทรงมีความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ตลอดจนเจ้านายในพระราชวงศ์จักรีอย่างไม่เสื่อมคลาย ทรงพร้อมที่จะอุทิศพระองค์เพื่อรับใช้เมื่อมีโอกาส ดังเช่นเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๖๙ พระราชชายาฯ ก็ทรงเป็นองค์ประธานและที่ปรึกษาในการจัดเตรียมงานรับเสด็จอย่างสมพระเกียรติแห่งพระมหากษัตริยาธิราช ด้วยทรงรอบรู้ในขนบธรรมเนียมทั้งฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้เป็นอย่างดี การจัดริ้วกระบวนถวายการรับเสด็จนั้นดำเนินในรูปแบบอันเป็นเอกลักษณ์ของล้านนาโดยเฉพาะ อาทิ ขบวนแห่บายศรีทูลพระขวัญ ขบวนรำฟ้อน และการโปรยข้าวตอกดอกไม้ของเจ้านายฝ่ายเหนือ ขบวนแห่ช้างแต่งเครื่องอย่างโบราณ ขบวนชาวเขาเผ่าต่างๆ กล่าวกันว่า เป็นงานที่งดงามเป็นที่ประทับใจ ซึ่งการวางรูปแบบการจัดงานในครั้งนั้นได้กลายเป็นแบบแผนแก่ชาวเชียงใหม่ได้ใช้ในการจัดเตรียมงานรับเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รวมทั้งพระราชอาคันตุกะที่มาเยือนเชียงใหม่ในปัจจุบัน ในส่วนพระอัธยาศัยทรงวางพระองค์ได้เหมาะสมกับกาลเทศะ สงบเสงี่ยมและสง่างามอยู่เสมอ ทรงได้รับพระเมตตาปรานีจากพระบรมวงศานุวงศ์แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์หลายพระองค์ซึ่งได้ทรงติดต่ออย่างใกล้ชิดเสมอมา แม้เสด็จกลับยังนครเชียงใหม่แล้วก็ตาม น้ำพระทัยที่โอบอ้อมอารีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่างรับสั่งโอภาปราศรัย ทำให้ทรงเป็นที่รักใคร่นับถือของบรรดาพระสนมกำนัลใหญ่น้อย

ตลอดจนข้าราชบริพารทุกระดับ แม้จะเสด็จประทับอยู่ ณ กรุงเทพฯ เกือบจะกึ่งพระชนมชีพ แต่ก็ไม่ทรงลืมบ้านเกิดเมืองนอน ทรงให้การอุปการะแก่พระญาติวงศ์ทางฝ่ายเหนือตลอดเวลา และจากการที่ทรงมีความสามารถพิเศษในการเป็นผู้นำ จึงทรงได้รับความนิยมยกย่องจากประชาชน พ่อค้าคฤหบดี ตลอดจนชาวต่างประเทศที่พากันมาเฝ้าแหนด้วยความเคารพอยู่เสมอ ในด้านกิจการงานบ้านเมืองก็มีพระกรณียกิจประทานคำปรึกษาแก่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่มารับราชการมณฑลพายัพอย่างเต็มพระทัย

เกี่ยวกับพระจริยวัตรและพระอัธยาศัยอันประเสริฐนั้น หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

> *"ทุกคนที่เคยได้เฝ้าพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ที่ในพระบรมมหาราชวัง ในเวลาที่ประทับอยู่ในหมู่เจ้าจอมมารดาผู้ใหญ่ด้วยกันก็ดี ได้เฝ้าในเวลาเสด็จประทับเป็นประธานอยู่ในหมู่ข้าราชการทั้งใต้และเหนือ ในเมืองเชียงใหม่ก็ดี ถ้าไม่ดูให้ดีก็จะรู้ไม่ได้เลยว่าพระราชชายาฯ ในที่ ๒ แห่งนั้นพระองค์เดียวกัน ทั้งนี้เพราะทรงสามารถแยกกาลเทศะได้เป็นยอดเยี่ยม พระราชชายาฯ ในพระบรมมหาราชวัง ไม่ทรงมียศมีศักดิ์ ไม่มีความสำคัญอันใด ลมกับคำที่พวกเจ้าจอมด้วยกันเรียกว่า เจ้าน้อย เจ้าน้อยไม่มีความรู้อะไร เจ้าน้อยนั่งนิ่งๆ อมยิ้มในสิ่งที่ไม่มีสาระรอบๆ ตัวเองได้อย่างสบาย ทุกคนในที่นั้นก็ไม่มีใครรู้จักพระองค์ท่านได้นอกจากคำว่า เจ้าน้อย แต่ถ้าผู้ใดขึ้นไปเฝ้าที่เมืองเชียงใหม่ ผู้นั้นจะได้เฝ้าเจ้าหญิงผู้เป็นหลักของบ้านเมือง ประทับอยู่ในระหว่างข้าราชการทั้งฝ่ายใต้และเหนือ เวลาตรัสกับพวกใต้ก็ตรัสภาษาใต้อย่างชัดเจน ถ้าหันไปตรัสทางฝ่ายเหนือก็ชัดเป็นฝ่ายเหนือไม่มีแปร่ง ตรัสไต่ถามทุกข์สุขและแนะนำทั้งในทางราชการและส่วนตัวด้วยความเหมาะสมแก่พระเกียรติยศ ทรงชนะใจผู้ที่ได้เฝ้าแล้วได้เกือบหมดไม่เว้นตัวข้าราชการฝ่ายใต้ถวายความเคารพและใช้คำเพ็ดทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้า ใต้ฝ่าพระบาท และพ่ะย่ะค่ะ เช่นเดียวกับทูลเจ้านายฝ่ายใต้ในพระราชวงศ์จักรี แม้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ตรัสสั่งพระธิดาว่า "กราบเจ้าป้าลงกับพื้นเถิดลูก เพราะไม่มีสิ่งใดที่ควรจะรังเกียจ แม้กำเนิดท่านก็เกิดมาในเศวตฉัตรเหมือนกัน"*[๗]

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ทรงได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังนี้คือ

ปฐมจุลจอมเกล้าฯ พร้อมด้วยดาราจุลจอมเกล้าฯ
มหาวชิรมงกุฎ
ปถมาภรณ์มงกุฎสยาม
เหรียญรัตนาภรณ์ จ.ป.ร. ลงยากรอบประดับเพชรรัชกาลที่ ๕
เหรียญรัตนาภรณ์ ว.ป.ร. ลงยากรอบประดับเพชรรัชกาลที่ ๖
เหรียญรัตนาภรณ์ ป.ป.ร. ลงยากรอบประดับเพชรรัชกาลที่ ๗

---

[๗] ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล, **เรื่องเดิม**, หน้า ๓.

เข็มพระปรมาภิไธย รัชกาลที่ ๖ ประดับเพชรล้วน

นอกจากนี้ ในครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระอิสริยยศพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ขึ้นเป็นที่พระอัครชายาเธอ แต่ทรงกราบบังคมทูลขอรับพระราชทานพระอิสริยยศเพียงเท่าเดิม ด้วยเกรงว่าจะทรงรักษาพระเกียรติยศที่สูงยิ่งขึ้นไปไม่ได้งดงามพอ[๕]

ในบั้นปลายพระชนมชีพได้ประทับอย่างสงบสุขตลอดมา ณ พระตำหนักดาราภิรมย์ สวนเจ้าสบาย อำเภอแม่ริม มีพระวรกายสูงโปร่ง พระฉวีค่อนข้างขาวนวล พระเนตรดุแต่ก็แฝงไปด้วยความเมตตาปรานี มักจะแต่งองค์ด้วยซิ่นลายขวางตามแบบชาวเหนือ และทรงเสื้อสีขาวแขนยาว เกล้าพระเกศาทรงสูง มักมีหวีสับหรือปิ่นทองปักพระเกศา[๖] มีพระพลานามัยแข็งแรง จนกระทั่งวันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ พระโรคปับผาสะพิการซึ่งเคยเป็นอยู่เดิมกำเริบขึ้น แพทย์ทั้งชาวไทยและต่างประเทศถวายการรักษาอย่างเต็มความสามารถ พระอาการไม่ทุเลา เจ้าแก้วนวรัฐพระเชษฐา เชิญเสด็จประทับที่คุ้มรินแก้วเพื่อสะดวกต่อการถวายการดูแลรักษา พร้อมทั้งสั่งซื้อเครื่องเอกซเรย์จากชวามาช่วยตรวจการรักษา แต่ไม่เกิดผลดีประการใด จนถึงวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้สิ้นพระชนม์เมื่อเวลา ๑๕.๑๔ น. ท่ามกลางความเศร้าสลดพระทัยและความเศร้าโศกเสียใจอาลัยรักของบุคคลทุกฐานันดรที่เฝ้าห่วงใยในพระอาการตลอดมาจนถึงวาระสุดท้ายแห่งพระชนมชีพ สิริรวมพระชนมายุ ๖๐ พรรษา ๓ เดือน ๑๓ วัน รวมระยะเวลาที่ประทับที่นครเชียงใหม่ครั้งสุดท้าย ๑๘ ปี ๑๑ เดือนเศษ

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระศพเป็นงานหลวง พระราชทานเครื่องประกอบพระเกียรติยศ อันได้แก่ น้ำพระสุคนธ์สรงพระศพ พระโกศอัฐิทองคำ กระบวนแห่ เครื่องสูงประกอบพระเกียรติยศ สร้างพระเมรุพระราชทานเพลิงที่วัดสวนดอก นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้มีการไว้ทุกข์ในพระราชสำนักถวายเป็นเวลา ๗ วัน พระอัฐิภายหลังจากพระราชทานเพลิงส่วนหนึ่งบรรจุไว้ที่พระกู่สุสานหลวงของราชวงศ์เชียงใหม่ อีกส่วนหนึ่งนำมาบรรจุไว้ในอาคารเดียวกันกับที่บรรจุพระอัฐิพระราชธิดา ณ สุสานหลวงวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ได้ทรงปฏิบัติพระราชภาระหน้าที่ในฐานะพระธิดาพระเจ้าแผ่นดินแห่งอาณาจักรล้านนาได้อย่างสมพระเกียรติยศ ด้วยพระทัยเด็ดเดี่ยว มั่นคง การที่ทรงเสียสละละจากบ้านเกิดเมืองนอนไปประทับในถิ่นฐานที่ต่างด้วยผู้คน ระเบียบแบบแผน วัฒนธรรม ประเพณี ที่มิได้ทรงคุ้นเคย เป็นเวลานานเกือบจะกึ่งหนึ่งของพระชนมชีพ เป็นเครื่องแสดงว่ามีพระขันติบารมีอันเปี่ยมล้นอุดมด้วยพระสติปัญญาอันแสดงด้วยพระอัจฉริยภาพอันสูงส่ง ดราบจนทุกวันนี้แม้จะสิ้นพระชนม์นานกว่า ๕๐ ปีแล้วก็ตาม พระนามของพระองค์ยังคงเป็นที่กล่าวขานยกย่องและเคารพเทิดทูนจากอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงมิเฉพาะแต่ชาวเชียงใหม่ ได้มีการก่อตั้งอนุสรณ์ต่างๆ เพื่อรำลึกถึงอยู่เสมอ ได้แก่

---

[๕]คำบอกประทานของท่านผู้หญิงฉัตรสุดา วงศ์ทองศรี, โดย นงเยาว์ กาญจนจารี. **ดารารัศมี พระประวัติพระราชชายา เจ้าดารารัศมี** (กรุงเทพฯ : บริษัท ทรีดีการพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๓๓), หน้า ๑๑๒.

[๖]เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๔๙ (ตามคำบอกเล่าของศาสตราจารย์ พันเอก พูนพล อาสนจินดา ข้าราชการบำนาญ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ผู้เคยเข้าเฝ้าใกล้ชิดพระราชชายา เจ้าดารารัศมี)

- พระอนุสาวรีย์ประทับนั่งเต็มพระองค์ ประดิษฐานหน้าตำหนักดาราภิรมย์ ค่ายดารารัศมี อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๕

- ค่ายดารารัศมี กองกำกับการตำรวจตระเวนชายแดนที่ ๕ ซึ่งตั้งอยู่ที่บริเวณตำหนักดาราภิรมย์ อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ อัญเชิญพระนามมาตั้งเป็นชื่อค่ายเพื่อเทิดพระเกียรติ

- โรงเรียนดาราวิทยาลัย โรงเรียนสตรีขนาดใหญ่ของเชียงใหม่ ซึ่งพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ทรงรับเป็นองค์อุปถัมภ์มาจนตลอดพระชนม์ชีพ ทางโรงเรียนจะจัดวันดารารัศมีเพื่อน้อมระลึกในพระมหากรุณาธิคุณ ทุกวันที่ ๙ ธันวาคม ของทุกปี นอกจากนี้ยังมีการจัดตั้งมูลนิธิดารารัศมี เป็นทุนการศึกษาให้แก่นักเรียนของโรงเรียน

บรรณานุกรม

กมล มโนชญากร, รองอำมาตย์ตรี. **จดหมายเหตุ เสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ พระพุทธศักราช ๒๔๖๙.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนากร, พ.ศ. ๒๔๗๔. (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๗๔).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค ๒๓.** (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายบันลือ รักวานิช ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๐).

นงเยาว์ กาญจนจารี, **ดารารัศมี พระประวัติพระราชชายา เจ้าดารารัศมี.** กรุงเทพฯ : ทรีดีการพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๓๒. (จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉลองพระอนุสาวรีย์พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ณ กองกำกับการตำรวจตระเวนชายแดนที่ ๕ ค่ายดารารัศมี จังหวัดเชียงใหม่ ๒๗ มกราคม ๒๕๓๓).

ประพัฒน์ ตรีณรงค์. "พระราชชายา เจ้าดารารัศมี". **เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เรืองแสงการพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๒๘.

พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ. **ประชุมพระนิพนธ์ เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : บัณฑิตการพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๒๙.

ส. พลายน้อย (สมบัติ พลายน้อย). **พระบรมราชินี และเจ้าจอมมารดา.** กรุงเทพฯ : เจริญรัตน์การพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๓๐.

ฤดีรัตน์ กายราศ

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ)

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ) เป็นพระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงยกย่องให้สูงศักดิ์กว่าพระสนมคนอื่นๆ ทั้งปวง ด้วยเป็นคู่ทุกข์คู่ยากมาตั้งแต่ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ กรมขุนพินิตประชานาถ แม้การตรัสเรียกนามเจ้าคุณพระประยูรวงศ์นั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ตรัสเรียกแตกต่างจากเจ้าจอมคนอื่นๆซึ่งทรงเรียกว่า "นาง" นำหน้าชื่อ แต่ทรงเรียกเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ว่า "แม่แพ" ถ้าตรัสเรียกแก่ผู้อื่นทรงเรียกว่า "คุณแพ" เหมือนเช่นครั้งยังมิได้เสวยราชย์ นอกจากนี้ยังพระราชทานสิทธิ์พิเศษกับเจ้าคุณพระประยูรวงศ์เหนือพระสนมคนอื่นๆ เสมอ เช่น ได้รับใช้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสวยราชย์แล้วเหมือนครั้งที่ยังมิได้เสวยราชย์ เป็นคนเดียวในหมู่พระสนมที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตักบาตรถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะทรงผนวช ได้รับตรา เหรียญ สายสะพาย เครื่องยศ และเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุกตระกูลตามฐานันดรศักดิ์พระสนมเอก เป็นต้น เจ้าคุณพระประยูรวงศ์

จึงได้รับยกย่องว่าเป็นหัวหน้าของพระสนมทั้งปวง ดังที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ในประวัติเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ตอนหนึ่งว่า

"เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ) ป.จ. ม.ว.ม. รัตนาภรณ์ ป.ป.ร. ชั้นที่ ๒ ว.ป.ร. ชั้นที่ ๑ ปปร. ชั้นที่ ๒ เป็นเจ้าคุณจอมมารดา หัวหน้าพระสนมทั้งปวงในรัชกาลที่ ๕"

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ) เกิดในสกุล "บุนนาค" เป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) กับท่านผู้หญิงอิ่มซึ่งเป็นน้องท่านผู้หญิงอ่วม ภรรยาอีกคนหนึ่งของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ มีพี่น้องร่วมบิดาและมารดาดังนี้

๑. พี่น้องร่วมบิดาเดียวกันซึ่งเกิดกับท่านผู้หญิงอ่วม ผู้เป็นป้า จำนวน ๓ คน คือ

๑. พระยาประภากรวงศ์วรวุฒิภักดี
๒. เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์
๓. พระยาราชานุวงศ์

๒. พี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน จำนวน ๙ คนคือ

๑. เล็ก (ต่อมาได้เป็นภรรยาพระยาศรีศรราชภักดี : หนูเล็ก โกมารกุล ณ นคร)
๒. ฉาง
๓. เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ)
๔. หลวงจักรยานานุพิจารณ์ (เหมา)
๕. จ่ายวดยศสถิตย์ (หมิว)
๖. โหมด (ต่อมาได้เป็นเจ้าจอมมารดา พระสนมในรัชกาลที่ ๕)
๗. แม้น (ต่อมาได้เป็นหม่อม สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภานุพันธุวงศ์วรเดช)
๘. เมี้ยน
๙. มิด

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ) เกิดเมื่อวันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีขาล ตรงกับวันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๗ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ประวัติเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ถึงมูลเหตุที่ท่านได้ชื่อว่า *"แพ"* ดังนี้

"ฉันเคยถามเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ว่า ฉันได้ยินเขาว่า ท่านชื่อม่วงอยู่ก่อน ต่อเมื่อจะเข้าไปอยู่ในวังจึงเปลี่ยนชื่อว่า แพ จริงหรือ ท่านตอบว่าความจริงไม่ใช่เช่นนั้น แล้วเลยเล่าถึงถิ่นฐานของท่านต่อไปว่าเดิมพวกสกุลของท่านตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำทางฝั่งธนบุรี

ด้วยกันทั้งนั้น สร้างบ้านปลูกเรือนอยู่ต่อๆ กันลงมาตั้งแต่คลองใต้บ้านฝรั่งกุฎีจีนจนคลองขนอนทางเข้าไปวัดพิชัยญาติทั้ง ๒ ฟาก ข้างหลังบ้านขึ้นไปบนบกก็ทำเป็นสวน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ ทรงสถาปนาเจ้าพระยาพระคลัง ปู่ทวดของท่านเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (เรียกกันว่า สมเด็จองค์ใหญ่) ทรงสถาปนาพระยาศรีพิพัฒน์ ปู่ทวดน้อยของท่าน เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (เรียกกันว่า สมเด็จองค์น้อย) และทรงสถาปนาพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ปู่ของท่านเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ทรงพระราชดำริว่าบ้านปู่ของท่านที่อยู่ต่อกับจวนสมเด็จองค์ใหญ่ทางข้างเหนือคับแคบนัก ไม่สมกับเป็นจวนของเสนาบดี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานจวนของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงหเสนี) สมุหนายก อันอยู่ทางฟากพระนครที่ริมคลองสะพานหัน (ตรงเวิ้งนาครเกษมบัดนี้) ซึ่งตกเป็นของหลวงเมื่อเจ้าของถึงอสัญกรรมในตอนปลายรัชกาลที่ ๓ ให้เป็นจวนที่อยู่ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เวลานั้นบิดาของท่านเป็นที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถ ก็อพยพครอบครัวไปอยู่กับบิดาที่บ้านนั้นแต่เหย้าเรือนไม่พอกัน เพราะเรือนที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาสร้างไว้ชำรุดทรุดโทรมอยู่โดยมาก เมื่อแรกไปอยู่ครอบครัวของปู่และบิดาของท่าน ต้องเที่ยวหาที่อาศัยตามแต่จะอยู่ได้ บิดาของท่านไปอาศัยอยู่ที่ฉางข้าว พี่หญิงของท่านคลอดที่นั่นจึงได้ชื่อว่า "ฉาง" ต่อมาเมื่อซ่อมแซมเรือนแพที่ริมคลองแล้วย้ายมาอยู่ที่เรือนแพ ตัวท่านมาคลอดที่นั่นจึงได้ชื่อว่า "แพ"...ข้อที่กล่าวกันว่าท่านชื่อ "ม่วง" นั้น มีเรื่องเมื่อท่านเติบใหญ่ขึ้นจนวิ่งได้แล้ว มียายม่วงคนหนึ่งไปขายขนมที่บ้านเสมอ ท่านชอบกินขนมของยายม่วงจนเห็นว่าแกเป็นช่างทำขนมอย่างวิเศษ อยู่มาวันหนึ่งเวลานั่งเล่นอยู่ด้วยกันในพวกเด็กๆ เกิดถามกันขึ้นว่าใครอยากเป็นอะไร คนนั้นก็ว่าอยากเป็นนั่น คนนี้ก็ว่าอยากเป็นนี่ไปต่างๆ เมื่อถามมาถึงตัวท่าน ท่านตอบว่าอยากเป็นยายม่วง พวกเด็กๆ พี่น้องเห็นขันก็เลยเรียกท่านว่า "ม่วง" ล้อเล่นอยู่คราวหนึ่งหาใช่ชื่อจริงของท่านไม่"

พ.ศ. ๒๔๐๙ เมื่อเจ้าคุณพระประยูรวงศ์อายุได้ ๑๓ ปี สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้เป็นปู่ได้พาเข้าถวายตัวรับราชการฝ่ายใน โดยพาไปฝากกับเจ้าจอมมารดาเที่ยงพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๔ เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้ไปอยู่กับพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าโสมาวดีศรีรัตนราชธิดา ซึ่งต่อมาได้รับสถาปนาเป็นกรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ์ การเข้าไปอยู่ในวังครั้งนี้เป็นเพราะโชควาสนาบันดาลหรือที่ภาษาชาวบ้านเรียกกันว่าบุพเพสันนิวาส ทำให้เจ้าคุณพระประยูรวงศ์พบรักกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ดังที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบรรยายไว้ในประวัติเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ว่า

"เรื่องประวัติของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ผิดกับนักสนมนารีคนอื่นๆ ในรัชกาลที่ ๕ ด้วยตัวท่านกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รักใคร่ติดพันกันเองอยู่แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงตรัสขอมาเป็นสะใภ้หลวง พระราชทานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอแล้วอยู่ด้วยกันมา

จนเสด็จเสวยราชย์ เรื่องประวัติตอนนี้ท่านจำไว้มั่นคงราวกับฝังอยู่ในใจท่านเป็นนิจ"

และอีกตอนหนึ่งว่า

"ฉันถามท่านว่า ฉันได้ยินเขาว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ แรกทอดพระเนตรเห็นท่าน เมื่อออกไปตูงานพระเมรุที่ท้องสนามหลวง โปรดติดพระหฤทัยตั้งแต่ยังไม่ทรงรู้จักว่าใคร แล้วจึงสืบรู้ชื่อและสกุลของท่านเมื่อภายหลัง จริงหรืออย่างไร ท่านว่าไม่ได้เป็นเช่นนั้น เรื่องที่จริงนั้น ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปประทับอยู่วังหน้า ดำรัสสั่งให้ละครวังหลวงขึ้นไปเล่นให้พวกชาววังหน้าดู (ฉันสันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นเมื่อเดือน ๕ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐) เวลานั้นท่านออกไปอยู่บ้าน พระองค์ใหญ่โสมมีรับสั่งให้คนไปรับท่านเข้ามาดูละคร วันนั้นเป็นครั้งแรกที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทอดพระเนตรเห็นท่านเมื่อถือหีบหมากเสวยตามพระองค์ใหญ่โสมไปวังหน้าเวลาดูละครตัวท่านนั่งอยู่ใกล้ๆ กับคนบอกบทตรงหน้าพลับพลา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ประทับอยู่บนพลับพลาเห็นมักทอดพระเนตรมาทางตัวท่านบ่อยๆ แต่ท่านก็ไม่รู้ว่าทรงมุ่งหมายที่ตรงตัวท่าน ดูละครแล้วก็กลับออกไปบ้านในเย็นวันนั้น แต่ประหลาดอยู่ที่ในค่ำวันนั้นจะเป็นด้วยบุรพนิมิตสังหรณ์หรืออย่างไรไม่ทราบ พอนอนหลับก็ฝันไปว่ามีงูตัวหนึ่งโตใหญ่หัวเหมือนพระยานาคที่เขาเขียนไว้ตัวมีเกล็ดสีเหลืองทั้งตัวตรงเข้ามาคาบที่กลางตัวท่าน แล้วเลื้อยพาไปทิ้งไว้ตรงหน้าเรือนเก่าที่ท่านเคยอยู่ ความฝันนั้นยังจำได้มั่นคง แต่เวลานั้นตัวท่านยังไม่รู้เรื่องบุรพนิมิตที่เขาถือกัน พอเช้าขึ้นไปที่บ้านคุณเล็กพี่สาวซึ่งแต่งงานใหม่ ไปเล่าความฝันให้พวกผู้ใหญ่ฟังตามซื่อ ด้วยเห็นว่าแปลกประหลาดไม่เคยฝันเช่นนั้นมาแต่ก่อน พวกผู้ใหญ่ที่ได้ฟังเขาแลดูกันแล้วหัวเราะขึ้นฮาใหญ่ ท่านก็ยังไม่เข้าใจว่าเขาเห็นขันอย่างไรจึงหัวเราะฮากันเช่นนั้น

ท่านทราบเมื่อภายหลังว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทอดพระเนตรเห็นท่านก็โปรด แต่ไม่ทรงทราบว่าเป็นใคร เข้าพระทัยแต่ว่าอยู่กับพระองค์ใหญ่โสม วันรุ่งขึ้นตรัสถามพระองค์ใหญ่โสม จึงทรงทราบ แล้วตรัสขอให้พระองค์ใหญ่โสม ทรงคิดอ่านให้ได้ทอดพระเนตรอีกครั้งหนึ่ง ครั้นวันกลางเดือนหก ปีเถาะนั้น พระองค์ใหญ่โสมตรัสชวนท่านให้ไปดูงานพิธีวิสาขะบูชา ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตัวท่านไม่รู้เรื่องอะไรก็ยินดีที่จะไป พระองค์ใหญ่โสมตรัสสั่งให้พี่เลี้ยงพาท่านไปนั่งดูเดินเทียนที่ตรงบันไดข้างหลังพระอุโบสถ เวลาเดินเทียนค่ำวันนั้น ท่านเห็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเดินเทียนถึงที่ท่านนั่งอยู่ทีไร ก็ทรงเพ่งพิศแต่ที่ตัวท่านทุกรอบจนผิดสังเกต จึงเริ่มรู้สึกว่าชรอยจะโปรดตัวท่านมาแต่ค่ำวันนั้น ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พอเสด็จงานวิสาขะบูชาแล้วตรัสกระซิบขอเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ต่อพระองค์ใหญ่โสมฯ ก็ยอมถวายไม่ขัดขวาง แล้วตรัสบอกให้ท่านรู้ตัวด้วยว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดจะใคร่ได้เป็นหม่อมห้ามตรงนี้คิดดูชอบกล ถ้าหากเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ไม่รักพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ

เมื่อพระองค์ใหญ่โสมตรัสบอกให้รู้ตัว ก็คงจะบอกแก่ผู้ใหญ่ในสกุลให้มารับไปบ้านเสียให้พ้นภัย ที่รู้แล้วนิ่งอยู่ชวนให้เห็นว่า ฝ่ายท่านก็เกิดรักใคร่ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ตั้งแต่วันเดินเทียนวิสาขะบูชาเหมือนกัน จึงเริ่มเรื่องติดพันกันมา"

ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอภิเษกสมรสกับเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ใน พ.ศ. ๒๔๑๐ และประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบในพระบรมมหาราชวังนั้น หลังจากอภิเษกได้ ๓ เดือน เจ้าคุณพระประยูรวงศ์เริ่มตั้งครรภ์ จึงต้องหาสถานที่ที่จะคลอดเนื่องจากธรรมเนียมราชประเพณีสามัญชนจะคลอดในพระราชวังไม่ได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานวังอันเป็นที่เสด็จประพาสณ สวนนันทอุทยาน ริมคลองมอญฝั่งธนบุรีให้เป็นที่ประทับ จนกระทั่งเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ครรภ์แก่ได้ ๗ เดือน จึงประสูติพระธิดา นับเป็นพระราชธิดาที่เกิดก่อนเสวยราชย์

พ.ศ. ๒๔๑๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคดด้วยประชวรพระโรคไข้ป่าหลังจากเสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในเวลาต่อมา เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ก็เปลี่ยนฐานะจากหม่อมห้ามเป็นเจ้าจอมมารดา จึงได้ย้ายจากพระตำหนักสวนกุหลาบเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยราชสมบัติในครั้งนี้ เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ในฐานะที่เป็นคู่ทุกข์คู่ยากมาแต่เดิมจึงต้องเปลี่ยนฐานะและการวางตนใหม่ ซึ่งท่านทราบดีว่าในฐานะพระมหากษัตริย์คงจะต้องมีพระสนมคนอื่นๆ แวดล้อมอีกมาก เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ก็ปฏิบัติตนได้อย่างดี แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเกรงใจ และยังเป็นที่เคารพนับถือเป็นที่ยำเกรงแก่พระบรมวงศานุวงศ์และบุคคลทั่วไปตลอดรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลต่อๆ มาอีกด้วย สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าว่า

"ตรงนี้จะพรรณนาว่าแต่ด้วยประวัติของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ก่อน พิเคราะห์ดูเหมือนเมื่อแรกท่านได้เป็นพระสนมเอก แทนที่จะอิ่มใจกลับได้พบความลำบากใจมิใช่น้อย เริ่มต้นแต่ในการบรมราชาภิเษกก็ถวายนักสนมนารีสำหรับปฏิบัติบำเรอพระเจ้าอยู่หัวเป็นหมู่ใหญ่ ตัวท่านติดพระองค์มาเหมือนอย่างพระจันทร์ที่โคจรอยู่รอบมนุษย์โลกแต่ดวงเดียว มากลายเป็นดาวดวงหนึ่งในจักรวาลอันรายล้อมดวงพระจันทร์อยู่ในท้องฟ้า นอกจากนั้นยังมีท้าวนางบังคับบัญชาฝึกหัดให้เข้าแบบแผนนางในครั้งรัชกาลที่ ๓ ตัวท่านเองเคยฝึกหัดอบรมแต่ตามแบบแผนรัชกาลที่ ๔ และไม่เคยอยู่ในบังคับท้าวนางเหล่านั้นมาแต่ก่อน คงรังเกียจและเกิดลำบากใจเป็นธรรมดา ตัวท่านมีแต่พระเจ้าอยู่หัวเป็นที่พึ่งก็ได้แต่กราบทูลปรับทุกข์ร้อน ถ้าหากว่าเรื่องตามที่ฉันเคยได้ยินมาตรงตามความจริง น่าสรรเสริญเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ที่ท่านสามารถแก้ไขให้พ้นความลำบากด้วยสติปัญญาของท่านในครั้งนั้น เขาเล่าว่า ท่านกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์จะมีพระสนมกำนัลมากสักเท่าใด ท่านก็ไม่เคียดขึ้งหึงหวงและไม่ปรารถนาจะมีอำนาจว่ากล่าวบังคับบัญชาผู้หนึ่งผู้ใด ขอแต่ให้ได้สนองพระเดชพระคุณเหมือนอย่างเมื่อเสด็จอยู่พระตำหนักสวน

กุหลาบเท่านั้นก็พอใจ พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพรดังท่านประสงค์ ดรัสห้ามมิให้ท้าวนางไปว่ากล่าวรบกวนเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ แล้วทรงสร้างพระที่นั่งเย็นเป็นที่สำราญพระราชอิริยาบถขึ้นหลังหนึ่งทางด้านตะวันออกพระมหามณเฑียรให้แต่เจ้าคุณพระประยูรวงศ์คนเดียวเป็นผู้ปฏิบัติเมื่อเสด็จอยู่พระที่นั่งเย็นนั้น ท่านเล่าว่ามีแต่ตัวท่านคนเดียวที่นุ่งโจงขึ้นเฝ้าได้เสมอมิต้องเปลี่ยนนุ่งจีบตามแบบรัชกาลที่ ๓ นอกจากนั้นทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างตำหนักหมู่ใหญ่พระราชทานเจ้าคุณพระประยูรวงศ์อีกแห่งหนึ่งข้างหลังพระมหามณเฑียรตรงที่เคยเป็นตำหนักพระลนมเอกครั้งรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ ผู้ที่เป็นนางในทันได้รู้เห็นเขาเล่าว่า ตั้งแต่เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้พระราชทานพรดังกล่าวมาแล้ว ท่านก็ถือว่าเป็นหน้าที่ของท่านที่จะปฏิบัติพระเจ้าอยู่หัวในบางเวลา คือเวลาเช้าตื่นบรรทม ท่านถวายเครื่องสำอางค์อย่างหนึ่ง ตั้งเครื่องพระกระยาหารต้มอย่างหนึ่ง เมื่อเสวยเสร็จเสด็จออกจากห้องบรรทม ก็เป็นสิ้นหน้าที่ของท่านในตอนเช้า กลับลงไปตำหนักเสียครั้งหนึ่ง ถึงเวลากลางวันเมื่อนักสนมตั้งเครื่องถวายพระเจ้าอยู่หัวเสวยเสร็จแล้ว สิ้นเวลาคนเฝ้าแหน ท่านจึงขึ้นไปคอยรับใช้ในเวลาทรงพักพระราชอิริยาบถอีกเวลาหนึ่ง เมื่อเสด็จออกตอนบ่ายท่านก็กลับตำหนัก ไม่ขึ้นไปพระมหามณเฑียร จนเวลากลางคืนเมื่อพระเจ้าอยู่หัวเข้าที่บรรทมแล้ว ท่านจึงเข้าไปนอนในห้องที่บรรทมอยู่จนเช้า ตั้งเครื่องพระ-สำอางค์เหมือนวันหลัง นอกจากกินตามเวลาที่กล่าวมา เขาว่าท่านไม่เข้าไปเกี่ยวข้องในหน้าที่ของผู้อื่น ใครจะเฝ้าแหนหรือพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่ไหน ท่านก็ไม่เข้าไปกีดขวาง เล่ากันมาอย่างนี้"

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ มีพระราชธิดาทั้งสิ้น ๓ พระองค์ ได้แก่

๑. พระองค์เจ้าศรีวิลัยลักษณ์สุนทรศักดิ์กัลยาวดี (กรมขุนสุพรรณภาควดี) ประสูติ ณ สวนนันทอุทยาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ (ประสูติในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ)

๒. พระองค์เจ้าสุวพักตร์วิไลพรรณ ประสูติ ณ พระบรมมหาราชวัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖

๓. พระองค์เจ้าบัณฑรวรรณวโรกาส ประสูติ ณ พระบรมมหาราชวัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้รับพระราชทานเครื่องยศ เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันพระสนมเอกจะพึงได้ทุกตระกูล นอกจากนี้ยังได้สิทธิพิเศษเหนือพระสนมคนอื่นๆ อีกด้วย แม้ในรัชกาลต่อๆ มาก็ได้รับพระราชทานเหรียญ เครื่องยศ และเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันนางในจะพึงได้ทุกประการอีกด้วย ดังนี้

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑. ได้รับพระราชทานเครื่องยศนักสนมชั้นที่ ๑ ที่เรียกว่า *"พระสนมเอก"* เป็นพานทองและหีบหมากลงยา ซึ่งเป็นพานหมากมีเครื่องในทองคำกับกระโถนทองคำใบหนึ่งตามแบบเครื่องยศในรัชกาลที่ ๔ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าว่า มีแต่ท่านคนเดียวที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศพระสนมเอกตามแบบรัชกาลที่ ๔ ทั้งพานทองและหีบหมากลงยาหลังประดับเพชร และพระบาทสมเด็จพระ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดให้ทำหีบหมากขึ้นใหม่เขื่องกว่าใบเก่าประดับเพชรทั้งที่ขอบฝาและเป็นตราพระเกี้ยวยอดอยู่บนพานสองชั้นกับฉัตรสองข้างบนหลังหีบ พระราชทานเพิ่มอีกใบหนึ่ง

๒. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เปลี่ยนเครื่องในพานทองเป็นลงยาราชาวดี ซึ่งถือว่ามียศสูงกว่าพระสนมกำนัลทั้งปวง

๓. พ.ศ. ๒๔๑๖ ได้รับพระราชทานกล่องหมากเครื่องยศชั้นปฐมจุลจอมเกล้า ซึ่งเป็นเครื่องยศที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชทานแก่เจ้านายและข้าราชการฝ่ายใน

๔. พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้รับพระราชทานดวงดาราทับสายสะพายชั้นปฐมจุลจอมเกล้า

๕. พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒ อันประดับเพชรรอบขอบเหรียญ

๖. พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๔ ชั้นที่ ๔

นอกจากนี้ยังได้รับพระราชทานดลับสิบปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ กล่องหมากยี่สิบปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ และหีบหมากสามสิบปี ชั้นที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ มาโดยลำดับ สิ่งดังกล่าวเหล่านี้จะพระราชทานให้แก่เจ้าจอมผู้รับราชการสนองพระเดชพระคุณได้ถึง ๑๐, ๒๐ และ ๓๐ ปี ตามลำดับ ดังนี้

- รับราชการ ๑๐ ปี ได้รับพระราชทานดลับเครื่องในกล่องหมากชุดหนึ่ง ๓ ใบ
- รับราชการ ๒๐ ปี ได้รับพระราชทานกล่องหมากสำหรับใช้กับเครื่องในที่ได้พระราชทานแล้ว
- รับราชการ ๓๐ ปี ได้รับพระราชทานหีบหมากซึ่งสร้างขึ้นโดยเฉพาะพร้อมด้วยดลับเครื่องในสำหรับหีบนั้นอีก ๓ ใบ แบ่งเป็น ๒ ชั้น

ชั้นที่ ๑ ทำด้วยทองคำลงยาประดับเพชร
ชั้นที่ ๒ ทำด้วยเงินกาไหล่ทอง

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑. พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๒ และ พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๑

๒. พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาวชิรมงกุฎประดับเพชร

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๗ ชั้นที่ ๒

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์เป็นบุคคลที่ได้รับความเคารพนับถือจากบุคคลทั้งในพระราชวงศ์และบุคคลทั่วไปมาโดยตลอด ทั้งยังเป็นผู้ทำหน้าที่เบิกพระโอษฐ์ให้แก่พระเจ้าลูกยาเธอ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าฟ้าหญิงเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี) กล่าวคือถวายนมให้ทรงประเดิมดูดเมื่อแรกประสูติ และประสิทธิ์สิริมงคลต่างๆ ให้แก่พระราชวงศ์ เมื่อเจ้าคุณพระประยูรวงศ์มีอายุครบรอบ ๖๐ และ ๗๐ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปร่วมในงานฉลองด้วย แม้กระทั่งเปลี่ยนแปลงระบอบ

การปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยแล้วก็ตาม เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ก็ยังได้รับเชิญให้เป็นประธานมอบรางวัลต่างๆ จากรัฐบาลและสมาคมต่างๆ อยู่เสมอ

คำประกาศเลื่อนเจ้าคุณพระประยูรวงศ์จากเจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ย่อมเป็นประจักษ์พยานอย่างดีถึงคุณความดีที่ท่านบำเพ็ญไว้นานาประการ ตั้งแต่เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ตำรงตำแหน่งหม่อมห้าม ใน พ.ศ. ๒๔๑๐ เจ้าจอมมารดา ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ เจ้าคุณจอมมารดา ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ และในที่สุดพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้เลื่อนเจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ใน พ.ศ. ๒๔๖๔ ดังคำประกาศในราชกิจจานุเบกษา ดังนี้

"คำประกาศ

เลื่อนเจ้าคุณจอมมารดาแพขึ้นเป็นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าเจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นผู้ที่ได้มีความดีความชอบมาเป็นอันมาก เริ่มต้นแต่สมเด็จพระบรมไอยยิกาธิราชได้ดำรัสขอมาพระราชทานเป็นบริจาริกในสมเด็จพระบรมชนกนาถเมื่อดำรงอยู่ในพระอิสริยยศสมเด็จเจ้าฟ้า กรมขุนพินิตประชานาถ ได้เป็นผู้ร่วมทุกข์ร่วมสุขตลอดมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ครั้นเมื่อได้เถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงไว้ในตำแหน่งพระสนมเอกเป็นเจ้าจอมมารดาผู้ใหญ่ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณด้วยความซื่อตรงจงรักภักดีสุจริต เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่งยั่งยืนตลอดมา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกย่องให้มียศบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าคุณจอมมารดา เมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๗ มีความดีความชอบแจ้งอยู่ในกระแสพระบรมราชโองการนั้นแล้ว เจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นผู้มีหฤทัยสัตย์ซื่อ มั่นคงอยู่ในความกตัญญูกตเวทีต่อพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสมอมาตลอดจนสิ้นรัชกาลที่ ๕

แต่ส่วนความดีความชอบของเจ้าคุณจอมมารดาแพซึ่งได้มีมาแล้วเฉพาะในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เริ่มแต่พระบรมราชสมภพได้เป็นผู้เบิกพระโอษฐ์ปฐมฤกษ์แห่งความเจริญพระราชศิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลเป็นเบื้องต้นสืบมา และทั้งเจ้าคุณจอมมารดาแพมีความจงรักภักดีเฉพาะใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทตั้งแต่ทรงพระเยาว์มาเป็นอย่างยิ่ง จนได้ทรงคุ้นเคยสนิทแต่ดั้งเดิมมา ครั้นได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วทรงประจักษ์แก่พระราชหฤทัยว่าเจ้าคุณจอมมารดาแพมีความจงรักสวามิภักดิ์ต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทยั่งยืนเสมอ มีกมลจิตร์ ซื่อสัตย์สุจริตนับถือพระบรมราชวงศ์และโอบอ้อมอารีย์แก่ญาติวงศ์ตลอดจนข้าทูลละอองธุลีพระบาททั่วไป ประกอบทั้งมีอัธยาศัยและมารยาทเรียบร้อยเป็นอันดี สมกับที่เป็นผู้ได้เนื่องอยู่ในราชินิกุลอันมีศักดิ์เป็นที่ทรงเคารพนับถือนัก สมควรจะเลื่อนยศบรรดาศักดิ์เพิ่มเกียรติยศให้ยิ่งขึ้น

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เจ้าคุณจอมมารดาแพขึ้นเป็น "เจ้าคุณพระประยูรวงศ์" จงเจริญชนมายุพรรณสุข พล ศิริ สวัสดิ์พิพัฒนมงคลธนสาร สมบัติบริวารสมบูรณ์ทุกประการเทอญ

พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ดำรัสสั่ง ณ วันที่ ๒๖ กันยายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๔ เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลปัจจุบัน"

นอกจากนี้เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ยังเป็นบุคคลที่นำสมัยและเป็นผู้นำการแต่งกายสมัยใหม่ ในขณะที่บ้านเมืองกำลังอยู่ในยุคของการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีเพื่อให้ชาติตะวันตกเห็นว่าประเทศไทยเป็นประเทศที่มีอารยธรรมและความเจริญแล้วเช่นกัน

ประการแรก เลิกไว้ผมปีกซึ่งเป็นที่นิยมกันในยุคนั้นมาไว้ผมยาวแทน

ประการที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เปลี่ยนเครื่องแต่งกายของผู้หญิงใหม่ เลิกนุ่งจีบเปลี่ยนเป็นนุ่งโจงกระเบนและใส่เสื้อแขนยาวชายเสื้อเพียงบั้นเอว ห่มแพรสไบเฉียงบ่านอกเสื้อ ลวมรองเท้าบู๊ทและถุงเท้าหุ้มตลอดน่อง ต่อมาโปรดให้นางในขี่ม้าตามเสด็จ ตรัสสั่งให้เจ้าคุณพระประยูรวงศ์นำนางในขี่ม้า การขี่ม้าจึงต้องเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายโดยห่มแพรแทนห่มสไบเฉียงและใส่หมวก *"เจ้าคุณพระประยูรวงศ์จึงออกหน้านำใช้แบบแต่งตัวสะพายแพรเหมือนเช่นเคยนำเลิกตัดผมปีกอีกครั้งหนึ่ง แล้วเลยปล่อยปลายผมให้ยาวลงมาถึงชายบ่าด้วย สมัยนั้นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์จึงได้เป็นผู้นำแบบแต่งตัว Leader of Fashion ของนางในอยู่นาน"*

แม้กระทั่งในสมัยหลังเมื่อครั้งจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขวัฒนธรรมของไทย (พ.ศ. ๒๔๘๔) โดยการชักชวนให้ลตรีไทยเปลี่ยนจากดัดผมสั้นเป็นไว้ผมยาว จากนุ่งผ้าโจงกระเบนเป็นนุ่งผ้าถุงและใส่หมวก ใส่รองเท้า เป็นต้น เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ก็ได้รับการทาบทามให้เป็นผู้นำในการแต่งกายอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งมีผลให้มีผู้อื่นปฏิบัติตามอย่างแพร่หลายเหมือนอย่างครั้งสมัยรัชกาลที่ ๕

จะเห็นได้ว่าเจ้าคุณพระประยูรวงศ์เป็นผู้ทำคุณประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองในฐานะผู้สนับสนุนช่วยเหลือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการแก้ไขขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ เพื่อให้ทัดเทียมกับชาติตะวันตก นับเป็นส่วนหนึ่งในการพัฒนาประเทศในยุคที่ชาติตะวันตกกำลังล่าอาณานิคม และแม้แต่ในยุคที่เปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วก็ตาม ท่านก็ยังมีส่วนช่วยส่งเสริมชาติบ้านเมืองในด้านวัฒนธรรมอีกครั้งหนึ่ง และแม้แต่ในด้านสุขอนามัยเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ได้บริจาคเงินสร้างสุขศาลาขึ้นหลังหนึ่ง พร้อมสิ่งอำนวยความสะดวก เช่น ไฟฟ้า น้ำประปา รั้ว และถนน ตลอดจนเรือนพนักงาน ภารโรง เป็นอนุสรณ์ในขณะที่ท่านมีอายุครบ ๘๐ ปี จากการบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ในครั้งนี้เป็นผลให้ราษฎรได้รับการบรรเทาทุกข์จากการเจ็บไข้ได้ป่วยสมดังเจตนารมณ์ของผู้สร้าง สุขศาลาแห่งนี้ได้รับการขนานนามว่า "ศาลาเจ้าคุณพระประยูรวงศ์" เปิดทำการเมื่อวันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๘ (ตั้งอยู่ข้างโรงเรียนศึกษานารี ปัจจุบันรื้อแล้ว)

โดยอุปนิสัยส่วนตัวท่านเป็นบุคคลที่มีจิตใจเข้มแข็งและกล้าหาญแม้จะชราภาพแล้วก็ตามก็ยังรักษาสุขภาพด้วยการไปเที่ยวพักผ่อนในต่างจังหวัดและต่างประเทศเสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เคยขึ้นเครื่องบิน

กลับจากบันตุงประเทศอินโดนีเซีย แม้ขณะนั้นจะมีอายุ ๘๐ ปีแล้วก็ตาม และแม้กระทั่งครั้งสุดท้ายก่อนที่ท่านจะถึงแก่พิราลัยท่านก็ล่องเรือแปรสถานไปที่วัดเสาธงทอง จังหวัดนนทบุรี ตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ และเริ่มมีอาการป่วยในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๘๖ รักษาพยาบาลจนหายป่วยในเดือนกุมภาพันธ์ และเริ่มมีอาการอ่อนเพลียอีกในเดือนมีนาคม จึงล่องเรือกลับกรุงเทพฯ จอดเรือ ณ บ้านหม่อมหลวงอนิรุทธเทวา จนกระทั่งวันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ก็สิ้นใจด้วยมีไข้สูงถึง ๑๐๓ องศา และอ่อนเพลียมาก อัญเชิญพระศพกลับไปที่ตำหนักสวนสุพรรณซึ่งเป็นที่พำนักของท่านครั้งรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างไว้ให้แก่เจ้าจอมมารดาที่ไม่มีพระโอรส (พ.ศ. ๒๔๔๗)

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์มีอายุได้ ๘๙ ปี ๔ เดือน พระราชทานเพลิงที่พระเมรุในสุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๖

บรรณานุกรม

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **พระสนมเอก.** กรุงเทพฯ : บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๒๕.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. **ประชุมบทละคอนดึกดำบรรพ์ฉบับบริบูรณ์.** (พิมพ์เป็นมิตรพลีในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ๓๑ พฤษภาคม ๒๔๘๖). [ม.ป.ท.]: ๒๔๘๖.

ราชบัณฑิตยสภา. **อธิบายราชนิกุลบางช้าง.** (ฉบับชำระใหม่และพิมพ์ครั้งที่ ๓). พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) กับเจ้าพระยาพิชัยญาติ (ดั่น บุนนาค) พิมพ์อุทิศถวายสนองพระคุณสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี ๒๔๗๑). พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๑.

ส. พลายน้อย (สมบัติ พลายน้อย). **พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา.** กรุงเทพฯ : เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๓๐.

เบญจมาส แพทอง

เจ้าจอมมารดาทับทิม

เจ้าจอมมารดาทับทิม พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

เจ้าจอมมารดาทับทิมเป็นธิดาของพระยาอัพภันตริกามาตย์ (ดิศ โรจนดิศ) กับขรัวยายอิ่ม เกิดเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ชีวิตในวัยเยาว์นั้น ด้วยเหตุที่บิดาเป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ประกอบกับพี่สาวต่างมารดา คือ เจ้าจอมมารดาเที่ยง ดำรงตำแหน่งเป็นพระสนมเอกอยู่ในราชสำนัก เจ้าจอมมารดาทับทิมจึงได้มีโอกาสถวายตัวเป็นข้าราชสำนักตั้งแต่อายุเพียง ๖ ขวบ เป็นผลให้ท่านได้รับการศึกษาอบรมวิชาความรู้ต่างๆ รวมทั้งฝึกหัดกิริยามารยาทตามแบบอย่างกุลสตรีชาววังเป็นอย่างดี

ในเวลาต่อมา เจ้าจอมมารดาเที่ยง ผู้เป็นพี่สาวได้ฝากเจ้าจอมมารดาทับทิมเข้าเป็นศิษย์ในสำนักคุณท้าววรคณานันท์ (หุ่น) เจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ซึ่งขณะนั้นถือว่าเป็นเจ้าสำนักฝ่ายในที่มีชื่อเสียงเป็นเอกทางด้านละคร ครั้งนั้นคุณท้าววรคณานันท์ (หุ่น) ให้ความเมตตา

เจ้าจอมมารดาทับทิมเป็นพิเศษ โดยรับเป็นผู้อุปการะเสมือนบุตรหลานของท่านคนหนึ่ง เนื่องจากท่านเล็งเห็นว่า เจ้าจอมมารดาทับทิมเป็นศิษย์ที่มีความอุตสาหะพากเพียรในการศึกษาหาความรู้อย่างจริงจัง จึงมีความเอ็นดูรักใคร่มากกว่าศิษย์อื่นๆ ในรุ่นราวคราวเดียวกัน

นอกจากนี้ เจ้าจอมมารดาทับทิมยังเป็นสตรีที่มีใจรักในด้านการศึกษา และใฝ่เรียนรู้อยู่เป็นนิจ จึงสามารถหัดเรียนเขียนอ่านหนังสือได้อย่างแตกฉาน ปรากฏแววเฉลียวฉลาดตั้งแต่อายุยังน้อย ประจวบกับในเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ที่จะฝึกหัดละครใน หรือละครหลวงรุ่นเล็กขึ้นใหม่ ครั้งนั้นเจ้าจอมมารดาทับทิมก็เป็นท่านหนึ่งที่ได้รับการคัดเลือกให้เข้ารับราชการฝ่ายในและเริ่มฝึกหัดวิชาการละครในอย่างจริงจังนับแต่นั้นเป็นต้นมา ท่านได้รับการคัดเลือกให้ฝึกหัดเป็น "ตัวนาง" โดยขึ้นครูกับเจ้าจอมมารดาลูกจันท์ในรัชกาลที่ ๒ และเจ้าจอมอรุ่นบุษบาในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งมีศักดิ์เป็นหลานของคุณท้าววรคณานันท์ (หุ่น) ครั้งนั้น เจ้าจอมมารดาทับทิมได้รับการถ่ายทอดฝึกหัดวิชาการละครในจากครูทั้งสองท่าน จนกระทั่งมีความชำนิชำนาญขึ้นโดยลำดับ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายถึงคุณสมบัติพิเศษของผู้ที่ได้รับการคัดเลือกฝึกหัดวิชาการละครใน จากหนังสือ **ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม** ความตอนหนึ่งว่า

> *"ระบำและละครผู้หญิงซึ่งเรียกกันว่า "ละครใน" นั้น หัดแต่ลูกผู้ดีที่ถวายตัวอยู่ในพระราชวังมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สำหรับเล่นในการพระราชพิธี เช่น บวงสรวง และสมโภช เป็นต้น...มักเลือกที่มีแววฉลาดแต่อายุยังเยาว์ เพราะเป็นการยากต้องฝึกหัดนานจึงจะทำได้..."*

ในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อละครหลวงชั้นเล็กเริ่มออกแสดง เจ้าจอมมารดาทับทิมได้มีโอกาสแสดงความสามารถให้เป็นที่ปรากฏเป็นครั้งแรก ครั้งนั้นท่านได้รับคำชมเชยจากบุคคลในราชสำนักโดยทั่วไปว่า ท่านรำได้งดงามอ่อนช้อยกว่าคนอื่นๆ

ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เวลานั้นเจ้าจอมมารดาทับทิมอายุเพียง ๑๑ ขวบ ยังคงรับราชการเป็นละครหลวงอยู่เช่นเดิม แต่มีฝีมือรำละครเป็นเอก ตลอดจนความงามของท่านนั้น เป็นที่เลื่องลือกันทั่วไปในราชสำนัก

ในเวลาต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าจอมมารดาทับทิมเข้ารับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งเจ้าจอม ครั้งนั้นเจ้าจอมมารดาเที่ยงผู้เป็นพี่สาวดำริให้พระธิดาองค์ใหญ่ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี เสด็จฯ มารับเจ้าจอมมารดาทับทิมจากสำนักคุณท้าววรคณานันท์ (หุ่น) มาอยู่ที่เรือนในบริเวณพระตำหนักของพระองค์ พร้อมทั้งทรงมอบบริวารไว้ให้ใช้สอยเหมาะสมกับฐานะของท่านในเวลานั้น

พ.ศ. ๒๔๑๙ เจ้าจอมมารดาทับทิมตั้งครรภ์พระเจ้าลูกยาเธอ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลาออกจากการเล่นละครใน พร้อมทั้งพระราชทานตำหนักเจ้านายหมู่หนึ่งให้อยู่เป็นอิสระ เจ้าจอมมารดาทับทิมมีพระราชโอรสและพระราชธิดา รวม ๓ พระองค์ คือ

๑. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิร-ประวัติวรเดช (จอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช) ประสูติเมื่อวันอังคารที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๙ สำเร็จการศึกษาวิชาทหารบกจากประเทศเดนมาร์ก ขณะที่ทรงประทับอยู่ยุโรป ทรงดำรงตำแหน่งเป็นราชทูตพิเศษต่างพระองค์ด้วย ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นทรงกรมเป็นกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นนายพลเอกราชองครักษ์ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ พ.ศ. ๒๔๕๓ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นจอมพลทหารบก ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระชันษา ๓๗ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล "จิรประวัติ"

๒. พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าประเวศวรสมัย ประสูติเมื่อวันอังคารที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๒ และสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๘ เมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ พระชันษา ๖๕ ปี

๓. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ (พลเรือเอก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร) ประสูติเมื่อวันพุธที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ สำเร็จการศึกษาวิชาทหารเรือจากประเทศอังกฤษต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นนายพลเรือตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือชายทะเล ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นกรมหมื่นสิงหวิกรมเกรียงไกร ตำแหน่งราชองครักษ์ พ.ศ. ๒๔๕๕ เลื่อนเป็นนายพลเรือโทราชองครักษ์ ตำแหน่งเลขาธิการทหารเรือ แล้วเป็นจเรทหารเรือ เลื่อนเป็นกรมขุนสิงหวิกรมเกรียงไกร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ แล้วเลื่อนเป็นนายพลเรือเอก เสนาบดีกระทรวงทหารเรือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ต่อมาทรงสถาปนาเป็น กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบัน เมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๐ พระชันษา ๖๔ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล "วุฒิชัย"

เจ้าจอมมารดาทับทิมเป็นผู้ที่ยึดถือการดำเนินชีวิตอย่างเรียบง่าย ประพฤติปฏิบัติตนอย่างเสมอต้นเสมอปลาย มิได้ทะนงตนว่าเป็นที่โปรดปรานมากกว่าผู้อื่นแต่ประการใด แม้ว่าท่านจะได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องยศยกขึ้นเป็นชั้นพระสนมเอกก็ตาม ท่านยังคงยึดมั่นในอัธยาศัยอันสุภาพอ่อนโยนละมุนละม่อม ตลอดจนมีความอ่อนน้อมถ่อมตนอยู่เป็นนิจ จึงเป็นที่ชื่นชมรักใคร่ของบุคคลทั่วไปในราชสำนัก

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวสรรเสริญในลักษณะนิสัยของเจ้าจอมมารดาทับทิม ความตอนหนึ่งว่า

> *"...ได้ยินแต่คนชมอยู่เสมอ ว่าท่านเป็นผู้มีอัธยาศัยดี ไม่มีใครเกลียดชัง มีแต่คนชอบทั้งวัง และว่าท่านทำราชการด้วยมีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาทมาก ข้อนี้มีหลักฐานด้วย ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเครื่องยศยกขึ้นเป็นชั้นพระสนมเอกอันสูงศักดิ์กว่าเจ้าจอมมารดาสามัญ..."*

ในฐานะพระมารดา เจ้าจอมมารดาทับทิมได้อภิบาลพระราชโอรสและพระราชธิดา ด้วยความรักและเอาใจใส่อย่างใกล้ชิดทุกพระองค์ ขณะเดียวกันท่านก็ต้องถวายงานลนองเบื้องพระยุคลบาทในพระบรมมหาราชวังด้วย ครั้นต่อมาเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช พระราชโอรสองค์ใหญ่ทรงสำเร็จการศึกษาและเสด็จกลับพระนคร ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระชนกนาถทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทาน ณ บริเวณริมคลองผดุงกรุงเกษมตอนต่อกับปากคลองมหานาค และพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าจอมมารดาทับทิมออกไปช่วยดูแลเป็นธุระในวังของพระราชโอรสเป็นครั้งคราว จนต่อมาเมื่อโปรดให้มีการย้ายสถานที่ประทับจากพระบรมมหาราชวังไปประทับที่พระราชวังดุสิต ครั้งนั้นเจ้าจอมมารดาทับทิมจึงได้ขอพระบรมราชานุญาตไปพำนักที่วังของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช นับแต่นั้นมา

ต่อมาเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร พระราชโอรสองค์เล็กทรงสำเร็จการศึกษาและเสด็จกลับมาถึงพระนครอีกพระองค์หนึ่ง ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทานพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร เพิ่มอีกวังหนึ่งในบริเวณพื้นที่ติดกันกับวังของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ด้วยเหตุนี้ เจ้าจอมมารดาทับทิมจึงสามารถรับเป็นธุระ ดูแลความเป็นอยู่ให้แก่พระราชโอรสทั้งสองพระองค์ได้โดยสะดวก จนกระทั่งเมื่อพระราชโอรสทั้งสองพระองค์ทรงเสกสมรส มีพระชายารับภาระในวังแล้ว ท่านจึงค่อยคลายความห่วงใย ปล่อยให้เป็นเรื่องภายในครอบครัว มิได้เข้าไปเกี่ยวข้องก้าวก่ายแต่ประการใด

อย่างไรก็ตาม เจ้าจอมมารดาทับทิมยังคงทำหน้าที่พระมารดา ไปมาหาสู่ดูแลทุกข์สุขของลูกหลาน พร้อมทั้งช่วยเหลือในยามจำเป็น โดยเฉพาะการไปช่วยดูแลพระอาการประชวรของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เนื่องจากพระองค์ทรงมุ่งมั่นครำ่เคร่งกับพระภารกิจในราชการ จนกระทั่งทรงละเลยต่อพระสุขภาพ ครั้งนั้นแม้ว่าเจ้าจอมมารดาทับทิม พระมารดาจะว่ากล่าวตักเตือนก็ไม่เป็นผล ดังนั้นในเวลาต่อมา เจ้าจอมมารดาทับทิมซึ่งมิเคยจะกราบทูลร้องขอสิ่งใด แต่ด้วยความรักและห่วงใยในพระสุขภาพของพระราชโอรส จึงได้กราบทูลร้องทุกข์ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อขอพระเมตตาให้ทรงว่ากล่าวตักเตือนพระราชโอรสให้ทรงคำนึงถึงพระสุขภาพบ้าง แต่พระอาการประชวรทรุดลงโดยลำดับ จนกระทั่งสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๔๕๖

ครั้งนั้นนับเป็นช่วงเวลาที่เจ้าจอมมารดาทับทิมได้รับความเศร้าโศกที่สุดในชีวิตอีกครั้งหนึ่ง นอกเหนือจากเหตุการณ์ครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ แต่ด้วย

เหตุที่ท่านเป็นผู้ที่ดำเนินชีวิตมาอย่างเรียบง่าย ยึดมั่นในพระบวรพุทธศาสนาอย่างมั่นคง ท่านจึงหันมาแสวงหาความสุขในการบำเพ็ญวัตรปฏิบัติธรรม สงเคราะห์คนยากไร้ และเกื้อกูลต่อญาติมิตรทั้งหลายตามกำลัง ที่สำคัญคือท่านยึดมั่นดำรงตนตามหลักธรรมคำสั่งสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในเรื่อง "พรหมวิหาร ๔" อันประกอบด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา หลักธรรมดังกล่าวนี้ ท่านได้ยึดถือปฏิบัติอย่างมั่นคง สืบมาตลอดชีวิตของท่าน

นอกจากเจ้าจอมมารดาทับทิมจะมีจิตกุศลมุ่งมั่นศรัทธาในการช่วยเหลือทำนุบำรุงวัดวาอาราม ถือศีล ฟังธรรมและบริจาคบุญทานอยู่เป็นนิจแล้ว ท่านยังรับอุปการะช่วยเหลือผู้ที่มีความประสงค์จะอุปสมบท แต่ขาดแคลนทุนทรัพย์ปัจจัย ความเลื่อมใสในการบำเพ็ญบุญกุศลของเจ้าจอมมารดาทับทิมอีกประการหนึ่ง คือ การสร้างกุฏิถวายพระสงฆ์ตามหัวเมืองต่างๆ เฉพาะที่กรุงเทพมหานครนั้น ท่านมีจิตศรัทธาต่อพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์) เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาสเป็นอย่างยิ่ง จึงได้สร้างกุฏิถวาย ๑ หลัง นามว่า "กุฏิปัทมราช" นอกจากนี้ ท่านยังนิยมถวายหนังสือเทศนาเกี่ยวกับหลักธรรมเรื่อง "พรหมวิหาร ๔" ให้แก่พระอารามต่างๆ เพื่อประโยชน์ต่อพระสงฆ์ในการศึกษาหาความรู้และเทศนาสั่งสอนแก่บรรดาพุทธศาสนิกชน สืบไป

อย่างไรก็ดี สิ่งหนึ่งที่บุคคลทั่วไปล้วนประทับใจในตัวท่าน ได้แก่ ฝีมือการทำอาหารที่เลิศรส โดยเฉพาะฝีมือการทำขนมปั้นสิบ ซึ่งเป็นที่กล่าวขวัญเลื่องลือว่า มีรสชาติอร่อย ยากที่จะมีผู้ใดเทียบเทียมฝีมือได้

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าจอมมารดาทับทิมกับบรรดาญาติมิตรและบริวารทั้งหลายนั้น เป็นที่ประจักษ์กันดีว่า ท่านเป็นผู้ใหญ่ที่มีอุปนิสัยกอปรด้วยน้ำใจ มีความเมตตาอารี ชอบช่วยเหลือเกื้อกูล ผู้ตกทุกข์ได้ยากและมีไมตรีจิตแก่ผู้อื่นโดยทั่วไป สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงความมีน้ำใจของท่านในหนังสือ **ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม** ความตอนหนึ่งว่า

> *"...ท่านชอบเกื้อกูลญาติและมิตรด้วยประการต่างๆ แม้จนผู้เป็นแขก เมื่อมีใครไปหาท่าน หรือแม้ข้าราชการที่มีกิจธุระไปเฝ้าพระโอรสของท่านๆ พบปะก็ทักทายปราสัย แสดงไมตรีจิตต์โดยฐานที่เป็นผู้ใหญ่ แม้ใครไปใกล้เวลากินอาหาร ท่านก็ชอบหาอาหารเลี้ยง เพราะฉะนั้น คนทั้งหลายที่รู้จักกับท่าน โดยเฉพาะพวกข้าราชการ ทั้งทหารและพลเรือน จึงพากันเคารพนับถือ บางคนก็พาครอบครัวไปหาให้ท่านรู้จัก และเวลามีงานการอย่างใดที่วังก็พร้อมใจกันไปช่วย ข้างฝ่ายตัวท่าน ถ้าเขามีการงานก็ช่วยเหลือตอบแทนตามกำลัง ไม่เอาเปรียบผู้อื่นแต่ฝ่ายเดียว..."*

ในบั้นปลายชีวิตของเจ้าจอมมารดาทับทิม นอกจากการบำเพ็ญบุญกุศลแล้ว ท่านมักใช้เวลาส่วนใหญ่ท่องเที่ยวไปตามหัวเมือง เพื่อพักผ่อนและรักษาสุขภาพพลานามัย ทั้งนี้ การเดินทางท่องเที่ยวของท่านแต่ละครั้งจะเป็นไปอย่างเรียบง่าย ไม่เอิกเกริก เนื่องจากท่านไม่ประสงค์จะให้ผู้ใดรับรองอย่างเป็นทางการ เพราะตระหนักดีว่า การไปมาของท่านแต่ละครั้ง อาจสร้างความลำบากให้แก่ผู้อื่น ดังปรากฏหลักฐานความตอนหนึ่งว่า

"...ลักษณะการเที่ยวของท่านนั้น ถ้ามิใช่ทางไกลเช่นไปไทรโยค ถึงที่ไหนที่ท่านเห็นสบาย เช่น ที่บางปะอินก็มักจอดพักอยู่ที่นั้นนานๆ ลงเรือเล็กไปตามทุ่ง เที่ยวเก็บผักน้ำต่างๆ หรือมิฉะนั้นไปเที่ยวซื้อหาเครื่องอาหารตามบ้านราษฎรมาทำครัวเลี้ยงพวกบริวาร เวลาพักอยู่ใกล้วัดก็ชอบไปทำบุญและฟังเทศน์ ไม่ยอมให้ใครรับรองอย่างเป็นทางราชการ..."

เจ้าจอมมารดาทับทิมล้มป่วย และพักรักษาตัวอยู่ ณ บางปะอิน จนกระทั่งถึงอสัญกรรม เมื่อวันอังคารที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ รวมอายุได้ ๘๒ ปี ครั้งนั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร พระราชโอรสพระองค์เล็กเชิญศพมาตั้งบำเพ็ญกุศลที่วังของพระองค์ ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโกศประกอบลองไม้สิบสองเป็นเกียรติยศพิเศษ พร้อมกับพระราชทานเครื่องศพเสมออย่างเจ้าจอมมารดาชั้นพระสนมเอก และพระราชทานเพลิงศพ ณ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ (นับตามปีสากลปัจจุบัน คือ พ.ศ. ๒๔๘๒ เนื่องจากเดิมปีใหม่ไทย เริ่มต้นในเดือนเมษายน ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๘๓ จึงเริ่มปีใหม่ในเดือนมกราคม ตามแบบสากลนิยม)

ส่วนหนังสือที่ระลึกเพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คือ เรื่อง "สุภาสิตทุคคตะสอนบุตร" ซึ่งเป็นหนังสือกลอนสุภาษิตที่เจ้าจอมมารดาทับทิมชื่นชอบเป็นพิเศษ เนื่องจากเป็นเรื่องที่แสดงถึงหลักธรรมพรหมวิหาร ๔ อันเป็นหลักธรรมที่ท่านได้ยึดมั่นและถือปฏิบัติมาตลอดชีวิต ทั้งยังเคยปรารภไว้ล่วงหน้าว่าเมื่อท่านสิ้นแล้ว ขอให้พิมพ์หนังสือเล่มนี้แจกเป็นที่ระลึกในงานศพของท่าน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายถึงเหตุผลที่เจ้าจอมมารดาทับทิมศรัทธาเลื่อมใสในหลักธรรมพรหมวิหาร ๔ เพื่อเป็นเครื่องเตือนสติแก่พุทธศาสนิกชนว่า

"...การที่เจ้าจอมมารดาทับทิมเลื่อมใสในพรหมวิหารธรรมสังวร ความเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นวิหารธรรมของท่านนั้น พิเคราะห์ดูเหมือนจะมีในอุปนิสัยของท่านมาแต่เดิม จึงปรากฏว่าเมื่อท่านอยู่ในวัง หามีใครเกลียดชังไม่ ครั้นออกมาอยู่นอกวัง มีโอกาสได้ฟังพระธรรมเทศนาเนืองๆ ก็เกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระธรรม หมวดพรหมวิหาร จนถึงถือเป็นหลักในวัตรปฏิบัติของท่าน ข้อนี้เองเป็นเหตุให้มีคนเคารพนับถือท่านมากมาตลอดอายุ แม้จนเมื่อถึงอสัญกรรมแล้ว ข้าพเจ้าอยู่ไกลได้ยินว่า มีคนที่ระลึกถึงคุณและที่เคารพนับถือท่านพากันไปช่วยงานศพเป็นอันมาก ทั้งเมื่อทำบุญ ๗ วัน ๕๐ วัน และ ๑๐๐ วัน อันนี้เป็นผลของพรหมวิหาร ที่ท่านสังวรมาแต่หนหลัง ควรนับว่าท่านเป็นตัวอย่างดีในธรรมจารินีด้วยอีกสถาน ๑..."

บรรณานุกรม

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ความทรงจำ.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด จงเจริญการพิมพ์, ๒๕๒๖. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงการุณย์นราทร (การุณย์ การุณย์นราทร) ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๒๖).

_____. **ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ ๕ กับสุภาสิตทุคคตะสอนบุตร.** พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๑. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ ๕ ที่พระเมรุ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๑๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๘๑).

_____. **ประวัติจอมพล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช.** [ม.ป.ท.] : ๒๔๕๙. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงพระศพจอมพล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช).

_____. **พระสนมเอก.** กรุงเทพฯ : ชมรมดำรงวิทยา, ๒๕๒๕.

ศิลปากร, กรม, **ราชสกุลวงศ์ ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๖.

อรวรรณ ทรัพย์พลอย

สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร

สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เมื่อวันพุธที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๗ มีพระนามเดิมว่า สมเด็จเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ นรินทรเทพยกุมารี มีพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดา ๘ พระองค์ คือ

๑. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร

๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอิศริยาลงกรณ์

๓. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าวิจิตรจิรประภา

๔. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัย กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์

๕. สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร

๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าศิริภรณ์โสภณ

๗. สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเตชวิกรม พระบรมราชชนก

๘. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าหญิง (พระชนมายุ ๔ วัน)

สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ทรงเป็นผู้นำสตรีไทยเข้าสู่ยุคใหม่ในหลายด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเสริมการศึกษาให้แก่สตรีไทย การส่งเสริมให้สตรีไทยมีบทบาทในการพัฒนาสังคม ส่วนพระองค์เองทรงเป็นผู้รอบรู้เชี่ยวชาญการศึกษาทั้งภายในและต่างประเทศเป็นอย่างดี ทรงเป็นผู้นำที่ทันสมัยทั้งในด้านการแต่งกาย การเข้าสมาคมในระดับสากล

เมื่อครั้งทรงพระเยาว์ ด้วยเหตุที่พระเชษฐภคินีสิ้นพระชนม์ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์หลายพระองค์ ประกอบกับสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถซึ่งเป็นสมเด็จพระราชมาตุจฉา ก็ทรงสูญเสียพระราชธิดาในเวลาไล่เลี่ยกัน ๒ พระองค์ เป็นเหตุให้ทรงโทมนัสมากเนื่องจากมีพระประสงค์อย่างแรงกล้าที่จะมีพระราชธิดา สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวีจึงประทานสมเด็จเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ฯ ให้เป็นพระราชธิดา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ และทรงอยู่ในพระอุปถัมภ์สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถมาตลอด ทรงขานพระนามว่า “สมเด็จแม่” ในขณะที่ทรงเรียกสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวีว่า “สมเด็จป้า” แทน

ในด้านการศึกษา ทรงได้รับการศึกษาตามแบบแผนประเพณีในพระราชสำนัก กล่าวคือทรงศึกษากับพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) และครูสตรีท่านอื่นๆ ในวิชาการแขนงต่างๆ

เมื่อมีพระชนมายุย่าง ๑๒ พรรษา ทรงเข้าพิธีโสกันต์ เมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๙ มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ นรินทรเทพยกุมารี ทรงสนพระทัยในด้านการศึกษาเป็นอย่างมาก ทรงศึกษาแตกฉานทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ สามารถตรัสภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศสได้อย่างคล่องแคล่ว ทรงมีความรู้รอบตัว กว้างขวางทันเหตุการณ์โลก นอกจากนี้ยังโปรดให้ผู้อื่นได้รับการศึกษาอย่างดีด้วย โดยเฉพาะข้าหลวงในพระองค์ ทรงส่งเสริมจนบางคนสำเร็จการศึกษาชั้นสูงจากต่างประเทศ ส่วนเยาวชนก็ทรงส่งเสริมให้ได้รับการศึกษาอย่างดีด้วยการทะนุบำรุงทั้งด้านวิชาการและสนับสนุนปัจจัยเสริม ทรงตระหนักว่าสตรีในยุคต่อไปจะต้องพึ่งพาตนเองและเป็นกำลังสำคัญเท่าเทียมกับบุรุษในการพัฒนาประเทศชาติ จึงได้เป็นกำลังสำคัญสนองพระราชกรณียกิจในสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถในการดำเนินการโรงเรียนราชินี เมื่อโรงเรียนราชินีมีสถานที่คับแคบลงได้ทรงสร้างโรงเรียนราชินีบนขึ้นใหม่เพื่อเทิดพระเกียรติสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ โดยทรงสนับสนุนและทะนุบำรุงทุกวิถีทาง ประทานเงินอุดหนุนโรงเรียนทุกปี นอกจากนี้ยังได้ทรงอุปถัมภ์โรงเรียนฝึกหัดครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์ เพื่อจะได้ผลิตบุคลากรครูเป็นกำลังสำคัญต่อการศึกษาของชาติ

ในต่างจังหวัด ทรงรับเป็นองค์อุปถัมภ์โรงเรียนเบญจมเทพอุทิศ จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งก่อตั้งด้วยเงินบริจาคของราษฎร ได้ประทานทรัพย์ให้สร้างอาคารเรียนใหม่ รวมทั้งจัดซื้อวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในโรงเรียน ทรงทะนุบำรุงโรงเรียนสหายหญิง จังหวัดสระบุรี โรงเรียนเฉลิมขวัญสตรี จังหวัดพิษณุโลก

ทางด้านวิชาการ ทรงเป็นผู้นำแบบอย่างการเรียนการสอนที่ทันสมัยตามที่ทรงมีประสบการณ์เมื่อครั้งเสด็จประพาสต่างประเทศ นำมาดัดแปลงใช้ในประเทศ กำหนดให้มีวิชาวิทยาศาสตร์ พลศึกษา ในหลักสูตรการเรียนการสอน ด้วยทรงมีพระดำริว่าสุขภาพพลานามัยเป็นสิ่งสำคัญเบื้องต้นของมนุษย์ทุกคน ดังนั้น โรงเรียนในพระอุปถัมภ์จึงมีอาคารสำหรับเล่นกีฬาของสตรีโดยเฉพาะ ทรงออกแบบเครื่องแต่งกายชุดพลศึกษาของนักเรียนหญิงด้วยพระองค์เอง ส่วนวิชาวิทยาศาสตร์เป็นวิชาที่ตั้งอยู่บนรากฐานแห่งความเป็นจริง และเป็นเครื่องแสดงออกถึงสติปัญญาความสามารถของมนุษย์ จึงกำหนดให้โรงเรียนสตรีสร้างห้องทดลองวิทยาศาสตร์ที่ทันสมัย ให้นักเรียนสตรีมีโอกาสศึกษา ค้นคว้าทดลองด้วยตนเอง

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ นรินทรเทพยกุมารี ทรงเป็นที่กล่าวขวัญในวงสังคมว่าเป็นสตรีที่นำสมัยที่สุด เริ่มตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ โปรดให้แต่งฉลองพระองค์แบบฝรั่ง คือ สวมกระโปรง ไว้พระเกศายาว สวมพระมาลา จนได้รับสมญาจากชาววังในสมัยนั้นว่า ทูลกระหม่อมฟ้าหญิงแหม่ม เคยทรงประกวดแต่งกายแฟนซีได้ที่ ๑ ในงานวันพระราชสมภพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงดำรงพระยศสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ซึ่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงจัดให้และทรงบันทึกไว้ในจดหมายเหตุรายวันว่า *"วันเกิดโตเรามีปาตี้เลี้ยงข้าวกลางวันให้เจ้านายที่มาแต่งตัวแฟนซีด้วย อยู่ข้างสนุก มีรางวัลแต่งตัว ผู้ตัดสิน ๕ คน คือ อากรมดำรง อากรมขุนนริศ อาสมมต อาไชยันต พระยาเทเวศร น้องหญิงได้ที่ ๑ แต่งตัวเปนลาว"*

เมื่อทรงเจริญพระชันษาขึ้น ก็นับได้ว่าทรงเป็นผู้นำด้านการแต่งกายของสตรีในราชสำนัก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชนิยมให้สตรีในราชสำนักฝ่ายในนุ่งซิ่น ก็ทรงดัดแปลงผ้าซิ่นธรรมดาให้เป็นผ้าถุงสำเร็จ โดยทรงออกแบบตัดเย็บให้เข้ากับรูปร่าง เป็นแบบที่เก๋ทันสมัยมากในยุคนั้น พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงเล่าไว้ใน **"เกิดวังปารุสก์"** ว่า *"เมื่อข้าพเจ้ายังเด็กๆ อยู่ จำได้ว่าทูลหม่อมอาหญิงนั้นท่านทั้งงามทั้งเก๋ ข้าพเจ้าชอบไปเฝ้าท่านบ่อยๆ ท่านทรงมีห้องประทับอยู่ทางอีกด้านหนึ่งของตำหนักพญาไท ท่านมีหนังสืออังกฤษประกอบรูปเป็นอันมาก ซึ่งข้าพเจ้าชอบดู และเพราะข้าพเจ้าอ่านภาษาอังกฤษไม่ออก ท่านก็ทรงแปลและอธิบายถึงรูปต่างๆ ให้ข้าพเจ้าฟังเสมอ"* แม้แต่ข้าหลวงในตำหนักของพระองค์ ก็เป็นที่กล่าวขานกันว่า ไม่มีข้าหลวงตำหนักใดจะสวยเก๋ นำสมัยเท่าข้าหลวงของสมเด็จฯ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ฯ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้วางพระราชหฤทัยให้เข้าร่วม

ในงานพระราชทานเลี้ยงพระราชอาคันตุกะประเทศต่างๆ อยู่เนืองๆ ทรงทำหน้าที่กระชับสัมพันธภาพระหว่างประเทศให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น แม้จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นที่ปรึกษาเรื่องแบบฉลองพระองค์หม่อมเจ้ารำไพพรรณีในพระราชพิธีสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ มีพระบรมราชโองการประกาศสถาปนาเป็นกรมหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ตามความดอนหนึ่งว่า

> *"อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่าสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ นรินทรเทพยกุมารี เป็นพระขนิษฐภคินี อันมีความทรงคุ้นเคยยิ่งกว่าพระภคินีพระองค์อื่น ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์มา ประหนึ่งว่าเป็นพระราชโสทรภคินีพระองค์ ๑ ได้ทรงสังเกตเห็นพระอัธยาศัยตลอดมา จึงทรงทราบซัดว่า สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอฯ กอปไปด้วยพระปรีชาสามารถในทางศึกษา ทรงรอบรู้ในศิลปวิทยาต่างๆ อันสมควรแก่ขัตติยราชกุมารี ทั้งทรงมีความไหวพริบและสามารถในกิจการต่างๆ ตามแบบอย่างพระบรมราชวงศ์ฝ่ายใน มีพระหฤทัยซื่อตรงจงรักภักดี และได้ทรงอุตสาหปฏิบัติกิจการในส่วนพระองค์ สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี มิได้เห็นแก่ความยากลำบากแก่พระองค์ ได้ทรงช่วยบันดาลราชการฝ่ายในพระบรมมหาราชวัง ให้ดำเนินไปโดยสะดวกเรียบร้อย นับได้ว่าทรงช่วยผ่อนพระราชภาระอันใหญ่แห่งสมเด็จพระบรมราชินีได้ส่วนหนึ่ง ซึ่งทำให้เป็นที่พอพระราชหฤทัยแห่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง*
>
> *อีกประการหนึ่งได้ทรงสังเกตว่า สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอฯ มีพระอัธยาศัยอันดี ทรงดำรงความไมตรีในระวางพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ทรงตั้งพระองค์ไว้ในที่สมควรแก่ชนทุกชั้น ทรงมีความเคารพในที่ควรเคารพ และมีพระหฤทัยโอบอ้อมอารีแก่ผู้น้อย เป็นที่นิยมแห่งชนโดยมาก สมควรที่จะทรงพระกรุณายกย่องตั้งแต่งไว้ ให้ดำรงพระอิสสริยยศเป็นเจ้าฟ้าต่างกรมฝ่ายในได้พระองค์ ๑*
>
> *จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ นรินทรเทพยกุมารี กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร..."*

และโปรดพระราชทานพระยศ นายพันเอก ตำแหน่งผู้บังคับการพิเศษกรมทหารม้าที่ ๒ ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นผู้บังคับการพิเศษกองพันที่ ๒ กรมทหารม้าที่ ๑ และในโอกาสที่กองทัพบกจัดตั้งค่ายทหารขึ้นใหม่ที่จังหวัดเพชรบุรี ได้ขอพระราชทานนามค่ายว่า ค่ายเพชรบุรีราชสิรินธรเพื่อเทิดพระเกียรติพระองค์

ต่อมา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร เมื่อวันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๗

ในเบื้องปลายพระชนมชีพ ประชวรพระวักกะพิการ ทรงตัดสินพระทัยเสด็จไปรับการรักษา ณ ทวีปยุโรป ๒ ครั้ง สิ้นพระชนม์ในวันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๑ ดังความในหนังสือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ ๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๑ ใน**สาส์นสมเด็จ** ภาคที่ ๓๐ กราบทูลว่า *"จะกราบทูลต่อไปถึงข่าวสำคัญอันยิ่งไปกว่านั้นอีก ซึ่งเป็นขึ้น คือ ทูลกระหม่อมหญิงสิ้นพระชนม์เสียแล้ว เมื่อวันที่ ๑๕ เวลา ๒๓.๑๕ นาฬิกา... พระอาการประชวรของทูลกระหม่อมหญิงนั้น พระวักกะพิการเรื้อรังเป็นเหตุ...แล้วมีพระอาการเพิ่มเติม ตามภาษาหมอเขาว่าหลอดลมฝอยอักเสบ ทูลตามที่เขาจดเป็นหนังสือฝรั่งไว้ว่า Broncho pneumonia จะเข้าพระทัยได้ดีกว่า ประชวรหนักมาเห็นจะตั้งแต่วันที่ ๑๓ มาโกลาหลกันเมื่อวันที่ ๑๔ ถึงวันที่ ๑๕ ก็สิ้นพระชนม์ สรงพระศพที่ตำหนักคันธวาสอันเป็นที่ประทับแล้วเชิญพระศพขึ้นรถมณฑป (คือรถจตุรมุขพิมานประกอบยอด) เข้าไปสู่พระบรมมหาราชวัง เชิญพระโกศขึ้นตั้งเหนือแว่นฟ้า ๓ ชั้น มีบัวคลุ่มฐานพระบุพโพฐานเชียง ประกอบพระลองทองใหญ่ (รัชกาลที่ ๕) ประดับประดาด้วยเบญจปฎลเศวตฉัตร และอภิรุมชุมสายทองแผ่ลวด มีผ้าไตร ๔๐ สดับปกรณ์แล้วเป็นเสร็จ..."* พระชนมายุ ๕๔ พรรษา

ส่วนงานพระราชทานเพลิงพระศพ จัดขึ้นในวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

บรรณานุกรม

กองทัพเรือ. เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๒ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, ๒๕๓๘. (กองทัพเรือพิมพ์ถวายสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา เนื่องในพระราชพิธีสถาปนาพระอิสริยศักดิ์ และบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ ๖ รอบ วันที่ ๖ พฤษภาคม ๒๕๓๘).

เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านายฉบับมีพระรูป. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๓๘. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในการพระราชพิธีสถาปนาพระอิสริยศักดิ์ และบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ ๖ รอบ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ๖ พฤษภาคม ๒๕๓๘).

ลาวัณย์ โชตามระ. **รัตเกล้า.** พระนคร : โรงพิมพ์เฟื่องอักษร, ๒๕๐๖.

ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. **ลูกแก้วเมียขวัญ.** กรุงเทพฯ : พิมเณศ พริ้นติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๐.

ศิลปากร, กรม. **สาส์นสมเด็จ ภาค ๓๐.** [ม.ป.ท.]: ๒๔๙๙. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชเวที (พร ธีรภทฺโท) ณ ฌาปนสถาน วัดประยุรวงศาวาส วันที่ ๓๐ เมษายน ๒๔๙๙).

_____. **สาส์นสมเด็จ ภาค ๔๖.** พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๑. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพขุนวรรณสารวิศิษฏ์ (วิศิษฏ์ ศิริโชติ) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๙ สิงหาคม ๒๕๐๑).

สุทธิพันธ์ ขุทรานนท์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา ประสูติเมื่อวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๙ ค่ำ ปีจอ อัฐศก จ.ศ. ๑๒๔๘ ตรงกับวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๙ ซึ่งสายราชสกุลทางพระชนนี เป็นพระเจ้าหลานเธอในรัชกาลที่ ๓ พระธิดากรมหมื่นภูมินทรภักดี พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้นราชสกุล "ลดาวัลย์"

เมื่อยังทรงพระเยาว์ทรงมีแววฉลาดเฉลียวหลักแหลม สมเด็จพระชนกนาถโปรดให้อยู่ใกล้ชิดพระองค์ ทรงเรียกว่า "ลูกหญิงน้อย" ทรงอบรมสั่งสอนวิชาความรู้ภาษาไทยและภาษาอังกฤษด้วยพระองค์เอง เป็นที่ถูกพระราชหฤทัยที่สามารถเล่าเรียนเข้าใจและรอบรู้ได้รวดเร็วแตกฉาน ยิ่งเมื่อเจริญวัย สมเด็จพระชนกนาถ ก็ยิ่งทรงเอาพระทัยใส่มากขึ้น ทรงสั่งสอนทั้งงานของบ้านเมืองและวิชาหนังสือ โปรดให้ทรงพระอักษรและให้ทำหน้าที่ราชเลขาธิการฝ่ายใน ดังประกาศพระเกียรติคุณของพระองค์ ในหนังสือ**เฉลิมพระยศเจ้านาย** ว่า *"...พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระเมตตากรุณามาก ด้วยพระปัญญาอุตสาหะศึกษาวิชาการตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงสังเกตเห็นอุปนิสัยว่า ทรงพระสติปัญญาสูงมาก จึงเอาเป็นพระราชธุระทรงฝึกสอนพระราชทานเอง ต่อมา เมื่อทรงพระเจริญวัยขึ้นรอบรู้กิจและวิชาการ สามารถรับราชการตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายในได้สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ อยู่ใกล้ชิดติดพระองค์มาจนเสด็จสวรรคต สมเด็จพระ*

พุทธเจ้าหลวงทรงพระสิเนหา ไว้วางพระราชหฤทัยในสมเด็จฯ เจ้าฟ้านิภานภดลฯ เป็นยิ่งนัก..." พระราชภาระในสมเด็จพระชนกนาถเช่นนี้ทำให้สมเด็จฯ เจ้าฟ้านิภานภดลฯ ทรงพัฒนาขวนขวายพระองค์ให้มีความรู้อยู่เสมอ ไม่ว่าพระราชกิจใหญ่น้อยประการใดก็สามารถปฏิบัติได้ลุล่วง โดยเฉพาะภาษาอังกฤษทรงศึกษาเพิ่มเติมและหมั่นฝึกฝนด้วยพระองค์เอง ทรงอ่านได้อย่างคล่องแคล่ว สมัยที่มีภาพยนตร์เงียบไม่มีคำสนทนาออกเป็นเสียง แต่จะเขียนคำบรรยายเป็นตัวหนังสือไว้ใต้ภาพเป็นตอนๆ ส่งเข้ามาเผยแพร่ในเมืองไทย พระองค์ทรงเป็นผู้พากย์ถวายพระราชวงศ์ที่ร่วมทอดพระเนตรอยู่ด้วย เป็นที่สนุกสนานและชื่นชมในพระปรีชาสามารถยิ่งนัก

เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ มีพระราชประสงค์จะให้ตามเสด็จด้วย หากแต่มีความขัดข้องจึงระงับไว้ และได้ปรากฏว่า ขณะที่เสด็จพระราชดำเนินไปถึงแห่งใด จะมีพระราชหัตถเลขาถึงพระราชธิดา เล่าเรื่องพระราชกิจนานาตลอดทั้งความเป็นไปในการเสด็จพระราชดำเนินส่งมาถึงสมเด็จฯ เจ้าฟ้านิภานภดลฯ ทุกเที่ยวเมล์ เป็นหนังสือถึง ๔๓ ฉบับ มีความยาวถึง ๑,๘๕๐ หน้า ความนั้นถ้าได้กล่าวถึงผู้ใด สมเด็จฯ เจ้าฟ้านิภานภดลฯ จะคัดลอกส่งไปถวายผู้นั้นทอดพระเนตรทั้งสิ้น และต่างกราบบังคมทูลว่าเรื่องราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถเลขามานั้น มีประโยชน์มากน่าจะได้รวมพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ดำเนินงาน เรียกหนังสือเล่มนี้ว่า **ไกลบ้าน** ด้วยพระอุตสาหวิริยะและความเอาพระทัยใส่ของราชเลขานุการในพระองค์นี้เอง วงการหนังสือไทยจึงได้มีหนังสือจดหมายเหตุลักษณะนำเที่ยวขึ้นเป็นหลักฐานอีกเล่มหนึ่ง

ในรัชกาลที่ ๕ งานที่พระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏฯ พระชนนีสมเด็จฯ เจ้าฟ้านิภานภดลฯ ทรงปฏิบัติประจำ คือ งานห้องเครื่องเสวยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และการจัดดอกไม้เครื่องสดถวายพระศพพระบรมวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ทุกพระองค์ตลอดเวลาบำเพ็ญกุศล ๗ วัน ซึ่งจะต้องเปลี่ยนดอกไม้ทุกวันจนครบ ๗ วัน โดยมิทรงรับค่าตอบแทนไม่ว่าจะเป็นเงินทองหรือสิ่งใด การจัดดอกไม้ต้องออกแบบคิดลวดลายตกแต่งทั้งเครื่องเย็บเครื่องร้อยเครื่องตั้งเครื่องแขวน ประดับพระโกศเครื่องประกอบอิสริยศักดิ์และสถานที่ เช่น บานประตูหน้าต่าง โดยรอบที่ตั้งพระศพ ปรากฏว่าการจัดดอกไม้สดเป็นงานภายใต้ความอำนวยการของสมเด็จฯ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี ทรงเป็นแม่งานแทนพระชนนีโดยตลอด

เป็นที่ยกย่องว่ามีพระอัจฉริยะในการคิดแบบออกลาย และมีฝีพระหัตถ์ที่ยอดเยี่ยมวิจิตรประณีตสวยงามเหลือประมาณ ทั้งการเขียนลายและการประดิษฐ์ ซึ่งการตกแต่งแต่ละครั้งไม่เคยปรากฏว่ามีลวดลายที่ซ้ำกันเลย ถ้าผู้ที่เคยเห็นงานฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี และได้ชมการตกแต่งสะพานพระพุทธยอดฟ้า หรือได้เห็นมาลัยลดพระบรมรูปทรงม้าทุกๆ ปี สมัยเมื่อครั้งที่ยังมีพระชนมชีพอยู่แล้ว ก็จะบรรยายได้ดีว่าฝีพระหัตถ์ของพระองค์นั้นยากที่จะมีผู้ใดทัดเทียมได้

พระจริยวัตรของสมเด็จฯ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี คือ โปรดทรงบำเพ็ญพระกุศล เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว ในรัชกาลที่ ๖ ได้ประทับ ณ ตำหนักในวังสวนสุนันทา ปัจจุบันคือวิทยาลัยครูสวนสุนันทา เมื่อทรงหมดพระภาระหน้าที่ราชการ ก็ทรงหันมาสนพระทัยที่จะบำเพ็ญพระองค์ให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นและบ้านเมือง

ด้านการศึกษา ทรงสร้าง "โรงเรียนนิภา" ในบริเวณตำหนักวังสวนสุนันทาเพื่อชุบเลี้ยงเด็กและข้าหลวงให้มีการศึกษาอย่างดี ทรงให้ครูไทยจากโรงเรียนวัฒนาซึ่งเป็นโรงเรียนที่มีชื่อเสียงในเวลานั้นมาสอนทั้งภาษาไทยและอังกฤษ หาครูแหม่มมาสอนพิเศษ ได้เปิดสอนตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ นักเรียนที่เรียนชั้นมัธยม ๖ ทรงคัดเลือกผู้ที่เรียนเก่งไปสมทบสอบที่โรงเรียนสายปัญญา เมื่อนักเรียนผู้ใดสอบสำเร็จได้คะแนนดี ก็จะทรงทำเข็มกลัดทองคำลงยาประทานเป็นรางวัล ผู้ที่ทรงอุปการะชุบเลี้ยงปรากฏว่าได้สำเร็จการศึกษาระดับสูง โดยเฉพาะได้รับปริญญาเป็นจำนวนมากมายทีเดียว

ด้านการพระศาสนา ทรงสร้างตึกนิภาให้เป็นสถานศึกษาพระธรรมวินัย ในวัดเทพศิรินทราวาส ตัวอาคารยังปรากฏอยู่จนปัจจุบันนี้ ทรงมีศรัทธาที่จะเกื้อหนุนกุลบุตรให้บวชในพระบวรพุทธศาสนาเป็นประจำทุกปี ปีหนึ่งๆ จำนวนหลายรูป พระจริยวัตรที่ทรงยึดมั่นอย่างสม่ำเสมอเช่นนี้ ได้เป็นแบบอย่างและปลูกฝังข้าหลวงผู้ใกล้ชิดทั้งปวง พลอยเจริญรอยตามเป็นนิสัย เรียกว่าแผ่ความใจบุญไปสู่ข้าหลวง ดังเช่นข้าหลวงของพระองค์ท่านผู้หนึ่ง มีศรัทธาจัดการบวชให้สามเณรรูปหนึ่งเป็นพระภิกษุ ซึ่งต่อมาได้เจริญรุ่งเรืองมีสมณศักดิ์สูงถึงขั้นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ข้าหลวงผู้นั้นได้ชื่นชมว่า เป็นเพราะพระบารมีใน "สมเด็จหญิงน้อย" ที่ทรงเมตตาอบรมไว้

ในการทรงปฏิบัติธรรม พระองค์ทรงเลื่อมใสและศึกษาธรรมอย่างใกล้ชิดกับสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ แห่งวัดราชบพิธ และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ แห่งวัดเทพศิรินทราวาส

พระจริยวัตรของสมเด็จฯ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี นั้นเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับผู้ใฝ่หาความรู้ความชำนาญและความเจริญ ด้วยทรงมีความสามารถเฉลียวฉลาดทั้งวิชาการทางหนังสือและวิชาทางการเรือน การช่าง การเกษตร การฝีมือ เย็บปักถักร้อย ทำขนม ปลูกต้นไม้ จัดสวนให้มีศิลปะงดงาม มีความคิดทันสมัยก้าวหน้าตามความเจริญของวัฒนธรรมสมัยใหม่ โปรดการกีฬากอล์ฟ เทนนิส และทรงจักรยาน นอกจากนั้นโปรดการถ่ายภาพ ทรงมีความสามารถในการเล่นกล้องได้อย่างดี

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นช่วงที่บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบประชาธิปไตย พระราชวงศ์และพระประยูรญาติกระทบกระเทือนด้วยวิถีทางการเมืองได้ย้ายไปพำนักยังต่างประเทศหลายพระองค์ เป็นสาเหตุให้สมเด็จฯ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี

ต้องพลัดพรากจากพระญาติสนิทที่มีความคุ้นเคยกัน ประจวบกับพระชนนีและพระเชษฐาต่างก็สิ้นพระชนม์หมดแล้ว จึงเสด็จตามพระเชษฐาต่างพระชนนี คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ไปประทับอยู่ที่ประเทศชวา โปรดให้ปลูกตำหนักอยู่ใกล้กับพระประยูรญาติ ได้รับความอบอุ่นอยู่ในระยะเวลาประมาณ ๒ ปีเศษ จากนั้นพระโรควักกะพิการซึ่งเป็นโรคที่เป็นสาเหตุให้สมเด็จพระชนกนาถและพระเชษฐาหลายพระองค์ต้องจากไป เริ่มคุกคามพระพลานามัยทรงต้องทุกข์ทรมานด้วยความเจ็บปวดอาการประชวรมิได้ลดละแม้จะได้เยียวยาอย่างใกล้ชิด ในที่สุดก็สิ้นพระชนม์ที่เมืองบันดง ประเทศชวาหรืออินโดนีเซียในปัจจุบัน เมื่อวันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๘ พระชันษาได้เพียง ๔๙ ปี จากนั้นก็ได้เชิญพระศพกลับสู่ประเทศไทย

พระประวัติของพระองค์แม้จะไม่แพร่หลายเพราะเนื่องด้วยทรงเป็นเจ้านายฝ่ายใน ทั้งๆ ที่ทรงพระปรีชาสามารถอย่างล้ำลึก แต่ผลงานที่ทรงประกอบไว้ยังอยู่ในความทรงจำของผู้ใกล้ชิดทั้งปวง ความดีงามย่อมเชิดชูพระเกียรติคุณของพระองค์ให้เจิดจ้าเพื่อเป็นแบบแผนที่ดีงามแก่บุคคลรุ่นหลังต่อไป

สายไหม จบกลศึก

ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์

ในช่วงที่สยามเริ่มพัฒนาเพื่อก้าวไปสู่ความเจริญอย่างอารยประเทศนั้น มีสตรีผู้เกิดในราชินิกุลได้รับการศึกษาอบรมตามแบบกุลสตรียุคเก่าที่มุ่งหมายให้รอบรู้ในกิจการบ้านเรือนและขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ซึ่งส่งผลให้ท่านเป็น "แม่เรือน" ที่มีคุณสมบัติยอดเยี่ยมท่านหนึ่งของยุคนั้น แต่ในขณะเดียวกันท่านก็เป็นสตรีที่มีความริเริ่ม มีความคิดอ่านที่ทันสมัย ทันเหตุการณ์ เป็นผู้หนึ่งที่ขยายบทบาทของสตรีให้กว้างขวางมากขึ้น จากสถาบันครอบครัวไปสู่สังคมภายนอก สตรีท่านนี้คือ **ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์** ผู้เป็นแบบอย่างของสตรียุคเก่าและยุคพัฒนาที่รวมอยู่ในบุคคลเดียวกัน

ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ หรือท่านผู้หญิงภาสกรวงศ์ (เปลี่ยน บุนนาค) เดิมอยู่ในราชินิกุล "ชูโต" เป็นธิดาของนายสุดจินดา (พลอย) บุตรจมื่นศรีสรรักษ์ (ถัด) มารดาของท่านชื่อ "นิ่ม" เป็นธิดาของพระยาสุรเสนา (น้องจมื่นศรีสรรักษ์ (ถัด)) กับคุณเปี่ยม ซึ่งเป็นธิดาของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค เรียกกันโดยทั่วไปว่าสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่) ดังนั้นท่านผู้หญิงเปลี่ยนจึงมีศักดิ์เป็นหลานของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ด้วย

ในวัยเยาว์ ท่านผู้หญิงเปลี่ยนได้รับการศึกษาอบรมตามแบบกุลธิดาสมัยก่อนซึ่งเกี่ยวกับการดูแลกิจการบ้านเรือน และโดยเหตุที่ท่านเป็นสตรีที่ฉลาด มีอุปนิสัยรักความประณีต อีกทั้งมีความคิดริเริ่มที่ดี ท่านจึงได้พากเพียรศึกษา ฝึกฝน และปรับปรุงการประกอบอาหารหวานคาว ฝีมือการปรุงอาหารของท่านเป็นที่เลื่องลือทั่วไปว่าเป็นหนึ่งไม่มีสอง เป็นที่ชื่นชมทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ อีกทั้งท่านยังริเริ่มการประดิษฐ์อาหารและขนมให้ดูน่ารับประทาน เช่น การประดิษฐ์ "ลูกชุบ" ขึ้นถวายเจ้านาย ซึ่งยังเป็นที่นิยมจนถึงขณะนี้ นอกจากนี้ท่านยังได้รวบรวมและเรียบเรียงตำราอาหารหวานคาวทั้งของไทยและของต่างชาติขึ้นไว้ คือตำรา **แม่ครัวหัวป่าก์** ซึ่งนับว่าเป็นตำรากับข้าวเล่มแรกที่พิมพ์ขึ้นในประเทศไทยโดยมีเจ้าจอมพิศว์ ธิดาของท่านเป็นเจ้าของลิขสิทธิ์ ตำราอาหารเล่มนี้ยังใช้เป็นแบบอย่างอยู่จนทุกวันนี้ นอกจากเรื่องอาหารแล้ว ท่านผู้หญิงยังมีฝีมือในการแกะสลักผักและผลไม้ รวมทั้งการประดิษฐ์ดอกไม้แห้ง ดอกไม้สด และดอกไม้ขี้ผึ้งอบหอม ส่วนฝีมือในการเย็บปักถักร้อยของท่านก็เป็นเยี่ยมเช่นกัน งานปักชิ้นหนึ่งที่มีชื่อเสียงเลื่องลือไปถึงต่างประเทศ คือ งานปักรูปเสือ ซึ่งได้รับพระราชทานรางวัลจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และงานชิ้นสำคัญนี้ได้ร่วมประกวดที่ประเทศสหรัฐอเมริกา ปรากฏว่างานปักของท่านผู้หญิงเปลี่ยนได้รับรางวัลชนะเลิศของโลก ได้รับเงินรางวัลเป็นมูลค่าหลายพันเหรียญสหรัฐ รางวัลนี้นำเกียรติยศชื่อเสียงมาสู่ตัวท่านและวงศ์ตระกูล แต่ที่สำคัญคือเป็นเกียรติคุณอย่างยิ่งของประเทศชาติ

ท่านผู้หญิงเปลี่ยนสมรสกับเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร หรือชุมพร บุนนาค) บุตรคนสุดท้องของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ กับหม่อมอิน ตามหลักฐานที่ปรากฏทั้งสองมีบุตรธิดารวม ๒ คน คือ นายราชาณัตยานุหาร (พาสน์) และเจ้าจอมพิศว์ ในรัชกาลที่ ๕

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์นั้นนับว่าเป็นบุคคลสำคัญของชาติไทยท่านหนึ่งที่ได้ปฏิบัติราชการด้วยความวิริยะอุตสาหะจนเกิดคุณประโยชน์มากมายแก่บ้านเมืองสืบเนื่องมาจนทุกวันนี้ อาจกล่าวได้ว่าความสำเร็จในชีวิตการงานของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ส่วนหนึ่งมาจากผู้สนับสนุนที่อยู่เบื้องหลังคือ ภริยา กล่าวคือ ท่านผู้หญิงเปลี่ยน เป็นภริยาที่มีความสามารถในการบริหารบ้านเรือน สามารถปกครองดูแลบุตรบริวารให้ดำรงอยู่ด้วยความสุข สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวยกย่องท่านไว้ในหนังสือ "คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก" ดังนี้ *"...การที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นภรรยาควรนับว่าเป็นโชคสำคัญในประวัติท่าน เพราะท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นนารีที่เฉลียวฉลาดและสามารถในกิจการจะหาผู้ที่เสมอเหมือนได้โดยยาก ตรงกันกับลักษณะภริยาที่ยกย่องในพระบาลีว่า เปรียบด้วยมารดาและสหายของสามีรวมกันทั้ง ๒ สถาน ท่านผู้หญิงเปลี่ยนสามารถรับดูแลการงานบ้านเรือน ตลอดไปจนพิทักษ์รักษาโภคทรัพย์ทั้งปวงมิให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ต้องอนาทรร้อนใจ และเอาเป็นธุระในการต้อนรับเลี้ยงดูผู้ที่ไปมายังบ้านเรือนสามี บางที ถึงอาจช่วยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ตลอดไปจนในกิจราชการไม่มีใครที่จะประมาณได้ว่าเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ได้รับประโยชน์และความสุขเพราะได้ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นภรรยานั้นสักเท่าใด แต่*

ข้อนี้ก็มีทั้งฝ่ายที่น่าสงสารโดยความที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้เคยอาศัยท่านผู้หญิงเปลี่ยน สิ้นกังวลในการกินอยู่มาเสียช้านาน เมื่อท่านผู้หญิงเปลี่ยนถึงอนิจกรรม ท่านได้ความเดือดร้อนแสนสาหัสก็ไม่อาจจะแก้ไขให้บรรเทาได้โดยลำพังตน จนเจ้าจอมพิศว์ธิดาออกไปอยู่ปรนนิบัติแทนมารดาต่อมา ท่านจึงค่อยได้ความสุขใจในตอนเมื่อแก่ชรามาจนถึงอสัญกรรม..."

จึงเห็นได้ว่าท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นสตรีที่ทำหน้าที่แม่บ้านได้อย่างมีประสิทธิภาพเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในระหว่างที่ "บ้าน" ขาดผู้นำครอบครัวเป็นครั้งคราว เนื่องจากเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ต้องเดินทางไปปฏิบัติราชการต่างพระเนตรพระกรรณในต่างประเทศ ในระหว่างนั้นท่านผู้หญิงเปลี่ยนได้ปฏิบัติหน้าที่ปกครองดูแลบ้านเรือน บุตร บริวารให้อยู่ด้วยความสงบเรียบร้อย ซึ่งการเป็น "แม่บ้าน" ของท่านนั้นมิได้มีความหมายเพียงเรื่องการดูแลบ้านเรือน ซึ่งดูเหมือนว่าเป็นเรื่องเฉพาะครอบครัว หากยังมีความหมายสำคัญยิ่งไปกว่านั้นเพราะแม่บ้านมีหน้าที่ดังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปพงศ์ประพันธ์ หรือท่านวรรณทรงนิพนธ์ไว้ในเรื่อง "การศึกษาของสตรี" ในหนังสือ "ชุมนุมพระนิพนธ์ของท่านวรรณฯ ว่าสตรีนั้น *"....เป็นตัวจักรอันสำคัญยิ่งในการจรรโลงความเจริญและความก้าวหน้าของชาติ ..."* เพราะเหตุว่า *"ครอบครัวเป็นหน่วยสาระสำคัญของสังคม คือ ชาติ ครอบครัวแน่นแฟ้น ชาติก็แน่นแฟ้น ครอบครัวเสื่อม ชาติก็เสื่อม ครอบครัวเจริญ ชาติก็เจริญ..."* ดังนั้น นอกจากหน้าที่พื้นฐานโดยทั่วไปของสตรีคือความเป็นภริยาและมารดาที่ดีแล้ว สตรียังมีหน้าที่ที่พึงมีต่อเพื่อนมนุษย์โดยส่วนรวมในฐานะที่ผู้หญิงก็เป็นหน่วยหนึ่งของสังคมด้วยเช่นกัน

ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ เป็นสตรีที่มีสำนึกในหน้าที่ กล่าวคือ นอกจากการบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ต่อครอบครัวของท่านจนเป็นที่ยกย่องชื่นชมแล้ว ท่านยังมีผลงานที่ได้ปฏิบัติด้วยความตั้งใจมั่นและด้วยความเสียสละประโยชน์สุขส่วนตนเพื่อประโยชน์สุขของสังคมส่วนรวมอันนับว่าเป็นกิจกรรมที่สำคัญที่สุดในชีวิตของท่านอีกด้วย กล่าวคือในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เรื่องพรมแดนที่ฝั่งแม่น้ำโขง ผลของการกระทบกระทั่งกลายเป็นการสู้รบ เนื่องจากฝ่ายฝรั่งเศสส่งกองทัพเรือมาปิดอ่าว ในการสู้รบครั้งนั้นปรากฏว่ามีราษฎรและทหารทั้งสองฝ่ายได้รับบาดเจ็บล้มตายเป็นจำนวนไม่น้อย ท่านผู้หญิงเปลี่ยนได้เล็งเห็นความทุกข์ยากของทหารและราษฎรเหล่านั้น จึงได้ดำริว่าน่าจะมีองค์กรสักองค์กรหนึ่งเพื่อช่วยบรรเทาทุกข์ ดังนั้นท่านจึงได้ชักชวนบรรดาสตรีชั้นสูงทั้งหลายให้มาร่วมมือกันโดยท่านได้นำความกราบทูลสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี (สมเด็จพระศรีสวรินทรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) ขอให้ทรงรับเป็น "ชนนีผู้บำรุง" ขององค์การนี้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบก็ทรงพอพระราชหฤทัยยิ่งนัก มีพระราชดำริว่าองค์กรนี้เป็นองค์กรการกุศล เหมือนอย่างประเทศตะวันตกที่เคยมีมาแล้ว จึงทรงรับไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ และมีพระบรมราชานุญาตให้กลุ่มสตรีอาสาสมัครนี้ทำการเรี่ยไร ได้เงินทั้งสิ้น ๔๔๔,๗๒๘ บาท ซึ่งนับว่าเป็นมูลค่าอันมหาศาลสำหรับสมัยนั้น เงินที่ได้ทั้งหมดนี้ใช้ไปในการซื้อยาเพื่อรักษาผู้บาดเจ็บจากการสู้รบ โดยส่วนหนึ่งใช้ในการเดินทางไปเยี่ยมเยียนและช่วยเหลือครอบครัวทหารและพลเรือนที่ออกปฏิบัติหน้าที่ครั้งนี้ด้วย

การปฏิบัติภารกิจของกลุ่มสตรีอาสาสมัครที่มีท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็นผู้นำเป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระบรมราชานุญาตให้ตั้งสมาคมการกุศลในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ โดยพระองค์ทรงพระกรุณาลงพระนามาภิไธยจัดตั้ง “สภาอุณาโลมแดงแห่งสยาม” อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ นอกจากนี้ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีทรงเป็น “สภาชนนี” พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี (สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง) ทรงตำรงตำแหน่ง “สภานายิกา” พระองค์แรก และท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ มีตำแหน่งเป็นเลขานุการิณี งานสำคัญของสภาอุณาโลมแดงแห่งสยามนี้คือ การจัดส่งยา อาหาร เสื้อผ้า และเครื่องใช้ต่างๆ ไปช่วยบำรุงทหารในสนามรบ ซึ่งสภาฯ ได้ดำเนินการเป็นผลดีจนกระทั่งการสู้รบได้ยุติลง นับว่าเป็นการทำประโยชน์อันยิ่งใหญ่ในการช่วยบำบัดทุกข์ให้แก่ทหารและพลเรือน เป็นการร่วมมือทั้งกำลังกาย กำลังใจและกำลังทรัพย์ในยามที่บ้านเมืองเกิดวิกฤตการณ์อย่างดียิ่ง สภาอุณาโลมแดงแห่งสยามนี้ ต่อมาคือ “สภากาชาดสยาม” และเปลี่ยนชื่อเป็น “สภากาชาดไทย” ได้เข้าเป็นสมาชิกสภากาชาดสากลเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๓

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้มีการเปิดโรงเรียนแพทย์ผดุงครรภ์ขึ้นในบริเวณโรงศิริราชพยาบาล (ปัจจุบันคือ โรงพยาบาลศิริราช) สำหรับเป็นสถานศึกษาวิชาพยาบาลและผดุงครรภ์ของสตรี ซึ่งเป็นพระราชดำริของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี (พระอิสริยยศในขณะนั้น) ที่ทรงเห็นว่าการพยาบาลและการผดุงครรภ์ในขณะนั้น ยังไม่เจริญและยังคงตั้งพระทัยที่จะให้สตรีไทยได้รับการศึกษากว้างขวางขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงมีพระราชเสาวนีย์ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งเลนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นผู้วางหลักสูตรการอบรมพยาบาลและการผดุงครรภ์ขึ้นเพื่อช่วยในการดูแลผู้ป่วยและการทำคลอด ในขณะเดียวกันก็โปรดเกล้าฯ ให้ภริยาเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ คือท่านผู้หญิงเปลี่ยน เป็นผู้อำนวยการ มีนายแพทย์เอช อาดัมสัน เป็นครูผู้สอน (ท่านผู้นี้ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระบำบัดสรรพโรค) ท่านผู้หญิงได้จัดการบริหาร จัดหากุลสตรีเข้ารับการอบรมโดยปฏิบัติหน้าที่ด้วยความรับผิดชอบสนองตามพระราชประสงค์ทุกประการ โรงเรียนนี้ได้รับพระราชทานนามว่า “โรงเรียนแพทย์ผดุงครรภ์และหญิงพยาบาล”

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ ขณะทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน โปรดเกล้าฯ ให้ขยายสถาบันการแพทย์และพยาบาลผดุงครรภ์ที่ศิริราชพยาบาล (ต่อมาคือ โรงเรียนราชแพทยาลัย) ปรากฏว่ามีนักเรียนแพทย์และผดุงครรภ์ที่สอบได้ตามหลักสูตรและได้รับพระราชทานประกาศนียบัตรเป็นรุ่นแรก ๑๐ คน เป็นนักเรียนที่เข้าศึกษาในสมัยที่ท่านผู้หญิงเปลี่ยนเป็น

ผู้อำนวยการทั้งสิ้น ซึ่งท่านผู้หญิงได้ใช้ความวิริยะ อุตสาหะ และไหวพริบในการจัดการและบริหารโรงเรียนฯ ให้เป็นผลสำเร็จซึ่งเป็นคุณประโยชน์สำหรับการศึกษาของสตรีไทยและสำหรับประชาชนทั่วไป

ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ นับได้ว่าเป็นแบบอย่างที่ดียิ่งของสตรีไทยที่มีความเพียบพร้อมในทุกๆ ด้าน การวางตนและการปฏิบัติตนของท่านนั้นเป็นที่ภาคภูมิใจของสามี บุตร ธิดา มิตรสหาย และบริวาร รวมทั้งสตรีไทยโดยทั่วไปด้วย ท่านเป็นผู้ที่ทำงานมาตลอดช่วงชีวิตของท่าน และงานที่ทำก็ล้วนแต่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่นทั้งสิ้น นับได้ว่าท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ เป็นสตรีที่มีความสามารถสูงในการจัดกิจการต่างๆ ทั้ง "ในบ้านและนอกบ้าน"

นารีนี้เปรียบด้วย บาทหลัง คชนา
บุรุษประดุจดัง บาทหน้า
บาทหลังไปเก้กัง ก้าวเรียบ ตามเฮย
คชก็แล่นไปล้า ลุด้าวแดนประสงค์

ยิ่งอนงค์ทรงไว้ซึ่ง ความดี ด้วยเฮย
สามารถปราชญ์เปรื่องมี จิตรมั่น
นอกจากกิจจรลี เปรียบคช คระไลเฮย
ยิ่งช่วยบาทหน้ากั้น ผิดก้าวไปตรง

ศาสตราจารย์ พระวรเวทย์พิสิฐ

บรรณานุกรม

คณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิภาพสตรี. **สตรีไทยใน ๒,๐๐๐ ปี.** กรุงเทพฯ : สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย, ๒๕๓๐.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก (เล่ม ๓).** กรุงเทพฯ : บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๒๗. (ชมรมดำรงวิทยาจัดพิมพ์).

นราธิปพงศ์ประพันธ์, พลตรี กรมหมื่น. **ชุมนุมพระนิพนธ์ของท่านวรรณ.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผดุงศึกษา, ๒๕๐๘.

ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. **โฉมหน้าประวัติศาสตร์ชุดขุนนางสยาม.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๒๐,

เปลี่ยน ภาสกรวงศ์, ท่านผู้หญิง. **แม่ครัวหัวป่าก์.** พระนคร : โรงพิมพ์ห้างสมุด, ๒๔๗๐.

วนิดา สถิตานนท์. "วีรสตรีไทยในประวัติศาสตร์". **อนุสาร อ.ส.ท.** ปีที่ ๙ เล่ม ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๑.

สงวน อั้นคง. **ประมวลบุคคลสำคัญของชาติไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.

เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สำนักงาน. **สตุดีบุคคลสำคัญ (เล่ม ๗).** กรุงเทพฯ : วิคตอรี่เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, ๒๕๓๐.

อนุกาชาด, กอง. **ประวัติกาชาด.** กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๙.

อุทุมพร (นามแฝง). **พระราชประวัติชีวิตส่วนพระองค์ สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง.** กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๐๙.

นุชนารถ กิจงาม

ท่านผู้หญิงยมราช (ตลับ สุขุม)

สตรีไทยได้รับยกย่องว่ามีความสามารถสูงทั้งในเรื่องการบ้านการเรือน และกิจการของบ้านเมืองทุกสมัย ประเพณีวัฒนธรรมไทยจะอบรมสั่งสอนกุลสตรีให้มีคุณสมบัติงามทุกวัย นับตั้งแต่วัยดรุณี วัยมีเรือน และวัยสูงอายุ ให้เป็นผู้รู้จักไว้ยศ รักศักดิ์ศรี มีจรรยามารยาทเชิดชูวงศ์ตระกูลทั้งของตนและสามี ให้เป็นผู้มีความเมตตากรุณา รู้จักเสียสละ ทำตนให้เป็นประโยชน์ทั้งส่วนตนและส่วนรวม แบบฉบับของสตรีไทยที่เป็นตัวอย่างอันดีในสมัยโบราณจะเห็นประจักษ์ทั้งในวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ส่วนในยุคที่ล่วงเข้าสู่สมัยใหม่เมื่อไทยเริ่มรับวัฒนธรรมตะวันตก โดยเฉพาะรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ปรากฏว่าสตรีไทยนั้นมีความเก่งกล้าสามารถไม่แพ้สตรีสมัยโบราณหรือชาวต่างประเทศในยุคเดียวกันเลย

ท่านผู้หญิงตลับ สุขุม กำเนิดมาในสกุล "ณ ป้อมเพ็ชร" เมื่อวันพุธ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๓ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๓๐ ตรงกับวันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ที่บ้านบางขุนพรหม กรุงเทพมหานคร เป็นบุตรพระยาชัยวิชิตสิทธิศักดา มหานคราภิบาล (นาค ณ ป้อมเพ็ชร) ผู้รักษาพระนครศรีอยุธยา ปู่คือพระพิทักษ์เทพธานี (ด้วง ณ ป้อมเพ็ชร) ปลัดพระนครศรีอยุธยา มารดา ชื่อ คุณหญิงนวน สกุล ณ ป้อมเพ็ชร

สืบเชื้อสายมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ตั้งเคหสถานบ้านเรือนอยู่ภายในกำแพงพระนครใกล้กับป้อมเพชร เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตราพระราชบัญญัติขนานนามสกุล ได้พระราชทานชื่อให้แก่สายสกุลนี้ว่า "ณ ป้อมเพ็ชร"

เมื่อยังเยาว์ท่านผู้หญิงตลับ สุขุม ได้รับการศึกษาในโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ซึ่งเป็นโรงเรียนที่มีชื่อเสียงมากในสมัยนั้น อยู่เล่าเรียนในเวลาอันสมควร แล้วจึงลาออกมาดูแลบ้านเรือนเนื่องจากคุณหญิงนวนมารดาถึงแก่กรรม เป็นเหตุให้รู้จักการปกครองภายในบ้านมาตั้งแต่เล็ก ครั้นอายุเจริญได้ ๑๙ ย่าง ๒๐ ปี เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เมื่อครั้งยังเป็นขุนวิจิตรวรสาส์น ผู้เป็นพระอภิบาลพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๔ พระองค์ คือ กรมพระจันทบุรีนฤนารถ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กรมหลวงปราจีนกิตติบดี และกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เสด็จไปทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ ได้ตามเสด็จกลับมาเยี่ยมเมืองไทยชั่วคราว ได้กราบทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตั้งแต่เมื่อครั้งยังเป็นกรมหมื่น และพระมารดาคือเจ้าจอมมารดาชุ่ม ให้ทรงพระเมตตาเป็นเถ้าแก่เสด็จมาสู่ขอท่านผู้หญิงตลับ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ที่บ้านบางขุนพรหม พระยาชัยวิชิตฯ ตกลงด้วยความยินดีและปลูกเรือนหออยู่ภายในบริเวณบ้านเดิมนั้นเอง

เมื่อเสร็จพิธีแต่งงาน เป็นเวลาที่พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์เสด็จกลับไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ เจ้าพระยายมราชรับหน้าที่พระอภิบาลเช่นเดิม จึงเตรียมออกเดินทางพร้อมกับท่านผู้หญิงด้วย

ก่อนออกเดินทางท่านผู้หญิงตลับได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้เข้าเฝ้า เพื่อกราบบังคมลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ และสมเด็จพระศรีสวรินทรา บรมราชเทวี ประเพณีการเข้าเฝ้าในสมัยก่อน ฝ่ายหน้าและฝ่ายในจะไม่ปะปนกัน ครั้งนี้ คุณหญิงอภัยพิพิธ (ห่วง) ภรรยาพระยาอภัยพิพิธ (สุ่น) ตั้งแต่ครั้งยังเป็นพระยาพิพัฒนโกษา ปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศเป็นผู้นำท่านผู้หญิงเข้าเฝ้า ทุกพระองค์ได้ทรงฝากฝังให้ช่วยดูแลพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ รวมทั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ซึ่งจะเสด็จพระราชดำเนินไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ ด้วย นับตั้งแต่นั้นมาท่านผู้หญิงตลับก็ได้ยึดถือว่า ตนเข้ารับราชการแล้วส่วนหนึ่ง และได้เริ่มปฏิบัติหน้าที่เป็นอย่างดีในเวลาต่อมา

ในระหว่างที่เจ้าพระยายมราชเป็นพระอภิบาลและทำหน้าที่พระอาจารย์สอนหนังสือไทยไปพร้อมๆ กันนั้น เป็นเวลาที่ตำแหน่งผู้ช่วยสถานทูตลอนดอนว่างลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราชทำหน้าที่แทนอีกตำแหน่งหนึ่ง และได้เลื่อนขึ้นเป็นเลขานุการชั้น ๑ ในเวลาต่อมา ท่านผู้หญิงตลับจึงมีโอกาสทำหน้าที่สนองพระคุณบ้านเมืองโดยตรง โดยได้เป็นผู้แทนสตรีไทยเข้าเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย พระบรมราชินีแห่งกรุงอังกฤษ ในฐานะภรรยาข้าราชการไทยคนแรก ซึ่งปรากฏว่าท่านผู้หญิงตลับ สุขุม สามารถวางตัวให้เป็นที่ชื่นชม และเป็นที่เกรงใจของบรรดาชาวต่างประเทศได้อย่างน่าอัศจรรย์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกไปทรงศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ ท่านผู้หญิงตลับได้ถวายความจงรักภักดีเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ในเรื่องต่างๆ อย่างเต็มกำลังความสามารถ โปรดให้

ตามเสด็จหลายครั้ง ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยมาก ท่านผู้หญิงตลับ สุขุม อยู่ประเทศอังกฤษเป็นเวลา ๖ ปี ในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ กรมหลวงปราจิณกิติบดีก็เสด็จกลับประเทศไทย เจ้าพระยายมราชจึงได้กลับในโอกาสนี้

ต่อมา เจ้าพระยายมราชไปรับราชการในตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช เป็นเวลานาน ๑๑ ปี จากต่างประเทศออกสู่ชนบท ทั้งเจ้าพระยาและท่านผู้หญิงเป็นวัยที่กำลังมีไฟในการสร้างสรรค์งานการได้พบเห็นสิ่งเจริญรุ่งเรืองในต่างถิ่นนั้นได้นำมาพัฒนาบ้านเมืองเป็นผลดีต่อไป

เจ้าพระยายมราชและท่านผู้หญิงเป็นสามีภรรยาที่ความคิดและอุปนิสัยละม้ายคล้ายคลึงกัน งานใดที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมและสังคมที่เจ้าพระยายมราชต้องปฏิบัติจะได้รับความสนับสนุนส่งเสริมให้ดำเนินไปด้วยดีจากท่านผู้หญิงตลับเสมอ เจ้าพระยายมราชเป็นผู้ฝักใฝ่ในพระบวรพุทธศาสนา เนื่องด้วยตนเองอยู่ในเพศบรรพชิตเป็นเวลานาน คุณลักษณะนี้แสดงออกในทางมีมนุษยสัมพันธ์ที่สามารถติดต่อกับบุคคลทุกระดับได้อย่างไม่ถือตัว มีความโอบอ้อมอารี ชอบให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลบุคคลที่ต่ำกว่า ตลอดทั้งงานสารประโยชน์นานา ลักษณะเหล่านี้เป็นคุณสมบัติของท่านผู้หญิงตลับทั้งสิ้น ในระหว่างที่เจ้าพระยายมราชดำรงตำแหน่งเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ท่านผู้หญิงตลับ สุขุม ได้บำเพ็ญประโยชน์นานาประการในส่วนการสงเคราะห์ได้แก่ ช่วยเหลือบุตร ภรรยาข้าราชการ ที่ออกไปประจำในต่างจังหวัดที่ห่างไกลเฉพาะในยามป่วยไข้ และดูแลราษฎรด้วยความจริงใจ

เจ้าพระยายมราชได้จัดระเบียบบริหารมณฑลนครศรีธรรมราชอย่างเรียบร้อยทำนุบำรุงความเจริญทั้งในส่วนการปกครองและปรับปรุงสภาพบ้านเมืองให้มีระเบียบตามแบบแผนใหม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาตรวจหรือเสด็จผ่าน ทรงพอพระราชหฤทัยทุกครั้ง ท่านผู้หญิงตลับจะเป็นผู้ทำหน้าที่เตรียมการรับเสด็จอย่างสมพระเกียรติ โดยเฉพาะในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ เสด็จประพาสเกาะยอที่กลางทะเลสาบสงขลา จนกระทั่งได้รับพระมหากรุณาธิคุณพระราชทานเข็มกลัด จ.ป.ร. ประดับเพชร และเมื่อครั้งเสด็จกลับจากประเทศชวาก็ได้รับพระราชทานกำไล สลัก จ.ป.ร. เป็นรางวัลในการตอบแทนความจงรักภักดี

ท่านผู้หญิงตลับ สุขุม เป็นสตรีที่กล้าเผชิญเหตุการณ์นานาประการที่ขวางหน้า ดังเช่นเมื่อเจ้าพระยายมราชเข้าเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย ในตำแหน่งเลขานุการสถานทูตไทย ท่านก็มีความกล้าหาญพร้อมจะก้าวเข้าสู่สมาคมชั้นสูงของต่างบ้านต่างเมืองออกไปเคียงบ่าเคียงไหล่สามีอย่างมั่นใจ ทั้งๆ ที่มิได้คุ้นเคยกับธรรมเนียมประเพณีของอังกฤษมาแต่ก่อน ท่านรักษามารยาท วางตัวเหมาะสม ทั้งกิริยาวาจาอย่างถูกกาลเทศะ สามารถเชิดชูขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมอันเป็นเกียรติภูมิที่ดีงามของชาติได้อย่างดียิ่ง

ท่านมีอุปนิสัยรักเรียน มีความสังเกต และไม่ชอบอยู่นิ่งเฉย เมื่ออยู่ในประเทศอังกฤษ ได้พบเห็นความเจริญก้าวหน้าอันเป็นสิ่งที่มีประโยชน์ต่อบ้านเมืองไทย และสิ่งที่ชาวไทยยังไม่ทัดเทียมกัน ก็จะจดจำไว้และฝึกฝนขวนขวายเพิ่มพูนความรู้ให้เป็นกำไรแก่ชีวิต และปัญญาของตนเอง เพื่อประโยชน์ของส่วนรวมในภายภาคหน้า ครั้นเมื่ออยู่ที่มณฑลนครศรีธรรมราชก็ได้นำความรู้และประสบการณ์ที่พบเห็นมา เข้ามาช่วยสามี

ดำเนินงานในส่วนพัฒนาสตรีชาวภาคใต้ โดยเฉพาะในเรื่องของการศึกษา ได้กล้าหาญที่จะเปิดสถานสอนหนังสือให้แก่สตรีที่ใต้ถุนจวนที่พักโดยไม่คิดค่าสอนก่อนได้ปลูกฝังการเรียนแก่ดรุณีไว้เป็นเบื้องต้น จนต่างเห็นคุณค่าของการเรียน จากนั้นก็ได้เป็นผู้ก่อให้เกิดโรงเรียนสตรีที่ยั่งยืนสืบมาจนปัจจุบันนี้ด้วยทุนทรัพย์ของตนเอง คือ โรงเรียนสตรีประจำจังหวัดสงขลาและโรงเรียนวิเชียรมาตุประจำจังหวัดตรัง

เจ้าพระยายมราชกลับเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ กระทรวงนครบาล และกระทรวงมหาดไทย ในปลายรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ ราชการในระยะหลังเป็นงานใหญ่และยุ่งยาก ซึ่งท่านผู้หญิงตลับก็ได้เป็นกำลังสำคัญอีกเช่นเคย

ท่านผู้หญิงตลับ สุขุม เป็นผู้มีจริยวัตรอันประณีตงดงาม อ่อนโยน และสุภาพ เคารพนบนอบผู้สูงกว่าตน ซื่อตรงจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ เมตตาโอบอ้อมอารี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ญาติมิตร ผู้อยู่ใต้ปกครองให้ความสงเคราะห์และอนุเคราะห์ตามเหตุผลและควรแก่กำลังกายและกำลังทรัพย์ จึงได้รับพระเมตตาและประทานความสนิทสนมจากบรรดาเจ้านายทั่วไป และเป็นที่เคารพรักของชนทุกชั้น กล่าวกันว่า เมื่อใครสมาคมกับท่านแล้วย่อมที่จะอดสรรเสริญไม่ได้

ในส่วนของครอบครัว ท่านผู้หญิงตลับเป็นภรรยาที่ดีมาก มีอัธยาศัยหนักแน่นประกอบการงานสิ่งใดมักจะยึดถือความชอบธรรมเป็นหลัก ไม่เอนเอียงเพราะอำนาจอคติชีวิตการงานของสามีระยะนี้ล้วนเป็นตำแหน่งหน้าที่ใหญ่ยากที่จะบริหารให้ลุล่วงไปด้วยความรอบคอบและปรีชาสามารถอย่างสูง ท่านผู้หญิงในฐานะภรรยาก็รู้จักประมาณตน ไม่ทำจิตใจให้ฟูเพราะลาภยศ สรรเสริญ และกอบโกยผลประโยชน์ตามโอกาสดังเช่นภรรยาของผู้ใหญ่บางคน ท่านจะไว้ยศศักดิ์ป้องกันมิให้มีเรื่อง “หน้าบ้าน” “หลังบ้าน” ไม่ยอมให้พ่อค้าวานิชที่ต้องการอภิสิทธิ์ต่างๆ มาเสนอให้ภรรยาใช้อำนาจทางราชการของสามีเพื่อประโยชน์ของตนเองอย่างเด็ดขาด การที่สามีเป็นใหญ่และเจริญขึ้น ภารกิจภายในครอบครัวก็ยิ่งสูงตามตัว ท่านก็จัดว่าเป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดี ไม่ทำให้มีสิ่งบกพร่องเกิดขึ้น เพื่อมิให้สามีห่วงใย ปล่อยกังวลทางบ้าน เพื่อจะได้ตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดินให้เต็มความสามารถ และด้วยเหตุนี้จึงทำให้ทั้งสามีและภรรยา บังเกิดความเจริญรุ่งเรือง

ในรัชกาลที่ ๖ ท่านผู้หญิงตลับ ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ให้ปฏิบัติหน้าที่นางสนองพระโอษฐ์ ซึ่งในสมัยนั้น เรียกว่า นางพระกำนัล

ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนั้นได้โปรดให้ช่วยงานเกี่ยวกับการศึกษาของสตรี เนื่องด้วยในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ข้าราชการและประชาชนพลเมืองหลายหมู่หลายเหล่า ต่างพากันเศร้าโศกคิดที่จะสร้างอนุสาวรีย์หรือบำเพ็ญกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง ถวายสนองพระเดชพระคุณด้วยความจงรักภักดี ภรรยาข้าราชการคณะหนึ่ง รวมทั้งท่านผู้หญิงตลับได้คิดจะสร้างโรงเรียนเด็กหญิงอนาถา ท่านผู้หญิงตลับได้ช่วยทุกสิ่งทุกอย่าง รวมทั้งช่วยเป็นหัวหน้าเรี่ยไรเงินแล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูลสมเด็จพระพันปีหลวง พระองค์ทรงโสมนัสยินดี ทรงพระอุปถัมภ์จนโรงเรียนได้เปิดในปีรุ่งขึ้น คือวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ (ร.ศ. ๑๓๐) พระราชทานนามว่า "โรงเรียนเบ็ญจมราชูทิศ" ถนนบำรุงเมือง อยู่ที่โรงเลี้ยงเด็ก ตรงข้ามกับสวนมะลิ แล้วทรงตั้งท่านผู้หญิงตลับเป็นผู้อำนวยการ ท่านผู้หญิงตลับได้ปกครองโรงเรียนเบ็ญจมราชูทิศนี้มาด้วยความเอาใจใส่แก่เด็ก นอกจากวิชาหนังสือ ยังหาครูมาสอนให้ทอผ้าทำครัวและอื่นๆ ซึ่งเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ตามควรแก่ฐานะของเด็ก นับเวลาที่เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนนี้มาได้ ๒๐ ปีเศษ มีนักเรียนที่ได้ออกไปจากโรงเรียนหลายร้อยคน เมื่อออกไปแล้วก็อุตส่าห์คอยสอดส่องว่าจะไปเจริญรุ่งเรืองประการใด

ส่วนการสาธารณกุศลอย่างอื่นๆ ท่านผู้หญิงตลับได้กระทำอยู่เสมอตามกำลัง ได้มีส่วนในการสร้างโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์และสถานเสาวภา ได้รับเลือกเป็นกรรมการแห่งสภากาชาดสยามเป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์

นอกจากนั้นท่านผู้หญิงตลับได้ทำนุบำรุงเกี่ยวกับการพระศาสนาเนืองนิจ ได้สร้างกุฏิวัดปทุมวนาราม และเป็นผู้ปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด ชีวิตความเป็นอยู่ทั้งในครอบครัวและราชการเจริญยิ่งๆ ทุกรัชกาล เป็นที่กล่าวขวัญว่า ครอบครัวของเจ้าพระยายมราชเป็นครอบครัวที่เป็นแบบอย่างที่ดีในการครองตน ควรยึดถือเอาเป็นแบบอย่าง ดังเช่นเมื่อเวลามีบุตรหลานข้าราชการและเชื้อพระวงศ์สมรสครั้งใดมักจะขอให้เจ้าพระยายมราชและท่านผู้หญิงตลับเป็นผู้ปูที่นอน เพื่อจะได้เป็นสวัสดิมงคลแก่ชีวิตครอบครัวหลายคู่

ท่านผู้หญิงตลับมีชีวิตร่วมกับเจ้าพระยายมราช ๔๒ ปีเศษ และถึงแก่อนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ มีอายุได้ ๖๒ ปี นับว่าการดำรงชีวิตและผลงานของท่าน จะเป็นตัวอย่างแก่สตรีสมัยปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

บรรณานุกรม

สายไหม จบกลศึก. "ท่านผู้หญิงยมราช." ใน **นารีมีคุณ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๒๙. (สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ จัดพิมพ์).

สายไหม จบกลศึก

สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายา

"◉ ข้าขออำนวยให้ วรราชะชายา
พระอินทระศักดิ์นา ริศะจีวิไลยวรรณ
◉ เพื่อเป็นพยานรัก ฤดิร่วมสิเนห์กัน
ยืนจนประจบพรร ษะชิวีดนูสลายฯ"

คำประพันธ์ร้อยกรองข้างต้นนี้เป็นพระราชนิพนธ์ "คำอำนวย" ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในหนังสือเรื่องละคร "โรเมโอและจูเลียต" เมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เพื่อพระราชทานแด่ "สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายา" ครั้งเป็น "พระวรราชชายาเธอ พระอินทรศักดิศจี" อันเป็นประจักษ์พยานรักของพระองค์ที่ทรงแสดงต่อพระวรราชชายาคู่พระชนมชีพ

สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายา มีพระนามเดิมว่า "ประไพ สุจริตกุล" เป็นพระธิดาของเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม สุจริตกุล) และท่านผู้หญิงสุธรรมมนตรี (ไล้) พระองค์เป็นบุตรลำดับที่ ๕ ในจำนวนพระญาติทั้งสิ้น ๑๑ คน ประสูติเมื่อวันอังคารที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๕ ณ บ้าน

คลองด่าน อันเป็นบ้านของพระยาราชภักดี (โค สุจริตกุล) ผู้เป็นปู่ เมื่อครั้งประสูตินั้นพระบิดามีบรรดาศักดิ์เป็น "พระอรรถการประสิทธิ์ อธิบดีศาลต่างประเทศ กระทรวงยุติธรรม สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ทรงสืบสายสกุลแห่งราชินิกูล คือ พระยาราชภักดีเป็นน้องชายของสมเด็จพระปิยมาวดี ศรีพัชรินทรามาตา ซึ่งเป็นพระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ เมื่อพระชันษา ๙ ปี ทรงศึกษาเล่าเรียน ณ โรงเรียนราชินี เป็นนักเรียนประจำ เลขประจำตัว ๓๘๗ พ.ศ. ๒๔๕๔ จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๓ ทรงสำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมบริบูรณ์ ระหว่างทรงศึกษานั้นโปรดวิชาภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ดนตรี การฝีมือ และกีฬา

เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีผู้เป็นบิดาได้นำเข้าเฝ้าถวายตัวเพื่อเข้ารับราชการฝ่ายใน พระองค์ทรงสนพระทัยการขับร้องอย่างมาก ทรงเป็นต้นเสียงร่วมกับพระสุจริตสุดา พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการแสดงโขนสมัครเล่น เรื่อง "รามเกียรติ์" ตอนนางลอย พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พ.ศ. ๒๔๖๔ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับหน้าที่บอกบทพากย์และเจรจาด้วยพระองค์ นอกจากนี้ยังทรงแสดงเป็น "อินทิรา ดุลยวัจน์" นางเอกของพระราชนิพนธ์ละครพูดในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง "เสือเถ้า" ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงเป็นเจ้าคุณปู่ของนางเอก คือ "พระยาอรรถประกาศกรณีย์"

ด้วยเหตุที่สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ทรงมีความสามารถในการแสดง ทั้งทรงสนองงานใต้เบื้องพระยุคลบาทในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจนเป็นที่โปรดปราน จึงได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยยศตามลำดับดังนี้

วันที่ ๑๒ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๖๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกอบพระราชพิธีอภิเษกสมรส และทรงพระกรุณาแต่งตั้งเป็น "พระอินทราณี" ตำแหน่งพระสนมเอก

วันที่ ๑๐ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๖๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็น "พระวรราชชายาเธอ พระอินทรศักดิศจี"

วันที่ ๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๖๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็น "พระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระบรมราชินี" เนื่องจากทรงพระครรภ์

วันที่ ๑๕ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๖๘ โปรดให้ออกพระนามว่า "สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายา" เนื่องจากพระครรภ์ไม่มีพระประสูติกาลถึงสองคราว

ขณะที่สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ทรงรับราชการฝ่ายในนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ทั้งลิลิต นิราศ เพลงยาว และบทละครพระราชทานหลายเรื่อง ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ "คำอำนวย" พระราชทานทุกครั้ง เป็นต้นว่า

เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน - ๒๒ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๖๕ ทรงพระราชนิพนธ์บทละครแปลเรื่อง "โรเมโอและจูเลียต" พระราชทานคำอำนวยตอนหนึ่งว่า

"◉ ข้าเพียรประพนธ์บท วรนาฏกากร
เพื่อเพิ่มวรักษร ณ สยามะภาษา
◉ ข้าขออำนวยให้ วรราชชายา
พระอินทรศักดิ์นา ริศะจีวิไลยวรรณ"

เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง "ลิลิตนารายณ์สิบปาง" และโปรดเกล้าฯ พระราชทานพิมพ์ในงานฉลองพระชนมายุ ๒๑ พรรษาของสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ วันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๖ พระราชทานคำอำนวยตอนหนึ่งว่า

"◉ เรื่องนี้ข้าแต่งให้ ราชินี
อินทรศักดิ์ศจี นิ่มน้อง
โดยเธอกล่าววาที เชิญแต่ง
ชิ่งเฉพาะเหมาะต้อง จิตข้าประสงค์...
◉ อ้าน้องจงรับด้วย ใจดี
ลิลิตเปนพลี รักล้ำ
พยานรักชิ่งมี ห่อนเหือด หายเลย
จนจวบสิ้นดินน้ำ ฟากฟ้าคลาสูญฯ"

เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ทรงพระราชนิพนธ์บทละครคำฉันท์เรื่อง "มัทนะพาธา" หรือตำนานแห่งดอกกุหลาบ โดยทรงนำเค้าเรื่องมาจากประเทศอินเดีย แล้วพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ด้วยความประณีตทั้งตัวละครและภาษาถูกต้องตามยุคสมัย พระราชทานแด่สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๖๗ วรรณคดีสโมสรได้ประกาศยกย่องเรื่องมัทนะพาธาว่าเป็นหนังสือแต่งดีดังพระราชนิพนธ์คำอำนวยตอนหนึ่งว่า

"◉ อ้าอินทรศักดิศะจิองค์ วรเอกมเหสี
ผู้คู่หทัยและวรชี - วิตะร่วมสิเนหา
◉ อันเธอสิเปรียบประดุจะกุพ - ชะกะเลิดสุมาลา
ดาลดวงฤดีสุมะทะนา วดิชีนระตีหวาน..."

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการประลองยุทธ์ระหว่างเดือนมกราคม - กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๖ สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีทรงได้รับพระราชทานพระราชนิพนธ์ "โคลงนิราศประลองยุทธ" ซึ่งพระราชทานพิมพ์พระราชนิพนธ์เป็นของชำร่วยเพื่อพระราชทานในงาน "ขึ้นพระดำหนักที่สวนราชฤดี" ณ ตำบลพระประโทน จังหวัดนครปฐม เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๖

พ.ศ. ๒๔๖๗ ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง "พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร" เพื่อทรงอรรถาธิบายตอบพระปุจฉาของสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ขณะทรงดำรงพระอิสสริยยศเป็นพระบรมราชินี พระราชนิพนธ์เรื่องนี้แม้มิได้ทรงออกพระนามชัดเจน แต่ก็เป็นที่ทราบกันดีในหมู่ผู้ใกล้ชิด

นอกจากนั้นสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ยังทรงได้รับพระราชทานพระราชนิพนธ์ "เพลงยาว" ซึ่งสันนิษฐานแน่ชัดว่าทรงพระราชนิพนธ์ไล่เลี่ยกับพระราชนิพนธ์เรื่อง "โคลงนิราศประลองยุทธ" เนื่องจากได้ท่องจำกันในบรรดาหมู่ข้าหลวงราชสำนัก เพลงยาวดังกล่าวมีชื่อว่า "เขียนสารามาฝากจากดวงจิต" ดังความตอนหนึ่งว่า

"...เสนาะเสียงเพียงพิณประสานศัพท์ อาจระงับเหงาใจในยามค่ำ
หวานอะไรก็ไม่ปานหวานน้ำคำ ที่หล่อนร่ำพาทีกับพี่ยา
เสียงเจ้าซาบอาบจิตติดในหู เมื่อยามตูเลิศร้างห่างเคหา
แว่วสำเนียงเสียงเสนาะเพราะติดมา ให้พี่ยาเป็นสุขทุกข์ระคน..."

สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ทรงสนพระทัยส่งเสริมการศึกษาอย่างมาก ทรงเริ่มประทานเงินทุน ๓,๐๐๐ บาทแก่โรงเรียนราชินีเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ แล้วประทานเนื่องในวันประสูติเรื่อยมาตามลำดับ จนถึงวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๔ โรงเรียนราชินีเริ่มใช้เป็นทุนของปีการศึกษา ๒๔๗๔ นับแต่บัดนั้น ปัจจุบันโรงเรียนราชินียังคงให้ทุนแก่นักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๔ ที่สอบได้คะแนนเยี่ยมขึ้นชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๕ นอกจากนั้นยังทรงส่งเสริมการศึกษาทุกระดับ ตั้งแต่ประถมศึกษาจนถึงอุดมศึกษา บางครั้งทรงสนับสนุนให้ศึกษาต่อเนื่องยังต่างประเทศ ปรากฏว่าบุคคลที่ได้รับการศึกษาเนื่องจากทุนที่ได้รับประทานดังกล่าวล้วนเป็นข้าราชการ นักธุรกิจ นักสังคมสงเคราะห์ ฯลฯ ที่ปฏิบัติหน้าที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติทั้งสิ้น

ส่วนเรื่องของสตรีนั้นสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ทรงมีคุณูปการต่อสตรีในรัชสมัย โดยเฉพาะทรงสนับสนุนให้สตรีมีบทบาทในสังคม รู้จักออกสังคมมากขึ้น ทั้งนี้ข้าหลวงของพระองค์จักต้องมีความรู้ความสามารถในการออกสังคมทุกคน ทรงสนับสนุนให้ข้าราชบริพารศึกษาหาความรู้ด้านต่างๆ เช่น ทรงจัดผู้ชำนาญมาสอน ทำให้ข้าหลวงสมัยนั้นมีความสามารถหลายด้าน เป็นต้นว่า ดนตรี ภาษา ละคร และกีฬา ด้านกีฬานี้ทรงสนับสนุนให้มีการแข่งขันทั้งในและนอกประเทศ นักกีฬาของพระองค์ที่มีชื่อเสียง คือ นางสาวสงวน สุจริตกุล ชนะเลิศการแข่งขันแบดมินตันหญิงแห่งประเทศไทย และประเทศมาเลเซีย นอกจากนี้ พ.ศ. ๒๔๖๕ ยังโปรดให้ข้าหลวงหัดกีฬาหลายประเภท เช่น ขี่ม้า จักรยาน และฟุตบอล

เรื่องการทหาร สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ทรงสนพระทัยและมีส่วนร่วมในกิจการต่างๆ จนพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระยศนายพันโท[๑] ตำแหน่งผู้บังคับการพิเศษ กองพันที่ ๒ กรมทหารบกราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมทหารบกราบที่ ๑ รักษาพระองค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ดังที่หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ได้กล่าวถึงพระราชนิพนธ์ละครพูดเรื่อง "ผิดวินัย" ในหนังสือ "งานละครของสมเด็จ

---

[๑] ยศทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีคำว่า "นาย" นำหน้ายศเสมอ เช่น นายร้อยตรี นายร้อยโท นายพันตรี ฯลฯ

พระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม" ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีได้เสด็จทอดพระเนตรละครพระราชนิพนธ์เรื่องผิดวินัย เมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ ซึ่งเป็นการแสดงถวายของนายทหารกรมมหาดเล็กรักษาพระองค์เพื่อเฉลิมพระเกียรติในโอกาสที่สมเด็จพระบรมราชินีทรงรับตำแหน่งผู้บังคับการพิเศษกองพันที่ ๒ กรมทหารบกราบที่ ๑ และกรมทหารบกราบที่ ๑๑

ส่วนกิจการเสือป่านั้นสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ทรงได้รับพระราชทานพระยศเป็น "นายนาวาตรี ราชนาวีเสือป่า" ทรงติดตามพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไปในการซ้อมรบทุกครั้ง ยกเว้นในคราวเสด็จประลองยุทธ์ไม่ได้ตามเสด็จด้วย เนื่องจากเป็นการปฏิบัติของบุรุษโดยตรง

ต่อมาวันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ทรงดำรงดำแหน่งสภานายิกาของวชิรพยาบาล[๒]

สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ทรงได้รับพระมหากรุณาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ฝ่ายในระหว่างพุทธศักราช ๒๔๖๕ - ๒๔๖๖ ดามลำดับ ดังนี้

วันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ จปร. ชั้นที่ ๑

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ รับพระราชทานมหาจักรีบรมราชวงศ์ พร้อมทั้งทรงดำรงที่ภคินีของเครื่องขัตติยราชอิสริยาภรณ์นี้ และรับพระราชทานรัตนวราภรณ์ ในวันเดียวกันด้วย

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ รับพระราชทานปฐมจุลจอมเกล้า พร้อมทั้งทรงดำรงที่มหาสวามินีของเครื่องราชอิสริยาภรณ์นี้ เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๖

วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ รับพระราชทานนพรัตนราชวราภรณ์

วันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ รับพระราชทานมหาวชิรมงกุฎ

ในบั้นปลายแห่งพระชนมชีพสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ทรงดำรงพระชนม์อย่างเรียบง่าย ทรงมัธยัสถ์ในความสุขส่วนที่พึงเป็นของพระองค์ ทั้งที่มีทรัพย์สินเพียงพอในการใช้จ่ายอย่างสะดวกสบาย ทรงสนพระทัยเลี้ยงสัตว์ ปลูกต้นไม้ ทรงสนพระทัยอ่าน ฟัง และสนทนาเรื่องเกี่ยวกับธรรมะ

ในรัชกาลปัจจุบัน สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ ทรงได้รับพระมหากรุณาให้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เพื่อรับพระราชทานน้ำพระมหาสังข์และทรงเจิมเมื่อพระชนมายุครบ ๕ รอบ ในวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๕ และทรงรับพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ในการบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบ ๖ รอบ พ.ศ. ๒๕๑๗ ณ พระอุโบสถวัดราชาธิวาสวรวิหาร รวมทั้งทรงรับพระมหากรุณาให้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลี

---

[๒]เป็นสถานพยาบาลที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จัดซื้อที่ดินพร้อมตึกและสิ่งปลูกสร้าง พระราชทานนามว่า "วชิรพยาบาล" เมื่อวันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๕ ปัจจุบันสถานพยาบาลแห่งนี้ได้ปรับเรียกชื่อใหม่ว่า "สำนักการแพทยศาลตร์กรุงเทพมหานครและวชิรพยาบาล"

พระบาทเพื่อทรงเจิม และทรงรับพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ด้วย นอกจากนี้ยังทรงได้รับพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ในการรักษาโดยตลอดทุกครั้งเมื่อประชวร

ต่อมาสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ มีพระอาการประชวรกำเริบจึงทรงเข้ารับการรักษา ณ ศิริราชพยาบาล เมื่อวันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๘ ซึ่งเป็นครั้งสุดท้าย พระอาการเริ่มทรุดลงตามลำดับ จนกระทั่งสิ้นพระชนม์ด้วยโรคพระหทัยวายเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๘ เวลา ๐๗ นาฬิกา ๕๕ นาที สิริพระชนมายุ ๗๓ พรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงพระศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๙

แม้จะสิ้นพระชนม์ไปแล้ว แต่พระเกียรติคุณยังปรากฏอยู่ในความทรงจำของชาวไทยที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะชาวกำแพงแสนที่ได้รับประทานที่ดิน ๒๑ ไร่ พร้อมพระดำหนักในการจัดสร้างสถานศึกษาเพื่อชุมชน นั่นคือ "โรงเรียนอินทรศักดิ์ศึกษาลัย" ข้าราชการ พ่อค้า คหบดีชาวกำแพงแสนจึงพร้อมใจกันขอพระบรมราชานุญาตก่อสร้าง "พระราชานุสาวรีย์สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" ประดิษฐาน ณ บริเวณหน้าโรงเรียนดังกล่าว ซึ่งมีพิธีวางศิลาฤกษ์เมื่อวันที่ ๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๘ และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินเป็นประธานเปิดพระราชานุสาวรีย์ฯ แห่งนี้ เมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๑ หลังจากนั้นชาวกำแพงแสนจึงประกาศให้วันที่ ๓๐ พฤศจิกายนของทุกปีเป็น "วันสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ" และเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๕ เป็นวาระสำคัญครบ ๑๐๐ ปี วันประสูติของสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ เพื่อน้อมรำลึกถึงพระเกียรติคุณและพระภารกิจของพระองค์ ชาวกำแพงแสนทุกคนจึงพร้อมใจกันจัดงาน "รวมใจภักดิ์อินทรศักดิศจี" สมโภช ๑๐๐ ปี สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ จึงเป็นสตรีไทยที่ทรงบำเพ็ญคุณประโยชน์แก่เด็กและสตรี ตลอดจนผู้ใกล้ชิดตลอดมาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าจวบจนสิ้นพระชนม์ โดยยังคงมีอนุสรณ์สถานเป็นสิ่งสำคัญที่ย้ำเตือนความทรงจำของอนุชนสืบมา

บรรณานุกรม

คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกสมโภช ๑๐๐ ปี. **สมโภช ๑๐๐ ปี สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.** กรุงเทพมหานคร : บริษัทเฟื่องฟ้าพริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๔๕. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงาน "วันสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจีฯ" และ "รวมใจภักดิ์อินทรศักดิศจี" สมโภช ๑๐๐ ปี สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว).

"พระประวัติสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว." ใน **โรเมโอและจูเลียต** ของวิลเลียม เชคส์เปียร์ สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม ทรงแปลและประพนธ์เป็นภาษาไทย, หน้า ก - ฏ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยเขษม, ๒๕๑๙. ภาพประกอบ. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี พระวรราชชายาในรัชกาลที่ ๖ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๙).

มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชูปถัมภ์. "อินทรศักดิศจี พระวรราชชายา, สมเด็จพระนางเจ้า." ใน **สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑.** ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอดิสัน เพรสโพรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๐.

ผกาวรรณ เดชเทวพร

พระนางเธอลักษมีลาวัณ

"◉ แลเห็นคุณน้องไพศาล พี่จึ่งจัดงาน เฉลิมพระยศใหญ่ถนัด
◉ ให้รับพระสุพรรณบัตร์ อีกเครื่องยศจัด ประจำตามแบบนิยม
◉ อิศริยาภรณอุดม จักรีบรม ราชะตระกูลพูลยศ
◉ ประกาศพระเกียรติปรากฏ ว่าพี่สมมต น้องให้เป็นมิ่งนารี
◉ ผู้จะได้เปนมเหษี ครองคู่ตูพี่ ประดับประเทศเขตไท"

บทร้อยกรองข้างต้นนี้เป็นส่วนหนึ่งในพระราชนิพนธ์ "อาเศียรวาท" ที่สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแด่ "พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักษมีลาวัณ" เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๔ สตรีไทยในราชสำนักผู้เพียบพร้อมด้วยพระสิริโฉม พระปรีชาสามารถด้านการประพันธ์ การแสดงละคร มีความรักชาติ เลื่อมใสพระบวรพุทธศาสนา เทิดทูนและจงรักภักดีพระมหากษัตริย์แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ตลอดพระชนมชีพ พระนามเป็นที่ประจักษ์ทั่วกันว่า "พระนางเธอลักษมีลาวัณ"

พระนางเธอลักษมีลาวัณเป็นพระมเหสีพระองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระนามเดิมว่า "หม่อมเจ้าหญิงวรรณพิมล วรวรรณ" เป็นพระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ และเป็นพระธิดาเพียงพระองค์เดียวของหม่อมหลวงดาด มนตรีกุล ประสูติเมื่อปีกุน แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ บุรพาสาฒ เอกศก จ.ศ. ๑๒๖๑ ตรงกับวันจันทร์ที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ณ วังวรวรรณ ตำบลแพร่งนรา จังหวัดพระนคร (กรุงเทพมหานครในปัจจุบัน) มีพระนามที่กล่าวขานกันในบรรดาพระญาติและผู้ใกล้ชิดว่า "ติ๋ว"

พระนางเธอลักษมีลาวัณเป็นบุตรลำดับที่ ๑๘ แห่งราชสกุลวรวรรณ ในจำนวนพระญาติร่วมพระบิดาเดียวกันทั้งสิ้น ๓๔ พระองค์ ดังพระนามตามลำดับคือ

หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร (พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์)

หม่อมเจ้าพรรณพิมล	หม่อมเจ้าสกลวรรณากร
หม่อมเจ้าพรพิมลพรรณ	หม่อมเจ้าต่อม
หม่อมเจ้าวัลภากร	หม่อมเจ้าวรรณวิมล (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี)
หม่อมเจ้าปริญญากร	หม่อมเจ้านิตยากร

หม่อมเจ้าวิมลวรรณ (หม่อมเจ้าวรรณีศรีสมร)

หม่อมเจ้าเต่า	หม่อมเจ้าอรทิพย์ประพันธ์
หม่อมเจ้าสุวิชากร	หม่อมเจ้าพิมลวรรณ (หม่อมเจ้านันทนามารศรี)
หม่อมเจ้าศิวากร	หม่อมเจ้าสิทธยากร
หม่อมเจ้าไปรมากร	หม่อมเจ้าวรรณพิมล (พระนางเธอลักษมีลาวัณ)
หม่อมเจ้าวรวีรากร	หม่อมเจ้าไวฒยากร
หม่อมเจ้าดุลภากร	หม่อมเจ้าบรรเจิดวรรณวรางค์
หม่อมเจ้าหญิง	หม่อมเจ้าหัชชากร
หม่อมเจ้าสรรพางค์พิมล	หม่อมเจ้าวัลลีวรินทร์ (หม่อมเจ้าศรีสอางค์นฤมล เกษมสันต์)
หม่อมเจ้าอุบลพรรณี	หม่อมเจ้าฤดีวรวรรณ
หม่อมเจ้านิด	หม่อมเจ้าบุษยากร
หม่อมเจ้าฉันทนากร	หม่อมเจ้าเจตนากร
หม่อมเจ้าอภิญญากร	หม่อมเจ้าสุนทรากร

เมื่อครั้งทรงพระเยาว์พระนางเธอลักษมีลาวัณทรงรับการศึกษาและการอบรมเลี้ยงดูจากเจ้าจอมมารดาเขียน[๑] ในรัชกาลที่ ๔ ผู้เป็นพระอัยยิกา ณ วังวรวรรณ จนกระทั่งพระชันษา ๑๒ ปี พระบิดาจึงถวายพระองค์ให้อยู่ในความดูแลของสมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เมื่อครั้งทรงเป็นพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระราชเทวี (ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลทรงเฉลิม

[๑] เป็นพระธิดาท่านอันและท่านอิ่ม สิริวรรณ

พระราชอิสริยยศเป็น สมเด็จพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี) ระยะหนึ่งแล้วจึงเสด็จกลับไปประทับ ณ วังวรวรรณตามเดิม

พระนางเธอลักษมีลาวัณ และพระเชษฐภคินี[๒] ได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ เต็นท์เล่นไพ่บริดจ์ ในงานประกวดภาพเขียนของช่างเขียนสมัครเล่น ณ โรงละครพระราชวังพญาไท (โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้าในปัจจุบัน) เมื่อวันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ ขณะพระชันษา ๒๑ ปี

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาธิคุณแก่ราชสกุล "วรวรรณ" เป็นพิเศษ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามใหม่แก่พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ เมื่อวันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๖๓ ตามลำดับดังนี้

พระราชทานนามหม่อมเจ้าหญิงวรรณวิมลว่า "หม่อมเจ้าหญิงวัลลภาเทวี"
พระราชทานนามหม่อมเจ้าหญิงวิมลวรรณว่า "หม่อมเจ้าหญิงวรรณีศรีสมร"
พระราชทานนามหม่อมเจ้าหญิงพิมลวรรณว่า "หม่อมเจ้าหญิงนันทนามารศรี"
พระราชทานนามหม่อมเจ้าหญิงวรรณพิมลว่า "หม่อมเจ้าหญิงลักษมีลาวัณ"
พระราชทานนามหม่อมเจ้าหญิงวัลลีวรินทร์ว่า "หม่อมเจ้าหญิงศรีสอางค์นฤมล"

ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดการละคร จึงทรงชวนพระนางเธอลักษมีลาวัณ และพระเชษฐภคินี พระองค์ใหญ่ให้แสดงละครในวังหลวง[๓] และโปรดให้พระนางเธอลักษมีลาวัณทรงแสดงเป็นนางเอกในพระราชนิพนธ์หลายเรื่อง เป็นต้นว่า เรื่อง "วิวาหพระสมุท" เป็นละครพูดสลับลำ ทรงแสดงบทของ "เจ้าหญิงอันโดรเมดา" เรื่อง "กุศโลบาย" เป็นพระราชนิพนธ์ละครพูด ทรงแปลจากภาษาต่างประเทศเรื่อง "The Royal Family" พระนางเธอลักษมีลาวัณทรงแสดงบทของ "เจ้าหญิงแอนเจลา" นอกจากนี้ยังแสดงเรื่องอื่นๆ รวมทั้งละครสั้นอีกหลายเรื่อง

พระนางเธอลักษมีลาวัณทรงสนพระทัยงานวรรณกรรมอย่างมาก ประจวบกับทรงพระปรีชาสามารถในการประพันธ์ต่างๆ ทรงพระนิพนธ์ทั้งร้อยแก้ว โคลงกลอนด้วยพระทัยรัก จึงเป็นที่ต้องพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้พระราชทานพระราชหัตถเลขาเป็นประจำ บางครั้งทรงพระราชนิพนธ์โคลงกลอนพระราชทานเป็นพิเศษ เป็นต้นว่า

"เลือกสรรยี่สิบเค้า ขวบปี
บ่มิพบนางดี พรั่งพร้อม
จนได้พบลักษมี ผู้ยอด ใจนา
วาสนานำน้อม จิตให้รักกัน

---

[๒] พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัลลภาเทวีเมื่อครั้งเป็นหม่อมเจ้าหญิงวรรณวิมล

[๓] ละครในวังหลวงแต่เดิมแสดงกันในหมู่ข้าราชสำนัก ผู้แสดงเป็นชายล้วน เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชวนหม่อมเจ้าหญิงวรรณวิมล และหม่อมเจ้าหญิงพรรณพิมลให้ร่วมแสดงละครด้วย เป็นเหตุให้การแสดงละครเป็นแบบชายจริงหญิงแท้ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ขวัญเนตรนเรศล้ำ เลอสรร
ควรรับมอบชีวัน พี่แล้ว
แลกกับจิตแจ่มจันทร์ มอบพี่ ไว้เทอญ
ขอพิทักษ์จิตแก้ว พี่ด้วยชีวา ฯ "

"นั่งคำนึงถึงน้องผู้ต้องจิต แม่มิ่งมิตรยอดรักลักษมี
ความรักรุกทุกทิวาและราตรี บ่ได้มีสร่างรักสักเวลา
ในกลางวันสุริยันแจ่มกระจ่าง เห็นหน้าน้องฟ่องกลางหว่างเวหา
ยามราตรีพี่พินิจพิศนภา ก็เห็นหน้าโฉมตรูอยู่แทนจันทร์..."

"อันตัวหล่อนกล่าวกลอนฝากชีวาตม์ ฉันรับฝากใจสวาทไว้แม่นมั่น
ขอถนอมดวงจิตสนิทกัน ด้วยชีวันยอมสละแลกหทัย
ถึงตัวไปใจอยู่เป็นคู่ชม ร่วมภิรมย์รักชิดพิสมัย
ถึงร่างกายวายวับดับชีพไป ขอฝากใจจอดจู่อยู่แทนเอย"

นอกจากนี้ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์และลายพระราชหัตถ์จารึกว่า *"ให้แม่ติ๋ว, พร้อมด้วยดวงจิต, และขอฝากชีวิตและความสุขไว้ด้วย"* ซึ่งพระนางเธอลักษมีลาวัณก็ทรงพระนิพนธ์คำกลอนถวายว่า

"อันพระองค์ทรงฝากพระชีพไว้ หม่อมฉันขอรับใส่ในดวงจิต
อีกทรงฝากความสุขทุกชนิด ขอถวายไม่คิดขัดจำนง
อะไรเป็นความสุขสราญวานรับสั่ง จะถวายได้ดังประสงค์
ขอแต่เพียงทรงเลี้ยงให้เที่ยงตรง อย่าผลักส่งเข้าขังวังหลวงเอย"

ต่อมาวันที่ ๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๖๔ พระนางเธอลักษมีลาวัณทรงได้รับการสถาปนาเฉลิมพระยศจากหม่อมเจ้าหญิงลักษมีลาวัณเป็น "พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักษมีลาวัณ"[๔] ขณะมีพระชันษา ๒๒ ปี ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศถอนหมั้นพระวรกัญญาปทานพระองค์เจ้าวัลลภาเทวี ซึ่งเป็นพระเชษฐภคินีเธอ

อีก ๕ เดือนต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีงานฉลองพระสุพรรณบัฏสถาปนาเป็น "พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักษมีลาวัณ"[๕] และทรงพระราชนิพนธ์ "อาเศียรวาท" เป็นกาพย์ กลอน และฉันท์ ว่าด้วยลักษณะของหญิงที่เป็นมิ่งมเหสี พระราชทานแด่พระนางเธอฯ พร้อมทั้งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ ปฐมจุลจอมเกล้าฝ่ายใน และเหรียญรัตนาภรณ์ ว.ป.ร. ชั้นที่ ๑

---

[๔] "ประกาศสถาปนาหม่อมเจ้าขึ้นเป็นพระองค์เจ้า" **ราชกิจจานุเบกษา**, ๓๘ (๔ เมษายน ๒๔๖๔,) ๑ - ๒.

[๕] "ประกาศสถาปนาพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักษมีลาวัณเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักษมีลาวัณ" **ราชกิจจานุเบกษา**, ๓๘ (๘ กันยายน ๒๔๖๔,) ๒๐๕ - ๒๐๗.

ต่อมาวันที่ ๒๗ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๖๕ ขณะพระนางเธอลักษมีลาวัณทรงเจริญพระชันษา ๒๓ ปี ทรงได้รับการสถาปนาเฉลิมพระนามเป็น "พระนางเธอลักษมีลาวัณ"[๖]

อย่างไรก็ตามด้วยเหตุที่พระนางเธอลักษมีลาวัณมิได้ทรงพระครรภ์เพื่อให้กำเนิดรัชทายาทถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สมดังพระราชประสงค์ ทำให้ทั้งสองพระองค์ทรงดัดสินพระราชหฤทัยแยกกันอยู่นับแต่บัดนั้น พระนางเธอฯ ทรงแยกประทับตามลำพัง ณ ตำหนักลักษมีวิลาส มีพระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฉายคู่กับพระนางเธอฯ ในพระอิริยาบถสอดพระกรคล้องกัน ขนาดภาพ ๔๘ นิ้ว ใต้ภาพจารึกลายพระราชหัตถ์ว่า *"ให้แม่ติ๋วยอดชีวิตของโต ด้วยความรักยิ่งกว่าสิ่งใดในโลก, เพื่อเปนที่ระลึกถึงวันที่ได้ชื่นใจมากที่สุดครั้งแรกในชีวิต, คือวันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๓"*

พระนางเธอลักษมีลาวัณทรงมีความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างลึกซึ้งตลอดมา ตราบจนเสด็จสวรรคตแล้วพระนางเธอฯ ทรงครองชีวิตอย่างสงบ ทรงมีรายได้จากเงินปีในฐานะพระราชวงศ์ และเงินพระราชทานเลี้ยงชีพตามพระราชพินัยกรรมในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีละ ๒,๐๐๐ บาท และทรงรับพระราชทานมรดกในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวตามส่วนที่จับสลากได้ เป็นเครื่องเพชรมูลค่าหลายสิบล้านบาท

ส่วนพระปรีชาสามารถด้านการประพันธ์นั้น พระนางเธอลักษมีลาวัณทรงพระนิพนธ์บทร้อยกรอง บทละคร นวนิยาย เป็นต้นว่า บทละครเรื่อง **หาเหตุหึง เบอร์หก ปรีดาลัยออนพาเหรด** นวนิยายเรื่อง **เรือนใจที่ไร้ค่า ชีวิตหวาม** พิมพ์เผยแพร่ ๒ ครั้ง **โชคเชื่อมชีวิต** ตลอดจนเรื่อง **ยั่วรัก** เป็นนวนิยายที่ทรงแปลจากเรื่อง **His Hour** ของ Elinor Glyn เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ และเรื่องอื่นๆ อีกมาก ทรงพระนิพนธ์ในพระนามแฝงว่า "ปัทมะ" "วรรณพิมล" และ "พระนางเธอลักษมีลาวัณ"

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ พระนางเธอลักษมีลาวัณทรงดำเนินการในด้านนาฏกรรม โดยเฉพาะกิจการของคณะละครชื่อ "ปรีดาลัย" สืบสนองพระเจตนารมณ์ของพระบิดา ทรงปฏิวัติการแสดงละครสมัยนั้น ผู้แสดงเป็นชายจริงหญิงแท้ มีเพลงร้องประกอบทำนองไทยและสากล ใช้เครื่องดนตรีฝรั่ง จำนวนผู้แสดงมากถึง ๔๐ คน เปิกโรงด้วยระบำฟากฟ้าต่อด้วยเรื่อง "พระอาลิสะนัม" แสดงครั้งแรก ณ ศาลาเฉลิมกรุง เมื่อวันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ แล้วทรงย้ายคณะละครปรีดาลัยไปแสดง ณ โรงนาครเขษม การแสดงละครของคณะปรีดาลัยครั้งนั้น (พ.ศ. ๒๔๗๗ - ๒๔๘๙) ทรงฝึกซ้อมและทรงแสดงให้ดูเป็นตัวอย่างหากผู้แสดงยังซ้อมบทไม่ถูกตามพระประสงค์ ทรงประดิษฐ์ท่าระบำบางชุดให้กลมกลืนกับเพลงสากล ทรงสร้างศิลปินให้มีชื่อเสียงจำนวนมาก เช่น มารุต ประวัติ ผิวเผือก (ทัต เอกทัต) จอก ดอกจันทน์ อุไร เกษมสุวรรณ

---

[๖]"ประกาศสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักษมีลาวัณเปนพระนางเธอ" **ราชกิจจานุเบกษา,** ๓๙ (๒๗ สิงหาคม ๒๔๖๕,) ๙๙ - ๑๐๑.

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๘๖ ทรงจัดการแสดงละครร่วมกับบริษัทสหศินิมา จำกัด เรื่อยมาเป็นลำดับ ครั้งสุดท้ายจัดแสดง ณ ศาลาเฉลิมนคร นอกจากนี้ยังทรงจัดการแสดงละครเพื่อหารายได้ให้ราชการกองทัพเรือหลายครั้งระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๘ - ๒๔๘๙ และงานฉลองรัฐธรรมนูญอีกหลายคราว หลังจากนั้นพระองค์ได้เสด็จประพาสยุโรปเพื่อพักผ่อนพระอิริยาบถ เป็นอันสิ้นสุดคณะละครปรีดาลัยแต่บัดนั้น

พระนางเธอลักษมีลาวัณยังทรงดำรงตำแหน่งกรรมการวรรณคดีสโมสรแห่งประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ ทั้งทรงพระนิพนธ์บทร้อยกรองต่างๆ เผยแพร่ในวรรณคดีสารเป็นจำนวนมาก ครั้นพระชันษา ๖๐ ปี พระนางเธอลักษมีลาวัณทรงจัดงานสมายุมงคลครบ ๕ รอบ ณ ตำหนักลักษมีวิลาส วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ พระนิพนธ์ร้อยกรองที่ปรากฏในงานดังกล่าวทำให้ซึมทราบว่าพระนางเธอลักษมีลาวัณทรงตระหนักถึงวัฏสงสารแห่งชีวิต และทรงยอมรับรู้ถึงสัจธรรมของโลกอย่างแท้จริง ทั้งนี้เพราะพระนางเธอฯ ทรงเลื่อมใสในพระบวรพุทธศาสนา และโปรดฟังเทศน์เป็นนิจสิน แม้ว่าในบั้นปลายแห่งพระชนมชีพพระนางเธอฯ จะทรงดำรงพระชนม์อย่างโดดเดี่ยวตามลำพัง ไร้ผู้รับใช้ใกล้ชิด ดังพระนิพนธ์คำกลอนที่ทรงเรียงร้อยไว้ว่า

"ตัวคนเดียวโดดเดี่ยวอยู่เปลี่ยวเปล่า ไม่มีบ่าวโจษจันฉันกริ้วแหว
ขืนมีบ่าวเข้ามามันตอแย ยั่วยุแหย่ยุ่งขโมยโอยรำคาญ
บ้างเข้าทำท่าเป็นบ้างั่ง เรียกจะสั่งทำให้ไม่ขอขาน
สั่งอย่างโง้นทำอย่างงี้เลียงลิ้งาน ใช่ฉันพาลเป็นดังนี้ทุกวี่วัน"

พระนางเธอลักษมีลาวัณสิ้นพระชนม์เนื่องจากคนสวนลอบปลงพระชนม์เพื่อช่วงชิงทรัพย์ ณ ตำหนักลักษมีวิลาส สี่แยกพญาไท เมื่อวันที่ ๓๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ พระชนมายุได้ ๖๒ พรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงพระศพ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๔

พระนางเธอลักษมีลาวัณจึงทรงเป็นสตรีไทยแห่งราชสกุลวรวรรณที่เพียบพร้อมด้วยพระสิริโฉม พระจริยวัตร พระปรีชาสามารถ มุ่งประกอบพระกรณียกิจที่ธำรงไว้ซึ่งชาติ พระบวรพุทธศาสนา และพระมหากษัตริย์แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์โดยแท้จริง

บรรณานุกรม

ชนม์สวัสดิ์ ชมพูนุช, ม.ร.ว. "พระนางเธอลักษมีลาวัณ ในรัชกาลที่ ๖." ใน **พระราชประวัติ ๙ รัชกาล และ ๑๕ พระบรมราชินี,** หน้า ๒๖๕ - ๒๖๘. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พิทยาคาร, ๒๕๑๐.

ชัยมงคล อุดมทรัพย์. **ประวัติพระนางเธอลักษมีลาวัณ มเหสีสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๙.

ทวี มุขธระโกษา. "พระนางเธอลักษมีลาวัณ." ใน **พระมหาธีรราชเจ้า,** หน้า ๖๑๘ - ๖๔๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพร่พิทยา, ๒๕๐๖.

ประกาศ วัชราภรณ์. "พระนางเธอลักษมีลาวัณ." ใน **ทำเนียบนักประพันธ์,** หน้า ๑๕๕ - ๑๖๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๒.

"ประกาศสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักษมีลาวัณเป็นพระนางเธอ." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๙ (๒๗ สิงหาคม ๒๔๖๕).

"ประกาศสถาปนาพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักษมีลาวัณเป็นพระนางเธอ." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๘ (๘ กันยายน ๒๔๖๔).

"ประกาศสถาปนาหม่อมเจ้าขึ้นเป็นพระองค์เจ้า." **ราชกิจจานุเบกษา.** ๓๘ (๔ เมษายน ๒๔๖๔).

ประยุทธ สิทธิพันธ์. "ล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ ๖ กับพระนางลักษมี." ใน **รักในราชสำนัก,** หน้า ๓๔๔ - ๓๕๖. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๙.

พิมาน แจ่มจรัส. "พระนางเธอลักษมีลาวัณ นางเอกละคร นักประพันธ์ กวี และมเหสีผู้เคราะห์ร้าย." ใน **๔๙ ราชินีไทย,** หน้า ๖๘๔ - ๖๙๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เฟื่องอักษร, ๒๕๐๖.

มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมราชูปถัมภ์. "ลักษมีลาวัณ, พระนางเธอ." ใน **สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑.** ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๐.

ลักษมีนุสรณ์. พระนคร : โรงพิมพ์แม่บ้านการเรือน, ๒๕๐๙. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระนางเธอลักษมีลาวัณ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๑๙ ตุลาคม ๒๕๐๙).

ลาวัณย์ โชตามระ. "ยอดชีวิตของพระมงกุฎเกล้าฯ." ใน **รัตเกล้า,** หน้า ๙๕ - ๑๐๖. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพร่พิทยา, ๒๕๐๖.

ส.พลายน้อย (สมบัติ พลายน้อย). "พระนางเธอลักษมีลาวัณ." ใน **พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา,** หน้า ๒๑๘ - ๒๒๗. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บำรุงสาส์น, ๒๕๐๖.

อุดม ประมวลวิทยา. "พระนางเธอลักษมีลาวัณ ชายานักกวีที่ต้องใจ." ใน **๑๐๐ เจ้าฟ้าและเสนาบดี,** หน้า ๑๘ - ๒๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕.

ผกาวรรณ เดชเทวพร

พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี

สุภาพสตรีท่านหนึ่งผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติของกุลสตรี มีความจงรักภักดีในใต้เบื้องฝ่าละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า จนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย พระราชทานพระอิสริยยศอันสูงส่งเป็นพระวรราชเทวี แต่การดำเนินพระชนมชีพกลับต้องผันแปรไป มิได้เสวยสุขอันสมบูรณ์ เนื่องด้วยความทุกข์โทมนัสอย่างสุดแสนจากการเสด็จสวรรคตอย่างกะทันหันของพระราชสวามี ในขณะที่ความปลาบปลื้มปีติจากการมีพระประสูติกาลพระราชธิดายังมิทันได้คลายลง เป็นสิ่งที่ปุถุชนที่ได้ประสบยากที่จะหักห้ามใจมิให้อาดูรได้โดยง่าย แต่ด้วยพระขันติบารมีอันสูงส่ง กอปรด้วยคุณสมบัติของความเป็น “แม่” อย่างเปี่ยมล้น มิได้ทรงท้อแท้ แต่กลับตั้งพระทัยอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเพียงพระองค์เดียวแห่งรัชกาลจนเจริญพระชันษาโดยมิได้บกพร่อง พร้อมกับดำรงพระองค์ให้มั่นคงอยู่ในพระเกียรติยศแห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์โดยมิด่างพร้อยตลอดพระชนมชีพ

พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ประสูติเมื่อปีมะเส็ง ตรงกับวันเสาร์ที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๘ ในสกุลอภัยวงศ์ เป็นธิดาเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (เสื่อม อภัยวงศ์) กับคุณเล็ก บุนนาค มีพระนามเดิมว่าเครือแก้ว ทรงได้รับการศึกษาอบรมในพระบรมมหาราชวัง โดยอยู่ในความดูแลของท้าวศรีสุนทรนาฏ[๑] ผู้เป็นยาย จากนั้นได้ถวายตัวต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าฝึกหัดดุริยางค์ไทยในราชสำนัก ตำแหน่งต้นเสียง ทรงมีความสามารถเป็นศิลปินนักแสดง มีโอกาสฉลองพระเดชพระคุณแสดงละครบทพระราชนิพนธ์ในหลายโอกาสด้วยกัน อาทิ ได้ทรงแสดงละครเรื่อง พระร่วง ซึ่งจัดขึ้นเป็นครั้งแรก ณ พระราชนิเวศน์มฤคทายวัน อำเภอชะอำ จังหวัดเพชรบุรี เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๖๗ โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงเป็นนายมั่นปืนยาว และพระนางเจ้าสุวัทนาฯ ทรงรับบทนางจันทน์ ด้วยทรงเป็นที่โปรดปราน ดังนั้น ในเดือนมิถุนายน ขณะที่ยังประทับอยู่ ณ พระราชนิเวศน์มฤคทายวันนั้นเอง ก็ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานนามว่า "สุวัทนา"

การอภิเษกสมรสได้จัดขึ้นเมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ ณ พระที่นั่งบรมพิมานในพระบรมมหาราชวัง เหตุการณ์ในวันนั้น พระนางเจ้าสุวัทนาฯ ได้ทรงเล่าประทานถึงวันแห่งความทรงจำแก่ข้าราชบริพารในพระองค์ว่า

> *"...ในตอนบ่ายห้าโมงเศษของวันที่ ๑๐ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๖๗ ณ ห้องรับแขกชั้นบนพระที่นั่งบรมพิมานในพระบรมมหาราชวัง เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เสนาบดีกระทรวงวัง ได้อ่านประกาศสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นเจ้าจอมชั้นพระสนมเอก แล้วพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานน้ำพระสังข์ และทรงเจิมพระราชทาน ทรงสวมธำมรงค์พระราชทาน แล้วพระราชทานหีบกับกระโถนลงยาเป็นเครื่องยศ อีกทั้งพระราชทานเครื่องเพชรส่วนพระองค์ แล้วทรงลงพระปรมาภิไธยในสมุดทะเบียนสมรส โดยมีผู้ลงนามเป็นพยานหลายคน มีเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ เจ้าพระยาอภัยราชา เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี ท้าวศรีสุนทรนาฏ เจ้าพระยารามราฆพ พระยาอนิรุธเทวา พระยาอุดมราชภักดี พระยาอภัยภูเบศร เป็นต้น*

---

[๑] ท้าวศรีสุนทรนาฏ (แก้ว พนมวัน ณ อยุธยา) เกิด พ.ศ. ๒๓๙๖ เป็นธิดาพระสุพรรณพิศาล (กอง อภัยวงศ์) สมรสกับเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ มีธิดาชื่อ เล็ก ต่อมาคือมารดาพระนางเจ้าสุวัทนาฯ เมื่อยังเยาว์วัยได้รับอุปการะจากสมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ และได้หัดละครจากครูมีชื่อเสียงมาแต่รัชกาลที่ ๒ จนมีความชำนาญในการฟ้อนรำเป็นอย่างดี ต่อมาได้ถวายตัวต่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร เป็นครูฝึกฟ้อนรำให้แก่มหาดเล็กข้าหลวงเดิม มีศิษย์อาทิ เจ้าพระยารามราฆพ พระยาอนิรุธเทวา เป็นต้น และได้เป็นครูผู้ควบคุมละครผู้หญิงหลวงตามแบบโบราณ กรมมหรสพ พ.ศ. ๒๔๖๓ ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นท้าวศรีสุนทรนาฏ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับพระนางเจ้าสุวัทนาฯ เข้าในพระบรมมหาราชวัง ท้าวศรีสุนทรนาฏได้ตามเป็นผู้ดูแลพระนางเจ้าสุวัทนาฯ อย่างใกล้ชิด จนกระทั่งบั้นปลายชีวิตของท่านยังได้รับหน้าที่อันใหญ่หลวง ในการปฏิบัติหน้าที่ดูแลงานทั้งปวงในพระตำหนัก มีส่วนร่วมรับรู้ความทุกข์โทมนัส คอยปลอบประโลมพระทัยพระนางเจ้าสุวัทนาฯ และถวายการเลี้ยงดูสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงซึ่งยังทรงพระเยาว์ โดยสติปัญญา และอัธยาศัยอันน่าสรรเสริญ จนกระทั่งถึงแก่อนิจกรรม เมื่อ ๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๓ สิริรวมอายุได้ ๗๘ ปี

เสร็จพิธีแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จลงทรงคล้องพระหัตถ์นำไปนมัสการพระพุทธปฏิมา ณ พระพุทธรัตนสถาน โดยทรงลอดใต้ซุ้มกระบี่แห่งราชองครักษ์ ทหารบก ตำรวจหลวง ทหารเรือ และเสือป่าหลวงรักษาพระองค์ รวม ๘๔ นาย ซึ่งร้องชโยตลอดทางเสด็จผ่าน"[๒]

ภายหลังพระราชพิธีอภิเษกสมรสแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นเจ้าจอมสุวัทนา ขณะนั้นมีพระชันษาย่างเข้า ๑๙ ปี ส่วนพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุ ๔๔ พรรษา และในช่วงเดือนกันยายน - ตุลาคม ศกนั้น ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้โดยเสด็จพระราชดำเนินประพาสสิงคโปร์และแหลมมาลายู เพื่อเจริญพระราชไมตรีเป็นเวลา ๒๓ วัน

วันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๗ เมื่อเจ้าจอมสุวัทนามีพระชันษาครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ ได้เสด็จแปรพระราชฐาน ประทับแรม ณ พระราชนิเวศน์มฤคทายวันเป็นครั้งที่สอง และโปรดเกล้าฯ บำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานในโอกาสดังกล่าว มีการเลี้ยงพระกระยาหารค่ำ ได้พระราชทานหนังสือพระราชนิพนธ์บทเสภาเรื่อง **พญาราชวังสัน** กับ **สามัคคีเสวก** เป็นที่ระลึกแก่ผู้ร่วมงาน ทรงร่วมแสดงละครดึกดำบรรพ์เรื่องท้าวแสนปมและได้ทรงพระราชนิพนธ์ฉันท์ พระราชทานแด่เจ้าจอมสุวัทนา ดังนี้

ถึงวนิวิเศษะศุภะมัง คะละวาระชาตา
อวยพรณแม่สุวะทะนา ปิยะยอดสุนารี
ด้วยเดชะคุณรตนะไตรย์ อุปะการะโฉมศรี
ขอจงเจริญศุภะสุขี บ่มิเสื่อม ณ วันใด
ขออายุยงณศตะพรร ษะและทุกข์นิราศไกล
อีกปลอดบ่พบประทุษะภัย และสราญณกายา
กิจใดประสงคะจะประดิษ ฐะก็สิทธิเถิดหนา
การใดจำนงก็บ่มิช้า และสำเร็จเถอะสมปอง
ขอลาภะหลั่งประดุจะธาร นทีทันถนัดนอง
ขอยศและเกียรติคุณะผ่อง ทวินิจจะเนืองนันท์ฯ

ช่วงระยะเวลานั้น เจ้าจอมสุวัทนาทรงเป็นที่สนิทเสน่หาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยิ่งนัก ดังมีข้อความเล่าถึงพระราชจริยวัตรในครั้งนั้นมีความตอนหนึ่งว่า

"ในขณะที่ประทับแรม ณ พระราชนิเวศน์มฤคทายวัน ระหว่างวันที่ ๑๒ เมษายน ถึงวันที่ ๒๐ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๖๘ เป็นเวลาสองเดือนเศษนั้น พระบาทสมเด็จ

---

[๒] **พระประวัติพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวีในรัชกาลที่ ๖**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๔) จำกัด, ๒๕๒๙). (พิมพ์เป็นที่ระลึกในวโรกาสที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเพลิงพระศพพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๙).

พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าจอมสุวัทนาพัก ณ พระที่นั่งพิศาลสาคร ซึ่งเป็นหมู่พระที่นั่งที่มีระเบียงสูงเสมอพื้นชั้นบนเชื่อมกับที่ประทับ ณ พระที่นั่งสมุทรพิมาน ที่มีระเบียงต่อเนื่องกับพระที่นั่งสโมสรเสวกามาตย์และพระที่นั่งองค์อื่นๆ

พระราชจริยวัตรประจำวัน ณ พระราชนิเวศน์มฤคทายวันนั้นกล่าวได้ว่า เมื่อบรรทมตื่นแล้วทรงมีเวลาทรงพระอักษร ณ ห้องเขียน ซึ่งเป็นห้องด้านชายทะเลติดกับห้องพระบรรทม ในหมู่พระที่นั่งสมุทรพิมาน ใกล้เวลา ๑๔ นาฬิกา จึงเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระที่นั่งพิศาลสาคร เพื่อเสวยพระกระยาหารกลางวันพร้อมกับเจ้าจอมสุวัทนา และโปรดเสวยแบบไทย กล่าวคือ ประทับราบบนพระสุจหนี่ เสวยด้วยพระหัตถ์ โดยพนักงานฝ่ายในเชิญเครื่องเสวยใส่พระสุพรรณภาชน์มาตั้งถวาย

ในตอนบ่ายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดทรงกีฬาประเภทแบดมินตันหรือคริกเกตกับข้าราชการหรือข้าราชบริพารฝ่ายหน้า และหากเสด็จลงสรงแล้ว โปรดให้เจ้าจอมสุวัทนามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ ศาลาลงสรงฝ่ายหน้า ส่วนตอนกลางคืนเวลา ๒๑ นาฬิกา โปรดเสวยพระกระยาหารค่ำแบบฝรั่ง ประทับโต๊ะเสวย ณ หอเสวย ในหมู่พระที่นั่งสมุทรพิมาน และเสด็จพระราชดำเนินมาทรงรับเจ้าจอมสุวัทนา ณ พระที่นั่งพิศาลสาคร เพื่อไปร่วมโต๊ะเสวยทุกคืน"[๓]

วันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นวโรกาสครบรอบการอภิเษกสมรส พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์รัตนาภรณ์แก่เจ้าจอมสุวัทนา พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ จัดงานฉลองขึ้น ณ พระที่นั่งพิมานจักรี พระราชวังพญาไท จนกระทั่งถึงวันที่ ๕ ตุลาคม ศกนั้น เป็นที่ปรากฏแน่ชัดว่า เจ้าจอมสุวัทนาจะมีพระประสูติกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปลาบปลื้มพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง ได้ทรงจัดเตรียมงานฉลองเพื่อถวายการสมโภช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอที่จะประสูติใหม่ให้เป็นงานใหญ่ ถึงกับพระราชนิพนธ์บทกล่อมพระหน่อกษัตริย์ไว้ดังนี้

พระเอยพระหน่อนาถ — งามพิลาศดังดวงมณีใส
พระเสด็จจากฟ้าสุราลัย — มาเพื่อให้ฝูงชนกมลปรีดิ์
ตอกเอยดอกจำปา — หอมชื่นจิตติดนาสา
ยิ่งดมยิ่งพาให้ดมเอยฯ
หอมพระเดชทรงยศโอรสราช — แผ่เผยผงาดในแดนไกล
พึ่งเดชพระหน่อไท — เป็นสุขสมใจไม่วางวายฯ
รูปลม้ายคล้ายพระบิตุราช — ผิวผุดผาดเพียงชนนีศรี
ขอพระจงทรงคุณวิบุลย์ทวี — เพื่อเป็นที่ร่มเกล้าข้าเฝ้าเทอญฯ

---

[๓] เล่มเดียวกัน, **ตอนพระประวัติ**.

ดอกเอยดอกพุทธชาด หอมเย็นใจใสสะอาด
หอมบ่มิขาดสุคนธ์เอยฯ
หอมพระคุณการุญเป็นประถม เย็นเกล้าเหมือนร่มโพธิ์ทอง
เหล่าข้าทูลละออง ภักดีสนองพระคุณไทฯ

เมื่อพระครรภ์เจ้าจอมสุวัทนาเจริญขึ้นใกล้จะมีพระประสูติกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้าจอมสุวัทนาขึ้นเป็นพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี เมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ โดยมีพระราชดำริปรากฏอยู่ในคำประกาศสถาปนาว่า

> *"เจ้าจอมสุวัทนาได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยความซื่อสัตย์กตเวที มีความจงรักภักดีในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย สมควรที่จะได้ทรงยกย่องให้เป็นใหญ่ เพื่อผดุงพระราชอิสริยยศแห่งพระกุมารที่จะมีพระประสูติกาลในเบื้องหน้า"*[๔]

ข่าวการตระเตรียมพระประสูติกาลที่แพร่ไปนั้นยังความปลาบปลื้มปีติยินดีในหมู่ข้าราชสำนัก และประชาชนชาวไทยถ้วนหน้า เพราะจะเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์แรกแห่งรัชกาล ระหว่างนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระอาการประชวรพระนาภีโดยกะทันหัน และมีพระอาการกำเริบรุนแรงตั้งแต่วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ จนกระทั่งวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน เวลา ๑๒ นาฬิกา ๕๐ นาที พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ได้มีพระประสูติกาลพระราชธิดา ณ พระที่นั่งเทพสถานพิลาส พระปรัศว์ขวา พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ในครั้งแรกนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้ยินเสียงปืนเที่ยงบอกเวลาเที่ยงวัน ทรงปีติยินดี ด้วยทรงเข้าพระทัยว่าเป็นการยิงสลุตเมื่อพระราชกุมารประสูติ จนเวลาล่วงเลยมาอีก ๕๐ นาที เสียงประโคมฆ้องชัย แตร สังข์ ดุริยางค์บรรเลงขึ้น จึงทรงทราบว่าเป็นพระราชกุมารี ทรงหลับพระเนตรด้วยความอ่อนเพลีย และมีพระดำรัสด้วยพระสุรเสียงแผ่วเบาว่า "ก็ดีเหมือนกัน" แล้วบรรทมต่อ จนถึงวันรุ่งขึ้น คือวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน เจ้าคุณพระประยูรวงศ์เธอพระราชธิดาเข้าเฝ้าเป็นครั้งแรกและครั้งสุดท้าย เนื่องจากไม่มีพระราชดำรัสได้แล้ว ได้แต่ทอดพระเนตรซึ่งคลอด้วยพระอัสสุชลมายังพระราชธิดา พร้อมกับมีพระอาการซึ่งทรงพยายามจะยกพระหัตถ์ขึ้นจับต้องเจ้าพระยารามราฆพจึงยกพระหัตถ์ขึ้นวางบนพระอุระสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงเพียงครู่หนึ่ง ทรงหลับพระเนตรถอนพระอัสสาสะ และหายพระหฤทัยเบาลงจนถึงเวลา ๑ นาฬิกา ๔๕ นาที ของวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน จึงเสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง ขณะมีพระชนมพรรษาได้ ๔๖ พรรษา

เหตุการณ์ที่ไม่คาดฝันได้บังเกิดขึ้น ความสดชื่นยินดีปรีดากลับกลายเป็นความหม่นหมองเศร้าสลด พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ทรงประทานเล่าถึงความทรงจำในครั้งนั้นว่า

> *"เวลาล้นเกล้าฯ สวรรคต ฉันจำอะไรไม่ค่อยได้ นอกจากจำได้ว่าตัวเองร้องไห้... เจ้าฟ้าประสูติที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง ประสูติแล้วก็ยังไม่มีใครมา*

---

[๔] "ประกาศสถาปนาพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี" **ราชกิจจานุเบกษา, ๔๒** (๑๑ ตุลาคม ๒๔๖๘,) ๑๙๑ - ๑๙๓.

บอกข่าวว่าล้นเกล้าฯ ประชวรหนักถึงขนาดรุนแรง จึงนอนไฟอยู่ตามปกติ จำได้ว่าดูเหมือนจะตอนค่อนรุ่งวันนั้นก็ได้ข่าวเสด็จสวรรคต...ความคิดในขณะทราบข่าวนั้น มืนอย่างไรก็บอกไม่ถูก ยังไม่ได้ร้องไห้ จนกระทั่งล่วงไปเป็นเวลานาน ความคิดของฉันมันแคบอย่างความคิดของเด็ก ที่แท้ควรจะเสียอกเสียใจ ควรจะได้ความคิดไกลไปถึงความหมดหวังหมดร่มโพธิ์แก้วโพธิ์ทอง ใครเขาจะมารัก มาคุ้มครองให้ความสุขสำราญได้ต่อไปอีก ก็หาได้คิดไกลไปถึงอย่างนั้นไม่...เพียงไม่ได้นึกอย่างนั้น ยังไม่พอ แม้เรื่องในอนาคตของเจ้าฟ้าเรื่องของลูกคนเดียวที่จะมีชีวิตอย่างไรต่อไปภายหน้าเมื่อปราศจากพ่อ ก็ช่างไม่นึกอะไรเสียเลย ดูช่างมืนงงอะไรอย่างนั้นก็ไม่รู้...อยู่จนกระทั่งวันรุ่งขึ้น จำได้ว่าเป็นเวลาก่อนเที่ยงมหาดเล็กมาทูลว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ...ก็ยังมืนอยู่เช่นเดิม ฉันยังนึกอยู่ในขณะที่เขามาบอกว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัวของฉัน...เป็นพระเจ้าอยู่หัวของฉัน ไม่ใช่เป็นพระเจ้าอยู่หัวของใคร...มหาดเล็กเขาคงจะเห็นว่าฉันยังไม่เตรียมตัวรับเสด็จ เขาก็บอกซ้ำอีกครั้งหนึ่งว่าพระเจ้าอยู่หัวองค์ใหม่ ก็หวนนึกได้ทันทีว่าล้นเกล้าฯ เสด็จสวรรคตแน่แล้ว พอคิดได้เท่านั้นก็จำอะไรไม่ได้อีก นอกจากเรื่องร้องไห้และร้องอยู่เป็นเวลานาน จนกระทั่งมหาดเล็กเตือนอีกครั้งหนึ่ง...จึงหยุดร้องไห้รีบจัดแจงล้างหน้าล้างตาคอยรับเสด็จ...จำไม่ได้ทั้งหมดว่าพระเจ้าอยู่หัวองค์ใหม่มีรับสั่งว่าอย่างไร แต่ที่ยังก้องอยู่ในหูมิรู้หายคือพระดำรัสที่ทรงไต่ถามถึงอนามัยของตัวเองและของลูก มีพระราชดำรัสแก่พวกมหาดเล็กให้ดูแล และทรงรับรองว่าไม่ต้องเดือดร้อนรำคาญ จะทรงเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรให้ความร่มเย็นเป็นผาสุก... พอพระเจ้าอยู่หัวองค์ใหม่เสด็จกลับออกไปจากห้องแล้ว ฉันก็กอดลูกร้องไห้ต่อไปอีก... ต่อจากวันนั้นมาก็ไม่เป็นอันกินอันนอน จำได้ว่าแข็งใจไปกราบถวายบังคมพระบรมศพเพียงครั้งเดียว แล้วก็ไม่มีแก่ใจจะไปพบเห็นสิ่งต่างๆ ได้"[๕]

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระนามพระราชธิดาพระองค์เดียวในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า สมเด็จเจ้าฟ้าเพชรรัตน-ราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี โปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีสมโภชเดือนขึ้นพระอู่ ณ พระที่นั่งเทพสถานพิลาศ หากแต่การพระราชพิธีที่เคยตระเตรียมให้ยิ่งใหญ่นั้น กลับต้องย่อลง ด้วยมีงานที่สำคัญอีกงานหนึ่งคืองานพระบรมศพ

ความเปลี่ยนแปลงของวิถีแห่งพระชนมชีพ ตลอดจนความผันผวนทางการเมืองที่บังเกิดขึ้นขณะนั้น เป็นผลให้ทั้งสองพระองค์ต้องเสด็จย้ายนิวาสสถานที่ประทับอยู่เสมอมา ภายใต้พระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมวงศานุวงศ์ อาทิ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ผู้ทรงมีพระทัยเมตตาห่วงใยนับแต่ทรงพระมหากรุณาจัดการเรื่องพระประสูติกาล

---

[๕]เสฐียร พันธรังษี, **พระมงกุฎเกล้าฯ และเจ้าฟ้าเพชรรัตน์.** พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ให้ประทานสัมภาษณ์ ณ พระตำหนักเมืองไบรตัน ประเทศอังกฤษ พ.ศ. ๒๔๙๖, (ธนบุรี : เทพนิมิตรการพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๑๓), หน้า ๒๗๓ - ๒๗๗.

พระราชทานทั้งหมดและได้มีพระราชประสงค์ให้นำเสด็จสมเด็จเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาฯ ไปประทับ ณ พระตำหนักสวนหงส์ พระราชวังดุสิต ซึ่งมีบรรยากาศรื่นรมย์กว่าภายในพระบรมมหาราชวัง จนกระทั่งถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ เกิดกบฏบวรเดช ก็ได้โปรดให้ทั้งสองพระองค์เสด็จไปประทับกับพระองค์ ณ วังสระปทุม แต่เหตุการณ์ทางการเมืองก็ยังไม่สงบลง ดังนั้น สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวีฯ จึงเสด็จพระราชดำเนินนำทั้งสองพระองค์แปรพระราชฐานไปประทับที่จังหวัดสงขลา จนกระทั่งเหตุการณ์สงบจึงกลับมาประทับที่วังสระปทุมอีกระยะหนึ่ง ก่อนเสด็จกลับไปประทับที่พระตำหนักสวนหงส์ พระราชวังดุสิต จวบจนสมเด็จเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาฯ เจริญพระชันษาขึ้น พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี จึงทรงขอพระราชทานพระราชานุญาตสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวีฯ นำพระราชธิดาเสด็จไปประทับยังวังสร้างใหม่ที่สวนรื่นฤดี[๖] ถนนสุโขทัย บนที่ดินซึ่งได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เมื่อคราวอภิเษกสมรส พร้อมกับทรงตั้งพระทัยจะสร้างพระตำหนักพระราชทานให้ โดยพระราชทานนามไว้ล่วงหน้าก่อนเสด็จสวรรคตว่า วังรื่นฤดี พระตำหนักใหม่นี้สร้างจำลองแบบมาจากพระตำหนักที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ได้โปรดเกล้าฯ กำหนดแบบพระราชทานไว้เพื่อสร้างในที่ดินพระราชทานอีกแปลงหนึ่ง[๗] แต่มิทันได้มีโอกาสสร้าง ทั้งสองพระองค์ประทับอยู่ ณ วังรื่นฤดี จนสมเด็จเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาฯ มีพระชนม์ย่างเข้า ๑๓ พรรษา ทรงสังเกตว่าพระธิดามีพระอนามัยไม่สมบูรณ์นัก หากได้รับการอภิบาลดูแลจากแพทย์ผู้เชี่ยวชาญอาจช่วยให้ดีขึ้นได้ ดังนั้น วันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี จึงนำเสด็จ สมเด็จเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาฯ ไปประทับยังประเทศอังกฤษ โดยที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ซึ่งทรงสละราชสมบัติและเสด็จประทับอยู่ ณ ประเทศฝรั่งเศส ทรงเป็นพระธุระเอาพระทัยใส่ดูแลและจัดหาที่ประทับให้ ณ ประเทศอังกฤษ

พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ได้ทรงจัดหาพระอาจารย์ชาวอังกฤษมาถวายการศึกษาวิชาภาษาอังกฤษ และเปียโน ให้ต่อเนื่องจากที่พระธิดาทรงเคยได้รับจากกรุงเทพฯ ส่วนพระองค์เองก็ทรงศึกษาภาษาอังกฤษไปด้วยจนสามารถอ่าน เขียน และรับสั่งสนทนาได้พอสมควร ทรงเอาพระทัยใส่ดูแลพระสุขภาพพลานามัย และทรงถวายการอบรมพระธิดาให้เป็นผู้มีความมัธยัสถ์ ละเอียดถี่ถ้วน ใช้เวลามิให้เสียไปโดยเปล่าประโยชน์ และเพื่อมิให้ทรงลืมประเทศไทยหรือคนไทย จึงทรงนำเสด็จฯ ไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี อยู่เป็นเนืองนิตย์ กับทั้งได้เสด็จไปร่วมงานพบปะสังสรรค์กับคนไทย ณ สถานเอกอัครราชทูตไทยเป็นประจำ เป็นที่ปรากฏว่า สมเด็จเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาฯ มีพระอุปนิสัยอ่อนโยน มีพระเมตตา และมีพระจริยวัตรอันงดงาม สามารถประกอบพระราชกรณียกิจแทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โดยมิบกพร่อง

ขณะที่ทั้งสองพระองค์ประทับอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ เป็นช่วงระยะที่เกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ จึงต้องทรงประสบความทุกข์ยากลำบากเช่นเดียวกับชาวอังกฤษทั้งปวง คือต้องอพยพย้ายที่ประทับ ต้องขาดแคลน

---

[๖] ปัจจุบันเป็นสถานที่ราชการของกองทัพบก

[๗] บริเวณหอสมุดแห่งชาติท่าวาสุกรีในปัจจุบัน

เครื่องอุปโภค บริโภค ตลอดจนการเงิน แต่ยังทรงมีน้ำพระทัยอุทิศพระองค์ช่วยเหลือกิจการสภากาชาดของประเทศอังกฤษ อาทิ ทรงถักเครื่องกันหนาวประทานทหารที่ปฏิบัติหน้าที่ตามหน่วยรบ ทรงม้วนผ้าพันแผล และทรงบำเพ็ญประโยชน์ในลักษณะต่างๆ อีกนานัปการ จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๕๐๒ จึงได้ตกลงพระทัยที่จะเสด็จกลับมาประทับยังประเทศไทยเป็นการถาวร โดยเสด็จกลับมาประทับ ณ วังรื่นฤดี ซึ่งเป็นวังที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ที่ชอยสันติสุข สุขุมวิท ๓๘

พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ในรัชกาลที่ ๖ ทรงดำรงพระองค์ให้อยู่ในพระเกียรติยศแห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ไว้อย่างมั่นคงตลอดพระชนมชีพ ดังเช่นตลอดระยะเวลาอันยาวนานถึง ๒๓ ปี ที่ประทับอยู่ ณ ประเทศอังกฤษนั้น ทรงมีข้าราชบริพารที่เป็นคนไทยตลอดจนพระอาจารย์และเจ้าหน้าที่ดูแลงานในพระตำหนักซึ่งเป็นชาวอังกฤษ ล้วนเป็นสุภาพสตรีทั้งสิ้น ความเป็นอยู่ในส่วนพระองค์มีพระนิสัยร่าเริงไม่ถือพระองค์ มีเรื่องรับสั่งกับบุคคลทุกอาชีพ ทุกวัยได้เป็นอย่างดี โปรดการเลี้ยงสุนัข และการตกแต่งสวน ทรงสามารถขับร้องเพลงไทยได้อย่างไพเราะอีกด้วย แม้จะทรงได้รับเงินรายได้เป็นเงินปีจากรัฐบาลจำนวนจำกัด แต่ก็ทรงพอเพียง เนื่องจากทรงตั้งพระองค์อยู่ในความพอดี และมีความมัธยัสถ์ พระอัธยาศัยอันควรยกย่องอีกประการหนึ่งคือทรงเป็นผู้ประมาณตน และเคารพเทิดทูนพระบรมวงศานุวงศ์เป็นล้นพ้น เมื่อได้รับพระราชทานพระราชมรดกบางส่วนได้แก่อัญมณีมีค่า ก็ไม่ทรงนำมาใช้ในส่วนพระองค์ด้วยถือว่าเป็นของสูง ตลอดพระชนมชีพทรงใฝ่พระทัยในการบำเพ็ญพระกุศลอยู่เสมอมิได้ขาด เช่น

ด้านศาสนา โปรดการสร้างพระพุทธรูป สร้างพระอุโบสถ ถวายวัดต่างๆ เสด็จฯ ไปทรงถวายผ้าพระกฐิน ปีละ ๓ วัด เป็นประจำทุกปีในทุกภาคของประเทศ พร้อมกับทรงนำเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มไปประทานแก่เด็ก และนักเรียนยากจนในท้องถิ่นนั้น

ด้านสาธารณประโยชน์ ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์สมาคม องค์การต่างๆ ที่มีกิจกรรมบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคม และในโอกาสที่ทรงเจริญพระชันษาครบ ๕ รอบ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ ได้พระราชทานเงินจำนวนหนึ่งล้านบาท เป็นทุนประเดิมการก่อสร้างตึกมงกุฎ - เพชรรัตน โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ทรงปลื้มปีติยิ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดเมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ นอกจากนี้ยังได้ประทานทรัพย์มรดกที่ดินและบ้านของท่านบิดาที่จังหวัดปราจีนบุรี โดยยกให้เป็นกรรมสิทธิ์ของทางราชการ อนุญาตให้จังหวัดปราจีนบุรีสร้างเป็นโรงพยาบาลเจ้าพระยาอภัยภูเบศร เพื่อเป็นเกียรติแก่ท่านเจ้าของเดิม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงยกย่องพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ในรัชกาลที่ ๖ เสมอมาในฐานะเป็นพระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ที่ทรงเคารพนับถือ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานรดน้ำสงกรานต์เป็นประจำทุกปี และถึงแม้พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี จะทรงได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูง เช่น ปฐมจุลจอมเกล้ามาแล้วก็ตาม ก็ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติคุณรุ่งเรืองยิ่ง มหาจักรีบรมราชวงศ์ (ฝ่ายใน) อันเป็นเครื่องทรงเฉพาะพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระบรมราชินี และสมเด็จเจ้าฟ้าเท่านั้น สำหรับผู้ที่มิได้มีกำเนิดในราชตระกูลที่อยู่ในข่ายได้รับพระราชทานดังเช่นพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวีนั้น ก็เพราะทรงเป็นผู้มีคุณงามความดีอันพิเศษสุดที่สมควรได้รับการเทิดทูนยกย่องนั่นเอง

พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ทรงพระประชวรเนื่องจากพระอาการแทรกซ้อนเกี่ยวกับพระปับผาสะอักเสบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดแพทย์หลวงถวายการรักษาพยาบาลภายใต้พระบรมราชานุเคราะห์อย่างใกล้ชิดตลอดมา จนกระทั่งวันพฤหัสบดีที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ เวลา ๑๗ นาฬิกา ๙ นาที พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ในรัชกาลที่ ๖ จึงได้สิ้นพระชนม์ลง ณ โรงพยาบาลศิริราช สิริรวมพระชนมายุได้ ๘๐ พรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทด้วยความเศร้าสลดพระหฤทัยยิ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนัก ๑๕ วัน และโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระศพโดยประดิษฐาน ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม อย่างสมพระเกียติโดยพระราชทานพระโกศทองน้อยประกอบพุ่มและเฟื่องพร้อมทรงพระศพ ประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้าลายสลักปิดทองภายใต้ฉัตรดาดทองห้าชั้น แวดล้อมด้วยฉัตรอภิรุม ๕ ชั้น พร้อมพวงมาลาพระราชทาน พวงมาลาฝ่ายราชการ และพวงมาลาข้าในพระองค์ เบื้องหน้าพระโกศทองพระศพตั้งโต๊ะหมู่ปิดทองทอดเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเครื่องประกอบพระอิสริยยศที่ทรงดำรงอยู่ครบทุกประการ คือ

๑. เครื่องขัตติยราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติคุณรุ่งเรืองยิ่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ (ฝ่ายใน)
๒. เครื่องราชอิสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้า (ฝ่ายใน)
๓. เครื่องราชอิสริยาภรณ์รัตนวราภรณ์ (ฝ่ายใน)
๔. เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๑
๕. เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๗ ชั้นที่ ๒
๖. เหรียญบรมราชาภิเษกทอง รัชกาลปัจจุบัน

เครื่องประกอบพระอิสริยยศที่ทอดถวาย ได้แก่

๑. พานพระศรีทองคำลงยา
๒. กากระบอกสลักลายดอกไม้ ฝาตรามงกุฎพร้อมถาดรอง
๓. ขันน้ำพระสุธารสเย็น พร้อมจอกลอยทองคำเกลี้ยง
๔. หีบพระศรีทองคำลงยา พร้อมพานรองลายสลัก
๕. หีบพระสุพรรณศรีสลักลายดอกไม้
๖. ขันสรงพระพักตร์ทองคำขอบสลักลายพร้อมคลุมปัก

ส่วนการพระราชทานเพลิงพระศพ ได้จัดขึ้น ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส ในวันเสาร์ที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๙

พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ทรงเพียบพร้อมด้วยพระจริยสมบัติสมเป็นกัลยาณี ด้วยพระหฤทัยที่ทรงยึดมั่นในความจงรักภักดีต่อมหาจักรีบรมราชวงศ์อย่างไม่เสื่อมคลาย กอปรด้วยกุศลบุญราศีความดีงามที่ทรงบำเพ็ญตลอดมานั้นส่งผลให้ในบั้นปลายแห่งพระชนมชีพทรงพระเกษมสำราญและมีพระชนมายุยืนนาน สมดังพระพรชัยซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานไว้ในวันคล้ายวันประสูติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ อันจะขออัญเชิญมาดังนี้

ขอเดชะพระคุณแห่งตรัยรัตน์ คุ้มสุวัทนาเฉลิมศรี
โปรดบันดาลสารพัดสวัสดี พร้อมพระพรทั้งสี่ทวีคูณ
ขออายุยืนไปและไร้โรค เสริมโศลกโชคดีอย่ามีสูญ
ขอวรรณะเรืองรองผ่องไพบูลย์ เหมือนแสงสูรย์ส่องงามยามอุทัย
ขอสุขจงยงอยู่มิรู้วาย โศกสลายทุกขาอย่ากรายใกล้
ขอพลังพรั่งพร้อมประนอมใน กายและใจร่าเริงบรรเทิงดี
ยศจงมียิ่งยวดอย่าชวดยศ ศรีสง่าปรากฏอย่าหมดศรี
เกียรติคุณเผยแผ่แพร่เกียรตี เจริญถ้วนมวลทวีเจริญเทอญ

บรรณานุกรม

"ประกาศสถาปนาพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี." **ราชกิจจานุเบกษา. ๔๒** (๑๑ ตุลาคม ๒๔๖๘).

พระประวัติพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ในรัชกาลที่ ๖. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ (๑๙๘๔) จำกัด, ๒๕๒๙. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเพลิงศพพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๙).

ศรีนาถ สุริยะ, คุณหญิง. "เพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี, สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้า." ใน **สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๓.

ศรีนาถ สุริยะ, คุณหญิง. "สุวัทนา พระวรราชเทวี, พระนางเจ้า." ใน **สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๒๓.

ส. พลายน้อย (สมบัติ พลายน้อย). **พระบรมราชินี และเจ้าจอมมารดา.** กรุงเทพฯ : เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๓๐.

เสฐียร พันธรังษี. **พระมงกุฎเกล้าฯ และเจ้าฟ้าเพ็ชรรัตน์ฯ.** กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, ๒๕๑๓.

ฤดีรัตน์ กายราศ

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี

สมเด็จนางเจ้าพระ บรมะรา ชินีเอย
อัคระมะหิษีสมญา เยี่ยมล้ำ
รำไพพรณีสวา มินีนาถ อะนงค์แฮ
ปรากฏพระยศะก้ำ เกียรติสิ้นสยามสุรางค์[๑]

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ มีพระนามเดิมว่าหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี สวัสดิวัตน์ เป็นพระธิดาพระองค์เดียวของสมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิสิษฎ์ พระราชอนุชาในสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระมารดาคือ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาภาพรรณี ประสูติเมื่อวันอังคารที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ มีพระเชษฐาและพระอนุชาร่วมพระมารดา ๔ พระองค์

---

[๑]จากโคลงลิลิตบรมราชาภิเษก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

เมื่อหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี หรือ "ท่านหญิงนา" มีพระชันษาครบ ๒ ปี พระบิดาได้ทรงพาไปถวายตัวอยู่ในพระบรมราชินูปถัมภ์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ซึ่งขณะนั้นเสด็จประทับอยู่ที่สวนสี่ฤดู ในพระราชวังดุสิต และหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เสด็จสวรรคตแล้ว สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ได้เสด็จกลับไปประทับที่พระที่นั่งสุทธาศรีอภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี ก็ได้ตามเสด็จไปประทับที่พระบรมมหาราชวังด้วย ครั้นต่อมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ได้ตามเสด็จ สมเด็จฯ พระบรมราชินีนาถ ไปประทับที่วังพญาไท ซึ่งเป็นที่ที่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ประทับอยู่ตลอดพระชนมชีพ

หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีเป็นพระราชนัดดาพระองค์หนึ่งที่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถทรงเมตตาและเอาพระทัยใส่อย่างใกล้ชิด ในชั้นต้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีทรงศึกษาเบื้องต้นในเขตพระราชฐานที่พระตำหนักสวนสี่ฤดู ในพระราชวังดุสิต ครั้นเมื่อตามเสด็จฯ ไปประทับที่พระบรมมหาราชวัง ซึ่งขณะนั้นมีพระชันษา ๖ ปี ได้เสด็จเข้าศึกษาที่โรงเรียนราชินี และเมื่อตามเสด็จฯ ไปประทับที่วังพญาไท ต้องทรงลาออกจากโรงเรียนราชินี เนื่องจากที่ประทับและโรงเรียนอยู่ไกลกันเกินไป อย่างไรก็ตามก็ได้ทรงศึกษาวิชาการต่างๆ ที่วังพญาไท โดยมีพระอาจารย์มาถวายพระอักษรที่พระตำหนักจนมีพระชันษาได้ ๑๑ ปี ทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการประกอบพิธีเกศากันต์ตามโบราณราชประเพณี เมื่อวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ใน พ.ศ. ๒๔๖๑ หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีทรงอภิเษกสมรสกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗) พระราชโอรสในสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ มีพระยศชั้นนายร้อยเอก ประจำกรมทหารบกปืนใหญ่ที่ ๑ รักษาพระองค์ ทั้งสองพระองค์ทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพระราชพิธีอภิเษกสมรสพระราชทาน ณ พระที่นั่งวโรภาสพิมานพระราชวังบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ หลังการอภิเษกสมรสทั้งสองพระองค์เสด็จไปประทับที่พระตำหนักวังคุโขทัย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกฯ มีประชวรพระโรคเรื้อรังมาตั้งแต่สมัยที่ทรงผนวช แพทย์ผู้ถวายการรักษากราบทูลถวายคำแนะนำให้เสด็จฯ ไปรักษาพระองค์ในต่างประเทศ ดังนั้นในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๖๓ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ พร้อมด้วยพระชายา คือหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี จึงได้เสด็จฯ ไปยังทวีปยุโรปโดยทรงแวะประทับแรมที่ประเทศอียิปต์ก่อน ทั้งสองพระองค์เสด็จฯ ถึงทวีปยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีได้ตามเสด็จพระสวามีไปยังที่ต่างๆ และถวายการดูแลอย่างใกล้ชิดตลอดเวลา โดยได้ตามเสด็จไปอิตาลี ฝรั่งเศส อังกฤษและสวิตเซอร์แลนด์ และเมื่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ทรงรักษาพระองค์แล้วและได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ศึกษาต่อทางวิชาทหารชั้นสูงที่ฝรั่งเศส หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีก็ได้เสด็จไปประทับอยู่กับพระสวามีด้วย และพระองค์เองก็ทรงศึกษาภาษาฝรั่งเศสด้วยเช่นกัน จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ทรงสำเร็จการศึกษาเป็นนายทหารฝ่ายเสนาธิการจึงตามเสด็จกลับประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๖๗ โดยผ่านทางสหรัฐอเมริกาและญี่ปุ่น เมื่อเสด็จฯ ถึงประเทศไทย ได้เสด็จฯ ไปประทับที่วังคุโขทัยตามเดิม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ในวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ นั้น นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงพระชนมชีพของหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีอย่างแท้จริง เนื่องด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกฯ ต้องเสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เป็นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีจึงทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณสถาปนาพระอิสริยยศเป็นพระอัครมเหสี เฉลิมพระนามว่า **สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี**

ในฐานะสมเด็จฯ พระบรมราชินี สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจได้อย่างเพียบพร้อมสมบูรณ์ พระราชกรณียกิจที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งคือการโดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปทรงเยี่ยมราษฎรตามจังหวัดต่างๆ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ เสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ และมณฑลพายัพ และใน พ.ศ. ๒๔๗๑ เสด็จเลียบมณฑลภูเก็ต นอกจากนี้ยังได้โดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปเจริญพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ตลอดจนทอดพระเนตรกิจการต่างๆ เพื่อทรงนำมาเป็นแนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศ ได้เสด็จพระราชดำเนินรวมทั้งสิ้น ๔ ครั้ง คือ พ.ศ. ๒๔๗๒ เสด็จพระราชดำเนินยังประเทศสิงคโปร์ ชวา และบาหลี พ.ศ. ๒๔๗๓ เสด็จฯ อินโดจีน พ.ศ. ๒๔๗๔ เสด็จฯ เยือนอินโดจีนบางส่วน เซี่ยงไฮ้ ฮ่องกง ญี่ปุ่น สหรัฐอเมริกา และแคนาดา และใน พ.ศ. ๒๔๗๖ เสด็จฯ เยือนบางประเทศในทวีปยุโรป ในระหว่างการเสด็จพระราชดำเนิน สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจในฐานะพระบรมราชินีของประเทศไทยได้อย่างเหมาะสมงดงาม เป็นที่ชื่นชมของทุกคนที่ได้เฝ้าชมพระบารมี

เหตุการณ์อย่างหนึ่งที่นับว่ามีผลกระทบต่อองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีเป็นอย่างยิ่ง นั่นคือการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และสมเด็จพระบรมราชินี เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับที่พระตำหนักเปี่ยมสุข พระราชวังไกลกังวล จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ในท่ามกลางสถานการณ์อันไม่เป็นที่น่าไว้วางใจ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ประทับเคียงข้างพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและตามเสด็จไปทุกแห่งแม้จะเสี่ยงอันตราย ต่อมาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานรัฐธรรมนูญฉบับถาวร อย่างไรก็ตามหลังจากนั้นได้เกิดเหตุการณ์ยุ่งยากทางการเมืองหลายประการ ทำให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวตัดสินพระทัยเสด็จออกจากพระราชอาณาจักรเพื่อไปทรงรับการรักษาพระเนตรที่ประเทศอังกฤษเมื่อ

วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๖ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ก็ได้โดยเสด็จด้วย ในระหว่างนี้ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรปก่อนจะเสด็จไปประทับที่ประเทศอังกฤษ และหลังจากนั้นไม่นาน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงสละราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๔๗๗

เมื่อสละราชสมบัติแล้ว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินี ยังคงประทับอยู่ที่ประเทศอังกฤษ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงดำเนินพระชนมชีพพร้อมด้วยพระราชสวามีอย่างสงบท่ามกลางพระญาติสนิทและข้าราชบริพารจำนวนหนึ่ง ทรงเฝ้าดูแลและถวายการรักษาพยาบาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งมีพระพลานามัยไม่สมบูรณ์ พร้อมกับมีพระราชภาระในการดูแลพระตำหนักที่ประทับด้วย จนกระทั่งใน พ.ศ. ๒๔๘๔ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ต้องทรงประสบกับความวิปโยคอย่างยิ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตอย่างสงบ ณ พระตำหนักที่ประทับ เมื่อวันที่ ๓๐ พฤษภาคม

หลังการสวรรคต สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ยังคงประทับที่ประเทศอังกฤษอย่างสงบเงียบและเรียบง่ายกับพระญาติสนิทและข้าราชบริพาร เมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๘๔ นั้น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้เสด็จจากพระตำหนักที่ประทับไปยังกรุงลอนดอนท่ามกลางภัยสงครามเพื่อทรงช่วยจัดสิ่งของบรรจุหีบห่อส่งไปยังแนวหน้า อันแสดงให้เห็นถึงน้ำพระทัยอันประเสริฐที่ทรงมีต่อผู้ประสบทุกข์ภัยไม่เลือกหน้า หลังจากนั้นใน พ.ศ. ๒๔๙๒ พระองค์ดัดสินพระทัยเสด็จกลับมาตุภูมิ หลังจากที่ประทับอยู่ในประเทศอังกฤษเป็นเวลานานถึง ๑๕ ปี พร้อมกันนี้ได้อัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับมาด้วย ซึ่งรัฐบาลไทยได้จัดการรับเสด็จพระบรมอัฐิและมีพระราชพิธีถวายพระราชกุศลอย่างสมพระเกียรติ

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จประทับ ณ วังสระปทุมเป็นเวลา ๒ ปี แล้วจึงเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับที่พระตำหนักสวนบ้านแก้ว จังหวัดจันทบุรี ซึ่งเป็นสถานที่ที่โปรดว่ามีอากาศดีและอยู่ไม่ไกลจากพระนคร โดยโปรดเกล้าฯ ให้ใช้พระราชทรัพย์จัดซื้อที่ดินและสร้างพระตำหนักขึ้น พระราชทานนามว่า "สวนบ้านแก้ว" ระหว่างที่ประทับอยู่ที่จังหวัดจันทบุรี ได้ทรงเอาพระทัยใส่ในความเป็นอยู่ของราษฎรอยู่เสมอ มีพระราชดำริให้สวนบ้านแก้วเป็นไร่ตัวอย่าง โปรดเกล้าฯ ให้เลี้ยงสัตว์และปลูกพืชทดลองหลายชนิด เช่น พืชสวนครัวและผลไม้ต่างๆ ที่สำคัญคือหลังจากที่ประทับที่สวนบ้านแก้วนี้ได้ประมาณ ๕ ปี สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงพัฒนาการทอเสื่อจันทบูรณ์ซึ่งเป็นหัตถกรรมที่สำคัญของชาวจันทบุรี โดยโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงงานทอเสื่อขึ้น แบ่งเป็นแผนกต่างๆ และยังโปรดเกล้าฯ ให้ทำผลิตภัณฑ์จากเสื่ออีกด้วย เรียกขานกันเป็นสามัญว่า "ผลิตภัณฑ์เสื่อสมเด็จ" พระมหากรุณาธิคุณต่อชาวจันทบุรีอีกอย่างหนึ่งคือ การพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์แก่โรงพยาบาลจันทบุรี ซึ่งภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น "โรงพยาบาลพระปกเกล้า" และทรงรับโรงพยาบาลฯ และวิทยาลัยพยาบาลนี้ไว้ในพระบรมราชินูปถัมภ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๙ เป็นต้นมา ต่อมา เมื่อเสด็จกลับมาประทับที่กรุงเทพมหานครแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขายที่ดินสวนบ้านแก้วให้แก่กระทรวงศึกษาธิการในราคาย่อมเยา เพื่อสร้างเป็นวิทยาลัยครูจันทบุรี ต่อมาคือสถาบันราชภัฏจันทบุรี และโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายโรงงานทอเสื่อจากสวนบ้านแก้วมาไว้ที่บริเวณพระตำหนักน้ำวังศุโขทัย

นอกจากนี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ยังได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจแทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชในโอกาสต่างๆ หลายครั้ง เช่น การเสด็จออกให้บุคคลสำคัญเฝ้าฯ และงานบำเพ็ญพระราชกุศลต่างๆ เป็นต้น นับว่าสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เป็นพระบรมราชินีที่มีพระมหากรุณาธิคุณต่อปวงชนชาวไทยอย่างสม่ำเสมอ สภามหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์จึงมีมติทูลเกล้าฯ ถวายปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์แด่พระองค์เมื่อวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๖

โดยปกติสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ มีพระพลานามัยแข็งแรงด้วยโปรดการออกพระกำลังอยู่เป็นนิจ โดยเฉพาะกีฬาเทนนิสและกอล์ฟ สมเด็จฯ ได้ทรงกอล์ฟมาตั้งแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้เสด็จสวรรคต ซึ่งนับได้ว่าทั้งสองพระองค์มีพระมหากรุณาธิคุณต่อวงการกอล์ฟมาตั้งแต่แรกเริ่ม แต่เมื่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงเจริญพระชนมายุมากขึ้นก็ทรงเริ่มมีพระอาการประชวร เมื่อพระชนมายุได้ ๗๑ พรรษา ใน พ.ศ. ๒๕๑๘ ทำให้ทรงต้องอยู่ในความดูแลของคณะแพทย์นับแต่บัดนั้น หลังจากนั้นพระอาการก็มิได้คืนสู่สภาวะปรกติ จนเสด็จสวรรคตด้วยอาการพระหทัยวายเมื่อวันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๗ รวมพระชนมายุได้ ๗๙ พรรษา ๕ เดือน ๑ วัน มีพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง เมื่อวันอังคารที่ ๙ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๘

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เป็นพระบรมราชินีพระองค์แรกในระบอบประชาธิปไตยและเป็นพระบรมราชินีที่มีพระจริยวัตรที่งดงามเพียบพร้อม ทรงดำรงพระชนมชีพอย่างเรียบง่ายด้วยพระอัธยาศัยอันนุ่มนวลอ่อนโยน ในขณะเดียวกันในยามที่ทรงเผชิญวิกฤติการณ์ต่างๆ ก็มีพระทัยที่เข้มแข็งเด็ดเดี่ยว ทรงเป็น "คู่ทุกข์คู่ยาก" ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างแท้จริง นอกจากนี้ยังทรงเปี่ยมด้วยพระมหากรุณาธิคุณแก่พสกนิกรทั่วไปอย่างสม่ำเสมอตลอดพระชนมายุ ความดีงามแห่งพระราชอัธยาศัยเหล่านี้จึงเป็นที่ประทับใจผู้ที่เคยเฝ้าใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทตลอดจนชาวไทยทั่วไปอย่างไม่รู้ลืมเลือน

บรรณานุกรม

มติชน. **พระผู้จากไป.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๒๘.

ราชเลขาธิการ, สำนัก. **พระราชประวัติสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗.** บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊พ จำกัด, ๒๕๓๑. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ณ เมรุมาศท้องสนามหลวง วันที่ ๙ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๘).

ศิลปากร, กรม. "จดหมายเหตุงานพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗". **ศิลปากร.** ฉบับพิเศษ ปีที่ ๓๐ เล่ม ๑ - ๒ (มีนาคม - พฤษภาคม ๒๕๒๙).

นุชนารถ กิจงาม

หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์

พยาบาลเป็นงานที่สตรีนิยมประกอบอาชีพมากที่สุดอาชีพหนึ่ง ซึ่งในจำนวนสตรีที่ประกอบอาชีพนี้ ถือได้ว่า หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ ทรงเป็นพยาบาลชั้นนำในยุคเริ่มต้นของการพยาบาลแผนปัจจุบัน เนื่องจากทรงปรับปรุงงานพยาบาลในหลาย ๆ ด้านให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศ ด้วยเหตุนี้ จึงสมควรเผยแพร่พระประวัติและผลงานของพระองค์เพื่อเป็นเกียรติประวัติแก่สตรีไทยผู้บำเพ็ญประโยชน์แก่ประเทศชาติให้เป็นที่แพร่หลายสืบไป

หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ เป็นพระธิดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร[๑] กับหม่อมวาศน์ ประสูติเมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๕ มีพระอนุชาและพระกนิษฐาร่วมหม่อมมารดาเดียวกัน ๔ องค์ คือ หม่อมเจ้าฉลาดลบเลอสรร หม่อมเจ้าหญิงเฉลียววรรณมาลา หม่อมเจ้าศุขปรารภ และหม่อมเจ้าหญิงถวิลวิถาร

---

[๑]พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเที่ยง มีพระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าชายกมลาสเลอสรรค์ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร ได้ทรงกำกับช่างทองหลวง

เมื่อหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ทรงเจริญพระชันษาได้ ๕ ปี กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรก็ทรงจัดหาครูมาสอนวิชาความรู้เบื้องต้นแก่พระธิดา ณ วังที่ประทับนั้นเอง[๒] โดยทรงศึกษาหนังสือไทยกับครูเปลี่ยน และทรงศึกษาภาษาอังกฤษตอนต้นกับครูชาวอินเดีย ชื่อ บูรำสะมี่ ท่านโปรดการศึกษาเล่าเรียนมาก ประกอบกับกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรเองก็ทรงได้ชื่อว่าเป็นพระราชวงศ์ชั้นสูงพระองค์หนึ่งในขณะนั้นที่เล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาของสตรีว่า มีความสำคัญเท่าเทียมกับบุรุษ ดังนั้น เมื่อหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ เกศากันต์แล้ว กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรจึงโปรดให้เข้าเป็นนักเรียนอยู่ประจำในโรงเรียนสุนันทาลัย[๓] ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการจัดตั้งขึ้นเพื่อเป็นสถานศึกษาสำหรับสตรีชั้นสูง

ระบบการเรียนการสอนของโรงเรียนสุนันทาลัยนั้น มีนโยบายจัดจ้างครูสตรีจากอังกฤษมาสอน เน้นการฝึกหัดในด้านภาษาและเรียนรู้การเข้าสังคมแบบตะวันตก ในขณะเดียวกันก็มีครูไทยเป็นเพียงผู้ช่วยครูฝรั่ง คอยให้คำแนะนำเรื่องการประพฤติปฏิบัติตนตามแบบอย่างวัฒนธรรมไทยที่ดีงาม ทำให้โรงเรียนสุนันทาลัยมีลักษณะใกล้ไปทางโรงเรียนของชาวอังกฤษมากกว่าคนไทย ภาษาที่อาจารย์ใช้พูดกับนักเรียนก็ใช้ภาษาอังกฤษเป็นพื้น ประกอบกับจำนวนนักเรียนมีไม่มากนัก อาจารย์สามารถดูแลอบรมได้อย่างใกล้ชิด จึงเป็นผลให้นักเรียนของโรงเรียนนี้ซึ่งรวมทั้งหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ สามารถอ่าน เขียน และพูดภาษาอังกฤษได้เป็นอย่างดีแม้จะยังเรียนไม่ถึงชั้นหกอันเป็นชั้นสูงสุดของโรงเรียน

ในขณะที่หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ทรงศึกษาอยู่ที่โรงเรียนสุนันทาลัยนี้ ทรงหาโอกาสระหว่างโรงเรียนหยุด ศึกษาภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และบาลีเพิ่มเติมเสมอกับครูสอนพิเศษ ด้วยมีพระทัยใฝ่ในการเรียนเป็นอย่างยิ่ง ประกอบกับหม่อมวาศน์มารดาของพระองค์ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้รักวิชาการ ได้กวดขันอบรมให้การศึกษาแก่บุตรธิดาเป็นประจำ จึงปรากฏผลว่าท่านทรงสอบไล่ได้คะแนนเป็นที่หนึ่งหลายครั้ง ครั้งที่สำคัญที่สุดคือครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นักเรียนชายของโรงเรียนราชวิทยาลัยและนักเรียนหญิงของโรงเรียนสุนันทาลัยที่สอบชั้นหกแล้ว เข้าสอบชิงทุนหลวงคิงสกอลาชิพเพื่อไปศึกษาต่อต่างประเทศ ปรากฏว่าหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ ทรงสอบได้ที่หนึ่ง แต่ขณะนั้นการส่งเจ้าหญิงไทยไปทรงศึกษา ณ ต่างประเทศ ยังไม่เป็นที่นิยม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานเงิน ๓๐ ชั่งเป็นรางวัลแทน

เมื่อหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ ทรงสำเร็จการศึกษาแล้ว สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถโปรดเกล้าฯ ให้เข้าไปถวายพระอักษรภาษาอังกฤษแด่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมมหาราชวัง พร้อมทั้งยังทรงมอบหมายให้รักษาการตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนราชินีชั่วคราว ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๐ ด้วย ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๓ หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์

---

[๒] ปัจจุบันพื้นที่บางส่วนของวังกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรเป็นอาคารพาณิชย์ของเอกชน และบางส่วนเป็นที่ตั้งของสถานีตำรวจนครบาลสำราญราษฎร์

[๓] โรงเรียนราชินีในปัจจุบัน

ทรงเข้ารับหน้าที่เป็นอาจารย์สอนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง[๔] และทรงได้รับมอบให้ดำเนินงานหนังสือพิมพ์แสงอรุณ หรือ Day Break[๕] ของโรงเรียนกุลสตรีวังหลังอีกหน้าที่หนึ่ง

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ องค์อุปนายกผู้อำนวยการสภากาชาดสยาม หรือสภากาชาดไทยในปัจจุบัน มีพระดำริว่าการพยาบาลและโรงเรียนพยาบาลของสภากาชาดกำลังอยู่ในระยะเริ่มต้น ควรจะได้บุคคลผู้มีความรู้ ความสามารถ และความรับผิดชอบสูงเข้ามาช่วยทำงาน จึงทรงแนะนำให้พลตรี พระยาดำรงแพทยาคุณ (ชื่น พุทธิแพทย์) ผู้อำนวยการโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ไปชักชวนหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ มาเป็นนักเรียนพยาบาล เพื่อจะได้มอบหมายหน้าที่การบริหารงานโรงเรียนพยาบาลของสภากาชาดเพื่อสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้าให้แก่วงการพยาบาลต่อไป

ด้วยเหตุนี้หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ จึงทรงลาออกจากโรงเรียนกุลสตรีวังหลังมาสมัครเป็นนักเรียนนางพยาบาลของโรงเรียนนางพยาบาลสภากาชาดในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ ทรงสอบไล่ได้ประกาศนียบัตรวิชาพยาบาลในปี พ.ศ. ๒๔๖๒ จากนั้นจึงทรงปฏิบัติหน้าที่ด้านงานพยาบาล ได้ทรงสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าให้แก่พยาบาลไทยในด้านต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ด้านการศึกษาของพยาบาล

แม้ว่าประเทศไทยจะได้เริ่มมีการตั้งโรงพยาบาลแผนปัจจุบันแห่งแรกมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๓ โดยรับบำบัดเฉพาะทหารที่เจ็บป่วยเท่านั้น จนถึง พ.ศ. ๒๔๒๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงพยาบาลศิริราชขึ้น เพื่อบริการรักษาผู้ป่วยเจ็บทั่วไปแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่มีบุคคลใดตระหนักถึงความสำคัญของพยาบาลและวิชาการพยาบาลแผนปัจจุบันเท่าที่ควร คงใช้คนงานสามัญปราศจากความรู้หรือให้ญาติของคนไข้มาอยู่พยาบาลกันเอง จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนนางผดุงครรภ์ขึ้นเพื่อเปิดอบรมสั่งสอนวิชาพยาบาลเฉพาะทางการคลอดบุตรเพียงอย่างเดียว

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ เมื่อโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์เริ่มเปิดบริการแล้ว สภากาชาดสยามจึงเริ่มจัดตั้งสถานศึกษาเพื่อสอนวิชาการพยาบาลอย่างสมบูรณ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศ เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๗ โดยให้ชื่อว่า "โรงเรียนการพยาบาลสภากาชาดสยาม"[๖] โดยกำหนดหลักสูตรการศึกษาเพียง ๑ ปี รับหญิงผู้มีอายุระหว่าง ๑๖ - ๓๐ ปี และมีพื้นความรู้อย่างต่ำชั้นมัธยม ๑ หรือ ๒ หรือเทียบเท่า อย่างไรก็ตาม การที่จะชักจูงหญิงให้มาสมัครเรียนเป็นนางพยาบาลในขณะนั้นเป็นสิ่งที่ยากยิ่ง เพราะถือกันว่าการใช้หญิงสาวไปพยาบาลคนอื่นซึ่งไม่ใช่ญาติไม่เป็นการสมควร ทั้งเป็นงานที่พึงรังเกียจ

---

[๔] โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยในปัจจุบัน

[๕] Day Break เป็นหนังสือพิมพ์ซึ่งคณะมิชชันนารีอเมริกันได้ริเริ่มดำเนินการขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ภายหลังคณะมิชชันนารีมีภาระการงานรับผิดชอบเพิ่มขึ้นมาก แหม่มโคล์แห่งโรงเรียนกุลสตรีวังหลังจึงรับมาดำเนินงานต่อ

[๖] วิทยาลัยพยาบาล สภากาชาดไทยในปัจจุบัน

หลังจากหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ ทรงสำเร็จการศึกษาวิชาพยาบาลแล้วก็ทรงได้รับการแต่งตั้งเป็นหัวหน้ากองโรงเรียนพยาบาล โดยทรงรับหน้าที่เป็นผู้ปกครองนักเรียนพยาบาล พร้อมทั้งเป็นครูสอนวิชาพยาบาลและวิชาภาษาอังกฤษด้วย ทรงพยายามปรับปรุงการจัดการศึกษาของพยาบาลเพื่อยกระดับวิทยฐานะของพยาบาลในสมัยนั้นให้สูงขึ้น โดยทรงจัดมาตรฐานการสอนวิชาพยาบาลให้ใกล้เคียงกับของต่างประเทศ ทรงสั่งตำราการสอนจากต่างประเทศมาแปลและดัดแปลงให้เหมาะสมกับการศึกษาของนักเรียนพยาบาล และทรงปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาวิชาพยาบาลเป็นระยะ ๆ ตลอดมาเพื่อให้นักเรียนมีความรู้และสามารถปฏิบัติหน้าที่รักษาพยาบาลได้ดีจริง ๆ กล่าวคือ ใน พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้เพิ่มระยะเวลาเรียนเป็น ๓ ปี และกำหนดคุณวุฒิผู้สมัครเรียนพยาบาลให้มีความรู้อย่างต่ำชั้นมัธยมปีที่ ๓ เมื่อสอบไล่ได้ก็จะรับประกาศนียบัตรวิชาพยาบาลและการผดุงครรภ์ และขึ้นทะเบียนประกอบโรคศิลปะสาขาการพยาบาลชั้น ๑ ได้ตามกฎหมาย

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๗๑ ได้เพิ่มระยะเวลาการเรียนเป็น ๓ ปี ๖ เดือน แบ่งการศึกษาเป็น ๒ ช่วง ช่วงแรกเรียนวิชาพยาบาล ๓ ปี สำเร็จการศึกษาได้รับประกาศนียบัตรวิชาพยาบาล และช่วงหลังเรียนวิชาผดุงครรภ์อีก ๖ เดือน สำเร็จแล้วได้รับประกาศนียบัตรวิชาผดุงครรภ์ เมื่อถึงปี พ.ศ. ๒๔๗๓ ได้เปลี่ยนแปลงหลักสูตรการศึกษาอีกครั้งหนึ่ง โดยยังคงรักษาระยะเวลาเรียน ๓ ปี ๖ เดือน และแบ่งการศึกษาออกเป็น ๒ ช่วง ช่วงแรก เรียนวิชาพยาบาล ๓ ปีเช่นเดิม ส่วนในช่วงหลังได้เพิ่มเติมการเรียนเป็นวิชาผดุงครรภ์และอนามัย ๖ เดือน เมื่อสำเร็จแล้วได้รับประกาศนียบัตรวิชาผดุงครรภ์และอนามัย

ด้านการบริการพยาบาล

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๐ สภากาชาดไทยได้รวมงานฝ่ายการพยาบาลทั้งหมดกับฝ่ายการศึกษาเข้าไว้ด้วยกัน และได้มอบให้หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ เป็นหัวหน้ากองพยาบาล ทรงมีหน้าที่ควบคุมและรับผิดชอบงาน ทั้งด้านการบริการพยาบาลและโรงเรียนพยาบาลพร้อมกันไป ซึ่งในด้านงานโรงเรียนพยาบาลนั้น ทรงมีผลงานการปรับปรุงการศึกษาวิชาพยาบาลดังได้กล่าวมาแล้ว ส่วนงานด้านการบริการพยาบาลของโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ก็ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่อย่างเข้มแข็ง ทรงใฝ่พระทัยที่จะให้ผู้ป่วยได้รับการรักษาพยาบาลเป็นอย่างดี ทรงจัดระเบียบแบบแผนการรักษาพยาบาลให้มีรูปแบบเดียวกับโรงพยาบาลในประเทศที่เจริญแล้ว โดยจัดหานางพยาบาลที่สำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศมาเป็นผู้ช่วยปรับปรุงงานด้านนี้

นอกจากนี้แล้วหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ ยังทรงตระหนักถึงความสำคัญที่จะให้ประชาชนเข้าใจในวิธีปฏิบัติทางการแพทย์และการพยาบาลอย่างสมัยใหม่ ทรงทำหน้าที่ติดต่อกับหนังสือพิมพ์รายวันบางกอกไทม์ ฉบับภาษาอังกฤษ เพื่อเผยแพร่วิชาการและชี้แจงแก้ไขความเข้าใจผิดระหว่าง คนไข้กับเจ้าหน้าที่ ซึ่งมีผู้นำความไปลงเป็นทำนองติเตียนโรงพยาบาลและนางพยาบาล จากการที่ท่านมีมนุษยสัมพันธ์อันดีต่อบรรดาหนังสือพิมพ์ ดังนั้น ในเวลาต่อมา ก่อนที่บรรณาธิการจะนำเรื่องของพยาบาลไปลงก็จะสอบถามข้อเท็จจริงก่อน เป็นการช่วยเหลือสภากาชาดและโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์เป็นอย่างดี ในอันที่จะป้องกันมิให้ประชาชนเข้าใจผิดในเรื่องของงานพยาบาล เป็นผลให้ความนิยมเลื่อมใสในโรงพยาบาลดีขึ้นเป็นลำดับ

ด้านการบริหารสมาคมพยาบาลแห่งประเทศไทย

ตั้งแต่เริ่มต้นจัดการศึกษาพยาบาลในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๖๙ รวมเป็นระยะเวลา ๓๐ ปี กิจการพยาบาลได้เจริญก้าวหน้าขึ้นกว่าเดิมเป็นอันมาก มีการตั้งสถานศึกษาของพยาบาลถึง ๓ แห่ง คือ โรงเรียนแพทย์ผดุงครรภ์และหญิงพยาบาลของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ โรงเรียนพยาบาลสภากาชาดไทย และโรงเรียนพยาบาลแมคคอร์มิค จังหวัดเชียงใหม่ จำนวนนางพยาบาลประกาศนียบัตรที่ศึกษาจบหลักสูตรพยาบาลและผดุงครรภ์ของโรงเรียนพยาบาลทั้งสามแห่งนี้มีจำนวนหลายร้อยคน เฉพาะที่จบจากโรงเรียนพยาบาลสภากาชาดไทยมีจำนวนถึง ๒๕๗ คน พลตรี พระยาดำรงแพทยาคุณ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ในขณะนั้น จึงพิจารณาเห็นว่าพยาบาลที่จบการศึกษาไปนาน ๆ ไม่ได้ทำการติดต่อกับโรงพยาบาลหรือแสวงหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ ความรู้ที่เคยศึกษาเล่าเรียนไปก็ย่อมจะเสื่อมสูญ สมควรที่จะจัดตั้งสมาคมวิชาชีพนางพยาบาลขึ้น เป็นที่รวมแลกเปลี่ยนวิชาความรู้เพื่อผดุงรักษาสถานภาพของนางพยาบาลไทยให้เจริญก้าวหน้า เหมือนดังเช่นสมาคมนางพยาบาลในประเทศญี่ปุ่นและฟิลิปปินส์

ด้วยเหตุนี้ พลตรี พระยาดำรงแพทยาคุณจึงได้เชิญนางพยาบาลชั้นหัวหน้าของไทย ทั้งฝ่ายโรงพยาบาลศิริราชและสภากาชาดไทยมาประชุมปรึกษาหารือกัน เพื่อจัดตั้ง "สมาคมนางพยาบาลแห่งกรุงสยาม"[๗] ขึ้นเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐ ซึ่งถือเป็นสมาคมวิชาชีพของสตรีแห่งแรกในประเทศไทย และหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ ทรงได้รับเลือกเป็นนายกสมาคมนางพยาบาลเป็นองค์แรก เนื่องจากทรงเป็นนางพยาบาลชั้นผู้ใหญ่ที่มีความรู้เชี่ยวชาญในวิชาพยาบาล ทรงไม่ถือพระองค์ในการพบปะวิสาสะกับเพื่อนร่วมอาชีพ มีมนุษยสัมพันธ์อันดีเป็นที่ชื่นชมของบรรดาบุคคลที่มาติดต่อโดยทั่วหน้า ทรงได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ที่มีสมรรถภาพเข้มแข็ง มีความอุตสาหะบากบั่นในการทำงานอย่างที่ผู้หญิงน้อยคนจะทำได้ ทรงมีน้ำพระทัยดี สัตย์ซื่อ และเข้าพระทัยที่จะวางแผนการหรือโครงการเพื่อนำความเจริญมาสู่สมาคมซึ่งเพิ่งจะวางรากฐานในเวลานั้น

เมื่อหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ ทรงเข้ารับหน้าที่นายกสมาคมนางพยาบาลแล้วนั้น ได้ทรงพยายามสร้างความเจริญก้าวหน้าให้แก่สมาคมทุกวิถีทาง โดยทรงรวบรวมพยาบาลที่มีความรู้ความสามารถมาช่วยกิจการของสมาคม ทรงริเริ่มจัดกิจกรรมทางวิชาการ เช่น การแสดงปาฐกถาหรือบรรยายต่าง ๆ ให้สมาชิกได้เพิ่มพูนความรู้ใหม่ ๆ จัดการอบรมฟื้นฟูวิชาแก่พยาบาลทั่วไป และสนับสนุนให้พยาบาลเดินทางไปศึกษาต่อต่างประเทศ ทรงเป็นผู้แทนของสมาคมเข้าร่วมในคณะกรรมการควบคุมการประกอบโรคศิลปะสาขาพยาบาล และทรงริเริ่มให้มีการออกหนังสือ "จดหมายเหตุนางพยาบาลไทยของสมาคมนางพยาบาลแห่งกรุงสยาม"[๘] ขึ้นเพื่อประชาสัมพันธ์ข่าวคราวและเผยแพร่ความรู้ต่าง ๆ ให้แก่บรรดาสมาชิก โดยทรงดำรง

---

[๗] พ.ศ. ๒๔๘๒ เปลี่ยนชื่อเป็น "สมาคมนางพยาบาลแห่งประเทศไทย" เนื่องจากประเทศสยามได้เปลี่ยนชื่อเป็นประเทศไทย และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ คณะกรรมการได้ลงมติให้เรียกชื่อสมาคมว่า "สมาคมพยาบาลแห่งประเทศไทย" โดยตัดคำว่า "นาง" ออก เพราะมีบุรุษพยาบาลเป็นสมาชิกของสมาคมด้วย

[๘] วารสารพยาบาลในปัจจุบัน

ตำแหน่งบรรณาธิการของหนังสือ นอกจากนี้ยังทรงสร้างเสริมบทบาทของพยาบาลไทยให้กว้างขวางออกไปยังต่างประเทศ ด้วยการเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ กับสภาพยาบาลระหว่างประเทศ ซึ่งผลจากการที่หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ ทรงบริหารงานสมาคมนางพยาบาลให้เจริญก้าวหน้าทันสมัย ได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขวัตถุประสงค์ของสมาคมให้รัดกุมยิ่งขึ้น เป็นผลให้สมาคมสามารถบำเพ็ญประโยชน์ได้อย่างกว้างขวาง จึงนับได้ว่าสมาคมพยาบาลแห่งประเทศไทยเป็นหนี้พระคุณท่านเป็นอันมาก

อนุสรณ์ในหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์

เมื่อถึง พ.ศ. ๒๔๘๑ หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ ประชวรหนักด้วยโรคความดันโลหิตสูงและโรคพระหทัยพิการ จึงทรงลาออกจากราชการและเสด็จไปประทับรักษาพระองค์ที่วังหม่อมเจ้าสฤษดิเดชชยางกูร ต่อมาทรงย้ายไปประทับ ณ วังหม่อมเจ้าพรปรีชา กมลาศน์ พระอาการทรงกับทรุดจนถึงวันสิ้นชีพิตักษัย เมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๑ รวมพระชันษาได้ ๕๖ ปี และด้วยพระทัยที่ทรงผูกพันต่อพยาบาลและสมาคมพยาบาลแห่งประเทศไทย จึงประทานที่ดินส่วนพระองค์ ให้แก่สมาคมพยาบาลเพื่อไปดำเนินการหาผลประโยชน์ ซึ่งสมาคมพยาบาลได้นำเงินจากการขายที่ดินดังกล่าวมาตั้งเป็นทุนเริ่มแรกของ "มูลนิธิหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์" โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ใช้ดอกผลเป็นทุนการศึกษาและการวิจัยแก่พยาบาล และมอบเงินอีกส่วนหนึ่งให้แก่สภากาชาดไทยเพื่อสร้างห้องรับแขกและห้องนั่งเล่นในหอพักพยาบาล ตึกจุฬาลัย โดยจารึกพระนามและติดพระรูปไว้เป็นอนุสรณ์ในห้องนั้นด้วย ในฐานะที่ทรงเป็นหัวหน้าพยาบาลองค์แรกของโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และนายกสมาคมพยาบาลแห่งประเทศไทยองค์แรก ดังนั้น แม้ว่าหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ จะสิ้นชีพิตักษัยมาเป็นเวลาเกือบ ๗๐ ปีแล้วก็ตาม แต่ด้วยผลแห่งคุณความดีที่ทรงกระทำเพื่อประโยชน์แก่วงการพยาบาลไทยมาตลอดพระชนมชีพก็ยังคงอยู่ตลอดไป และส่งผลมาถึงพยาบาลไทยในปัจจุบันตราบนานเท่านาน

บรรณานุกรม

จำนง พิณพากย์พิทยาเภท, คุณหญิง. "บันทึกเกี่ยวแก่สมาคมพยาบาลในความทรงจำของข้าพเจ้า." ใน **ฉลอง ๔๐ ปี สมาคมพยาบาลแห่งประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยพิทยา, ๒๕๑๐.

ตาด ประทีปะเสน. **โรงเรียนกุลสตรีวังหลังกับแหม่มโคล์.** [ม.ป.ท.] : ๒๕๑๗.

"นางพยาบาลสภากาชาดสยามและโรงเรียนสภากาชาด." ใน **๗๒ ปี โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์นิยมกิจ, ๒๕๒๙.

"นายิกาสมาคมนางพยาบาลแห่งกรุงสยาม รายงานกราบทูลสมเด็จอุปนายกผู้อำนวยการสภากาชาดสยามในการเปิดประชุมครั้งแรก และพระดำรัสของอุปนายกผู้อำนวยการสภากาชาดสยาม." **สนองโอฐ สภากาชาดสยาม.** ปีที่ ๕ เล่มที่ ๔ (กันยายน ๒๔๗๐) : ๕๒๐ - ๕๓๔.

ประยงค์ อรัณยกานนท์. "สมาคมพยาบาลแห่งประเทศไทย." ใน **ฉลอง ๕๐ ปี สมาคมพยาบาลแห่งประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยพิทยา, ๒๕๒๐.

"ประวัติหม่อมวาศน์ กมลาสน์." ใน **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมครั้งที่ ๑.** (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมวาศน์ กมลาสน์ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๓๐ เมษายน ๒๔๙๖).

สมาคมนางพยาบาลแห่งประเทศไทย. **จดหมายเหตุการพยาบาล.** (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๓๑ พฤษภาคม ๒๔๙๖).

อังคณา สริยาภรณ์. "หม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาศน์." **วารสารพยาบาล.** ปีที่ ๓๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๒๔) : ๙๒ - ๙๖.

อรสรา สายบัว

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม

"ดอกเอย ***ดอกมะลิ***
บริสุทธิ์ผุดผ่องละอองกาย
ระรวยรินกลิ่นออมอบหอมหวาน
แต่แรกแย้มกลิ่นตลบอยู่อบอวล
สรรพคุณสมค่าดอกมะลิ
ลอยอบน้ำปรุงบุหงาสารพัน
เป็นกระสายแทรกยารักษาไข้
จึงขอยกขึ้นชั้นชั้นมาลี
ไร้ตำหนิขาวสะอาดชวนมาดหมาย
จวบกระจายกลิ่นโรยรารักษานวล
ตลอดกาลนานทนสุคนธ์หวน
มิผันผวนสุคนธ์รื่นทุกคืนวัน
เมื่อแรกผลิสลับร้อยมาลัยขวัญ
เหี่ยวแห้งแล้วยังสรรค์สร้างความดี
ดับร้อนในชื่นวิญญาณ์พาสุขี
*ประดับกาย****หมายแม่ที่เราบูชา****"*

คำประพันธ์ร้อยกรองข้างต้นนี้เป็นผลงานรังสรรค์ของท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ซึ่งได้เรียงร้อยด้วยถ้อยคำที่สื่อความหมายถึงพันธุ์ไม้ดอกที่มีคุณค่าหลากหลาย ควรแก่การยกย่องบูชาประดุจ เช่น "มารดา" ผู้ทรงพระคุณยิ่งใหญ่ที่บุตรธิดาต่างเคารพเทิดทูนบูชา ด้วยเหตุผลดังกล่าว "ชาวไทย" จึงนำ "ดอกมะลิ" มาเป็นสัญลักษณ์ในการจัดงาน "วันแม่" สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ผลงานร้อยกรองดังกล่าวจึงเป็นที่ประจักษ์ชัดแจ้งว่า "ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม" เป็นสตรีไทยผู้เล็งเห็นความสำคัญใน "บทบาท" และ "ภาระหน้าที่" ของมารดาผู้ประเสริฐสุดควรค่าแก่การเทิดทูนบูชา นอกจากเป็นผู้สร้างสรรค์งานที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติ โดยเฉพาะเล็งเห็นความสำคัญของ "สตรี" ที่จักทำประโยชน์เอื้อต่อชาติบ้านเมืองได้ ตลอดจนเป็นผู้จรรโลงและสืบสานขนบประเพณีนิยมตามครรลองแห่งวัฒนธรรมของไทยสืบไป

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม สกุลเดิมคือ "พันธุ์กระวี" สืบสายสกุลบรรพบุรุษนับแต่ปู่ชวด มีนามว่า "ศรีจันทร์" ซึ่งได้รับบรรดาศักดิ์เป็น "จ่าอัศวราช" ท่านผู้หญิงเกิดเมื่อปีเถาะ วันอาทิตย์ที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ ณ ตำบลดอนพุทรา จังหวัดนครปฐม เป็นบุตรคนโตของนายเจริญ[๑] และนางแช่ม พันธุ์กระวี มีน้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๘ คน[๒] ปรากฏนามตามลำดับดังนี้

นายโอฆบุรี	เด็กหญิงจำรูญ (ถึงแก่กรรมในวัยเยาว์)
นางประไพ วิโรจน์ศิริ	เด็กชายจำลอง (ถึงแก่กรรมในวัยเยาว์)
นายสมัย	นาวาอากาศโท ทินกร
เด็กหญิงประภา (ถึงแก่กรรมในวัยเยาว์)	และนายพจน์

ชีวิตครอบครัว ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม สมรสกับร้อยตรีแปลก ขีตตะสังคะ (จอมพล แปลก หรือจอมพล ป. พิบูลสงคราม) ณ จังหวัดพิษณุโลก เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙ มีบุตรธิดา รวม ๖ คน คือ

พลตรี อนันต์ พิบูลสงคราม	สมรสกับหม่อมหลวงพร้อมศรี สนิทวงศ์
พลเรือโท ประสงค์ พิบูลสงคราม	สมรสกับนางเรืองยศ (สกุลเดิมคือ เกตุนุติ)
นางจีรวัสส์ ปันยารชุน	สมรสกับพันตรี ดร. รักษ ปันยารชุน
นางรัชนิบูล ปราณีประชาชน	สมรสกับพลตำรวจโท ชูลิต ปราณีประชาชน
นางพัชรบูล เบลช์	สมรสกับนายปีเตอร์ เบลช์
นายนิตย์ พิบูลสงคราม	สมรสกับนางพัชรินทร์ (แพทริเชีย สกุลเดิมคือออสมอนด์)

นอกจากนี้ท่านผู้หญิงยังมีหลานย่า ๗ คน หลานยาย ๘ คน และเหลน ๖ คน

ชีวิตในวัยเยาว์ ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม เติบโตจากครอบครัวที่มีฐานะปานกลางแต่มีความเป็นอยู่สุขสบาย ไม่เดือดร้อน หรือทุกข์ใจประการใด ครั้นถึงวัยศึกษาเล่าเรียน เริ่มเรียนรู้การหัดอ่านเขียนเองที่บ้าน มีบิดาเป็นครูอบรมสั่งสอนเบื้องต้น ตำราที่ใช้ฝึกอ่านเขียน ได้แก่ แบบเรียนเร็วเล่ม ๑ - ๒ และจินดามณี ทั้งนี้สามารถอ่านจินดามณีได้ตลอดเล่ม โดยยังอ่านหนังสือแบบเรียนเร็วเล่ม ๒ ไม่จบเล่ม

ต่อมาเมื่อถึงวัยศึกษาเล่าเรียนในสถานศึกษา ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม เข้ารับการศึกษา ณ โรงเรียนสตรีวิทยา ถนนดินสอ กรุงเทพมหานคร เป็นนักเรียนประจำระยะหนึ่ง แล้วจึงเป็นนักเรียนไป - กลับเหมือนเด็กทั่วไป พักอาศัยอยู่บ้านป้าชื่อ "อนงค์" ณ บริเวณสี่แยกคอกวัว ด้วยเหตุที่ป้าไม่มีบุตรธิดาจึงรักและเอ็นดูท่านผู้หญิงละเอียดมาก เมื่อศึกษาครบปีจึงกลับบ้าน ต่อมาเกิดเหตุการณ์ผันผวนในวงศาคณาญาติ ทำให้ท่านผู้หญิงไม่มีโอกาสศึกษาต่อในสถานศึกษาเดิม ต้องกลับไปศึกษา ณ จังหวัดพิษณุโลก

---

[๑] เป็นบุตรของนายกะวี ต่อมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็น "ขุนสุนทรลิขิต" และนางกอง

[๒] ข้อมูลในอัตชีวประวัติของหนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ระบุว่า น้องของท่านผู้หญิงที่ยังมีชีวิตขณะนั้น (พ.ศ. ๒๕๒๗) มี ๓ คน คือนายสมัย นาวาอากาศโท ทินกร และนายพจน์ พันธุ์กระวี

คือ “โรงเรียนตัวอย่างพิทยาคม” เป็นโรงเรียนชายประจำจังหวัด จนถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๑ ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ขณะอายุ ๑๑ ปี จึงย้ายไปศึกษาต่อ ณ “โรงเรียนผดุงนารี” เป็นสถานศึกษาหญิงแห่งแรกในจังหวัดที่คณะมิชชันนารีอเมริกันเป็นผู้จัดตั้ง

เมื่ออายุ ๑๔ ปี ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ได้พบรักกับจอมพล ป. พิบูลสงคราม จนได้สมรสกัน จึงย้ายติดตามสามีไป - มาระหว่างกรุงเทพมหานครและจังหวัดพิษณุโลก เนื่องจากสามีรับราชการทหารและอยู่ระหว่างศึกษาตามหลักสูตรตามลำดับ เช่น โรงเรียนในกรมทหารปืน ๑ รักษาพระองค์ กรมทหารปืน ๗ ที่พิษณุโลก ประจำปืน ๑ ร.อ. และโรงเรียนเสนาธิการ จนกระทั่งจอมพล ป. พิบูลสงครามได้รับบรรดาศักดิ์เป็น “หลวงพิบูลสงคราม” ได้รับทุนไปศึกษาต่อ ณ ประเทศฝรั่งเศส ท่านผู้หญิงจึงเป็นครูสอน ณ โรงเรียน “ผดุงนารี” เป็นเวลา ๓ ปี แล้วย้ายติดตามสามีมาอยู่กรุงเทพมหานคร ขณะที่สามีกลับจากประเทศฝรั่งเศสเข้าปฏิบัติการเป็นผู้บังคับกองตรวจอากาศในกรมจเรทหารปืนใหญ่ พ.ศ. ๒๔๗๐ ขณะนั้นดำรงยศเป็น “พันตรี หลวงพิบูลสงคราม” ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕

ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว จอมพล ป. พิบูลสงคราม มีตำแหน่งทางการเมืองสูงขึ้นตามลำดับ จนเป็นนายกรัฐมนตรี ๒ สมัย คือ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๑ - ๒๔๘๗ และพ.ศ. ๒๔๙๐ - ๒๕๐๐ ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงครามจึงเริ่มมีบทบาททางการเมืองในฐานะภริยานักการเมือง ต้องคอยดูแลปรนนิบัติสามีพร้อมกันไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่จอมพล ป. ถูกลอบปองร้ายระยะกระชั้นชิดถึง ๒ ครั้ง คือ ถูกลอบยิงที่สนามหลวง และในห้องนอนของบ้านพัก ทั้งยังมีผู้ลอบวางยาพิษ ณ บ้านพักกรมทหารปืนใหญ่ เป็นเหตุให้ท่านผู้หญิงต้องคอยระมัดระวังความปลอดภัยเป็นพิเศษ โดยเตรียมการทำอาหารให้สามีรับประทานเอง

ระหว่างที่รัฐบาลตั้งสภาวัฒนธรรมแห่งชาติเป็นกันชนมิให้ต่างชาติเข้าครอบงำประเทศไทยใน พ.ศ. ๒๔๘๕ นั้น เปิดโอกาสให้ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม มีบทบาทในสังคมไทยเป็นครั้งแรกเช่นกัน ท่านผู้หญิงจึงมีภาระหน้าที่สนองนโยบายด้านวัฒนธรรม เช่น ปฏิบัติหน้าที่ในฐานะเป็นกรรมการสภาวัฒนธรรม

แห่งชาติ เมื่อวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นประธานกรรมการสาขาสงเคราะห์สตรีไทยเมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๖ จัดตั้งสโมสรวัฒนธรรมฝ่ายหญิงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ เป็นหัวหน้าชักชวนสตรีไทยออกมากระทำกิจกรรมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะสนับสนุนให้รักเกียรติของสตรีไทย การตั้ง "โรงเรียนกำพร้าสงคราม" ณ เขาเอราวัณ จังหวัดลพบุรี เพื่อช่วยเหลือเด็กที่บิดาตายในสงคราม ให้ประจำโรงเรียนตามหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๗ สถานศึกษาแห่งนี้ต่อมาเปลี่ยนนามเป็น "โรงเรียนชาติสงเคราะห์" ในบริเวณบ้านราชวิถี ตลอดจนสนับสนุนโครงการต่างๆ ของรัฐบาล และอุปถัมภ์ด้านอื่นๆ อีกหลายด้าน นอกจากนี้ ยังเป็นผู้ทำตามแบบฉบับในการแต่งกายสตรีแบบตะวันตก ส่วนการปฏิบัติหน้าที่สมัยหลังนั้น ท่านผู้หญิงละเอียดได้เชิญบรรดาสตรีชั้นนำของจังหวัดจัดตั้ง "สมาคมส่งเสริมวัฒนธรรมหญิง" ให้ภริยาผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นนายกสมาคม ครูใหญ่โรงเรียนประจำจังหวัดเป็นเลขานุการสมาคม ท่านผู้หญิงจะเดินทางไปประกอบพิธีเปิดแต่ละแห่งทุกครั้ง โดยมอบเงินให้จำนวนหนึ่ง ทั้งยังให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์อย่างสม่ำเสมอ บางครั้งสมาคมจะเลือกเป็นภาคเข้ามากรุงเทพฯ ร่วมสัมมนาเพื่อโต้ตอบข้อข้องใจในส่วนกิจกรรมของตน หรือให้ความสำคัญร่วมอภิปรายปัญหาต่างๆ พร้อมเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง งานดังกล่าวจึงบังเกิดผลดีทำให้สตรีไทยมีความรู้ความสามารถ และประสบการณ์ในการปฏิบัติงานอันเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม เป็นการประสานสามัคคีภายในประเทศ

งานสำคัญด้านต่างประเทศนั้น ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ได้ส่งเสริมสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศโดยให้สโมสรวัฒนธรรมหญิงเป็นสมาชิกของสมาคมสตรีในต่างประเทศหลายสมาคม รับนโยบายของรัฐบาลเพื่อสนับสนุนกิจการในส่วนขององค์การสหประชาชาติ ร่วมกับผู้ทรงคุณวุฒิของกระทรวงการต่างประเทศตั้ง "สมาคมสหประชาชาติแห่งประเทศไทย" เป็น "สมาชิกของสหพันธ์สมาคมสหประชาชาติแห่งโลก" ซึ่งประเทศไทยได้รับเกียรติเป็นเจ้าภาพในการประชุมสหพันธ์สมาคมสหประชาชาติแห่งโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ และท่านผู้หญิงได้รับเลือกเป็นประธานสหพันธ์สมาคมสหประชาชาติแห่งโลก (World Federation of United Nations Ascociations เรียกย่อว่า W F U N A) เป็นประธานในการประชุม ณ กรุงเจนีวา ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ๒ วาระ ผลจากการปฏิบัติงานครั้งนั้นได้นำเกียรติภูมิอันสูงส่งสู่ประเทศไทย กระทรวงการต่างประเทศจึงทูลเกล้าฯ ขอพระราชทาน "เหรียญดุษฎีมาลาเข็มศิลปวิทยา" เพื่อเป็นเกียรติแก่ท่านเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๙๙

ผลจากการรังสรรค์งานของท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม เป็นที่ประจักษ์ว่าท่านได้บุกเบิกงานเพื่อพัฒนาสตรีไทยเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เช่น เสนอความเห็นชอบให้สตรีไทยได้รับสิทธิเสมอภาคในการรับราชการในกระทรวง ทบวง กรมต่างๆ ทัดเทียมชายจนประสบความสำเร็จในการยกสถานภาพสตรีดังปรากฏในปัจจุบัน ก่อตั้งสภาสตรีแห่งชาติ พ.ศ. ๒๔๙๗ เชิญสมาคมสตรีร่วมกันร่างข้อบังคับสภาสตรีแห่งชาติ แต่ยังมิทันจดทะเบียนให้ถูกต้องตามกฎหมายท่านได้พ้นหน้าที่ไปก่อน (หม่อมงามจิตร บุรฉัตร เลขานุการสโมสรวัฒนธรรมหญิงได้ดำเนินการต่อจนสำเร็จ) นอกจากนั้นท่านยังส่งเสริมสถานภาพของสตรีไทยด้านการเมือง เช่น เสนอยกเลิกกฎ ก.พ. บางประการที่จำกัดความก้าวหน้าของสตรีผู้มีความรู้สูง ปรับปรุงแก้ไขกฎหมายเรื่องครอบครัว สนับสนุนการก่อตั้งศาลคดีเด็กและเยาวชนกลาง เป็นต้น สนับสนุนการจัดตั้งสหพันธ์กรรมกรหญิง เพื่อช่วยเหลือกรรมกรในยามเจ็บไข้ มีครรภ์ ถึงแก่กรรม

และเปิดโรงเรียนส่งเสริมอาชีพ เช่น สอนตัดเสื้อ ทำอาหาร ดัดผม ฯลฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ ส่งเสริมอาชีพพิเศษเพื่อช่วยเหลือครอบครัวโดยได้รับความช่วยเหลือจากกรมประชาสงเคราะห์ กรมอาชีวศึกษา รวมทั้งก่อตั้งโรงเรียนพิบูลประชาสรรค์ ที่ถนนดินแดง เพื่อให้บุตรกรรมกรได้ศึกษาเล่าเรียนโดยไม่เสียค่าใช้จ่ายใดๆ เป็นต้น

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ได้ริเริ่มจัดการสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทยเพื่อให้ประชาชนอยู่เย็นเป็นสุข ตั้งกรมประชาสงเคราะห์เพื่อช่วยเหลือประชาชนที่ตกทุกข์ได้ยากให้มีความเป็นอยู่ดีขึ้น โดยท่านผู้หญิงได้อบรมผู้ปฏิบัติงานเกี่ยวกับการสงเคราะห์ประชาชน และก่อตั้งสถานศึกษาการสังคมสงเคราะห์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ (ต่อมารัฐบาลได้ตั้งคณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑) แล้วริเริ่มตั้งโรงพยาบาลสงเคราะห์หญิงมีครรภ์และบุตร บริบาลทารกสงเคราะห์เพื่อให้ได้พลเมืองแข็งแรงมีคุณภาพดีเป็นกำลังของประเทศชาติ รวมทั้งตั้งโรงพยาบาลหญิงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ แล้วขยายไปจนถึงโรงพยาบาลเด็ก ซึ่งปัจจุบันรวมเรียกกันว่า “โรงพยาบาลราชวิถี” หลังจากนั้นจึงเริ่มระบบงานอาสาสมัครช่วยทำงานในโรงพยาบาลดังกล่าวแพร่ไปถึงโรงพยาบาลอื่นๆ เช่น โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า โรงพยาบาลสงฆ์ ฯลฯ ซึ่งได้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

นอกจากนั้นท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ยังสงเคราะห์ให้หญิงชายที่ร่วมชีวิตกันได้ก่อสร้างตัวเป็นครอบครัวที่ดีเพื่อรักษาประเพณีอันดีงามของไทย โดยตั้งองค์การส่งเสริมการสมรสเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ จัดพิธีสมรสหมู่ ณ ทำเนียบรัฐบาล แล้วจึงจัดพร้อมกันทั่วทุกจังหวัด ในวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๗ พิธีดังกล่าวได้สืบเนื่องต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะในกรุงเทพมหานครมีสำนักวัฒนธรรมหญิงเป็นผู้จัดทุกปี

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ยังเป็นผู้สนับสนุนการจัดกิจกรรมวันแม่สืบต่อจากกระทรวงสาธารณสุขที่ริเริ่มไว้ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ แล้วยุติไประยะหนึ่งเนื่องจากสงครามโลกครั้งที่ ๒ และรื้อฟื้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ โดยคณะกรรมการสภาวัฒนธรรมแห่งชาติอนุมัติให้สำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิงร่วมกับกระทรวงการสาธารณสุขจัดงานวันแม่ ณ บริเวณสวนอัมพร เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ ซึ่งในปีนั้นท่านผู้หญิงได้รับคัดเลือกเป็น “แม่แห่งชาติ” ต่อมาสำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิงได้รับอนุมัติเป็นผู้จัดงานวันแม่ที่สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ณ บ้านพิษณุโลก นับแต่ปี ๒๔๙๖ เป็นต้นไป การจัดกิจกรรมวันแม่เป็นการปลูกฝังให้บุตรธิดาระลึกถึงพระคุณแห่งมารดา แล้วแสดงความรัก ความกตัญญูกตเวที และเทิดทูนบูชาพระคุณ รวมทั้งยังปลุกจิตสำนึกของมารดาได้ตระหนักในหน้าที่ของความเป็น “แม่” ที่จะอบรมเลี้ยงดูบุตรธิดาให้เป็นพลเมืองที่ดีของสังคม มีสุขภาพพลานามัยแข็งแรง ปราศจากโรคภัย มีศีลธรรมและวัฒนธรรมที่ดีงาม

ปัจจุบันสภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทยได้ดำเนินการจัดงานวันแม่ในวันที่ ๑๒ สิงหาคมของทุกปี อันเป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษาสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ด้วยเหตุที่ชาวไทยต่างพร้อมใจกันยกย่องเทิดทูนว่าพระองค์ประดุจดัง “แม่ของแผ่นดิน”

ส่วนผลงานรังสรรค์เชิงวรรณศิลป์นั้นเป็นที่ประจักษ์ว่าท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ได้สั่งสมสายเลือดสืบทอดจากบรรพบุรุษผู้สืบสายสกุล “พันธุ์กระวี” เป็นเหตุให้ท่านมีความสามารถ เชี่ยวชาญ และ

สนใจในการประพันธ์อย่างมาก โดยเฉพาะชื่นชอบผลงานทั้งร้อยกรอง และวรรณคดีไทย มีผลงานที่สร้างสรรค์ไว้ระหว่างพุทธศักราช ๒๔๘๕ - ๒๔๘๗ เป็นจำนวนมาก ใช้นามปากกาว่า "ละเอียด พิบูลสงคราม" "ปราณีต" ทั้งคำประพันธ์อวยพรเนื่องในวันคล้ายวันเกิดของผู้ที่เกี่ยวข้อง วันขึ้นปีใหม่ งานประพันธ์ที่มอบให้นิตยสารและหนังสือพิมพ์ต่างๆ ตลอดจนประพันธ์เนื้อเพลงรำวงที่เป็นแบบอย่างมาตรฐานให้กรมศิลปากร จำนวน ๖ เพลง เช่น เพลงดอกไม้ของชาติ บูชานักรบ หญิงไทยใจงาม ดวงจันทร์วันเพ็ญ ดวงจันทร์ขวัญฟ้า และยอดชายใจหาญ เนื้อเพลงเหล่านั้นมีความไพเราะ และเรียงร้อยด้วยถ้อยคำลึกซึ้งกินใจ ซึ่งชาวไทยได้ร้องรำและนำเป็นแบบฉบับของรำวงมาตรฐานสืบทอดมาถึงปัจจุบัน

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม เป็นสตรีไทยที่ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็น "วุฒิสมาชิก" ครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๒ ดำรงตำแหน่งกรรมาธิการเปิดเผยรายงานการประชุมลับระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๒ - ๒๔๙๔ และได้รับเลือกเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดนครนายก สังกัดพรรคเสรีมนังคศิลา เมื่อวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๐ ในฐานะสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดนครนายก แม้เพียงระยะเวลาอันสั้นเพียงครึ่งปีเศษก็ตาม ท่านตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาจึงให้ดำเนินการสร้างโรงเรียนรัฐบาล ๓ แห่ง คือ "โรงเรียนสตรีนครนายก" ปัจจุบันคือโรงเรียนนครนายกวิทยาคม "โรงเรียนสาริกา" เป็นโรงเรียนประถมศึกษา และ "โรงเรียนองครักษ์" เป็นอาคารไม้ ปัจจุบันได้รื้อถอนไปเนื่องจากผุพัง นอกจากนั้นยังมีโรงเรียนเอกชน เช่น โรงเรียนนายกวัฒนากร "วัดอุดมธานี" และ โรงเรียนนายกวัฒนากร "วัดทองย้อย" เป็นต้น

ตลอดชีวิตของท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม นั้นได้ปฏิบัติภารกิจอันเป็นประโยชน์ต่อชาติบ้านเมืองนานัปการ จึงได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญอิสริยาภรณ์ ตามลำดับดังนี้ เหรียญรัตนาภรณ์ อปร. ชั้น ๑ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ เหรียญช่วยราชการเขตภายในเครื่องราชอิสริยาภรณ์ประถมาภรณ์มงกุฎไทย เหรียญช่วยราชการเขตภายในสงครามมหาเอเชียบูรพา เครื่องราชอิสริยาภรณ์ประถมาภรณ์ช้างเผือก เครื่องราชอิสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้า เหรียญรัตนาภรณ์ ภปร. ชั้น ๑ เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศยิ่งมงกุฎไทย ชั้นสูงสุด มหาวชิรมงกุฎ และเหรียญดุษฎีมาลาเข็มศิลปวิทยา ทั้งยังได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์จากต่างประเทศหลายประเทศ เมื่อครั้งเดินทางเยี่ยมประเทศเหล่านั้นอย่างเป็นทางการในฐานะภริยานายกรัฐมนตรี พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นต้นว่า ประเทศราชอาณาจักรเบลเยียม ราชอาณาจักรเนเธอร์แลนด์ ราชอาณาจักรสเปน และสาธารณสังคมนิยมสหภาพพม่า

ส่วนการปฏิบัติภารกิจด้านทหาร ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ได้รับยศ "ว่าที่ร้อยตรี" เมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ และ "นายพันโท" เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ปีเดียวกัน ตลอดจนดำรงตำแหน่ง "นายพันโทเหล่าทหารบกใหญ่" "นายทหารพิเศษประจำกองทัพบก และเป็น "ราชองครักษ์พิเศษ" ในวันเดียวกันนั้น

ต่อมาภายหลังที่จอมพล ป. พิบูลสงครามถึงแก่อสัญกรรม ณ ประเทศญี่ปุ่น เมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๗ ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ได้เดินทางกลับมาตุภูมิพร้อมอัฐิของสามี และได้นำไปบรรจุที่พระเจดีย์ ณ วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหารแล้ว ท่านผู้หญิงได้ดำรงชีวิตในบั้นปลายอย่างสงบ มีความสุขสมถะพร้อมบุตรหลาน นิยมเข้าวัดฟังธรรม ฟังพระเทศนาอบรมในวันธรรมสวนะ ณ วัดเบญจมบพิตร

ดุสิดวนารามราชวรวิหาร และวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร ทั้งยังบำเพ็ญประโยชน์เพื่อสังคมและส่วนรวมอย่างสม่ำเสมอ โดยเฉพาะทางพุทธศาสนานั้นได้เป็นกำลังสำคัญในการตั้ง "มูลนิธิวัดไทยพุทธคยา" ณ ประเทศอินเดีย บริจาคเงินตั้งทุน "มูลนิธิประชาสุขสันต์" เป็นองค์กรช่วยชาติบ้านเมืองทางศาสนา บริจาคทุนทรัพย์บำรุงพระพุทธศาสนา การศึกษา ตลอดจนตั้ง "มูลนิธิจอมพล ป. พิบูลสงคราม" เพื่อสนับสนุนการศึกษาของเยาวชนที่เรียนดี ประพฤติดีทุกประเภท เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ โดยเฉพาะงานสำคัญที่ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงครามได้ร่วมปฏิบัติการเพื่อสามีเป็นสิ่งสุดท้าย นั่นคือ พิธีเปิดอนุสาวรีย์จอมพล ป. พิบูลสงคราม ณ หน้าศูนย์ปืนใหญ่ ค่ายพหลโยธิน ตำบลโคกกระเทียม เมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ และยังรับทราบเรื่องการสร้างอนุสาวรีย์ อีกแห่ง ณ โรงเรียนพิบูลประชาสรรค์ ซึ่งมีพิธีเปิดในเวลาต่อมา เมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๗

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ถึงแก่อนิจกรรมด้วยภาวะโรคหัวใจล้มเหลวเมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๗ เวลา ๑๓.๓๐ นาฬิกา สิริรวมอายุได้ ๘๐ ปี ๑๙๑ วัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ และพระบรมวงศานุวงศ์ได้เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร เมื่อวันอังคารที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๗ เวลา ๑๗.๐๐ นาฬิกา

ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม จึงเป็นสตรีไทยที่บำเพ็ญคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมืองนานัปการ ตลอดจนเป็นกุลสตรีที่มีวัตรปฏิบัติงดงามต่อครอบครัว ทั้งทางตรงและทางอ้อมอย่างแท้จริง

บรรณานุกรม

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒. "ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม - บุคคลสำคัญทางวัฒนธรรม." ใน **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดนครนายก**, หน้า ๒๕๘ - ๒๖๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔.

อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร วันอังคารที่ ๑๔ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๒๗. กรุงเทพฯ : ศูนย์การพิมพ์, ๒๕๒๗.

ผกาวรรณ เดชเทวพร

หม่อมหลวงบุปผา นิมมานเหมินท์

หม่อมหลวงบุปผา นิมมานเหมินท์ นักเขียนสตรีผู้มีชื่อเสียง

หม่อมหลวงบุปผา นิมมานเหมินท์ สกุลเดิม กุญชร เจ้าของนามปากกา "ดอกไม้สด" เกิดเมื่อวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๘ ที่วังบ้านหม้อ เป็นธิดาเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) และหม่อมมาลัย เมื่ออายุ ๔ ขวบ หม่อมเจ้าหญิงชมในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งมีศักดิ์เป็นอาของเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ขอไปเป็นบุตรบุญธรรม ได้เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง จนกระทั่งอายุ ๑๓ ปี จึงกลับออกมาวังบ้านหม้อดังเดิม พ.ศ. ๒๔๗๕ สมรสกับนายสุกิจ นิมมานเหมินท์ ที่ซานฟรานซิสโก รัฐแคลิฟอร์เนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา ไม่มีบุตรและธิดา ถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจวาย เมื่อวันที่ ๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๖ ณ บ้านพักสถานทูตไทย กรุงเดลฮี ซึ่งขณะนั้นนายสุกิจ นิมมานเหมินท์ เป็นเอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศอินเดีย

หม่อมหลวงบุปผา นิมมานเหมินท์ หรือ ดอกไม้สด เริ่มเรียนหนังสือตั้งแต่ระดับประถมศึกษาจนกระทั่งจบชั้นมัธยมปีที่ ๘ ทางภาษาฝรั่งเศส ที่โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนแวนต์ โดยได้รับการฝึกฝนด้าน

กิริยามารยาทและความเป็นระเบียบเรียบร้อยขณะศึกษาอยู่ในโรงเรียนนั้น รวมทั้งได้รับการส่งเสริมให้รักการอ่านหนังสือจากแม่ซีซีอ่มาร์กาเร็ด ซึ่งทำให้ดอกไม้สดเกิดแรงบันดาลใจในการเขียนหนังสือต่อมา

นอกจากจะได้รับการส่งเสริมให้รักการอ่านซึ่งทำให้ดอกไม้สดคิดอยากจะเป็นนักเขียนแล้ว สภาพแวดล้อมทางบ้านที่มีการฝึกหัดและแสดงละครก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ก่อให้เกิดแรงบันดาลใจ ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อดอกไม้สดหัดแต่งหนังสือครั้งแรกด้วยการเขียนบทละครชื่อเรื่อง "ตีฝ่อ" ส่งไปให้หนังสือพิมพ์ไทยเขษมก็ได้รับการพิจารณาลงพิมพ์ ต่อมาดอกไม้สดเห็นว่าบทละครไม่ใช่เรื่องสำหรับอ่าน จึงเปลี่ยนมาเขียนนวนิยาย นวนิยายเรื่องแรกคือเรื่อง**ศัตรูของเจ้าหล่อน** ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ไทยเขษม ฉบับวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๒ ต่อมาได้แต่งนวนิยายเรื่องอื่นอีกหลายเรื่อง เรื่องที่มีชื่อเสียงในระยะแรกๆ คือ **ความผิดครั้งแรก** ลงพิมพ์ในนิตยสารนารีนาถ และ **สมชาย** พิมพ์เผยแพร่เป็นเล่มโดยโรงพิมพ์ไทยเขษม

ผลงานของดอกไม้สดได้รับยกย่องว่าเป็นวรรณกรรมที่งดงามด้วยภาษาเขียนและเนื้อความนวนิยายแต่ละเรื่องได้แทรกหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องเตือนใจและช่วยยกระดับความนึกคิดของผู้อ่าน จึงนับเป็นวรรณกรรมอันมีคุณค่าอย่างยิ่ง สถาบันการศึกษาหลายแห่งที่มีวิชาวรรณกรรมปัจจุบันในหลักสูตรได้คัดเลือกผลงานเขียนของดอกไม้สดเป็นเอกสารประกอบการศึกษา

นวนิยายของดอกไม้สดมี ๑๕ เรื่อง คือ

๑. ศัตรูของเจ้าหล่อน
๒. ความผิดครั้งแรก
๓. กรรมเก่า
๔. ชัยชนะของหลวงนฤบาล
๕. นันทวัน
๖. นิจ
๗. นี่แหละโลก
๘. ผู้ดี
๙. พลเมืองดี
๑๐. สามชาย
๑๑. หนึ่งในร้อย
๑๒. อุบัติเหตุ
๑๓. บุษบาบรรณ รวมเรื่องสั้น ๖ เรื่อง คือ
- พฤติการณ์ของผู้รักความโสด
- เมื่อกลับจากดูเรื่องวอลแตร์
- บุพเพสันนิวาส
- ไฟ
- ดวงจักษุของท่านผู้พิพากษา
- ๑/๕๐๐

๑๔. พู่กลิ่น รวมเรื่องสั้น ๑๔ เรื่อง คือ
- Romance ซ้อนเรื่องจริง
- เนื้อคู่
- เรื่องนิดๆ หน่อย
- นิทานคำกาพย์
- เรื่องยิงสัตว์
- แอนนากับพระเจ้ากรุงสยาม
- ศิลปคืออะไร
- นางในรูป
- อัวรานางสิงห์
- การอ่าน (จากเรื่อง Mein Kamf ของ Adolf Hitler)
- ๔ ชั่วโมงในรถไฟ
- หมองูตายเพราะงู....หมอฟัน.....
- พลเมืองดี
- คนใจบุญ

๑๕. วรรณกรรมชิ้นสุดท้ายของดอกไม้สด

บรรณานุกรม

การอภิปรายเรื่อง "นวนิยายของดอกไม้สด" เนื่องในวัน "ดอกไม้สดรำลึก" ณ หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔.

ศิลปากร, กรม. **ประวัตินักเขียนไทย เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๔.

ทองเพียร สารมาศ

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต พระนามเดิม หม่อมเจ้าวิภาวดี รังสิต เป็นพระธิดาในพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส) ต้นราชสกุลรัชนี ซึ่งวงการประพันธ์รู้จักกันในพระนามว่า "น.ม.ส." และหม่อมเจ้าพรพิมลพรรณ (วรวรรณ) รัชนี ประสูติเมื่อวันเสาร์ที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๓ มีพระอนุชาร่วมพระมารดาหนึ่งองค์ คือ หม่อมเจ้าภีศเดช รัชนี

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิตทรงเริ่มการศึกษาขั้นต้นที่โรงเรียนผดุงดรุณี ๑ ปี แล้วทรงย้ายไปศึกษาต่อที่โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยไม่ถึง ๑ ปี จึงเสด็จเข้าเป็นนักเรียนโรงเรียนมาแตร์เดอีวิทยาลัยจนสำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมปีที่ ๘ และยังได้ทรงศึกษาเพิ่มเติม ณ โรงเรียนแห่งนี้อีก ๓ ปี ในหลักสูตรพิเศษสำหรับนักเรียนที่ไม่ประสงค์จะเรียนต่อระดับมหาวิทยาลัย แต่สนใจเรียนรู้วิชาพื้นฐานเพื่อประโยชน์ในการแสวงหาความรู้ด้วยตนเองต่อไป ทรงสำเร็จการศึกษาหลักสูตรนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ ทรงแตกฉานในภาษาศาสตร์ทั้งไทยและอังกฤษ สามารถตรัสภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสได้อย่างคล่องแคล่ว

ต่อมาพระบิดาทรงมอบให้พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิตช่วยจัดหนังสือในห้องสมุดส่วนพระองค์ที่ทรงสะสมหนังสือซึ่งมีคุณค่าและหายากไว้เป็นจำนวนมาก แต่เนื่องจากทรงเป็นผู้โปรดการ

อ่านหนังสืออย่างยิ่ง จึงสนพระทัยในการอ่านมากกว่าการจัดห้องสมุด พระบิดาจึงทรงมอบให้ทำหน้าที่เลขานุการส่วนพระองค์ เพื่อช่วยค้นหนังสือและจดตามรับสั่ง โดยเฉพาะเมื่อตอนที่พระเนตรของพระบิดาเป็นต้อ ได้ทรงเขียนคำประพันธ์ตามคำบอกไปลงพิมพ์ในหน้า ๕ ของหนังสือ **ประมวญวัน** รายวัน และ **ประมวญสาร** รายสัปดาห์ รวมทั้งทรงตรวจพิสูจน์อักษรแทนพระบิดาด้วย นอกจากนี้ยังได้ทรงจดกวีนิพนธ์อันยิ่งใหญ่เรื่อง **สามกรุง** และคำประพันธ์เรื่องต่างๆ ที่พระบิดาทรงประพันธ์ขึ้นในขณะนั้นอีกหลายเรื่อง

เมื่อครั้งที่พระบิดาทรงตั้งวงสักวาขึ้นที่วังถนนประมวญ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ทรงช่วยจดบทสักวาอันไพเราะที่นักกลอนแต่งสดๆ เพื่อให้นักร้องขับร้องกับวงมโหรี ต่อมาเมื่อพระบิดาและคณะเล่นสักวาไปรษณีย์ พระองค์ก็ทรงช่วยเปิดซอง และอ่านบทกลอนสักวาอย่างสนุกสนาน จึงกล่าวได้ว่าทรงอยู่ในแวดวงของกวีมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ และเป็นช่วงเวลาที่ทรงได้รับใช้พระบิดาอย่างใกล้ชิด ทรงได้รับการถ่ายทอดพระคุณสมบัติและสรรพวิชาการทั้งปวงจากพระบิดาผู้ทรงเป็นจินตกวีชั้นเยี่ยม เป็นปราชญ์องค์หนึ่งของเมืองไทยที่ทรงเชี่ยวชาญในวิทยาการหลายสาขา และทรงแตกฉานในอักขรสมัยทั้งไทยและต่างประเทศ ดังที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต รับสั่งอยู่เสมอ ว่า “ทรงสำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัย น.ม.ส.” ซึ่งเป็นที่ประจักษ์ถึงพระปรีชาสามารถด้านการประพันธ์ และพระกรณียกิจที่ทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์แก่สังคมและประเทศชาติในเวลาต่อมา

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ทรงเสกสมรสกับหม่อมเจ้าปิยะรังสิต รังสิต พระโอรสองค์ใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระชัยนาทนเรนทร ต้นราชสกุลรังสิต โดยได้รับพระราชทานน้ำพระมหาสังข์จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เมื่อวันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ ทรงมีธิดา ๒ คน คือ หม่อมราชวงศ์วิภานันท์ รังสิต และหม่อมราชวงศ์ปรียนันทนา รังสิต ทรงปฏิบัติหน้าที่ในฐานะพระชายาและพระมารดาได้อย่างบริบูรณ์

ในด้านพระจริยวัตรส่วนพระองค์ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ทรงเป็นเจ้านายที่ไม่ถือพระองค์ ทรงเข้ากับคนได้ทุกชั้น ทุกเพศ ทุกวัย มีความเสมอต้นเสมอปลาย มีพระอารมณ์ขัน และพระนิสัยกล้าเสี่ยงมาแต่ทรงพระเยาว์ มีน้ำพระทัยเปี่ยมด้วยพระเมตตากรุณาโปรดการช่วยเหลือผู้อื่น อาทิ ทรงช่วยเหลือและสนับสนุนทุนทรัพย์แก่ผู้ด้อยโอกาสที่ใฝ่เรียนรู้ให้ได้รับการศึกษาสูงขึ้นและมีอาชีพเลี้ยงตัวเองได้ ทรงประกอบกิจกรรมการกุศลต่างๆเพื่อสงเคราะห์ราษฎรในท้องถิ่นทุรกันดารให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น

นอกจากนี้ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ยังทรงเป็นนักสำรวจทางโบราณคดีที่ยอดเยี่ยม ได้ทรงสละทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นทุนในการขุดค้นหลักฐานทางโบราณคดี และเสด็จไปยังแหล่งขุดค้นเพื่อให้กำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติงาน อีกทั้งประทานทุนให้แก่ข้าราชการของกรมศิลปากรไปฝึกงาน ณ ต่างประเทศในสาขาวิชาเกี่ยวกับโบราณคดีและพิพิธภัณฑ์เพื่อนำความรู้มาสร้างสรรค์ประโยชน์แก่ประเทศชาติ

ด้านพระปรีชาสามารถในการประพันธ์ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิตทรงเป็นนักเขียนที่มีชื่อเสียงของไทย มีพระอัจฉริยภาพในการสร้างสรรค์งานวรรณกรรมหลากหลายประเภท ทั้งนี้เพราะทรงสืบสายพระโลหิตของนักประพันธ์ที่ยิ่งใหญ่สองพระองค์ คือ เป็นพระธิดาของ น.ม.ส. รัตนกวี และพระนัดดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ จึงโปรดการอ่านและการประพันธ์หนังสือมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ทรงเชี่ยวชาญในศาสตร์ทั้งหลาย โดยเฉพาะภาษาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี เมื่อรวมกับสรรพวิชาความรู้ที่ทรงได้รับการถ่ายทอดจากพระบิดา ตลอดจนแนวคิด ลีลาการเขียน และวิธี

การประพันธ์ที่ทรงศึกษาในงานวรรณกรรมของพระบิดา รวมทั้งพระอารมณ์ขันส่วนพระองค์แล้ว จึงทำให้งานเขียนทุกเรื่องมีคุณค่า ให้ความรู้ ความบันเทิงและความเพลิดเพลินแก่ผู้อ่าน เป็นเสน่ห์ในงานประพันธ์ที่เป็นเอกลักษณ์ของงานพระนิพนธ์

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ทรงเป็นนักเขียนที่มีแนวคิดสร้างสรรค์ ผลงานด้านการประพันธ์มีหลากเรื่อง หลายรส ทั้งเรื่องสั้นสำหรับเด็ก นวนิยาย สารคดี นวนิยายอิงประวัติศาสตร์ บทความ เรื่องแปล ละครวิทยุ ทรงใช้พระนามจริงในงานเขียนประเภทสารคดี และทรงใช้นามปากกาว่า "ว. ณ ประมวลมารค" ในงานเขียนประเภทอื่นๆ

เรื่อง **เด็กจอมแก่น** เป็นงานเขียนเรื่องแรกที่ทรงนิพนธ์เมื่อพระชันษา ๑๔ ปี ซึ่งได้รับความนิยมในหมู่นักอ่านวัยเยาว์สมัยนั้นเป็นอันมาก และเป็นกำลังใจให้ทรงนิพนธ์เรื่องอื่นๆ ในเวลาต่อมา ส่วนผลงานประเภทนวนิยายที่ได้รับความนิยมมาจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ เรื่อง **ปริศนา เจ้าสาวของอานนท์ รัตนาวดี** งานเขียนที่โปรดมากที่สุด คือ นวนิยายอิงประวัติศาสตร์ ทรงนิพนธ์ไว้ ๓ เรื่อง คือ เรื่อง **พระราชินีนาถวิกตอเรีย คลั่งเพราะรัก** และ **ฤทธีราชินีสาว** งานเขียนทุกเรื่องทรงสร้างสรรค์ขึ้นอย่างประณีต โดยเฉพาะนวนิยายอิงประวัติศาสตร์ ทรงอุตสาหะ ทุ่มเทกำลังกายกำลังใจในการศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง มีหลักฐานอ้างอิงได้ นำมาเรียบเรียงด้วยกลวิธีอันเหมาะสม เพื่อเล่าเรื่องประวัติศาสตร์ให้ผู้อ่านได้อ่านอย่างเพลิดเพลิน จึงเป็นเรื่องที่ให้ทั้งความรู้ในกลวิธีการประพันธ์นวนิยายและด้านวิชาการ

ด้านการบำเพ็ญพระกรณียกิจเพื่อประเทศชาติและประชาชน พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ทรงเริ่มเข้ารับราชการสนองพระเดชพระคุณใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ในการโดยเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรในจังหวัดต่างๆ ทั่วพระราชอาณาจักรมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้โดยเสด็จสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ในการเสด็จพระราชดำเนินเยือนต่างประเทศหลายครั้งในฐานะนางสนองพระโอษฐ์ ได้โดยเสด็จเยือนประเทศสหรัฐอเมริกา และประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป เอเชีย ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๓ - ๒๕๑๘ รวม ๗ ครั้ง ซึ่งรวมถึงใน พ.ศ. ๒๕๑๖ ที่โดยเสด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสิรินธรเทพรัตนสุดา ไปร่วมพิธีศพ

พระเจ้ากุสตาฟที่ ๖ อดอล์ฟ ณ ประเทศสวีเดนด้วย ทรงคุ้นเคยกับพระเจ้าแผ่นดิน พระราชินี และพระราชวงศ์ของประเทศต่างๆ โดยเฉพาะในทวีปยุโรป และทรงมีความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ขนบธรรมเนียมประเพณีในราชสำนักของประเทศต่างๆ เหล่านั้นอย่างแตกฉานลึกซึ้ง

เมื่อมีแขกต่างประเทศมาเยือนประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ทรงทำหน้าที่ดูแลรับรองทุกครั้ง พระปรีชาสามารถด้านการต่างประเทศ และพระอัธยาศัยอันน่าชื่นชม ทำให้นานาประเทศมีความเข้าใจประเทศไทยดีขึ้น จึงนับได้ว่าทรงเป็นผู้มีส่วนช่วยเผยแพร่เกียรติภูมิของชาติอีกทางหนึ่งด้วย พระองค์ได้ทรงปฏิบัติราชกิจน้อยใหญ่สนองพระเดชพระคุณด้วยความเรียบร้อยเป็นอย่างดีตลอดมา จึงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง

การสนองพระเดชพระคุณด้านกิจการภายในประเทศ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ได้เสด็จไปปฏิบัติพระภารกิจแทนพระองค์ในการเยี่ยมเยียนทุกข์สุขของประชาชนทางภาคใต้ ในระยะ ๑๐ ปีสุดท้ายแห่งพระชนมชีพ กล่าวคือในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๙ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาเล่าพระราชทานพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ถึงความยากลำบากขาดแคลนของข้าราชการและประชาชนในอำเภอพระแสง จังหวัดสุราษฎร์ธานี พระองค์จึงกราบบังคมทูลรับอาสาที่จะเดินทางไปช่วยเหลือราษฎรที่อยู่ในท้องถิ่นดังกล่าวให้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นโดยเสด็จไปครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๐ เพื่อเยี่ยมเยียนหน่วยพระราชทานและราษฎรที่อำเภอพระแสง ทรงปฏิบัติภารกิจด้วยพระวิริยะอุตสาหะโดยไม่ทรงคำนึงถึงความลำบาก ผลการปฏิบัติงานทำให้อำเภอพระแสงมีการพัฒนาทั้งด้านสาธารณูปโภค เส้นทางคมนาคม การศึกษา สุขอนามัย นอกจากนี้ได้ทรงขยายงานไปในอำเภอต่าง ๆ ของจังหวัดสุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช และต่อๆ ไปในทุกจังหวัดของภาคใต้ ทั้งเสด็จไปปีละครั้งมิได้ขาด ในคราวน้ำท่วมใหญ่ภาคใต้ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ก็ได้ทรงนำหน่วยพระราชทานเข้าไปช่วยเหลือด้วยน้ำพระทัยอันเปี่ยมด้วยพระกรุณา บางครั้งแม้ต้องเสด็จไปในที่กันดารก็มิได้ทรงย่อท้อ หรือแสดงพระกิริยาเบื่อหน่ายหรือเหน็ดเหนื่อยแต่อย่างใด ทรงทุ่มเทเสียสละความสุขสบายส่วนพระองค์เพื่อสงเคราะห์และอนุเคราะห์ราษฎรที่ทุกข์ยากให้มีคุณภาพชีวิตความที่ดีขึ้น เกิดกำลังใจและความอบอุ่นว่ามิได้ถูกทอดทิ้ง

ในการเสด็จทุกครั้งพระองค์ทรงนำสิ่งของพระราชทานไปประทานแก่ราษฎรที่ยากจนขัดสน อาทิ เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค อุปกรณ์การเรียนสำหรับนักเรียน และเครื่องใช้สอยต่าง ๆ รวมทั้งนำแพทย์พยาบาลร่วมคณะไปด้วยเพื่อตรวจรักษาผู้เจ็บป่วย เมื่อแพทย์พยาบาลตรวจพบคนไข้ที่มีอาการหนัก หรือซับซ้อนเกินความสามารถที่จะบำบัดรักษา ณ ที่นั้นได้ ก็รับสั่งให้ส่งคนไข้รายนั้นไปรับการพยาบาลรักษาที่โรงพยาบาลของจังหวัดในฐานะคนไข้ในพระบรมราชานุเคราะห์ หรือบางรายก็รับสั่งให้เข้าไปรับการรักษา ณ โรงพยาบาลในกรุงเทพฯ โดยเป็นคนไข้ในพระบรมราชานุเคราะห์เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ยังทรงนำนักการเกษตรไปแนะนำการเพาะปลูกพืช และทรงส่งเสริมอาชีพแก่ราษฎร ทรงฟื้นฟูหัตถกรรมพื้นบ้านของจังหวัดต่างๆ เพื่อให้ราษฎรใช้เวลาว่างประกอบเป็นอาชีพเสริมอันเป็นการเพิ่มพูนรายได้แก่ครอบครัว ในด้านการศึกษาได้ทรงจัดครูไปสอนนักเรียนในหมู่บ้านที่ห่างไกลการคมนาคม และประทานทุนทรัพย์ส่วนพระองค์สมทบเป็นค่าเบี้ยเลี้ยงแก่ครูเหล่านั้นด้วย

นอกจากพระภารกิจในภาคใต้แล้ว พระองค์ยังทรงนำของพระราชทานไปแจกแก่ชาวเขาที่ตำบลบ่อหลวง อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ และบนยอดดอยอมพาย อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน

รวมทั้งชาวเขาที่บ้านแม่สาน จังหวัดสุโขทัย และเสด็จเข้าไปส่งเสริมการประกอบอาชีพแก่ราษฎร อีกทั้งเสด็จส่วนพระองค์ไปช่วยเหลือราษฎรที่ยากไร้ในท้องถิ่นต่าง ๆ อยู่เสมอ

ในระยะหลังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต เสด็จไปประกอบพระภารกิจแทนพระองค์ในการบำรุงขวัญทหาร ตำรวจตระเวนชายแดน ตำรวจภูธร พลเรือนที่ปฏิบัติราชการชายแดนจังหวัดต่างๆ และในเขตที่มีผู้ก่อการร้ายปฏิบัติการอย่างรุนแรง พระองค์จึงต้องเสด็จประทับในท้องที่ชนบทเกือบตลอดเวลา ทรงปฏิบัติภารกิจที่ได้รับมอบหมายด้วยความกล้าหาญเด็ดเดี่ยว ไม่หวาดเกรงต่อความยากลำบากและภัยอันตรายต่อชีวิต พระภาระหน้าที่ครั้งสุดท้ายแห่งพระชนมชีพ คือ การเสด็จไปทรงเยี่ยมเยียนเพื่อบำรุงขวัญเจ้าหน้าที่ตำรวจตระเวนชายแดน ซึ่งปฏิบัติหน้าที่ในการคุ้มกันการก่อสร้างบ้านพักพระราชทานในเขตคุกคามของผู้ก่อการร้ายที่หมู่บ้านเหนือคลอง ตำบลบ้านส้อง อำเภอเวียงสระ จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๐ ครั้นวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๐ ทรงถูกกระสุนปืนของผู้ก่อการร้ายที่ระดมยิงเฮลิคอปเตอร์ ระหว่างเสด็จไปทรงรับตำรวจตระเวนชายแดนที่ได้รับบาดเจ็บจากกับระเบิดของผู้ก่อการร้าย ถึงสิ้นพระชนม์บนเฮลิคอปเตอร์ที่นำเสด็จกลับมายังจังหวัดสุราษฎร์ธานี พระชันษา ๕๗ ปี

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมาพระราชทานน้ำสรงพระศพ พระราชทานโกศมณฑปสูงสุดทรงพระศพ ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานจนถึงวันออกเมรุ ในโอกาสนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถได้พระราชทานพวงมาลาดอกไม้สด มีข้อความไว้อาลัยและสดุดีพระเกียรติคุณ ต่อมาวันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอิสริยศักดิ์หม่อมเจ้าวิภาวดีรังสิต ขึ้นเป็น “พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต” พระราชทานเครื่องขัตติยราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติคุณรุ่งเรืองยิ่งมหาจักรีบรมราชวงศ์และเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่งช้างเผือก มหาปรมาภรณ์ช้างเผือกเป็นเกียรติยศ และพระราชทานเพลิงพระศพ ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุ พร้อมกับ ตำรวจ ทหาร พลเรือนอาสาสมัคร ซึ่งเสียชีวิตด้วยการกระทำของผู้ก่อการร้าย

แม้ว่าพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ได้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว แต่พระกรณียกิจที่ทรงบำเพ็ญเพื่อสังคมและประเทศชาติอย่างยากที่จะหาผู้ใดเปรียบได้นั้นยังคงตราตรึงอยู่ในดวงใจของชาวไทยเสมอ เพื่อเป็นอนุสรณ์รำลึกถึงคุณงามความดีของพระองค์ ชาวสุราษฎร์ธานีได้กำหนดให้วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ของทุกปีเป็น "วันวิภาวดี" และผู้ก่อการร้าย ๗๕ คน กลับใจอุทิศส่วนกุศลถวาย หม่อมเจ้าปิยะรังสิต รังสิต พระสวามีได้ก่อตั้ง "มูลนิธิวิภาวดี รังสิต" เพื่อทำหน้าที่สืบต่องานช่วยเหลือราษฎรผู้ประสบภัยและยากไร้ขาดแคลนในท้องถิ่นทุรกันดาร หนังสือสตรีสารรายสัปดาห์ซึ่งพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ประทานงานพระนิพนธ์ไปลงพิมพ์เสมอ ได้ตั้ง "ทุนอนุสรณ์ ว. ณ ประมวลมารค" เพื่อเก็บดอกผลให้เป็นรางวัลแก่เรื่องสั้นดีเยี่ยมในรอบปี สภาสตรีแห่งชาติตั้งทุนในพระนามพระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต สำหรับสตรีที่ปฏิบัติงานดำเนินรอยตามพระองค์ และหนังสือพิมพ์เดลินิวส์นำนวนิยายเรื่อง **ปริศนา** มาลงพิมพ์เป็นประจำทุกวัน นอกจากนี้รัฐบาลได้ตั้งชื่อถนนซูเปอร์ไฮเวย์ จากสามแยกดินแดงจนถึงสะพานรังสิตว่า "ถนนวิภาวดีรังสิต" เพื่อเป็นการเทิดพระเกียรติ และกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทยจัดสร้างพระอนุสาวรีย์พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ประดิษฐาน ณ บริเวณหน้าโรงเรียนประชาบาล อำเภอพระแสง จังหวัดสุราษฎร์ธานีนับเป็นสิ่งอนุสรณ์ที่จัดทำขึ้นเพื่อสดุดีและรำลึกถึงพระเกียรติคุณของพระองค์ที่ทรงบำเพ็ญคุณประโยชน์ต่อประเทศชาติและประชาชนไว้นานัปการ

บรรณานุกรม

จิรภา อ่อนเรือง. "หม่อมเจ้าวิภาวดี รังสิต." ใน **เอกลักษณ์ไทย**.

นวลจันทร์ รัตนากร และคณะ. **ว. ณ ประมวลมารค : พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๒๐.

วิภาวดี รังสิต, ม.จ. **เสด็จพระราชดำเนินสหรัฐอเมริกา ปากีสถาน และสหพันธรัฐมลายาฯ.** กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต)

วิภาวดีรังสิต รำลึก. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์และทำปกเจริญผล, ๒๕๒๑. (มูลนิธิวิภาวดี รังสิต จัดพิมพ์เนื่องในวาระครบรอบปีวันสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต)

วิภาวดีรังสิตานุสรณ์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๒๐. (หม่อมเจ้าปิยะรังสิต รังสิต จัดพิมพ์ให้แก่มูลนิธิวิภาวดี รังสิต เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ม.จ.ก. ป.ช. ท.จ.ว. ๔-๘ เมษายน ๒๕๒๐).

อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ม.จ.ก. ป.ช. ท.จ.ว. ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร บางเขน วันพฤหัสบดีที่ ๗ เมษายน ๒๕๒๐. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๐. (คณะรัฐมนตรีจัดพิมพ์เพื่อถวายพระเกียรติและสดุดีวีรกรรม)

พันธุ์อร จงประสิทธิ์

ศาสตราจารย์พิเศษ หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ผู้ทรงคุณวุฒิด้านภาษาไทย และนักเขียนที่มีชื่อเสียง

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ สกุลเดิม กุญชร เกิดเมื่อวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ที่บ้านคลองเตย ถนนสุนทรโกษา กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นบ้านพักนอกเมืองของบิดา ส่วนบ้านเดิมของตระกูลคือบ้านเลขที่ ๑๒๘ ถนนอัษฎางค์ เขตพระนคร หรือที่เรียกกันว่า วังบ้านหม้อ เป็นธิดาของเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) และหม่อมนวล พ.ศ. ๒๕๐๓ สมรสกับ นายแพทย์ชม เทพยสุวรรณ ไม่มีบุตรและธิดา ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๔

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้รับการศึกษาตามลำดับดังนี้

พ.ศ. ๒๔๕๙ ระดับประถมศึกษาที่โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนแวนต์

พ.ศ. ๒๔๖๕ เรียนต่อที่ Convent of the Holy Infant Jesus ปีนัง ได้รับประกาศนียบัตรมัธยมศึกษาของมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ พ.ศ. ๒๔๗๑ เมื่อกลับประเทศไทยได้เข้าเรียนในชั้นมัธยมปีที่ ๘ ที่โรงเรียนเซนต์แมรี่ส์หรือ S.P.G. ซึ่งเป็นคำย่อมาจาก Society for the Propagation of the Gospel เนื่องจากต้องการประกาศนียบัตรของกระทรวงธรรมการ

พ.ศ. ๒๔๗๖ - ๒๔๗๙ ศึกษาที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้รับปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต (อ.บ.)

พ.ศ. ๒๔๘๐ ได้รับประกาศนียบัตรครูมัธยม

พ.ศ. ๒๔๙๑ - ๒๔๙๓ ศึกษาที่มหาวิทยาลัยมินเนโซต้า (University of Minnesota) ประเทศสหรัฐอเมริกา ได้รับปริญญาโททางการศึกษา M.A. (Ed.)

เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้ว หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้เริ่มชีวิตการทำงานดังต่อไปนี้

พ.ศ. ๒๔๘๑ เข้ารับราชการที่โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และช่วยสอนภาษาอังกฤษที่คณะอักษรศาสตร์

พ.ศ. ๒๔๘๘ ลาออกจากราชการ แต่ยังเป็นอาจารย์สอนพิเศษภาษาอังกฤษที่คณะอักษรศาสตร์และสอนภาษาไทยที่โรงเรียนมาแตร์เดอี

พ.ศ. ๒๔๙๐ กลับเข้ารับราชการอีกครั้งหนึ่งที่แผนกครุศาสตร์ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๕ หลังจากสำเร็จการศึกษาปริญญาโททางการศึกษาจากมหาวิทยาลัยมินเนโซต้า (University of Minnesota) ประเทศสหรัฐอเมริกา หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้ย้ายไปดำรงตำแหน่งสำคัญทางการศึกษาตามลำดับ คือ

- ผู้ช่วยผู้อำนวยการโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา
- หัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศก์ กรมวิสามัญศึกษา
- รักษาการในตำแหน่งรองอธิการวิทยาลัยวิชาการศึกษา บางแสน
- ช่วยราชการกองเผยแพร่ สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ
- คณบดีคณะอักษรศาสตร์ วิทยาเขตทับแก้ว มหาวิทยาลัยศิลปากร

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ ลาออกจากราชการ แต่ยังคงเป็นอาจารย์พิเศษที่คณะอักษรศาสตร์ วิทยาเขตทับแก้ว และมหาวิทยาลัยอื่นอีกหลายแห่ง

ตั้งแต่เริ่มเป็นครู ภาษาไทยเป็นวิชาที่หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ เห็นว่าเป็นวิชาที่สำคัญที่ต้องการสอนมากที่สุด เนื่องจากภาษาเป็นชีวิตและศูนย์รวมของชาติ เป็นวิถีทางที่จะนำไปสู่การพัฒนาบุคลิกภาพและการดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพ ครูมีโอกาสที่จะทำให้นักเรียนมีความคิดก้าวไกลได้มาก ในชั่วโมงภาษาไทย หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ เป็นครูที่รอบรู้ทั้งภาษาไทย วรรณคดี และวิธีสอน ได้คลุกคลีกับวรรณคดีไทยจากสิ่งแวดล้อมในครอบครัวมาตั้งแต่เยาว์วัย เมื่อเรียนหนังสือก็ได้ศึกษาวรรณคดีไทยและต่างประเทศ โดยเฉพาะวรรณคดีอังกฤษอย่างกว้างขวาง ทำให้มีความรู้แตกฉาน สามารถวิเคราะห์วิจารณ์และเปรียบเทียบวรรณคดีไทยกับวรรณคดีต่างประเทศได้อย่างชัดเจน นอกจากนั้น หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้เป็นผู้นำภาษาศาสตร์มาเผยแพร่ในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ โดยเน้นหนักเรื่องการใช้ภาษาศาสตร์ช่วยในการเรียนการสอน สำหรับวิธีสอนนั้นได้ศึกษาโดยตรงในระดับปริญญา และมีประสบการณ์จากการอบรม ประชุม รวมทั้งสัมมนา จนมีความเชี่ยวชาญ ซึ่งหม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ มีความเห็นว่าความบกพร่องในงานสอนภาษาไทยที่สำคัญที่สุดคือการขาดความเอาใจใส่และความพยายามในอันที่จะค้นคว้าวิธีสอนที่ได้ผล รวมทั้งการผลิตวัสดุอุปกรณ์ที่ไม่ก้าวหน้า

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้เข้าร่วมการประชุม สัมมนาทางการสอน การศึกษา ทั้งในและต่างประเทศหลายครั้ง ดังตัวอย่าง

- ศึกษาอบรมเรื่องโรงเรียนมัธยมและวิทยาลัยอาชีวศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ พ.ศ. ๒๔๙๓
- ศึกษาและดูงานด้านการจัดโรงเรียนและร่วมประชุมกับนักการศึกษาจากกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
- ศึกษาและดูงานด้านการจัดโรงเรียนมัธยมที่เมืองเจนีวาและโลซานน์ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ พ.ศ. ๒๔๙๙
- ร่วมสัมมนาเรื่องนักเรียนในภูมิภาคเอเชียใต้ ในฐานะที่ปรึกษาทางการศึกษา จัดสัมมนาโดย Society of Friends (Quakers) ณ กรุงเทพฯ ปอร์ต ดิคสัน ประเทศมาเลเซีย (Port Dickson, Malaysia) และจังหวัดเชียงใหม่ ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๑ - ๒๕๐๙

ฯลฯ

และเนื่องจากเป็นผู้มีความรู้ความสามารถสูง หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ จึงได้รับเชิญให้ร่วมงานการศึกษาและสาธารณประโยชน์อยู่เสมอ ดังตัวอย่าง

- เป็นผู้ร่างหลักสูตรวิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- เป็นผู้ร่วมปรับปรุงหลักสูตรและแบบเรียนภาษาไทยชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย
- เป็นกรรมการประสานงานวิทยุและโทรทัศน์เพื่อการศึกษา
- เป็นนายกสตรีอุดมศึกษา
- เป็นกรรมการสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ
- เป็นประธานกรรมการและประสานงานการสอนภาษาอังกฤษระดับชาติ
- เป็นกรรมการองค์การภาษาอังกฤษซิมิโอ (Southeast Asia Minister Organization)

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มความสามารถและประสบผลสำเร็จตามเป้าหมายที่แต่ละโครงการได้วางไว้ โดยมีหลักในการทำงานว่า “เมื่อได้รับมอบหมายให้ทำอะไรก็ตาม ต้องพยายามทำให้เต็มความสามารถ และทำใจให้ชอบให้สนุกกับสิ่งที่ต้องทำ”

เนื่องจากเป็นผู้ทรงคุณวุฒิดังกล่าว หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ จึงได้รับการยอมรับนับถือในวงการศึกษาอย่างกว้างขวาง เป็นผลให้ได้รับปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์หลายสาขา คือ

ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. ๒๕๑๗

ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๒๐

ปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๔

ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๔

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้สร้างสรรค์ผลงานไว้เป็นจำนวนมาก อาจยกประเภทได้ดังนี้ คือ

ประเภทภาษาไทย

๑. ไขความบัญญัติศัพท์บางคำ
๒. ความรู้เบื้องต้นเรื่องวัฒนธรรมของชนชาติที่พูดภาษาไทย
๓. แนะแนวการศึกษาวิชาวรรณคดี
๔. ภาษาไทยวิชาที่ถูกลืม
๕. ตัวอย่างการวิจารณ์นวนิยาย
๖. วิเคราะห์รสวรรณคดีไทย
๗. วรรณคดี
๘. หนังสือเรียนภาษาไทยเพื่อกิจธุระ ท. ๓๓๑ ชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น
๙. สนทนาเรื่องพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๑๐. การอภิปรายเรื่อง "นวนิยายของดอกไม้สด" เนื่องในวันดอกไม้สดรำลึก

ประเภทภาษาอังกฤษ

๑. ภาษาอังกฤษ (คู่มือครูประโยคมัธยมศึกษาตอนต้น วิชาภาษาอังกฤษ)
๒. ภาษาอังกฤษ
๓. รวมบทความเกี่ยวกับการเรียนการสอนภาษาอังกฤษ
๔. วัฒนธรรมของชนชาติที่พูดภาษาอังกฤษ
๕. รวบรวมเรื่องสั้นจากสหรัฐอเมริกา

ประเภทเกี่ยวกับชีวิต

๑. ความสุขของสัตว์
๒. ความสำเร็จและความล้มเหลว

ประเภทนวนิยาย

๑. คนถูกคนผิด
๒. ฉากหนึ่งในชีวิต
๓. ดร. ลูกทุ่ง
๔. ตกหลุมตกร่องแล้วใดใดก็ดี
๕. ทุติยะวิเศษ
๖. ศิลาอาถรรพณ์
๗. สะใภ้แหม่ม
๘. สุรัตนารี

ประเภทบทความจากวารสาร

๑. การใช้ศัพท์วิชาการศึกษา. วารสารครุศาสตร์ ๓ (๕) : ๒๑ - ๒๘, สิงหาคม - กันยายน ๒๕๑๖
๒. การที่ครูจะเจริญรอยบาทพระศาสดา วารสารวิทยุศึกษา ๔ (๘) : ๓๒ - ๓๖, สิงหาคม ๒๕๐๐
๓. การปลูกฝังค่านิยมโรงเรียน วารสารคหเศรษฐศาสตร์ฉบับพิเศษ ๑๘ : ๑๖๑ - ๑๖๖, ธันวาคม ๒๕๑๗
๔. การสอนภาษาไทยกับค่านิยมปัจจุบัน วิทยาสาร ๒๕ (๓๗) : ๑๘ - ๒๐, ๑๐ ธันวาคม ๒๕๑๗

๕. การอบรมศึกษากับค่านิยมที่พึงประสงค์ เอกลักษณ์ไทย ๑ (๑) : ๓๑ - ๕๐ มกราคม ๒๕๒๐
๖. แก่นและกระพี้ของวัฒนธรรมไทย วารสารครุศาสตร์ ๑(๑) : ๓๒ - ๔๘ ธันวาคม ๒๕๑๓
๗. ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับการประชุมสหพันธ์องค์การอาชีพครูแห่งโลก ณ ศาลาสันติธรรม ศูนย์ศึกษา ๑๑ (๒) : ๖๑ - ๖๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๗
๘. ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษาในปัจจุบัน วารสารสภาการศึกษาแห่งชาติ ๗ (๔) : ๔๑ - ๕๒ กันยายน ๒๕๑๕
๙. ข้อสังเกตเกี่ยวกับความเป็นมาของละครไทยและการปรับปรุง วารสารธรรมศาสตร์ ๒ (ฉบับพิเศษ นาฏศิลป์และดนตรีไทย) : ๑๖๐ - ๑๘๙ ๒๕๑๖
๑๐. ข้อสังเกตเรื่องวรรณคดีไทย วารสารห้องสมุด ๑๑ (๔) : ๒๑๔ - ๒๑๕ กรกฎาคม - สิงหาคม ๒๕๑๐
๑๑. ความผิดหวังในการศึกษา จันทรเกษม ๙๗ : ๒๕ พฤศจิกายน - ธันวาคม ๒๕๑๓
๑๒. แนะแนวทางสอนอ่านนวนิยาย วารสารวิสามัญศึกษา ๔(๑) : ๗ - ๑๑ พฤษภาคม ๔ (๒) : ๕ - ๑๗ มิถุนายน ๒๕๑๐
๑๓. ประเพณีไทยขัดขวางหรือสนับสนุนการพัฒนาประเทศ ปาจารยสาร ๓ (๙) : ๒๙ มกราคม - มีนาคม ๒๕๑๗
๑๔. เปลี่ยนแล้วจะเกิดอะไร วิทยาสาร ๒๔ (๑) : ๖ - ๑๑ ๑ มีนาคม ๒๕๑๖
๑๕. พันธกิจของแผนกวิชาภาษาไทยในมหาวิทยาลัย วารสารธรรมศาสตร์ ๒ (๒) : ๖๐ - ๗๑
๑๖. ภาษาฝรั่งที่มีอิทธิพลต่อภาษาไทย สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ๕ (๑) : ๖๐ - ๖๙ มิถุนายน - สิงหาคม ๒๕๑๐
๑๗. วรรณกรรมการเมือง ภาษาและหนังสือ ๗ (๔) : ๑๐๖ - ๑๐๙ เมษายน ๒๕๑๔
๑๘. วรรณคดีกับการวิจัย วารสารมนุษยศาสตร์ปริทัศน์ ๒ (๒) : ประจำภาคเรื่องที่สอง ๒๕๒๓
๑๙. วิชาวรรณกรรมศึกษา : สิ่งที่สอนและวิธีสอน สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ๗ (๑๑) : ๒๑ - ๒๗
๒๐. สาส์นศึกษา วารสารวิทยุศึกษา กุมภาพันธ์ - มีนาคม ๒๕๑๗ ๒๙ - ๓๔
๒๑. หัวอกครู จันทรเกษม (๑๐๖) : ๔ - ๑๘ พฤษภาคม - มิถุนายน ๒๕๑๕
๒๒. หัวอกครู วารสารวิทยุศึกษา ๒๐ (๑) : ๙ - ๑๒ ๑ มกราคม ๒๕๑๖

นามปากกา

๑. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ
๒. บุญเหลือ

บรรณานุกรม

นิทรรศการชีวิตและงาน ศาสตราจารย์พิเศษ ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ณ หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม ๑๓ - ๑๗ ธันวาคม ๒๕๑๕.

ทองต่อ กล้วยไม้ “ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ” ใน**ประวัติครู** (๑๖ มกราคม ๒๕๒๖) หน้า ๙๙ - ๒๒๙ ๒๕๒๖

ศิลปากร, กรม. **ประวัติและผลงานผู้ทรงคุณวุฒิทางภาษาไทย.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๒๗.

ทองเพียร สารมาศ

หม่อมหลวงเติบ ชุมสาย

ประเทศไทยมีเอกลักษณ์หลายสิ่งหลายอย่างที่เป็นที่ชื่นชมและแพร่หลายไปในนานาประเทศทั่วโลก "อาหารไทย" นับว่าเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งที่ชาวต่างชาติรู้จักกันมานานนับแต่สมัยโบราณ ทั้งนี้ก็เนื่องจากอาหารไทยได้รับการอนุรักษ์และสืบทอดกันต่อมาจนถึงปัจจุบัน สตรีไทยท่านหนึ่งได้ทำหน้าที่นี้เป็นอย่างดียิ่ง ท่านผู้นี้คือหม่อมหลวงเติบ ชุมสาย ผู้ได้นำวิชาการแขนงนี้ออกไปเผยแพร่ให้เป็นที่รู้จักในนานาประเทศ

หม่อมหลวงเติบ ชุมสาย เป็นธิดาของพระยาสีหศักดิ์สนิทวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ถัด ชุมสาย บิดาคือหม่อมเจ้าประวิช ชุมสาย มารดาคือหม่อมเจ้าหญิงสารภี สนิทวงศ์) กับคุณหญิงสีหศักดิ์สนิทวงศ์ (คุณหญิงติ๋ ธิดาขุนโภคาสมบัติ (เอม) และนางโภคาสมบัติ (จั่น)) หม่อมหลวงเติบเกิดเมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นบุตรคนที่ ๖ ในจำนวนพี่น้อง ๗ คน ได้แก่ หม่อมหลวงติ๋ว (หญิง) หม่อมหลวงต่อย (ชาย) หม่อมหลวงต้อย (ชาย) หม่อมหลวงตุ้ย (ชาย) หม่อมหลวงต่อ (หญิง) หม่อมหลวงเติบ (หญิง) และหม่อมหลวงสีตอง (หญิง) หม่อมหลวงเติบจบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาปีที่ ๖ จากโรงเรียนสายปัญญา และมัธยมศึกษาปีที่ ๘ จากโรงเรียนราชินีบน

หม่อมหลวงเติบและพี่น้องของท่านทุกคนล้วนได้รับการปลูกฝังความรู้และประสบการณ์เรื่องการประกอบอาหารและการดูแลงานครัวมาจากฝ่ายบิดาและมารดา โดยเฉพาะมารดาของท่านนั้นเป็นผู้ที่มีฝีมือในการปรุงอาหารหวานคาวเป็นเลิศทั้งอาหารไทยและอาหารฝรั่ง หม่อมหลวงเติบเคยเล่าไว้ในหนังสือ **คู่มือแม่บ้าน** ว่า

"...วิธีเรียนการครัวของพวกเราจะเริ่มต้นด้วยบิดามารดาเล่านิทานก่อนแน่นอน นิทานที่เกี่ยวกับงานครัว นั่นเมื่อเรายังเป็นเด็กเล็กๆ ต่อมาจะฝึกในเรื่องรสนิยม ชี้หรือหาแบบอย่างให้ดูให้ชิน จนเด็กๆ จดจำแม่นยำไม่เคลือบแคลงหรือปะปน...การฝึกต่อไปอีกเมื่อโตขึ้นหน่อยคือพาให้ได้เห็นสังคมการกินอยู่บ่อยๆ แล้วสอบพวกเราด้วยตั้งคำถามต่างๆ นานา เมื่อพวกเราพอจะรู้เรื่องของโลกมาขึ้นหน่อยจึงเริ่มเรียนเรื่องของ นาม ในวิชาการครัว เช่น ปรัชญา จรรยา ธรรมชาติ ต่อเมื่อโตพอจะอ่านหนังสือได้โดยเข้าใจความหมาย จึงเริ่มฝึกจากการอ่าน การฝึกที่บิดามารดาข้าพเจ้าถือว่าสำคัญคือ การอำนวยงาน งานครัวอย่างเดียวที่พวกเราต้องฝึกฝนด้วยการลงมือคือจำพวกงานที่ต้องใช้ฝีมือหรือจะเรียกอย่างสมัยใหม่ว่าจำพวกที่เป็นศิลป..."

นอกจากนี้หม่อมหลวงเติบยังเคยให้สัมภาษณ์ในนิตยสาร **ลลนา** ว่า

"...ญาติทั้งบิดามารดาเป็นผู้ที่อยู่ในวงการอาหาร มารดาก็เรียกว่าอยู่ในสกุลที่ชอบอาหารเหมือนกัน คือเป็นชาวบางลำพู บางขุนพรหม ซึ่งในสมัยที่เป็นเด็กหรือก่อนหน้านั้นมา แม่เล่าว่าชาวบางลำพู บางขุนพรหม เขาถือว่าเป็นพวกที่มีฝีมือในการทำอาหารคาวหวาน มีญาติทางแม่หลายท่านเหมือนกันที่รับราชการห้องพระเครื่องต้น..."

อนึ่ง เนื่องจากพระยาสีหศักดิ์สนิทวงศ์ผู้เป็นบิดาเป็นผู้ที่สนใจและให้การสนับสนุนกิจการงานครัวเป็นอย่างดียิ่ง โดยเฉพาะการละเลงขนมเบื้องและการปอกมะปรางริ้ว ประกอบกับท่านเป็นผู้ที่มีฝีมือในทางช่างอยู่ด้วย ท่านจึงได้ประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้เกี่ยวกับการครัวให้แก่ภริยาและธิดาทั้งหลาย ดังปรากฏในอัตชีวประวัติที่ท่านเขียนเองตอนหนึ่งว่า

"...ระหว่างเวลาที่ข้าพเจ้ารับราชการอยู่นั้น วันหยุดราชการหรือวันว่างข้าพเจ้าชอบทำการฝีมือเสมอ แต่ข้าพเจ้าทำเฉพาะที่ข้าพเจ้าชอบทำ เช่น เครื่องมือทำขนมเบื้องไทย มีจ่าละเลงขนมเบื้อง เหล็กแซะ เหล็กขูดมะพร้าว กระทะเหล็ก เตาอั้งโล่ มีปลอกทองเหลือง ทองแดง ทองขาว อะลูมิเนียม บุตรีของข้าพเจ้าทุกคนต่างละเลงขนมเบื้องไทยได้เป็นอย่างดี และข้าพเจ้าได้จัดทำเครื่องมือทำขนมเบื้องไทยแจกให้ครบชุดทุกคน ใช่แต่บุตรีเท่านั้น หลานๆ ผู้หญิงโดยมากที่เป็นศิษย์ฝึกหัดละเลงขนมเบื้องจากแม่ติ๋ภรรยาข้าพเจ้าก็ได้ขอร้องให้ทำเครื่องมือให้ทุกคน..."

ยิ่งไปกว่านั้น ท่านบิดาของหม่อมหลวงเติบ ยังขวนขวายซื้อหาตำรับตำราอาหารมาช่วยส่งเสริมให้ครอบครัวของท่านมีความรู้ในด้านนี้อย่างกว้างขวางทันสมัยยิ่งขึ้น เช่น หม่อมหลวงเติบได้รับของขวัญวันเกิดอายุครบ ๙ ขวบเป็นตำราอาหารเล่มแรก ซึ่งเป็นตำราภาษาอังกฤษ เขียนโดยมิสซิสบีตันส์ และ

พระยาสีหศักดิ์สนิทวงศ์ ยังได้แปลตำราอาหารภาษาอังกฤษให้แก่คุณหญิงผู้เป็นภรรยาด้วย หม่อมหลวงเติบและครอบครัวของท่านจึงรักการทำอาหารเป็นชีวิตจิตใจ ไม่เว้นแม้แต่ในยามที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะวิกฤต คือในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ ครอบครัวของท่านไม่ได้อพยพหนีภัยระเบิดไปจากกรุงเทพฯ ซึ่งขณะนั้นกำลังอยู่ในภาวะขาดแคลนอาหารและเครื่องอุปโภคบริโภค ในเวลานั้นคนไทยนิยมหันมารับประทานขนมปังกันบ้างแล้ว เผอิญแป้งสาลีที่นำเข้าจากต่างประเทศขาดแคลนลง ครอบครัวหม่อมหลวงเติบได้คิดหาสิ่งทดแทนสำหรับทำขนมปังและขนมเค้ก โดยใช้วิธีการผสมแป้งข้าวเจ้า แป้งข้าวเหนียว และแป้งมัน ส่วนยีสต์ที่ทำขนมปังก็ทำมาจากยีสต์ที่ทำข้าวหมัก และยังได้ทำแป้งสำหรับทำเส้นบะหมี่และสปาเกตตีด้วย

สิ่งที่หม่อมหลวงเติบได้สั่งสมมาแต่วัยเยาว์มิใช่แต่เพียงความรู้และประสบการณ์ในเรื่องการทำอาหาร เท่านั้น หากท่านยังสนใจทุกสิ่งทุกอย่างที่เกี่ยวกับบ้านเรือนและการครัวด้วย ซึ่งเห็นได้จากข้อเขียนของท่านหลายเรื่อง เช่น **ครัวที่น่าเข้า เขาฝึกการครัวกันอย่างไร** และ **งานครัวเป็นบ่อเกิดแห่งความงาม** เป็นต้น นอกจากนี้ท่านยังได้เขียนตำราอาหารหวานคาวไว้ไม่น้อย ทั้งตำรับไทยและฝรั่งซึ่งถือว่าเป็นตำรับเฉพาะตัวของท่าน เช่น ขนมจีนประเภทต่างๆ ห่อหมก หมี่กรอบ ข้าวแช่ ลูกชุบ ทองหยิบ ทองหยอด และขนมไทยอื่นๆ อาหารฝรั่ง ได้แก่ ขนมเค้กชนิดต่างๆ พาย พัฟ และขนมปังนานาชนิด ตำรับหรือสูตรของท่านนั้นไม่ยุ่งยากซับซ้อน มีรายละเอียดและส่วนผสมที่ชัดเจน เพราะหม่อมหลวงเติบเป็นผู้ที่เคร่งครัดในเรื่องการ “ชั่ง ตวง วัด” เป็นอย่างยิ่ง ท่านเคยกล่าวอยู่เสมอว่า ถ้าไม่มีเครื่องชั่ง ตวง วัด คือไม่มี “มาตร” หรือ “สูตร” แล้ว ท่านจะไม่ทำอาหารเป็นอันขาด หม่อมหลวงเติบได้ให้ความคิดเห็นในเรื่องนี้ไว้ว่า

> *“ในการทำอาหารที่เห็นว่าจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องใช้มาตรคือเครื่องชั่ง ตวง วัด เพื่อให้เกิดความสม่ำเสมอ กระจายความรู้ให้กว้างขวางโดยไม่เปลืองเวลาซักถามฝึกซ้อม ผลพลอยได้สำหรับเด็กๆ ถือว่าฝึกนิสัยมีระเบียบและตรงต่อเวลา ในภายหน้าจะได้มีผู้ใหญ่ที่ทรงสัจธรรมมากขึ้น...”*

ผลงานของหม่อมหลวงเติบ ชุมสาย ได้เผยแพร่ออกสู่สาธารณชนตามสื่อต่างๆ มาเป็นเวลายาวนานตลอดช่วงชีวิตของท่าน หม่อมหลวงเติบเป็นผู้จัดและดำเนินรายการยอดนิยมในขณะนั้นรายการหนึ่งคือ “รายการแม่บ้าน” ออกอากาศทางสถานีโทรทัศน์ช่อง ๔ บางขุนพรหม จนกระทั่งเปลี่ยนเป็นสถานีโทรทัศน์สีช่อง ๙ รวมเวลา ๒๐ กว่าปี ในขณะเดียวกันหม่อมหลวงเติบก็ได้นำรายการอาหารที่ออกอากาศเหล่านั้นมาเขียนเป็นตำราลงพิมพ์ในหนังสือ **คู่มือแม่บ้านทางวิทยุและโทรทัศน์** อย่างสม่ำเสมอ นอกจากนี้ท่านยังได้เขียนบทความ บทละคร เรื่องสั้น แปลบทกวีของชาวต่างประเทศ เป็นต้นว่า Leigh

Hunt, Desangiers และ Shakespeare รวมทั้งบทกวีที่ท่านแต่งเอง เช่น บทกลอนชื่อ "ดอกไม้" "สาวน้อย" และ "ผู้บำเพ็ญประโยชน์" ลงในหนังสือเล่มนี้ด้วย และหม่อมหลวงเติบยังได้ใช้เวลาว่างของท่านเขียนหนังสือและตำราอีกหลายเล่ม ได้แก่ **ตำรับอาหารทาง T.V. ตำรับอาหารประจำวัน พระเครื่องต้นที่สกลนคร การปรุงอาหารว่างต่าง ๆ อาหารว่าง ชุดความรู้ไทยเรื่องข้าว กับข้าวรัตนโกสินทร์ ๒๕๒๕** ซึ่งสายปัญญาสมาคมในพระบรมราชินูปถัมภ์จัดพิมพ์ในโอกาสครบ ๒๐๐ ปีกรุงรัตนโกสินทร์ และเรื่อง **แม่โพสพ** ซึ่งได้รับรางวัลยอดเยี่ยมประเภทหนังสือเด็ก พ.ศ. ๒๕๑๗

ความที่เป็นผู้รอบรู้และเชี่ยวชาญในด้านโภชนาการและอาหารโดยเฉพาะอาหารไทย ทำให้หม่อมหลวงเติบ ชุมสาย ได้รับเชิญไปบรรยาย สาธิตและจัดแสดงในงานต่างๆ อยู่เสมอ เช่น งานเคหศิลป์ของสภาสตรีแห่งชาติ งานแสดงของหวานไทยในงานประชุมทันตแพทย์ภาคพื้นแปซิฟิก ที่โรงแรมสยามคอนดิเนนตัล กรุงเทพฯ เป็นต้น และได้รับเชิญเป็นวิทยากรบรรยายพิเศษที่คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และที่วิทยาลัยและโรงเรียนต่างๆ อีกหลายแห่ง นอกจากนี้ ความสามารถเฉพาะตัวของหม่อมหลวงเติบ ยังได้เป็นที่รู้จักในหมู่ชาวต่างประเทศด้วยเช่นกัน ท่านเคยได้รับเชิญให้เปิดร้านอาหารที่องค์การ สปอ. หรือซีโต้ (SEATO) อยู่ระยะหนึ่ง นอกจากนี้ท่านยังได้รับเชิญให้ไปเป็นวิทยากร และจัดแสดงกิจกรรมที่ช่วยเผยแพร่ตำรับอาหารไทยให้เป็นที่รู้จักกว้างขวางยิ่งขึ้น อาทิ ได้รับเชิญเป็นผู้บรรยายพิเศษในโครงการ East-West ที่มหาวิทยาลัยฮาวาย และเป็นผู้สาธิตวิธีประกอบอาหารไทยในประเทศต่างๆ เช่น งานสัปดาห์อาหารไทย โดยสภากาชาดเดนมาร์ก ที่กรุงโคเปนเฮเกน ประเทศเดนมาร์ก งานเทศกาลอาหารไทยที่ซูริคและบาเซิล ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ และงานสัปดาห์อาหารไทยในประเทศแถบยุโรปอีกหลายแห่ง ระหว่างที่ท่านเดินทาง ซึ่งบางครั้งก็กินเวลาแรมเดือนนั้น หม่อมหลวงเติบมักจะถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ที่ได้พบเห็นส่งมายังเมืองไทยในรูปของบทความ จดหมาย และบทกลอน ซึ่งส่วนมากจะพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือ **คู่มือแม่บ้าน** อย่างต่อเนื่อง ข้อเขียนเหล่านี้ มีรายละเอียดในแทบทุกด้านและแทรกความคิดเห็นของผู้เขียนไว้อย่างตรงไปตรงมา ซึ่งถือได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะตัวของท่าน

หม่อมหลวงเติบ ชุมสาย ถึงแก่มรณกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙ นับจนถึงบัดนี้ก็เป็นเวลานานพอสมควรแล้ว แต่ชื่อเสียงเกียรติคุณของท่านก็ยังเป็นที่รำลึกจดจำอย่างไม่รู้ลืม ผลงานเกี่ยวกับอาหารและโภชนาการของท่านนั้น นับได้ว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ท่านทิ้งไว้ให้ลูกหลานได้ภาคภูมิใจและร่วมกันอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมชิ้นสำคัญนี้ไว้ให้คงอยู่ตลอดไป

บรรณานุกรม

เติบ ชุมสาย, ม.ล. "เขาฝึกการครัวกันอย่างไร." **คู่มือแม่บ้านทางวิทยุและโทรทัศน์.** ปีที่ ๙ (มกราคม ๒๕๑๓) : ๑๒๔ - ๑๒๕.

_____ . **ตำรับอาหารทาง T.V.** กรุงเทพฯ : โพธิ์สามต้นการพิมพ์, ๒๕๑๙.

_____ . **ตำรับอาหารประจำวัน.** กรุงเทพฯ : โพธิ์สามต้นการพิมพ์, ๒๕๑๙.

แทนเงา (นามแฝง). “หม่อมหลวงเติบ ชุมสาย.” **ลลนา.** ฉบับที่ ๑๔๒ (ปักษ์หลัง พฤศจิกายน ๒๕๒๑) : ๖๔ - ๗๔.

สภาสตรีแห่งชาติในพระบรมราชินูปถัมภ์. **ทำเนียบสตรีไทย.** กรุงเทพฯ : บริษัทกราฟิคอาร์ต (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๒๑.

สายปัญญาสมาคมในพระบรมราชินูปถัมภ์. **กับข้าวรัตนโกสินทร์ ๒๕๒๕.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕.

สีหศักดิ์สนิทวงศ์, พระยา. **ประวัติพระยาสีหศักดิ์สนิทวงศ์.** กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์บรรณกิจ (๑๙๙๑) จำกัด, ๒๕๒๕. (หนังสืออ่านนอกเวลาวิชา ท ๐๒๒ วรรณกรรมปัจจุบันสำหรับมัธยมศึกษาตอนปลาย).

นุชนารถ กิจงาม

แพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล

แพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล นักสังคมสงเคราะห์ผู้อุทิศตนในการช่วยเหลือ ผู้หญิง เด็ก โสเภณี จนได้รับการยกย่องทั้งจากคนไทยและต่างประเทศ เป็นผู้ก่อตั้ง พีระยานุเคราะห์มูลนิธิ ในพระราชูปถัมภ์ของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

แพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล เกิดเมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๑ ที่ตำบลสบตุ๋ย อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง เป็นธิดาของนายตรงกิจ นางพันธ์ ฮุนตระกูล ครอบครัวมีฐานะดี เข้าเรียนหนังสือที่โรงเรียนเสาวภา กรุงเทพฯ ตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ต่อมาเข้าเรียนที่โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนแวนต์ จนจบชั้นมัธยมปีที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ จากนั้นสมัครเป็นครูสอนที่โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์และโรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนแวนต์อยู่ประมาณ ๒ ปี แล้วเดินทางไปศึกษาภาษาฝรั่งเศสที่โรงเรียนเซนต์ปอลคอนแวนต์ เมืองไซ่ง่อน ประเทศเวียดนามเป็นเวลา ๑ ปี ต่อมาได้เดินทางไปศึกษาต่อที่โรงเรียนลีเซบูมาเฟมองต์

ประเทศฝรั่งเศส จนจบชั้นมัธยมปีที่ ๘ แล้วจึงเข้าศึกษาที่คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยปารีส จบแพทยศาสตรบัณฑิต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ และประกาศนียบัตรวิชาแพทย์ชั้นสูง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙

ขณะศึกษาอยู่ที่ต่างประเทศนั้นแพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล มีความอุตสาหะในการศึกษาเล่าเรียนอย่างยิ่ง บางเวลาได้รับทุนการศึกษาจากสถาบันและบุคคลต่างๆ เช่นทุนสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ทุนมหิดล ทุนพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ บางเวลาทุนการศึกษาที่ได้รับหมดตามกำหนดเวลาและเงื่อนไข ท่านต้องทำงานหาเงินเป็นค่าใช้จ่ายและค่าเล่าเรียน

เมื่อสำเร็จการศึกษา แพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล เดินทางกลับประเทศไทย เข้ารับราชการครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ในตำแหน่งนายแพทย์โท กรมสาธารณสุข กระทรวงมหาดไทย ต่อมาอีก ๔ ปี ย้ายไปสังกัดแผนกกามโรค กองแพทย์สังคม กระทรวงสาธารณสุข รับราชการเรื่อยมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๐๕

นอกจากรับราชการแล้ว แพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล ยังอุทิศทั้งกำลังกายกำลังทรัพย์ช่วยเหลือสตรีผู้ประสบปัญหาในชีวิตครอบครัว เด็กที่มีปัญหาจากการสมรสของบิดามารดา รักษาผู้ป่วยกามโรค และช่วยเหลือหญิงโสเภณี ประสบการณ์สำคัญในการทำงานมุ่งอุทิศตนช่วยเหลือสังคมเนื่องมาจากวันหนึ่งมีหญิงสาวมาจากครอบครัวผู้มีอันจะกินมาปรึกษาขอทำแท้งเพราะผิดหวังเรื่องความรัก ท่านเห็นว่าการทำแท้งเป็นบาป ให้หญิงสาวคนนั้นกลับไปปรึกษาแม่ แต่หญิงสาวกลับถูกแม่ดุด่าเสียใจจนคิดสั้นดื่มยาพิษฆ่าตัวตาย ท่านพยายามจะช่วยชีวิตเธอไว้แต่สุดความสามารถ

จากเหตุการณ์ครั้งนั้นทำให้ท่านอุทิศตนช่วยเหลือสตรีที่ประสบปัญหาในชีวิต รับเลี้ยงดูเด็กที่เกิดนอกสมรส ให้ความรู้แก่สตรี โดยมีจุดมุ่งหมายว่า “อบรมแม่คนเดียวเท่ากับอบรมคนทั้งบ้าน” สถานที่ทำการก่อตั้งครั้งแรกอยู่ที่ย่านพลับพลาชัย ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ เรียกว่า มาตาภาวสถาน ต่อมาย้ายไปอยู่ที่เลขที่ ๑๘๗ ถนนสาทรใต้ เขตยานนาวา พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ประทานนามว่า พีระยานุเคราะห์มูลนิธิ ปัจจุบันสถานทำการของมูลนิธิตั้งอยู่ที่ เลขที่ ๓๑/๒ ซอยพหลโยธิน ๔๗ ถนนพหลโยธิน ลาดยาว จตุจักร

แพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล ดำเนินกิจการพีระยานุเคราะห์ มูลนิธิในการให้ความอุปการะแก่สตรีที่ประสบปัญหาในชีวิตครอบครัว รับเลี้ยงดูเด็กกำพร้า แรกทีเดียวท่านให้เด็กๆ เหล่านั้นใช้นามสกุลของท่าน คือ ฮุนตระกูล แต่ญาติของท่านขอให้ใช้นามสกุลอื่น จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีในขณะนั้น ให้ใช้นามสกุล เวชบุล เด็กๆ เหล่านั้นมีแพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล เป็นมารดา พลโทปุ่น วงศ์วิเศษ เป็นบิดาตามกฎหมาย และตัวท่านเองได้เปลี่ยนไปใช้นามสกุล เวชบุล ด้วย บุตรบุญธรรมของท่านมีประมาณ ๔,๐๐๐ คน ส่วนมากจะประสบความสำเร็จในชีวิต เพราะท่านเลี้ยงดูเอาใจใส่บุตรบุญธรรมของท่านอย่างดียิ่ง ไม่ให้มีปมด้อย โดยอาศัยหลักวิชาจิตวิทยา สังคมวิทยา จากกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมเช่นนี้ มูลนิธิจึงได้รับเงินอุดหนุนทั้งจากชาวไทยและต่างประเทศ

อย่างไรก็ตามได้เกิดเหตุการณ์วิกฤตของมูลนิธิขึ้นครั้งหนึ่ง เนื่องจากในการดำเนินการคงต้องใช้เงินมาก จึงเป็นหนี้ธนาคารออมสินกว่า ๓ ล้านบาท ใน พ.ศ. ๒๕๐๗ ธนาคารออมสินฟ้องให้ชดใช้หนี้สิน เหตุการณ์ครั้งนั้นประชาชนทั้งชาวไทยและต่างประเทศร่วมใจกันบริจาคสมทบทุนรวมเงินได้ ๓ ล้าน

๕ แสนบาท ไปใช้หนี้ธนาคารได้ เรียกการบริจารเงินครั้งนั้นว่า "ประชาอุทิศ"

นอกจากการรับอุปการะเด็กและสตรีแล้ว แพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล ยังมีชื่อเสียงในการรักษากามโรคด้วย ประการสำคัญคือมิได้รักษาโรคแก่บุรุษเท่านั้น ท่านให้ความสำคัญในการป้องกันโรคให้กับหญิงขายบริการทางเพศ ความตั้งใจในการทำงานของท่านมีมาก บางคราวถึงกับปลอมตัวเข้าไปในสถานบริการเพื่อฉีดยาป้องกันและรักษาโรคให้แก่ผู้ป่วย ท่านเป็นผู้ก่อตั้งบ้านเกร็ดตระการ ของกรมประชาสงเคราะห์ ซึ่งมีหน้าที่ดูแลสงเคราะห์หญิงขายบริการและเด็กเร่ร่อน

จากกิจกรรมอันเป็นประโยชน์แก่สังคมดังกล่าว สถาบันการศึกษาหลายแห่ง จึงส่งนักศึกษาไปศึกษาดูงานที่พีระยานุเคราะห์มูลนิธิ โดยศึกษาเรื่องการเลี้ยงดูเด็ก จิตวิทยาเด็ก และยังมีนักทัศนาจร นักวิชาการ องค์กรของชาวต่างประเทศมาเยี่ยมชมกิจการของมูลนิธิอยู่เสมอ

ด้วยการอุทิศตนทำงานด้านสังคมสงเคราะห์อย่างจริงจังและต่อเนื่อง แพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล ได้รับการยกย่องให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ เช่น กรรมการสภาสงเคราะห์แห่งประเทศไทย กรรมการสันนิบาตมูลนิธิแห่งประเทศไทย กรรมการสมาคมสตรีนานาชาติ ฯลฯ ท่านได้รับยกย่องจากหน่วยงานสถาบันต่างๆ ทั้งในและต่างประเทศมากมาย เช่น ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้า เหรียญกาชาดสรรเสริญ ได้รับพระราชทานปริญญาสังคมวิทยาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ ประจำปีการศึกษา ๒๕๒๓ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์เลยิอองดอนเนอร์ (Commander Legion d'Honnour) จากประเทศฝรั่งเศส ได้รับเหรียญทอง Woman of the World จากสมาคมสตรีนานาชาติ ได้รับดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์จากมหาวิทยาลัย EWHA WOMAN UNIVERSITY ประเทศเกาหลี ได้รับรางวัล Spirit of Achievment จากมหาวิทยาลัยอัลเบิร์ตไอน์สไตน์แห่งเยนิวา เมืองนิวยอร์ก ฯลฯ ผลงานของท่านแพร่หลายจนบริษัทฮอลลีวู้ดขอนำชีวประวัติไปสร้างภาพยนตร์ นิตยสาร รีดเดอร์ ไดเจสต์ นำประวัติผลงานของท่านตีพิมพ์แพร่หลายไปทั่วโลก

แพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๗ รวมอายุ ๘๖ ปี ปัจจุบันพีระยานุเคราะห์มูลนิธิ ยังดำเนินการสืบต่อเจตนารมณ์อุดมการณ์ของแพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล โดยมีศาสตราจารย์ ดร. อุกฤษ มงคลนาวิน เป็นประธาน และได้ร่วมงานกับสถานรับเลี้ยงเด็กก่อนวัยเรียน พีระยา นาวิน มูลนิธิศาสตราจารย์ ดร. อุกฤษ มงคลนาวิน ขยายกิจการสถานรับเลี้ยงเด็กก่อนวัยเรียน จากครอบครัวที่มีรายได้น้อยไปยังต่างจังหวัด เช่น จังหวัดเลย จังหวัดลำปาง จังหวัดกาญจนบุรี

และยังจัดสร้างโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดนด้วย เช่น โรงเรียนบ้านคลองชล ตำบลวังทอง อำเภอวังสมบูรณ์จังหวัดสระแก้ว โรงเรียนโคกป่าจิก ตำบลปรือ อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ โรงเรียนบ้านสว่างใหม่ ตำบลน้ำพาง อำเภอแม่จริม จังหวัดน่าน โรงเรียนบ้านบูกาฮาแลแม ตำบลปะโค อำเภอมายอ จังหวัดปัตตานี

นับเป็นการขยายขอบข่ายการดำเนินงานให้เป็นประโยชน์ในการช่วยเหลือสังคมให้กว้างขวางหลากหลายยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

ชีวประวัติ แพทย์หญิง ดร. คุณเพียร เวชบุล. เอกสารอัดสำเนา.

พีระยา - นาวิน สาร. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๓ ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๔๒.

สภาสตรีแห่งชาติ. **ทำเนียบสตรีไทย.** กรุงเทพฯ : กราฟิคอาร์ต, ๒๕๒๑.

อุทัยศรี ค้อคงคา. ใน **นารีผู้มีคุณ.** กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๒๙.

ธีระ แก้วประจันทร์

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล พระบรมวงศ์พระองค์หนึ่งในมหาจักรีบรมราชวงศ์ ผู้ทรงมีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมพระพุทธศาสนาทั้งภายในและภายนอกประเทศ ทรงเป็นสตรีที่ดำรงตำแหน่งประธานองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลกหลายวาระติดต่อกันยาวนานถึง ๒๑ ปี

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล เป็นพระธิดาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับ หม่อมเฉื่อย สกุลเดิม ยมาภัย ประสูติเมื่อวันจันทร์ที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๘ ที่วังสามยอด ริมถนนเจริญกรุง เชิงสะพานดำรงสถิตย์ มีเจ้าพี่เจ้าน้องร่วมหม่อมมารดา ๙ องค์ คือ พันโท หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล (พ.ศ. ๒๔๒๔ - ๒๔๙๐) หม่อมเจ้าอิทธิดำรง ดิศกุล (พ.ศ. ๒๔๒๘ - ๒๔๓๕) หม่อมเจ้าทรงวุฒิภาพ ดิศกุล (พ.ศ. ๒๔๓๒ - ๒๔๖๙) หม่อมเจ้าหญิงแฝด ๑ คู่ หม่อมเจ้ารัชลาภจิรฐิต ดิศกุล (พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๔๓) หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล หม่อมเจ้าพิลัยเลขา ดิศกุล (พ.ศ. ๒๔๔๐ - ๒๔๖๙) และหม่อมเจ้าดิศศานุวัติ ดิศกุล (พ.ศ. ๒๔๔๕ - ๒๕๑๐)

เมื่อยังทรงพระเยาว์ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงศึกษาภาษาไทยกับคุณหญิงวิทยาปรีชามาตย์ (อ่อง) ทรงศึกษาวิชาสำหรับกุลสตรีจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี (พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา) และทรงศึกษาภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสโดยตรงจากครูสตรีชาวอังกฤษและฝรั่งเศส ส่วนวิชาการด้านต่างๆ เช่น โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ สังคม ศาสนา พระองค์ทรงศึกษาโดยตรงกับพระบิดา นักปราชญ์ผู้ทรงได้รับยกย่องเป็น "บิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย" เพราะทรงรับใช้ใกล้ชิดมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เนื่องจากหม่อมมารดาเสียชีวิตตั้งแต่พระองค์มีพระชันษา ๗ ปี

การศึกษาดังกล่าวมาของหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล นับเป็นประสบการณ์ตรง ด้วยการตามเสด็จพระบิดาไปตามสถานที่ต่าง ๆ ทั้งในและนอกประเทศในเวลาที่เสด็จไปทรงตรวจราชการและเสด็จประพาสต่างประเทศ ดังนั้นพระองค์จึงทรงรอบรู้เรื่องบ้านเมือง การประเพณี และเรื่องราวต่างประเทศเกี่ยวกับพระราชวงศ์และบุคคลสำคัญต่าง ๆ รวมทั้งทรงรู้จักสนิทสนมกับชาวต่างประเทศหลายคน

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังในสำนักของพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ จนกระทั่งพระชันษา ๑๕ ปี จึงเสด็จกลับไปประทับปฏิบัติรับใช้พระบิดาอยู่ใกล้พระองค์ตลอดพระชนมชีพ แม้ขณะที่เสด็จไปประทับที่ปีนัง หลังเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วก็ตาม และทรงเล่าถึงวิธีการเลี้ยงดูลูกของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สรุปความได้ว่า ทุกพระองค์ต้องตื่นบรรทมแต่เช้า ต้องทำงานการบ้านการครัวเป็นเพื่อควบคุมคน ต้องแต่งกายสุภาพเหมาะสมกับกาลเทศะและเกียรติยศ ต้องไม่พูดปดพูดจาสุภาพอ่อนหวาน ไม่ทำหน้างอเวลาสนทนากับผู้อื่น ตรงต่อเวลาและละเอียดถี่ถ้วน ใช้ปัญญาคิดหาเหตุผลถึงเรื่องต่างๆ ทั้งดีและไม่ดี รวมทั้งทรงแนะนำให้อ่านแต่หนังสือที่ดีมีคุณค่าเพราะว่า *"... หนังสือเป็นเพื่อนที่ดีและอยู่ในอำนาจเรา ไม่ชอบก็เก็บเข้าตู้ไว้ ไม่เหมือนคุยกับคน ไม่ถูกใจก็ต้องทนเพราะไล่เขาไม่ได้ ..."*

นอกจากนั้น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ยังทรงพาพระธิดาไปทอดพระเนตรพิธีในศาสนาต่างๆ เช่น วัน Good Friday ของคริสต์ศาสนาเป็นวันที่ปลดพระเยซูลงจากไม้กางเขน พิธีลุยไฟของเจ้าเซน ฯลฯ ซึ่งทำให้เกิดสนใจเรื่องราวของพุทธศาสนาต่อมา แล้วทรงแนะนำให้พระธิดาอ่านหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่พระองค์ทรงมีอยู่เป็นจำนวนมาก ถ้าทรงอ่านแล้วไม่เข้าใจก็ตรัสอนุญาตไว้ว่า *"คราวนี้ไม่เข้าใจก็มาถามฟัง"* จึงเป็นเหตุให้หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงสนพระทัยศึกษาธรรมะในพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังต่อมา และทรงสรุปความถึงผลที่ทรงได้รับจากพุทธศาสนาไว้ว่า

พระพุทธศาสนาได้ทำให้ข้าพเจ้าเป็นคนรู้จักเหตุผล ทำให้ฉลาดขึ้น ทำให้เป็นคนรู้จักทำความสุขให้ตัวเองได้ ทำให้เป็นคนกล้าไม่กลัวอะไรนอกจากบาป และเป็นคนมีเสรีภาพไม่ผูกพันหลงใหลแก่สิ่งต่างๆ ซึ่งไม่มีสาระแก่นสารเพราะเชื่อแน่ในพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจ์ ทุกขๆ อนตฺตา ...

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจด้านศาสนาอันเป็นประโยชน์ต่อพุทธศาสนิกชนทั่วโลกหลายประการ ทั้งงานด้านการเขียน การพูด การให้คำปรึกษาแนะนำ รวมทั้งอุทิศพระองค์ทำงานเพื่อพุทธศาสนาด้วยการเป็นกรรมการบริหารสมาคมและองค์กรพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง เช่น

– ทรงพระนิพนธ์หนังสือสอนศาสนาสำหรับเด็ก เรื่อง **ศาสนคุณ** ส่งเข้าประกวดได้รับพระราชทานรางวัลที่ ๑ และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๔๗๒ พร้อมทั้งทรงพระราชนิพนธ์คำนำชมเชยไว้ด้วย นอกจากนั้นยังมีพระราชดำรัสชักชวนให้ไปสอนพุทธศาสนาแก่เด็กที่พระองค์ทรงเลี้ยงอีกด้วย สำนวนการเขียนหนังสือเรื่องเกี่ยวกับศาสนาของหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล นี้ แม้แต่พระบิดายังทรงชมเชย ทั้งๆ ที่ไม่ทรงทราบว่าใครเป็นผู้แต่ง ว่า *"ใครหนอเขียน No. ๒ ? เขาช่างสอนลงมาให้เด็กเข้าใจดีจริงๆ พ่อตกลงใจให้ No. ๒ เป็นที่ ๑ !"*

นอกจากทรงพระนิพนธ์เรื่องศาสนาแล้ว หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ยังทรงพระนิพนธ์เรื่องเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีไทย การเดินทางท่องเที่ยวทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยเฉพาะเมื่อเสด็จไปประชุมด้านศาสนาในประเทศต่างๆ ก็จะทรงนิพนธ์ไว้เสมอ

– ทรงรับเชิญเป็นผู้บรรยายเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนา ตามที่สถาบันและหน่วยงานต่างๆ ทูลเชิญด้วยทรงสามารถอธิบายหลักธรรมในพุทธศาสนาให้ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ฟังเข้าใจง่าย ไม่เบื่อหน่าย โดยการเทียบเคียงอุปมาอุปไมย แม้แต่ชาวต่างชาติก็สนใจ เช่น พ.ศ. ๒๔๙๓ ทรงรับเชิญไปบรรยายที่มหาวิทยาลัยซานฟรานซิสโก ประเทศสหรัฐอเมริกา เป็นเวลา ๑ ปี และทรงรับเชิญไปแสดงปาฐกถาธรรมแก่นักเรียน นิสิต นักศึกษา และผู้สนใจตามโรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัย และสถานีวิทยุกระจายเสียง รวมทั้งการฝึกอบรมลูกเสือชาวบ้าน

– ทรงรับเชิญเป็นที่ปรึกษาของกลุ่มพุทธศาสนา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งก่อตั้งขึ้นเป็นครั้งแรก โดยเสด็จไปยังคณะอักษรศาสตร์ สัปดาห์ละ ๒ ครั้ง เพื่อประทานความรู้และให้คำปรึกษาแนะนำแก่นิสิตที่สนใจ ต่อมาทรงรับเชิญเป็นที่ปรึกษาชมรมพุทธศาสน์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ด้วยอีกแห่งหนึ่ง

– ทรงเป็นกรรมการบริหารและอุปนายกของพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และทรงร่วมคณะผู้แทนไทยไปประชุมก่อตั้งองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (พ.ส.ล.) เป็นผลสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ ที่กรุงโคลัมโบ ประเทศศรีลังกา

– ทรงได้รับเลือกเป็นรองประธานองค์การ พ.ส.ล. เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖ แล้วทรงได้รับเลือกให้ดำรงตำแหน่งประธานองค์การ พ.ส.ล. เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ แต่เดิมสำนักงานใหญ่และสำนักงานเลขาธิการขององค์การ พ.ส.ล. จะตั้งอยู่ในประเทศที่ผู้แทนของประเทศได้ดำรงตำแหน่งประธานองค์การ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๒ เป็นต้นมา ที่ประชุมมีมติให้ตั้งสำนักงานถาวรอยู่ในประเทศไทย เนื่องจากเห็นว่าประเทศไทยเป็นประเทศที่มีพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ พระมหากษัตริย์ไทยทรงเป็นพุทธมามกะและอัครศาสนูปถัมภกและรัฐบาลไทยให้งบประมาณสนับสนุนการดำเนินงานขององค์การตลอดมา

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงดำรงตำแหน่งประธานองค์การ พ.ส.ล. อยู่หลายวาระ เป็นเวลา ๒๑ ปี จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๕๒๗ พระชันษา ๘๙ ปี จึงทรงได้รับยกย่องเป็นประธานกิตติมศักดิ์ตามประเพณี

ระหว่างที่ทรงเป็นประธานองค์การ พ.ส.ล. นั้น หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงปฏิบัติงานประจำอยู่ที่สำนักงานใหญ่ตลอดมา และยังทรงอุตส่าห์เสด็จไปเยือนศูนย์ภาคีขององค์การ พ.ส.ล. ตามประเทศต่างๆ รวมทั้งทรงบรรยายหลักธรรมทางพุทธศาสนาไปด้วย ทำให้มีผู้รู้จักเคารพนับถือพระองค์ท่านอยู่ทั่วไป ไม่เฉพาะแต่ชาวไทยพุทธเท่านั้น

ความพยายามของหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ในการทรงงานเผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อความกลมเกลียว ร่วมมือกันระหว่างพุทธศาสนิกชนทั่วโลกอันนำไปสู่สันติภาพนี้ ทำให้พระเกียรติคุณแผ่กระจายเป็นที่ชื่นชมทั่วไป มหาวิทยาลัยหลายแห่งจึงถวายปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์แด่พระองค์ คือ มหาวิทยาลัยดองกุก ประเทศเกาหลีใต้ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยถวายปริญญาอักษรศาสตร์ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒ และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ถวายปริญญาศิลปศาสตร์ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๓

ที่สำคัญและเป็นพระเกียรติอย่างยิ่ง คือ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ได้รับพระราชทานเครื่องราช-อิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์วชิรมงกุฎ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๓

หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล สิ้นชีพิตักษัยด้วยพระโรคชรา ที่โรงพยาบาลศิริราช เมื่อวันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๓ พระชันษา ๙๕ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถได้เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๓

บรรณานุกรม

พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้า. "พระประวัติลูกเล่า." ใน **ปาฐกถา เรื่อง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระประวัติลูกเล่า.** พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖.

_____. **พระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๒๓. (มูลนิธิวังวรดิศ พระญาติและมิตรของหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ประธานองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก จัดพิมพ์หนังสือพระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์บางเรื่องถวายเป็นที่ระลึกในงานฉลองพระชันษาครบ ๘๔ พรรษา เมื่อ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๓).

_____. **สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น.** กรุงเทพฯ : บริษัทวัชรินทร์การพิมพ์, ๒๕๓๓. (มูลนิธิหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล และชมรมพระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ม.ว.ม., ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๓ สิงหาคม ๒๕๓๓).

_____. **สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น ประวัติศาสตร์เปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๓.

ศุภวัฒย์ เกษมศรี, หม่อมราชวงศ์ และรัชนี ทรัพย์วิจิตร. **พระอนุวงศ์ชั้นหม่อมเจ้าในพระราชวงศ์จักรี.** กรุงเทพฯ : บริษัทรำไทย เพรส จำกัด, ๒๕๔๓ (งานพระราชทานเพลิงศพเป็นกรณีพิเศษ นายประชุม ทรัพย์วิจิตร ณ เมรุวัดประยุรวงศาวาส วันอังคารที่ ๒ พฤษภาคม ๒๕๔๓).

องค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก. **พุทธศาสนาในทัศนะของท่านหญิงพูน.** [ม.ป.ท.] : ๒๕๓๓ (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงพระศพหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ๒๓ สิงหาคม ๒๕๓๓ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส.

ศิรินันท์ บุญศิริ

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี หรือที่ปวงชนชาวไทยขนานพระนามอย่างสามัญว่า "สมเด็จย่า" และที่บรรดาชาวไทยภูเขาถวายพระสมญานามว่า "แม่ฟ้าหลวง" มีพระนามเดิมว่า สังวาลย์ เสด็จพระราชสมภพที่นนทบุรี เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ (หรือปีชวด คริสต์ศักราช ๑๙๐๐) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นบุตรลำดับที่ ๓ ของพระชนกชู และพระชนนีคำ มีพระภคินีและพระเชษฐาร่วมพระอุทร ๒ คน ทว่าถึงแก่กรรมตั้งแต่ยังเยาว์ คงเหลือแต่คุณถมยา พระอนุชาเพียงคนเดียวที่มีวัยอ่อนกว่า ๒ ปี เมื่อสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทรงจำความได้นั้น ครอบครัวได้ย้ายบ้านมาประกอบอาชีพทำทองอยู่ที่ธนบุรี บริเวณซอยที่ปัจจุบันเป็นซอยวัดอนงค์ หรือ วัดอนงคาราม ซึ่งอยู่ไม่ห่างจากบ้านเดิมของพระชนกชูเท่าใดนัก ทั้งนี้นอกจากครอบครัวของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีแล้ว ยังมีญาติทางพระชนนีคำ ได้แก่ ท่านซ้วย ร่วมอาศัยอยู่ด้วย เมื่อพระชนกชูสิ้นแล้ว อาชีพการทำทองของครอบครัวก็ยุติลงโดยหันมารับจ้างและค้าขายเล็กน้อยแทน

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทรงเริ่มเรียนอักขรวิธี อ่านเขียนเบื้องต้นกับพระชนนีคำซึ่งมีพื้นฐานความรู้ด้านหนังสืออยู่บ้าง แล้วได้ทรงเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนวัดอนงคารามในแผนกเด็กนักเรียนหญิงของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (นวม พุทฺธสโร) เจ้าอาวาสวัดอนงคารามเวลานั้น เรียนได้ไม่ถึงปี โรงเรียนได้เลิกกิจการ จึงทรงย้ายเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนศึกษานารีที่อยู่ในความอุปถัมภ์ของสมเด็จพระพุฒาจารย์เช่นกัน ทรงเรียนได้เพียงเดือนกว่าก็ต้องออกจากโรงเรียนเนื่องจากขาดแคลนทุนทรัพย์ เมื่อพระชนมายุได้ ๗ - ๘ พรรษา พระชนนีคำอนุญาตให้ท่านรอด น้องของพระชนกชูพาสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีไปฝากไว้กับคุณพระพี่เลี้ยงจันทร์ แสงชูโต และได้ขึ้นถวายตัวเป็นข้าหลวงรุ่นเด็กในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ (สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร) พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี (สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) และได้ปฏิบัติหน้าที่ขึ้นเฝ้าเฉพาะตอนเช้าและค่ำ จากนั้นได้ทรงเรียนหนังสือกับหม่อมเจ้าหญิงมัณฑารพ กมลาสน์ และได้ทรงเข้าโรงเรียนใกล้พระบรมมหาราชวัง สมเด็จฯ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธรโปรดให้สมเด็จพระศรีนครินทรา บรมราชชนนีเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนสตรีวิทยา (ตำบลตึกดิน ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับโรงเรียนสตรีวิทยาปัจจุบัน) ในระหว่างที่ทรงศึกษาที่โรงเรียนสตรีวิทยา สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีได้ทรงย้ายไปประทับอยู่กับคุณหวน หงสกุล ข้าหลวงสมเด็จฯ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ฯ ซึ่งมีบ้านอยู่ใกล้โรงเรียนจนพระชนมายุ ๙ พรรษา พระชนนีคำถึงแก่กรรม ดังนั้นจึงทรงอยู่ในพระอุปการะของสมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ และสมเด็จฯ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธรตลอดมา สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีได้ทรงย้ายไปพำนักที่บ้านพระยาดำรงแพทยาคุณ (ฮวด วีระไวทยะ) แพทย์ประจำพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถฯ และแพทย์ใหญ่ทหารบก เพื่อรับการผ่าตัดเนื่องจากเข็มตำฝ่าพระหัตถ์ และได้ประทับเรื่อยมาจนกระทั่งทรงเรียนจบชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ จากโรงเรียนสตรีวิทยาใน พ.ศ. ๒๔๕๖ พระชนมายุ ๑๓ พรรษา จึงทรงเข้าศึกษาต่อในโรงเรียนแพทย์ผดุงครรภ์และหญิงพยาบาลแห่งศิริราช ซึ่งสังกัดกระทรวงธรรมการ ตามคำชักชวนของพระยาดำรงแพทยาคุณ ทรงเริ่มเข้ารับการศึกษาเมื่อวันที่ ๑

กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๖ และทรงเป็นนักเรียนใหม่ที่มีอายุน้อยที่สุดในรุ่น การที่ทรงเลือกศึกษาวิชาพยาบาลนี้นับว่าถูกกับพระอุปนิสัยเนื่องจากทรงสุภาพอ่อนโยน มีพระเมตตาและขันติธรรม ทรงเอื้ออาทรต่อบุคคลทั่วไป

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทรงเป็นนักเรียนหลวง ดังนั้นจึงต้องทรงย้ายมาพำนักเป็นนักเรียนประจำของโรงเรียนซึ่งตั้งอยู่ในเขตโรงพยาบาลศิริราช หลักสูตรการเรียนกำหนดไว้ ๓ ปี ปีแรกเรียนหลักวิชาการต่างๆ คือ ภาคทฤษฎี อาทิ วิชาสรีรวิทยา ผดุงครรภ์ สุขวิทยา การตรวจไข้ การพยาบาล และธรรมจริยา ปีที่สองและที่สามจึงฝึกหัดทำงานภายใต้การควบคุมของพยาบาล ทรงเรียนได้ดีและจบหลักสูตรได้รับประกาศนียบัตรในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ แล้วทรงทำงานต่อที่โรงพยาบาลศิริราชตามข้อผูกพันของการเป็นนักเรียนหลวง

จากการที่ทรงเลือกศึกษาในวิชาชีพแขนงนี้นับเป็นเหตุให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างยิ่งใหญ่ในพระชนมชีพ เนื่องจากในเวลาต่อมาสมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ ได้พระราชทานทุนเล่าเรียนโดยได้คัดเลือกนักเรียนแพทย์และนักเรียนพยาบาลส่งไปศึกษาต่อที่ประเทศสหรัฐอเมริกา เพื่อเป็นการตระเตรียมครูทั้งฝ่ายแพทย์และพยาบาลต่อไป ตามพระประสงค์ของพระราชโอรส คือ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมขุนสงขลานครินทร์ (หรือสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก) ซึ่งทรงสนพระทัยและมุ่งส่งเสริมการศึกษาเพื่อปรับปรุงยกระดับการแพทย์และการสาธารณสุขของไทยให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ขณะนั้นกำลังทรงศึกษาวิชาแพทยศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด มลรัฐแมสซาชูเซตส์ ประเทศสหรัฐอเมริกา ในการนี้ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร (ต่อมาดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร) ผู้บัญชาการโรงเรียนราชแพทยาลัย ได้ทรงคัดเลือกนักเรียนแพทย์และนักเรียนพยาบาลประเภทละ ๒ ทุน สำหรับทุนนักเรียนพยาบาลนั้น ทรงเลือกสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี หรือ นางสาวสังวาลย์ ขณะนั้น และนางสาวอุบล ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา โดยมีเกณฑ์การพิจารณาจากความฉลาดหลักแหลมเป็นสำคัญ ก่อนที่จะเดินทางไปยังประเทศสหรัฐอเมริกาได้ทรงเข้าชั้นเรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ซึ่งมีแหม่มโคล (Miss Edna Sarah Cole) เป็นอาจารย์ใหญ่ อย่างไรก็ดี การเดินทางไปยังต่างประเทศจำเป็นต้องมีนามสกุลใช้ในหนังสือเดินทาง ดังนั้นจึงทรงขออนุญาตใช้นามสกุลของขุนสงขลานครินทร์ (หลี ตะละภัฏ) เจ้ากรมของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมขุนสงขลานครินทร์ เกี่ยวกับเรื่องนามสกุลนี้ ภายหลังคุณถมยาได้ขอจดทะเบียนนามสกุลที่อำเภอว่า "ชูกระมล" ดังความที่ปรากฏในหนังสือ **แม่เล่าให้ฟัง** พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ตอนหนึ่งว่า

"ส่วนถมยาน้องชายของแม่ เมื่อเจริญวัยได้ไปขอจดทะเบียนที่อำเภอใช้นามสกุล ว่า "ชูกระมล" ถึงแม้ว่าแม่ไม่เคยใช้นามสกุล ชูกระมลก็อยากถือว่าแม่เกิดมาในสกุลนี้"

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีได้เสด็จฯ โดยทางเรือพร้อมคณะนักเรียนไทยและผู้ดูแลจากกรุงเทพฯ ถึงประเทศสหรัฐอเมริกาในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ พระองค์และนางสาวอุบล ได้พักอยู่กับครอบครัวอดัมเสน ที่เมืองเบอร์คลี มลรัฐแคลิฟอร์เนีย เพื่อเรียนภาษาอังกฤษและวัฒนธรรมอเมริกันเป็นเวลาประมาณ ๑ ปี จากนั้นได้เดินทางโดยรถไฟพร้อมคณะนักเรียนไทยอีกจำนวนหนึ่งไปยังเมืองบอสตัน

และได้เฝ้าฯ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมขุนสงขลานครินทร์เป็นครั้งแรกที่สถานีรถไฟ เวลานั้นกำลังทรงศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด แม้ว่าจะทรงดำรงพระอิสริยยศสูงศักดิ์ แต่กลับทรงดำเนินพระกิจวัตรอย่างเรียบง่าย ทรงใช้พระนามว่า มิสเตอร์ ม. สงขลา เนื่องจากมีพระชนมายุสูงกว่าบรรดานักเรียนไทย จึงทรงวางพระองค์ประดุจผู้ดูแลนักเรียนไทย ทรงรับเป็นพระธุระดูแล ให้คำแนะนำ ตลอดจนทรงช่วยเหลือในทุกๆ ด้าน ด้วยน้ำพระทัยที่เปี่ยมด้วยพระเมตตาธรรมนี้ จึงก่อให้เกิดความรู้สึกเคารพรักเลื่อมใสในหมู่นักเรียนไทยและผู้ที่ได้เข้าเฝ้าฯ ทั้งนี้ได้โปรดให้สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี และนางสาวอุบลเดินทางจากเมืองบอสตันไปพำนักกับครอบครัวสตรองที่เมืองฮาร์ตฟอร์ด มลรัฐคอนเนตทิคัต เพื่อฝึกฝนทักษะการพูด อ่าน เขียน ให้ชำนาญก่อนเข้าเรียนในมหาวิทยาลัย และได้เสด็จเยี่ยมนักเรียนหญิงทั้งสองอยู่เนืองๆ

ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดชฯ ได้มีลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลสมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ ขอพระราชานุญาตหมั้นสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีที่ประเทศสหรัฐอเมริกา และเมื่อวันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้มีพิธีอภิเษกสมรส ณ วังสระปทุม โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ เป็นประธานในพิธี สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีจึงมีฐานะในเวลานั้นเป็นหม่อมสังวาลย์ มหิดล ณ อยุธยา หลังจากนั้นทั้งสองพระองค์ได้กลับไปทรงศึกษาต่อที่ประเทศสหรัฐอเมริกา สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีได้ทรงศึกษาหลักสูตรเตรียมพยาบาลที่วิทยาลัยซิมมอนส์ หลักสูตรการสาธารณสุขเกี่ยวกับโรงเรียนที่สถาบัน เอ็ม.ไอ.ที. ต่อมาทรงเข้าศึกษาวิชาจิตวิทยาและคหกรรมศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยซิมมอนส์ ตามลำดับ และมีพระราชโอรสธิดา ๓ พระองค์คือ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีได้ทรงอบรมอภิบาลพระราชธิดาและพระราชโอรสด้วยพระองค์เองมาตลอด ทรงอนุสาสน์สั่งสอนทั้งความประพฤติ การปฏิบัติพระองค์ ตลอดจนการศึกษามาโดยลำดับ ทรงมีหลักสำคัญอยู่ ๒ ประการ คือ เด็กต้องมีสุขภาพอนามัยสมบูรณ์ และต้องอยู่ในระเบียบวินัย หลังจากสมเด็จพระบรมราชชนกสวรรคตใน พ.ศ. ๒๔๗๒ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนียังคงประทับอยู่ในกรุงเทพฯ จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๗๖ จึงได้ทรงพาพระราชธิดาและพระราชโอรสทั้งสามกลับไปประทับ ณ เมืองโลซานน์ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ เพื่อประโยชน์ทางการศึกษาและพระอนามัยที่ดี ครั้นถึงวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสละราชสมบัติ รัฐบาลได้กราบบังคมทูลอัญเชิญพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอานันทมหิดล (พระอิสริยยศขณะนั้น) ขึ้นครองสิริราชสมบัติ เฉลิมพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ในการนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขนานพระนามพระราชชนนีว่า **พระราชชนนีศรีสังวาลย์** ตามคำประกาศ ณ วันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ และต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็น**สมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์** เมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๑ และด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่ยังมีพระชนมายุน้อยมาก ดังนั้นจึงตกเป็นพระภาระของสมเด็จพระราชชนนีที่จะต้องอภิบาลอบรมในเรื่องความรู้ต่างๆ พระราชกิจของพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อเตรียมความพร้อมสำหรับการเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดี

ในระบอบประชาธิปไตย พร้อมกันนั้นได้ทรงอบรมพระธิดาและพระโอรสพระองค์เล็กให้ทรงเป็นเจ้านายที่มุ่งสร้างประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองในอนาคตอีกด้วย แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลจะเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว แต่พระองค์ยังคงประทับเพื่อทรงศึกษา ณ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ทั้งนี้ได้เสด็จนิวัตพระนครเพื่อทรงเยี่ยมพสกนิกรและทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจครั้งแรกเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๑ และได้เสด็จนิวัตพระนครอีกครั้งในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ หลังจากสงครามโลกครั้งที่ ๒ ยุติลง โดยได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจจวบจนเสด็จสวรรคตในวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๙ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภูมิพลอดุลยเดชเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติสืบแทน เฉลิมพระปรมาภิไธยว่า พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช สมเด็จพระราชชนนีทรงถวายการอภิบาลอยู่ระยะหนึ่งจนกระทั่งพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่ทรงบรรลุนิติภาวะ นอกจากนี้ เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเยือนนานาประเทศอย่างเป็นทางการหลายครั้งหลายคราว นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๒ - ๒๕๑๐ ก็ได้ทรงรับพระราชภาระปฏิบัติราชการแผ่นดินในฐานะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยยศสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์เป็น **สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี** เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๓

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีโปรดการดำรงชีวิตที่เรียบง่าย โปรดการทรงงานต่างๆ ด้วยพระองค์เอง ทรงใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์เสมอ มีพระราชดำริว่า “เวลาเป็นของมีค่า” งานอดิเรกที่ทรงมีหลายประเภท อาทิ งานปักผ้า งานดอกไม้แห้ง การปลูกต้นไม้ งานปั้น และเขียนลายกระเบื้องเคลือบ เป็นต้น ทรงใช้จ่ายอย่างประหยัด ทั้งนี้เพื่อนำพระราชทรัพย์ไปใช้ในกิจการกุศลโดยทรงคำนึงประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลัก นอกจากนี้ยังโปรดการเดินป่า ปีนเขา ทอดพระเนตรดอกไม้และทิวทัศน์ธรรมชาติ ทรงยึดมั่นในหลักการประชาธิปไตย ใฝ่รู้ในการศึกษาวิชาการตลอดจนศาสตร์ต่างๆ ที่แปลกใหม่ จากการที่ทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง ทำให้ทรงสนพระทัยศึกษาหลักธรรมคำสอน การฝึกสมาธิ ทรงดำเนินพระชนมชีพอยู่ในธรรม ไม่ทรงติดข้องอยู่กับลาภ ยศ สรรเสริญ

ตลอดพระชนมชีพ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทรงยึดมั่นในการบำเพ็ญประโยชน์ต่อประเทศชาติและประชาชนชาวไทย นอกจากพระราชภารกิจที่สำคัญยิ่งคือการอภิบาลพระราชโอรสทั้งสองและพระราชธิดาซึ่งต่อมาเป็นพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศ์ที่ทรงคุณธรรมอันประเสริฐ เป็นที่เคารพรักเทิดทูนของปวงพสกนิกรแล้วยังได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจอื่นๆ อีกเป็นอเนกประการ กล่าวคือ ได้พระราชทานพระราชานุเคราะห์แก่มูลนิธิและองค์การกุศลต่างๆ ตามกำลังพระราชทรัพย์และนับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๗ เป็นต้นมา ได้เสด็จฯ ออกเยี่ยมเยียนราษฎรในท้องถิ่นทุรกันดารทั่วประเทศ พระราชทานสิ่งของความช่วยเหลือ ทรงบำรุงขวัญกำลังใจแก่ราษฎร ข้าราชการ ตำรวจ ทหาร และพลเรือนเป็นประจำ จากการเสด็จฯ ไปทรงเยี่ยมราษฎรนี้เป็นแรงบันดาลใจที่ทำให้ทรงริเริ่มงานพัฒนาต่างๆ ดังนี้

ด้านการศึกษา

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีได้พระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์และเงินที่มีผู้ทูลเกล้าฯ ถวาย สร้างโรงเรียนเล็กๆ ในถิ่นทุรกันดารทั่วประเทศ เพื่อสนับสนุนโครงการจัดตั้งโรงเรียนชาวเขาและประชาชนไกลคมนาคมของตำรวจตระเวนชายแดน และได้พระราชทานทุนการศึกษาแก่ เยาวชนตามเกาะต่างๆ อนึ่ง ยังได้พระราชทานพระราชานุเคราะห์ผ่านมูลนิธิส่งเสริมผลผลิตชาวเขาไทยที่ทรงรับไว้ในพระราชูปถัมภ์ พัฒนาอบรมเด็กชาวเขาด้านสุขวิทยา การประกอบอาชีพ โดยส่งเสริมการศึกษาตามความสามารถของเด็ก นอกจากนี้ยังทรงส่งเสริมการเผยแพร่ธรรมะแก่เยาวชนและประชาชนทางหนังสือและวิทยุ

ด้านการสาธารณสุข

ใน พ.ศ. ๒๕๐๒ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีได้ทรงเริ่มจัดตั้งหน่วยแพทย์เคลื่อนที่เพื่อออกรักษาพยาบาลแก่ประชาชนตามเขตชายแดนและเขตทุรกันดารในวันหยุดราชการ หน่วยแพทย์นี้มีชื่อเรียกว่า **แพทย์อาสาสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี (พอ.สว.)** ผู้ปฏิบัติงานล้วนเป็นอาสาสมัคร เนื่องจากรัฐบาลตระหนักในประโยชน์ของโครงการนี้ จึงได้ให้เงินอุดหนุนจำนวนหนึ่งในแต่ละปี กิจการ พอ.สว. ยังมีบทบาทสำคัญในด้านทันตสาธารณสุขและการนำคนไข้ที่ป่วยเฉพาะโรคในที่ห่างไกลมารับการรักษาต่อไป และนับจาก พ.ศ. ๒๕๓๔ เป็นต้นมา พอ.สว. ได้เป็นหน่วยงานที่ช่วยเสริมงานสาธารณสุขมูลฐานของรัฐบาลด้วย

ด้านการฟื้นฟูปลูกป่าและพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดอยตุง

โครงการพัฒนาดอยตุงนับเป็นโครงการพัฒนาสมบูรณ์แบบ ได้เริ่มดำเนินการตามแนวพระราชดำริของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๓๑ มีอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่ในอำเภอแม่จันและอำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงราย ประมาณ ๙๐,๐๐๐ กว่าไร่ มีเป้าหมายเพื่อฟื้นฟูป่าต้นน้ำ ลำธาร ในบริเวณที่เสื่อมโทรมและพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนในพื้นที่ให้คนกับป่าอยู่ด้วยกันได้อย่างกลมกลืน

โครงการนี้ได้รับความร่วมมือจากทั้งภาครัฐและภาคเอกชนโดยมีมูลนิธิแม่ฟ้าหลวง ในพระราชูปถัมภ์เป็นผู้ประสานงานดูแลโครงการ ผลการดำเนินงานของโครงการในระยะ ๖ ปีแรก พื้นที่ประมาณร้อยละ ๘๐ ได้กลับคืนสู่สภาพป่าที่สมบูรณ์ นอกจากนั้นโครงการพัฒนาดอยตุงยังได้ส่งเสริมการฝึกอาชีพต่างๆ ให้แก่ราษฎร ทำให้มีรายได้และความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทรงพระประชวรพระโรคพระหทัยและได้เสด็จฯ เข้ารับการรักษาพระองค์ ณ โรงพยาบาลศิริราช เมื่อวันที่ ๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๘ และได้เสด็จสวรรคตเมื่อวันอังคารที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๙ เวลา ๒๑.๑๗ นาฬิกา สิริรวมพระชนมายุ ๙๔ พรรษา ปวงพสกนิกรต่างเชื่อมั่นว่า ด้วยอานุภาพแห่งกุศลธรรมที่ทรงบำเพ็ญเป็นอเนกอนันต์ พระผู้ทรงจากไปได้เสด็จสถิตในภพภูมิอันประเสริฐอันควรแก่พระคุณธรรมของพระองค์แล้ว ในการนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชวังอัญเชิญพระบรมศพสมเด็จพระบรมราชชนนีขึ้นประดิษฐานเหนือพระเบญจาทอง ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง ตกแต่งที่ประดิษฐานพระโกศถวายพระเกียรติยศตามราชประเพณี แล้วบำเพ็ญพระราชกุศลทางพระพุทธศาสนาถวาย พร้อมทั้งเปิดโอกาสให้พสกนิกรทุกหมู่เหล่าเข้าถวายบังคมพระบรมศพ ครั้นถึงวันอาทิตย์ที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๙ จึงได้จัดการพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง

บรรณานุกรม

กัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์, สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้า. **จดหมายเหตุชาวบ้าน ข่าวสมเด็จย่าสวรรคต จากหนังสือพิมพ์.** กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๙. (จัดพิมพ์ในการพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี วันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๕๓๙).

_____. **แม่เล่าให้ฟัง.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : บริษัท โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพาณิช จำกัด, ๒๕๒๔. (จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี มีพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา ๒๑ ตุลาคม ๒๕๒๓).

_____. **เวลาเป็นของมีค่า.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ฟ จำกัด, ๒๕๓๐.

_____. **ส่งเสด็จสมเด็จย่า ประมวลเรื่องจากหนังสือพิมพ์.** กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๐. (จัดพิมพ์ในวาระครบ ๑ ปี แห่งการถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี วันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๐).

คณะกรรมการจัดสร้างอุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ตามพระราชดำริ. **อุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี.** กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์

(๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๓๙. (จัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิดอุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี).

คณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ, สำนักงาน. **สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี.** กรุงเทพฯ : บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี่ จำกัด, ๒๕๓๙. (จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ๑๐ มีนาคม ๒๕๓๙).

ไทยศึกษา, โครงการ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. **สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี.** [ม.ป.ท.] : ๒๕๒๗. (โครงการไทยศึกษา ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับธนาคารนครหลวงไทย จำกัด จัดพิมพ์ในวโรกาสที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี มีพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา ๒๑ ตุลาคม ๒๕๒๗).

นักข่าวหญิง, กลุ่ม. **สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๕. (จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติเนื่องในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๕).

นายกรัฐมนตรี, สำนัก. **สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี.** กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๓. (คณะกรรมการฝ่ายจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึก จัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในงานฉลอง ๑๐๐ ปี สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี วันที่ ๑ มกราคม - ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๓).

ศิลปากร, กรม. **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๔๕. (คณะกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุพระราชพิธีสมมงคล พระชนมายุเท่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์).

_____. **พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจในสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๙.

_____. **ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม).** พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพฯ : พรศิวการพิมพ์ ๒๔๔๐. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางนิภา ศรีสังข์ เป็นกรณีพิเศษ ณ เมรุวัดป่าเกด ๓๐ มีนาคม ๒๕๔๐).

_____. **ราชสดุดีสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, ๒๕๓๙. (คณะอนุกรรมการจัดทำจดหมายเหตุและจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีในคณะกรรมการจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ณ พระเมรุมาศ ท้องสนามหลวง วันอาทิตย์ที่ ๑๐ มีนาคม ๒๕๓๙).

ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล (บรรณาธิการ). **พระมามลายโศกหล้า เหลือสุข.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (๑๙๘๔), ๒๕๔๑.

สถิตในใจไทยทั่วหล้า สมเด็จย่าของแผ่นดิน. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔. (คณะกรรมการจัดงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติ ครั้งที่ ๒๙ จัดพิมพ์ในงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติ ครั้งที่ ๒๙ วันที่ ๒๗ มีนาคม - ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๔ ณ ศูนย์การประชุมแห่งชาติสิริกิติ์เพื่อร่วมเฉลิมฉลอง ๑๐๐ ปี สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี).

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๙. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานเป็นพระราชานุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ณ วันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๙).

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ โพสต์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๒๗.

สมเด็จย่า ๘๕ ชันษา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์ วัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๘. (กองบรรณาธิการนิตยสาร รักลูก จัดพิมพ์ ณ มหามงคลวโรกาส ๒๑ ตุลาคม ๒๕๒๘ อันเป็นวันคล้ายวันพระราชสมภพครบรอบ ๘๕ พระชันษา).

เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สำนัก. สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. **เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน.** กรุงเทพฯ : บริษัทวิคตอรี่ เพาเวอร์พอยท์ จำกัด, ๒๕๒๗.

_____. **เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม ๓.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วน จำกัด สำนักพิมพ์ประกายพรึก, ๒๕๓๔.

_____. **เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม ๕.** กรุงเทพฯ : บริษัท อินเตอร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๐.

_____. **สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี สมเด็จย่าของแผ่นดิน.** กรุงเทพฯ : บริษัทด่านสุทธาการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๙.

อิสรีย์ ธีรเดช

คุณไข่มุกด์ ชูโต

คุณไข่มุกด์ ชูโต ประติมากรหญิงคนแรกของเมืองไทย เกิดวันจันทร์ที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๑ ที่โรงพยาบาลศิริราช กรุงเทพมหานคร เป็นบุตรีของพระมัญชุวาที (โชติ ชูโต) อธิบดีกรมการเมือง กระทรวงการต่างประเทศ เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองก็ออกจากราชการมาประกอบอาชีพออกแบบและรับต่อเรือ เรือที่ต่อ เช่น เรือพระที่นั่งประพาสแสงจันทร์ ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เรือ ต. ต่างๆ ของกองทัพเรือ กรมศุลกากร บริษัทเรือแดง เรือบรรทุกน้ำมันของบริษัทเชลล์ ฯลฯ มารดาชื่อนางมัญชุวาที (แอ๊ว ชูโต) ข้าหลวงในสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง เป็นหลานปู่และหลานย่าของพระยาอาหารบริรักษ์ (ผึ่ง ชูโต) ปลัดทูลฉลอง กระทรวงเกษตราธิการ ซึ่งเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการให้จัดการทำโฉนดที่ดิน กับคุณหญิงผาด (รามโกมุท) เป็นหลานตาและหลานยายของพระยารัตนโกษา (เล็ก สุจริตกุล) ราชเลขาธิการด้านภาษาต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับคุณหญิงละออ (ณ บางช้าง) มีพี่สาวหนึ่งคนชื่อนางสาวสีทอง ชูโต ทำงานเป็นเจ้าหน้าที่ขององค์การสหประชาชาติ ประจำอยู่ที่ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ครอบครัวของ คุณไข่มุกด์ ชูโต อยู่บ้านเลขที่ ๖๑๑ หมู่ที่ ๑ ถนนอรุณอมรินทร์ แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร เป็นบ้านไม้สักแบบโบราณสวยงาม ย่านนั้นเรียกกันว่า บ้านขมิ้น

การศึกษาเบื้องต้นเริ่มเรียนที่โรงเรียนเริ่มศึกษา ซึ่งเป็นโรงเรียนที่อยู่ใกล้ๆ บ้านระยะหนึ่ง แล้วย้ายไปเข้าโรงเรียนราชินีตั้งแต่อนุบาล ระหว่างเรียนที่โรงเรียนราชินีก็ได้ร่วมกิจกรรมของโรงเรียนเสมอ เช่น เล่นละคร ขณะศึกษาอยู่ชั้นมัธยม ๘ ได้เขียนภาพวิจิตรแนวเดียวกับอาจารย์เหม เวชกร เรื่องพระนลทั้งเรื่อง ขายให้กับสำนักพิมพ์เพลินจิต ได้ค่าเขียน ๓,๐๐๐ บาท เมื่อจบชั้นมัธยม ๘ จึงสอบเข้าศึกษาต่อในคณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร เหตุที่เข้าศึกษาต่อในคณะจิตรกรรมฯ ทั้งๆ ที่ชอบแต่งกาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ เคยได้รับรางวัลคำประพันธ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระพันปี ขณะศึกษาอยู่ในชั้นมัธยม คงสืบเนื่องจากเมื่อเป็นเด็กชอบขีดเขียนและเกาะอยู่กับโต๊ะเขียนแบบในห้องทำงานของบิดาและเล่นอยู่ในห้องทำงานบิดาทั้งวัน บิดาก็สอนให้ เรียกได้ว่าบิดาเป็นครูสอนการวาดภาพ (drawing) คนแรก ระหว่างเป็นนักศึกษาในมหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับเลือกให้เป็นนายกชุมนุมนิสิตหญิง เมื่อจบการศึกษาสาขาประติมากรรม ได้รับพระราชทานปริญญาเป็นรุ่นแรกที่มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพระมหากรุณาธิคุณพระราชทานปริญญาบัตร

เมื่อจบการศึกษาเริ่มทำงานครั้งแรกที่แผนกศิลป องค์การยูซ่อม (USOM) ทำโปสเตอร์ จัดรูปเล่มและทำหนังสือ ระหว่างทำงานที่ยูซ่อมก็รับทำงานปั้นและงานเขียนเป็นการส่วนตัวด้วย ทำงานยูซ่อม ๒ ปี ได้ลาออกไปทำงานที่บริษัทเกสเต็ตเนอร์ ในตำแหน่งหัวหน้าแผนกศิลปะ ๒ ปี คุณไข่มุกด์ ชูโต ต้องการเวลาทำงานด้านศิลปะให้เป็นส่วนตัวจริงๆ เพื่อสร้างงานฝีมือให้ดีที่สุด จึงลาออกมาเป็นช่างอิสระ รับงานด้านประติมากรรมอยู่กับบ้าน มีงานสร้างอนุสาวรีย์เล็กๆ ปั้นภาพเหมือนบุคคลและสัตว์ ตลอดจนเขียนภาพแลนด์สเคป รับตกแต่งสวนภายในบ้าน ตกแต่งห้องจนเริ่มมีชื่อเสียง

พ.ศ. ๒๕๑๑ นายชูพาสน์ ชูโต ผู้เป็นญาติและรับราชการอยู่ในสำนักพระราชวัง ได้พาเข้าถวายตัวต่อสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เพื่อปฏิบัติงานด้านประติมากรรมถวาย ซึ่งคุณไข่มุกด์ ชูโต ได้ปฏิบัติงานถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสมสวลี พระวรราชาธินัดดามาตุ แรกเข้าทำงาน งานชิ้นแรกที่ทำถวายคือ รูปปั้นกินรี แม่ลูก ขนาดเท่าจริง จำนวน ๒ ชุด ตั้งไว้ที่สวนศิวาลัยในพระบรมมหาราชวัง และอีกชุดหนึ่งตั้งไว้ที่หน้าพระตำหนักภูพิงคราชนิเวศน์ จังหวัดเชียงใหม่

ผลงานปั้นที่น้อมเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ

- ปั้นรูปประดับผนังทั้ง ๔ ด้าน เรื่อง ทศชาติ หล่อด้วยพลาสเตอร์ ติดตั้งไว้ที่ท้องพระโรงห้องไทย พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน จำนวน ๖ แผง
- พระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ประทับบนพระเสลี่ยงกง เพื่อพระราชทานไว้ตามฐานทัพต่างๆ
- พระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยืนหลั่งทักษิโณทก จากพระสุวรรณภิงคาร
- พระรูปสมเด็จพระสุริโยทัย ทรงยืน ทรงพระแสงของ้าว ทรงเครื่องศึก
- พระรูปสมเด็จพระสุริโยทัย ครึ่งพระองค์
- รูปเจ้าคุณนรรัตนราชมานิต (พระยานรรัตนราชมานิต - ตรึก จินตยานนท์) พร้อมด้วย

พระพุทธรูปประจำวันเกิดของท่าน ไว้ที่หอบรรจุอัฐิเจ้าคุณนรรัตนราชมานิต วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

- ปั้นรูปกินนรและกินรี พ่อ แม่ ลูก และปั้นรูปสิงห์ ตั้งไว้ที่พระตำหนักสิริยาลัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
- พระพุทธรูปปางประทานพร สมัยคันธารราษฎร์
- พระพุทธรูปยืน สมัยคันธารราษฎร์
- พระพุทธบรมนาถเบญจสิริสุริโยทัย ขนาดหน้าตัก ๙.๙ นิ้ว
- พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขณะทรงผนวช ทรงยืน และประทับนั่ง
- ปั้นช้างศึก ประกอบด้วยเครื่องผูกและแต่ง ขนาด ๑๕ นิ้ว ตั้งแสดงที่พิพิธภัณฑ์ พระที่นั่งวิมานเมฆ และห้องกาแฟ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน
- พระรูปสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ขนาดครึ่งพระองค์
- พระรูปสมเด็จพระญาณสังวร (พระสมณศักดิ์ขณะนั้น) จำนวน ๒๕ องค์
- ปั้นต้นแบบสร้างเหรียญหลวงปู่แหวน รุ่นรวมใจ รุ่น ภ.ป.ร. รุ่น ส.ก. รุ่น ม.ว.ก. รุ่น สิรินธร และรุ่น จ.ภ.
- ปั้นต้นแบบสร้างเหรียญหลวงปู่ขาว
- ปั้นต้นแบบสร้างเหรียญพระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และพระรูปสมเด็จพระสุริโยทัย
- ปั้นรูปจากวรรณคดีไทยตามพระราชเสาวนีย์ในสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เช่น ไกรทอง ชาละวัน นางวิมาลา สุดสาครขี่ม้ามังกร มโนราห์กับพรานบุญ หนุมานกับนางสุพรรณมัจฉา พระรามตามกวาง ฯลฯ
- พระประธานขนาดเท่าจริง ตามพระราชเสาวนีย์ในสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และพระพุทธรูปบูชา จำนวน ๑๐,๐๐๐ องค์ ถวายโดยเสด็จพระราชกุศล (กำลังดำเนินการค้างอยู่)

ผลงานปั้นที่น้อมเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร

- พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ขนาด ๒ ฟุต ซึ่งจำลองจากแบบของศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี (ที่ประดิษฐานไว้ ณ บริเวณเชิงสะพานพระพุทธยอดฟ้า)
- พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครึ่งพระองค์ขนาดเท่าจริง
- พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระอิริยาบถทรงยืน ขนาดเท่าครึ่งพระองค์จริง

ผลงานปั้นที่น้อมเกล้าฯ ถวายพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสมสวลีพระวรราชาธินัดดามาตุ

- พระพุทธรูปปางประทานพร พระประธาน พร้อมด้วยพระอัครสาวก ณ อุโบสถวัดบางน้ำขุ่น จังหวัดระยอง
- พระพุทธรูปบูชา ส.ส.

ผลงานด้านประติมากรรม ที่จัดทำถวายมีอีกเป็นจำนวนมาก ที่สำคัญที่สุดคือ พระราชานุสาวรีย์สมเด็จพระสุริโยทัยที่ทุ่งมะขามหย่อง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในพระราชดำริของสมเด็จพระนางเจ้าฯ

พระบรมราชินีนาถ ซึ่งคณะรัฐบาลจัดสร้างน้อมเกล้าฯ ถวาย เนื่องในวโรกาสทรงเจริญพระชนมพรรษาครบ ๖๐ พรรษา ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นอนุสาวรีย์ที่ยิ่งใหญ่ และมีองค์ประกอบเรื่องราวใหญ่ที่สุดในโลก ประกอบด้วยพระสุริโยทัยประทับอยู่บนคอพระคชาธาร มีกลางช้างนั่งบนสัปคับ ถือหางนกยูงโบกกำกับกองทัพ มีท้ายช้างและทหารจตุรังคบาทรักษาเท้าช้างอีก ๔ นาย ขนาดเท่าครึ่ง มีกลุ่มของข้าศึกพร้อมช้างเช่นเดียวกันกับองค์พระราชานุสาวรีย์อีก ๔ ชุด ขนาดเท่าจริง ประกอบด้วยประชาชนจำนวน ๙ คน ขนาดเท่าจริง รวมจำนวนดังนี้

๑. ช้างขนาดเท่าครึ่ง	จำนวน	๑ ช้าง
๒. ช้างขนาดเท่าจริง	จำนวน	๔ ช้าง
๓. คนขนาดเท่าครึ่ง	จำนวน	๗ คน
๔. คนขนาดเท่าจริง (ทหาร)	จำนวน	๒๘ คน
๕. ประชาชนขนาดเท่าจริง	จำนวน	๙ คน

นอกจากนี้ยังมีงานออกแบบศิลปะต่างๆ ที่ได้จัดทำถวาย แล้วแต่จะมีพระราชเสาวนีย์ เช่น ออกแบบและสร้างของที่ระลึก เพื่อพระราชทานพระราชอาคันตุกะ ออกแบบตุ๊กตาชาววังพร้อมตู้บรรจุตุ๊กตาแสดงภาพชีวิตคนไทย ออกแบบลายปักพระภูษา ออกแบบพระกระเป๋าย่านลิเภา เครื่องประดับ สร้างฉากละครอิงประวัติศาสตร์เรื่อง สมเด็จพระสุริโยทัย สมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระสุพรรณกัลยา ที่นายสมภพ จันทรประภา เขียนบท สร้างฉากในการแสดงแสงสีเสียงเรื่องวีรชนไทย และละครอื่นๆ อีกหลายเรื่อง เพื่อจัดแสดงถวายทอดพระเนตร ออกแบบงานต่างๆ ให้งานส่งเสริมศิลปาชีพพิเศษในพระบรมราชูปถัมภ์ซึ่งมีการส่งเสริมให้ราษฎรมีอาชีพเสริมนอกจากการทำนา คือ สอนเย็บปักถักร้อย ทอผ้าไหม ผ้าฝ้าย ผ้ายก ผ้าตีนจก ผ้าไหมมัดหมี่ ทำดอกไม้ประดิษฐ์ จักสานด้วยหวาย ป่านศรนารายณ์ ไม้ไผ่ ย่านลิเภา ปั้นตุ๊กตาชาววัง ปลูกหม่อนเลี้ยงไหม การถนอมอาหาร สลักดุน เครื่องถมเงิน ถมทอง ช่างไม้ ช่างเงิน ช่างเขียน และช่างปั้น โดยเฉพาะการปั้นนั้นมีโครงการเครื่องปั้นดินเผาตั้งอยู่ที่บ้านกุดนาขาม อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร โครงการนี้เกิดขึ้นด้วยพระราชดำริของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เมื่อครั้งตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปทอดพระเนตรโครงการสวนป่ารักน้ำที่จังหวัดสกลนคร ราษฎรได้ทูลเกล้าฯ ถวายกาน้ำเป็นเครื่องปั้นดินเผา ซึ่งทำขึ้นเองโดยใช้ดินของพื้นที่นั้น จึงมีพระราชดำริว่าสกลนครเป็นดินแดนที่อยู่ใกล้บ้านเชียง พื้นเพดั้งเดิมแต่โบราณคงมีการทำเครื่องปั้นดินเผากัน จึงโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและการพลังงานไปทำการวิจัยดินแถบนั้นว่าสามารถทำเครื่องปั้นดินเผาได้หรือไม่ ข้อมูลที่วิจัยออกมาสามารถทำได้ ประกอบกับมีราษฎรชื่อ นายซื่อสัตย์ ยอดจำปา ได้ถวายที่ดินจำนวนมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ที่ดินผืนนี้เป็นที่ก่อสร้างโรงงานเครื่องปั้นดินเผา โดยมอบให้คุณไข่มุกด์ ชูโต เป็นคณะทำงาน ผู้ร่วมก่อตั้งโรงงานเครื่องปั้นดินเผา ศูนย์ศิลปาชีพกุดนาขาม และมีท่านผู้หญิง หม่อมราชวงศ์สุประภาดา เกษมสันต์ ราชเลขานุการในพระองค์ เป็นผู้อำนวยการความสะดวกต่างๆ คุณไข่มุกด์ ชูโต จึงได้เชิญอาจารย์ทวีไทย บริบูรณ์ เจ้าของบริษัทไทยเทอราเซรามิค เป็นผู้ไปวางโครงการ วางรูปแบบโรงงาน และเตาเผา โดยมีนาวาอากาศตรี สมพร พราหมณนันทน์ (ยศขณะนั้น) เป็นผู้ช่วย และเป็นครูสอน พร้อมด้วยช่างของอาจารย์ทวีไทย บริบูรณ์ อีก ๒ คน การก่อตั้งศูนย์ศิลปาชีพ

กุดนาขามนี้ ก่อตั้งเสร็จภายใน ๖๐ วัน คุณไข่มุกด์ ชูโต ได้วางแผนการสอนจนกระทั่งหาครูมาสอนเป็นประจำได้ สำหรับคุณไข่มุกด์จะสอนเรื่องรูปแบบ การออกแบบ การปั้นรูปสัตว์และคนให้รู้จักองค์ประกอบง่ายๆ โดยใช้ความรู้สึก และตาเป็นเกณฑ์ สอนการเขียนสีลงบนกระถางหรือแจกัน ซึ่งคุณไข่มุกด์จะเดินทางไปสอนและดูแลบ่อย และพักอยู่ที่จังหวัดสกลนครเป็นเดือนๆ จนผู้มาฝึกหัดสามารถผลิตงานได้จนเป็นอาชีพเสริมนอกเหนือจากการทำนา นอกจากนี้ยังเป็นอาจารย์ผู้ถ่ายทอดความรู้เรื่องประติมากรรม และเครื่องปั้น-ดินเผาให้กับนักเรียนศิลปาชีพจังหวัดนราธิวาส และศูนย์ศิลปาชีพสวนจิตรลดา กรุงเทพมหานคร ซึ่งงานในพระองค์ทั้งหลายเหล่านี้ คุณไข่มุกด์ ชูโต ได้ทุ่มเทอุทิศแรงกาย แรงใจให้กับงานเหล่านี้ถวายจนเต็มกำลัง

เมื่อมีเวลาว่างจากงานในพระองค์ คุณไข่มุกด์ ชูโต ได้รับทำงานประติมากรรม ให้แก่บุคคลภายนอก ได้แก่ หน่วยงานภาครัฐ สถาบันการศึกษา เอกชน และบุคคลทั่วไป

ส่วนหนึ่งของผลงานที่ปั้น

- ปั้นประติมากรรมนูนต่ำ (bas - relief) รูปกินรีเล่นน้ำ มีพรานบุญถือบ่วงบาศ ประดับผนังสระว่ายน้ำ โรงแรมเฟิร์ส ซึ่งเป็นงานปั้นงานแรก
- ปั้นประติมากรรมนูนต่ำ (bas - relief) รูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ประดับผนัง โรงแรมนารายณ์ หล่อด้วยปูนพลาสเตอร์ ขนาด ๒.๐๐ × ๘.๐๐ เมตร เป็นงานปั้นเมื่อจบการศึกษาใหม่ๆ
- ปั้นพระพรหม โรงแรมเฟิร์ส รูปแรก (ต่อมาถูกขโมยไป)
- ปั้นประดับผนังโรงภาพยนตร์เอเธนส์ ขนาด ๒.๐๐ × ๘.๐๐ เมตร (โรงภาพยนตร์นี้ ปัจจุบันถูกรื้อถอนไปแล้ว)
- ปั้นประดับผนังโรงแรมสยามซิตี้ หล่อด้วยปูนพลาสเตอร์ ขนาด ๒.๐๐ × ๘.๐๐ เมตร
- ปั้นชุมสุโขทัย ลวดลายประดับสมัยสุโขทัย ศรีสัชนาลัย บริเวณสระว่ายน้ำ โรงแรมอินทรา
- ปั้นพระพรหม โรงแรมรามาทาวน์เวอร์ โอเรียนเต็ล โฮเต็ล และพัทยาพาเลซ
- ปั้นอัปสรสีห์ ในห้องรำไทย โรงแรมดุสิตธานี
- ปั้นกินนร - กินรี ๑ คู่ ขนาดเท่าจริง ให้ร้านอาหารไทนาน จังหวัดภูเก็ต
- ออกแบบและควบคุมการสร้างบุษบกไม้สักแกะสลักปิดทอง สูง ๗.๕๐ เมตร ที่ทางเข้าลอบบี้หน้าบันไดขึ้นไปเมซานีนฟลอร์ โรงแรมรอยัล ออคิด เชอราตัน
- ออกแบบและปั้นหล่อหงส์ ติดตั้ง ณ ที่ทำการบริษัทการบินไทย - ปารีส ฝรั่งเศส จำกัด
- ออกแบบและปั้นหล่องานสมัยใหม่ แสดงเรื่องราวของการรักและเกื้อกูลในมวลมนุษย์ให้กับสถาบันวิทยาศาสตร์ไทย - ญี่ปุ่น

- ออกแบบและปั้นหล่อพระประธานพร้อมพระอัครสาวก และรูปเหมือนหลวงปู่โต๊ะขนาดเท่าจริง วัดถ้ำสิงโตทอง จังหวัดราชบุรี ให้แก่ศาสตราจารย์อุกฤษ มงคลนาวิน เพื่อน้อมเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในวโรกาสทรงเจริญพระชนมพรรษา ครบ ๖๐ พรรษา
- ปั้นรูปเหมือน (portrait) ของบุคคลต่างๆ จำนวนมาก เช่น ปั้นรูปคุณสวัสดิ์ โอสถานุเคราะห์ คุณหญิงล้อม โอสถานุเคราะห์ ฯลฯ
- พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวครึ่งพระองค์ ขนาดเท่าพระองค์จริง ประดิษฐาน ณ กรมราชองครักษ์ สวนจิตรลดา และปั้นหล่อพระบรมรูปเล็กให้ข้าราชบริพารอัญเชิญไปสักการบูชา จำนวน ๒๕๑๖ องค์ เพื่อนำรายได้ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายโดยเสด็จพระราชกุศลต่อมาพลเอกดำรง สิกขะมณฑล สมุหราชองครักษ์ สั่งหล่อเพิ่มอีก ๑๐,๐๐๐ องค์ เพื่อนำเงินรายได้ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เนื่องในวโรกาสที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี

- พระราชานุสาวรีย์ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง ขนาดเท่าพระองค์จริง ประดิษฐาน ณ โรงเรียนราชินี ถนนมหาราช กรุงเทพมหานคร
- พระราชานุสาวรีย์ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง ขนาดเท่าพระองค์จริง ประดิษฐานบริเวณสนามภายในวิทยาลัยอาชีวศึกษาเสาวภา ถนนบ้านหม้อ กรุงเทพมหานคร

- พระบวรราชานุสาวรีย์ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ขนาดเท่าครึ่งของพระองค์จริง ประดิษฐาน ณ กองพันทหารราบที่ ๗ กรมผสมนาวิกโยธิน ค่ายมหาสุรสิงหนาท อำเภอเมือง จังหวัดระยอง
- พระบรมราชานุสาวรีย์พ่อขุนรามคำแหงมหาราช และพระอนุสาวรีย์พญามังราย พญางำเมือง ขนาดเท่าครึ่งของพระองค์จริง ๓ รูป ประดิษฐานหน้าศาลากลางจังหวัดเชียงใหม่ (หลังเดิม) อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

- อนุสาวรีย์เจ้าพระยาสุลวะลือไชยสงคราม (เจ้าทิพย์ช้าง) ขนาดเท่าครึ่งของคนธรรมดา ประดิษฐานอำเภอเมือง จังหวัดลำปาง
- พระบรมราชานุสาวรีย์ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ขนาดเท่าครึ่งของพระองค์จริง ประดิษฐานหน้าตึกอานันทมหิดล คณะแพทยศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร
- พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขนาดสองเท่าของพระองค์จริง ประดิษฐานหน้าอาคารกระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ถนนพระราม ๖ พญาไท กรุงเทพมหานคร
- พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขนาดสองเท่าของพระองค์จริง ประดิษฐาน ณ บริเวณลานด้านหน้าเสาธง หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร
- พระรูปสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ทรงฉลองพระองค์ครุยของแพทย์ฮาร์เวิร์ด ขนาดเท่าพระองค์จริง ประดิษฐานภายในอาคารสำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหิดล เชิงสะพานสมเด็จพระปิ่นเกล้า กับรูปปั้นประดับผนังนูนต่ำกึ่งนูนสูง (bas - relief, high - relief) หล่อด้วยหินอ่อนเทียมทั้งสองข้าง ขนาด ๑.๕ × ๗.๐๐ เมตร ด้านซ้ายของพระรูปแสดงวิวัฒนาการของอาคารมหาวิทยาลัยและตราประจำมหาวิทยาลัยที่เปลี่ยนไปแต่ละสมัย อีกด้านหนึ่งเป็นพระราชประวัติสมเด็จพระบรมราชชนก เมื่อทรงโสกันต์และทรงฉลองพระองค์เครื่องแบบนายทหารแห่งราชนาวี ประทับระหว่างสมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) และพระราชชนนี (สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า)ต่อมาเป็นพระรูปขณะทรงอุทิศพระองค์เพื่อการแพทย์และการสาธารณสุข สุดท้ายเป็นพระรูปขณะประทับกับพระชายา พระโอรส พระธิดาทั้งสามพระองค์ รูปปั้นนี้เป็นรูปปั้นประดับผนังแห่งแรกในประเทศไทยที่เป็นพระรูปเหมือนของพระบรมราชวงศ์
- พระอนุสาวรีย์สมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ขนาดเท่าพระองค์จริง ประดิษฐาน ณ โรงเรียนราชินีบน ถนนสามเสน เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร
- พระรูปสมเด็จพระราชปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ขนาดเท่าพระองค์จริง โรงแรมพลาซ่า แอทินี ถนนวิทยุ กรุงเทพมหานคร
- พระรูปหม่อมเจ้าอัจฉราฉวี เทวกุล ณ โรงเรียนราชินี ถนนมหาราช กรุงเทพมหานคร
- พระรูปหม่อมเจ้าวงศ์ทิพย์สุดา เทวกุล ณ โรงเรียนราชินีบน ถนนสามเสน เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร
- พระรูปกรมหลวงชุมพรเขตรอุดมศักดิ์ ขนาดเท่าพระองค์จริง

นอกจากงานปั้น งานออกแบบศิลปะต่างๆ แล้ว ก็มีงานวาดภาพและเพ้นท์บ้าง เช่น ภาพกำเนิดพระลักษมี ห้องลักษมี โรงแรมนารายณ์ นอกจากนั้น คุณไข่มุกด์ ชูโต ยังมีความสามารถในการร้องเพลงไทยเดิม เล่นละคร เล่นลิเก โดยการเป็นพระเอกลิเกสมัครเล่น ไม่ว่าจะมีงานสังสรรค์ครั้งใด มักชอบแสดง

ลิเกให้เพื่อนฝูงชม คุณไข่มุกด์ ชูโต เป็นคนช่างจดจำ ชอบแต่งกลอน แต่งสักวา และชอบเขียนหนังสือ จึงมีผลงานเขียนหนังสือลงในนิตยสารนะคะ หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ หนังสือพิมพ์แนวหน้าในคอลัมภ์คุยกันวันพุธ อีกอย่างหนึ่งด้วย

พ.ศ. ๒๕๓๗ ได้รับเชิญในฐานะศิลปินผู้มีชื่อเสียงของประเทศไทยไปเยือนประเทศกัมพูชา ซึ่งเป็นการไปเยือนประเทศกัมพูชาเป็นครั้งแรก โดยสถานทูตไทยประจำราชอาณาจักรกัมพูชาจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในวโรกาสคล้ายวันเฉลิมพระชนมพรรษา จัดการแสดงนิทรรศการเกี่ยวกับงานของมูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพในพระบรมราชินูปถัมภ์ ในงานนี้คุณไข่มุกด์ ชูโต ได้ช่วยต้อนรับแขก และถวายคำอธิบายเกี่ยวกับงานของมูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพ แก่เจ้าหญิงนโรดม มารี รณฤทธิ์ ด้วย หลังเลิกงานได้เล่นลิเก แต่งกลอนสดให้ฟังอย่างสนุกสนาน

วันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๗ คุณไข่มุกด์ ชูโต ได้รับพระราชทานพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าชั้นที่ ๔ (จตุตถจุลจอมเกล้า) และในวันที่ ๒๗ สิงหาคม ปีเดียวกัน ยังได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๔ จากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี อีกด้วย ต่อจากนั้นในวันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๓๒ ก็ได้รับพระราชทานพระมหากรุณาธิคุณ เลื่อนชั้นเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าจากชั้นที่ ๔ ขึ้นเป็น ชั้นที่ ๓ (ตติยจุลจอมเกล้า)

คุณไข่มุกด์ ชูโต มิได้สมรส แต่ได้ใช้ชีวิตอยู่กับงานประติมากรรมที่ตนเองรักอย่างมีความสุข สร้างสรรค์ประติมากรรมอันล้ำค่าไว้เป็นจำนวนมาก จนตนเองจดจำและบันทึกไว้ไม่หมด มีผลงานเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย และเป็นที่ยกย่องของสาธารณชนอยู่เสมอมา จนเมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๙ เวลาหนึ่งนาฬิกาเศษ หลังจากเดินทางกลับจากการตรวจดูงานหล่อพระพุทธรูปถวายสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ที่โรงหล่อ ถนนพุทธมณฑลสาย ๔ ถึงบ้านที่บ้านขมิ้น คุณไข่มุกด์ ชูโต ก็เกิดอาการหัวใจหยุดเต้นกะทันหัน ได้รับการปฐมพยาบาลที่โรงพยาบาลธนบุรี ซึ่งแพทย์ลงความเห็นว่ากล้ามเนื้อหัวใจขาดเลือด และทำการนวดกล้ามเนื้อหัวใจด้วยไฟฟ้า แต่อาการยังไม่ดีขึ้น

เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ไปรับการรักษาต่อที่โรงพยาบาลศิริราช โดยมีแพทย์ผู้เชี่ยวชาญโรคหัวใจที่ทรงรู้จักคุ้นเคย เป็นผู้ให้การรักษาอย่างใกล้ชิด แต่อาการไม่ดีขึ้นเท่าใดนัก หลังจากรับการรักษาที่โรงพยาบาลศิริราชได้ ๔๒ วัน คุณไข่มุกด์ ชูโต ก็ถึงแก่กรรมด้วยอาการปอดบวม และระบบการหายใจล้มเหลว เมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๙ รวมอายุได้ ๕๙ ปี ๖ เดือน ๑๒ วัน

ประติมากรหญิงคนแรกของเมืองไทย ประติมากรประจำราชสำนัก นาฏยศิลปิน และนักอนุรักษ์ความเป็นไทย สุภาพสตรีผู้อุทิศชีวิตให้กับงานศิลป์ท่านนี้ได้จากไป แต่ผลงานของคุณไข่มุกด์ ชูโต ยังคงเป็นสมบัติล้ำค่าของแผ่นดินสืบไป

บรรณานุกรม

ศิลปากร, กรม. **อนุสาวรีย์ในประเทศไทย เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๙.

_____ . **อนุสาวรีย์ในประเทศไทย เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๔๑.

ไข่มุกด์ ชูโต. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๐.

ศิลปาชีพ, กอง. สำนักราชเลขาธิการ. **ชีวิตและงานของคุณไข่มุกด์ ชูโต.** กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พลับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๐. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณไข่มุกด์ ชูโต ต.จ. ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันพฤหัสบดีที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๙).

วัฒนา อุ่นทรัพย์

ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา

"ไทย" เป็นชาติอารยะ มีวัฒนธรรม ประเพณีอันดีงามมาแต่โบราณกาล ความดีงามดังกล่าวได้หล่อหลอมชนในชาติให้เจริญรุ่งเรืองโดยลำดับตลอดทุกยุคสมัย แต่ความเจริญรุ่งเรืองของวัฒนธรรมจักไม่ปรากฏ และมิสามารถดำรงอยู่ได้หากปราศจากผู้เกื้อหนุนผลักดัน โดยเฉพาะ "สตรีไทย" มีบทบาทสำคัญช่วยนำพาให้วัฒนธรรมประเพณีที่ดีของไทยยืนหยัดทัดเทียมสากลได้ตราบจนถึงปัจจุบัน สตรีไทยกอปรด้วยความสามารถ คล่องแคล่ว อุตสาหะ รักงาน มุ่งปฏิบัติภารกิจเพื่อสังคม และประเทศชาติ สตรีท่านหนึ่งดำรงคุณสมบัติดังกล่าวข้างต้น ทั้งยังมีความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ทุกพระองค์สืบมาตลอดชีวิตอันยาวนานถึง ๕ รัชกาล จนอาจกล่าวขานกันว่า "สตรีห้าแผ่นดิน" สตรีท่านนั้นคือ "ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา"

ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา สกุลเดิมคือ "ไกรฤกษ์"[๑] เกิดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีมะโรง วันที่ ๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๔๗ ณ ตำบลดึกแดง ใกล้ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝั่งธนบุรี เป็นบุตรีคนที่สองของเจ้าพระยามหิธร[๒] (ลออ ไกรฤกษ์) ขณะได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระยาจักรปาณีศรีศีลวิสุทธิ์" และท่านผู้หญิงกลีบ มหิธร มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๑๒ คน บิดาตั้งนามบุตรและธิดาห้าคนแรกตามราชทินนามที่ได้รับพระราชทานในขณะนั้น โดยแยกราชทินนามออกแต่ละคำคือ "จักร" "ปาณี" "ศรี" "ศีล" "วิสุทธิ์" และนำชื่อเหรียญดราที่ได้รับพระราชทานมาตั้งนามของบุตรีอีกสองคนคือ "ดุษฎีมาลา" และ "รัตนาภรณ์" โดยเฉพาะเหรียญดุษฎีมาลาเข็มศิลปวิทยาเป็นเหรียญที่ท่านได้รับพระราชทาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ก่อนท่านผู้หญิงดุษฎีมาลากำเนิด ๗ ปี เพราะสอบได้เนติบัณฑิตชั้นที่ ๑ คนแรกของประเทศไทย ด้วยเหตุนี้บรรดาญาติสนิทและผู้ใกล้ชิดจึงเรียกท่านผู้หญิงดุษฎีมาลาว่า "คุณเหรียญ"

ลำดับพี่น้องทั้ง ๑๒ คนของท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา ปรากฏนามดังนี้

๑. เด็กชายจักร ไกรฤกษ์ (ถึงแก่กรรมแต่เยาว์วัย)
๒. นายปาณี ไกรฤกษ์ ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "นายจ่ายวด" ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ขณะอายุ ๒๑ ปี
๓. นางสาวศรี ไกรฤกษ์ ภายหลังสมรสแล้วได้บรรดาศักดิ์เป็น "คุณหญิงศรี ไชยยศสมบัติ"
๔. เด็กชายศีล ไกรฤกษ์ (ถึงแก่กรรมแต่เยาว์วัย)
๕. นายวิสุทธิ์ ไกรฤกษ์ ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "หลวงจักรปาณีศรี ศีลวิสุทธิ์"
๖. นางสาวดุษฎีมาลา ไกรฤกษ์ ภายหลังได้รับพระราชทานสายสะพายทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ (ท.จ.ว.) เป็น "ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา"
๗. นายวิจิตราภรณ์ ไกรฤกษ์
๘. นายภูษณาภรณ์ ไกรฤกษ์
๙. นางนิภาภรณ์ วิมลศิริ
๑๐. เด็กชายมัณฑณาภรณ์ ไกรฤกษ์ (ถึงแก่กรรมแต่เยาว์วัย)
๑๑. นางสาวดารา ไกรฤกษ์ ภายหลังเป็น "คุณหญิงดารา ไชยยศสมบัติ"
๑๒. นางรัตนาภรณ์ ยูนิพันธ์

เมื่อเยาว์วัยบิดามารดาได้เลี้ยงดูท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา อย่างสมัยใหม่ อาทิ ไม่ได้โกนผมไฟเช่นเด็กทั่วไป ทั้งตามใจจนเป็นเด็กดื้อ มารดาจึงให้เข้าโรงเรียนพร้อมพี่สาว คือ คุณหญิงศรี

---

[๑] เป็นนามสกุลที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาธิคุณพระราชทานให้แก่บรรพบุรุษต้นสกุลคนแรก คือ "พระยาไกรโกษา" (ฤกษ์) เมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๖ คำว่า "ไกรฤกษ์" เขียนเป็นตัวโรมัน ว่า "Krairiksh"

[๒] เป็นบุตรของพระยาเพชรรัตน์ (โมรา ไกรฤกษ์)

ไชยยศสมบัติ เมื่ออายุไม่เต็ม ๔ ปี เป็นนักเรียนชั้นมูลคีบ โรงเรียนราชินี ครูผู้สอนอ่านเขียนระยะแรกคือคุณหญิงภรตราชา แต่เพราะดื้อและเยาว์วัยจึงไม่สนใจเรียนเหมือนเด็กทั่วไป อย่างไรก็ตามท่านยังได้ร่วมแสดงชุด "รำธงช้าง" ถวายสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ในงานประจำปีของโรงเรียน

เมื่อศึกษาในโรงเรียนได้ปีเศษ เกิดเหตุจำเป็นในครอบครัว บิดาจึงให้ยุติการเรียนในโรงเรียนระยะหนึ่ง และให้เรียนที่บ้านกับนายเปล่ง ดิษยบุตร (หลวงนัยวิจารณ์) เลขานุการส่วนตัวของบิดา จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเข้าศึกษาต่อ ณ โรงเรียนราชินีอีกครั้งหนึ่ง ในฐานะนักเรียนในพระองค์สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง เนื่องจากได้ถวายตัวเป็นข้าหลวงเรือนนอกในพระองค์ฯ

ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา ได้ศึกษาชั้นมูลคีบ ค ข ก เป็นเวลา ๓ ปี แล้วจึงศึกษาระดับชั้นประถมศึกษา มีหม่อมเจ้าหญิงศรีคทาลัย เทวกุล และหม่อมเจ้าหญิงอัจฉราฉวี เทวกุล เป็นครูประจำชั้นมูลคีบ ค และประถมศึกษาปีที่ ๑ ตามลำดับ นอกจากนั้นเมื่อศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย (ขณะนั้นคือ มัธยมศึกษาปีที่ ๗ - ๘) จึงได้ศึกษาวิชาต่างประเทศ เรียนเฉพาะวิชาภาษาอังกฤษและฝรั่งเศส มีหลวงเรี่ยมวิรัชพากย์เป็นครูสอนฝรั่งเศส และมิสซิสเบรียลี่ มิสซิสแคมเบลเป็นครูสอนวิชาภาษาอังกฤษ จนสำเร็จหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. ๒๔๖๖

ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา ยังได้ศึกษาขนบประเพณีไทยกับคุณท้าวนารีวรคณารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์) ผู้เป็นป้า ซึ่งถวายตัวเป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และอยู่ในราชสำนักสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ได้เป็นใหญ่ในวังของพลเรือเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา และหัดละครรำไว้ถวายคณะหนึ่ง โดยเฉพาะได้ฝึกตัวละครพระเอกที่สำคัญจนได้เป็นหม่อมของพลเรือเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา คือ หม่อมแผ้ว สนิทวงศ์เสนี ซึ่งเป็นบุคคลที่รักและอุ้มชูท่านผู้หญิงดุษฎีมาลาอย่างมาก อย่างไรก็ตามประสบการณ์ที่ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลาได้รับขณะนั้น ทำให้ท่านมีทัศนคติในการสืบทอด อนุรักษ์และจรรโลงขนบประเพณี และวัฒนธรรมอันดีงามของไทย ประจวบกับการเจริญรอยตามพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โปรดการแสดงละคร ทำให้ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลารักและสนใจการแสดงอย่างมาก จนเป็นพื้นฐานให้ท่านจัดแสดงละคร โดยตั้งคณะละคร "สโมสรละครสมัครเล่น" เพื่อแสดงละครการกุศล และริเริ่มจัดประกวดมารยาทของนักเรียน นักศึกษา ตลอดจนเขียนตำรับตำราอันเกี่ยวเนื่องกับมารยาทอันเป็นขนบประเพณีวัฒนธรรมของไทยที่เด็กไทยพึงปฏิบัติในสมัยต่อมา

ชีวิตในวัยทำงาน ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา เริ่มเรียนรู้งานจากบิดา ระยะแรกเป็น "เสมียน" เขียนหนังสือตามคำบอก พิมพ์ดีดตามที่ได้รับมอบ ตลอดจนให้รับใช้ติดสอยไปตามสถานที่ต่างๆ ระยะต่อมาจึงเป็น "เลขานุการ" ส่วนตัวของบิดา เช่น แปลข่าว บทความในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ สยามออบเซอเวอร์เป็นภาษาไทยทุกวัน มีหน้าที่ถอนฝากเงิน ณ ธนาคารทุกวัน ควบคุมเงินใช้จ่ายในบ้าน นอกจากนี้ยังปฏิบัติหน้าที่ผู้ช่วยราชเลขาธิการในเรื่องราชการ และเรื่องที่เป็นความลับต่างๆ ทำให้ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลามีประสบการณ์ และความรู้รอบตัวกว้างขวางกว่าบุคคลทั่วไป

ในรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา เป็นนางพระกำนัล[๓] (Maid of Honour) ในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เพื่อตามเสด็จฯ ไปในงานพระราชพิธีต่างๆ ทั้งในและนอกประเทศ เมื่อวันที่ ๑๗ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๖๘

ครั้นถึงวัยสมควรมีครอบครัว ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา ได้รับหมั้นกับหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ซึ่งเป็นนักเรียนมหาดเล็กรับใช้และเป็นเพื่อนกับพี่ชาย (นายปาณี ไกรฤกษ์ หรือนายจ่ายวด) เป็นบุตรของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล) และท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้ใหญ่สู่ขอ และสมรสเมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๔ ตรงกับวันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คู่สมรสเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ในวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ ทรง "รับไหว้" ด้วยเงิน ๕ ชั่ง ส่วนสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระบรมราชินีพระราชทานจี้ทับทิม พร้อมสร้อยข้อมือทับทิมล้อมเพชร ๑ สาย

ระยะแรกสมรสนั้น ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา พำนัก ณ บ้านราชวิถี ๒ - ๓ ปี แล้วย้ายไปอยู่บ้านของหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ที่ถนนหลานหลวง จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๙ จึงย้ายไปพำนักถาวร ณ บ้านปลูกใหม่ที่ซอยไชยยศ (สุขุมวิท ๑๑) ถนนสุขุมวิท โดยไม่มีทายาทสืบสกุล

ภายหลังการสมรสครบ ๕๓ ปี พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช พระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๙ ทรงพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล และท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยาเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเพื่อพระราชทานน้ำสังข์ด้วยพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๘ เวลา ๑๖.๐๐ นาฬิกา

ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา เริ่มมีบทบาททางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ โดยเฉพาะในวงการศึกษา ท่านได้ประพันธ์ **บทไหว้ครู** ให้แก่กระทรวงศึกษาธิการ เมื่อครั้งหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมสามัญศึกษา พ.ศ. ๒๔๗๗ บทร้อยกรองดังกล่าวได้รับบันทึกชมเชยจากพลโท ประยูร ภมรมนตรี รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการขณะนั้นว่า *"คำไหว้ครูนี้ใช้ได้ดี ขอขอบคุณผู้แต่ง[๔] ซึ่งไม่ทราบว่าผู้ใด"* บทไหว้ครูนี้เป็นที่ยอมรับและกล่าวขานกันทั่วในสังคม เพราะได้ใช้กันเรื่อยมาจนถึงปัจจุบันเป็นเวลากว่า ๖๐ ปี ผู้ประพันธ์ได้

---

[๓] นางพระกำนัลที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งมี ๔ คน คือ หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ เทวกุล นางสาวประยงค์ สุขุม นางสาวดุษฎีมาลา ไกรฤกษ์ (ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา) และนางสาวโพยม ณ นคร และโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งนางสนองพระโอษฐ์ ๒ คน คือ หม่อมพร้อย กฤดากร ณ อยุธยา และหม่อมหลวงคลอง ไชยันต์

[๔] ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา ประพันธ์บทไหว้ครูโดยขอสงวนนามผู้แต่ง

เรียงร้อยถ้อยคำด้วยภาพลักษณ์ของศิษย์ที่สำนึกถึงพระคุณแห่งครูบาอาจารย์ ผู้ประสาทวิชาความรู้จนสำเร็จการศึกษาได้บำเพ็ญประโยชน์เพื่อประเทศชาติ ดังความว่า

"ข้าขอประณตน้อมสักการ บูรพคณาจารย์
ผู้กอปรเกิดประโยชน์ศึกษา
ทั้งท่านผู้ประสาทวิชา อบรมจริยา
แก่ข้าในกาลปัจจุบัน
ข้าขอเคารพอภิวันทน์ ระลึกคุณอนันต์
ด้วยใจนิยมบูชา
ขอเดชกตเวทิตา อีกวิริยะพา
ปัญญาให้เกิดแตกฉาน
ศึกษาสำเร็จทุกประการ อายุยืนนาน
อยู่ในศีลธรรมอันดี
ให้ได้เป็นเกียรติเป็นศรี ประโยชน์ทวี
แก่ชาติและประเทศไทยเทอญ"

ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา เป็นผู้สนใจใฝ่หาความรู้ และเพิ่มพูนประสบการณ์ แล้วนำผลที่ได้รับต่างๆ มาถ่ายทอดสู่ชนชาวไทยในประเทศ เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๑ ได้เดินทางรอบโลกครั้งแรก พร้อมกับสามี ซึ่งดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงศึกษาธิการในขณะนั้น เพื่อไปประชุมองค์การศึกษาสหประชาชาติ ณ ประเทศเลบานอน ทัศนาการศึกษาแผนใหม่ ณ ประเทศอังกฤษ และประเทศสหรัฐอเมริกา ระหว่างนั้นท่านผู้หญิงดุษฎีมาลามีโอกาสได้ชมมหาอุปรากรเรื่อง "เฟาสต์" "มาดามบัตเตอร์ฟลาย" และ "ไดโดกับอีเนียส" ณ ประเทศอังกฤษ เป็นผลให้ท่านได้นำเรื่องดังกล่าวมาแปลเป็นบทละครให้ชาวไทยได้ศึกษา และครั้งนั้นท่านยังประพันธ์เรื่องราวต่างๆ ที่เป็นประสบการณ์ในการเดินทางเป็นหนังสือชื่อ "นิราศเมืองไทยไปรอบโลก" นอกจากนั้นท่านยังได้ติดตามสามีไปต่างประเทศอีกหลายครั้ง บางครั้งท่านขออยู่ศึกษาภาษาเพิ่มเติมให้ลึกซึ้งเพียงลำพังต่ออีกหลายเดือน โดยใช้จ่ายด้วยเงินส่วนตัว ผลที่ได้รับจากประสบการณ์รอบด้านทำให้ท่านสนใจการประพันธ์ต่างๆ ตลอดจนการแปลบทละครของวิลเลียม เชกสเปียร์ เช่น **ฝัน ณ คืนกลางฤดูร้อน** แปลเทพนิยายของแฮนส์ คริสเตียน แอนเดอร์สัน เช่น **คนเลี้ยงหมู เครื่องทรงชุดใหม่ของพระราชา ซัมแบลิช่า นางเงือกน้อย นกไนติงเกลของพระเจ้ากรุงจีน เจ้าหญิงบนเมล็ดถั่ว** ฯลฯ แปลคำประพันธ์ภาษาอังกฤษเรื่อง Poor Mother เป็นคำประพันธ์กลอนแปลเรื่อง **แม่เอ๋ยแม่** ทำให้มีวรรณกรรมหลากหลายประเภท ทั้งบทความ สารคดี นิทาน หนังสือสำหรับเด็ก บทละครแปล ร้อยกรอง บทเพลงประจำสถานศึกษา ฯลฯ ที่สำคัญคือบทประพันธ์ที่เกี่ยวกับมารยาท วัฒนธรรม ประเพณีไทยที่มุ่งเน้นให้เด็กไทยมีมารยาทงดงาม รักษารูปลักษณ์ขนบวัฒนธรรมและประเพณีไทยให้คงอยู่สืบไป เช่น **มารยาทไทย มารยาทอันเป็นวัฒนธรรมทางประเพณีไทย** และ**มรรยาทเล่มน้อย** ซึ่งเล่มหลังนี้ได้พิมพ์เผยแพร่กว่า ๒๐ ครั้งรวมทั้งเพลง **มหาวชิราวุธราชสดุดี** หนึ่งในสิบเพลงที่ประพันธ์ให้แก่วชิราวุธวิทยาลัย และใช้เป็น

เพลงประจำโรงเรียนจนถึงปัจจุบัน ประพันธ์บทละครเรื่อง **แม่** เพื่อแสดงในงานวันแม่ตามที่ท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงครามขอความร่วมมือ และรับเป็นกรรมการจัดงานวันแม่ด้วย นอกจากนั้นยังริเริ่มงานเฉลยปัญหาราชาศัพท์ จัดงานสัปดาห์แห่งศิลปะ และวรรณคดีนานาชาติ เป็นต้น

ส่วนบทบาทในหน้าที่ของสตรีไทยนั้น ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา ได้รับเกียรติจากรัฐบาล แต่งตั้งให้เป็นผู้แทนสภาวัฒนธรรมแห่งชาติไปประชุมยูเนสโก (องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ) เพื่อเผยแพร่วัฒนธรรมไทย ณ ยุโรป และประเทศต่างๆ ทั่วโลกหลายครั้ง และได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานกรรมการฝ่ายวัฒนธรรมของคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ โดยเฉพาะท่านได้พยายามรื้อฟื้นและจัดวางระเบียบให้กิจการสโมสรวัฒนธรรมหญิงที่มุ่งส่งเสริมความรู้ให้สตรี และให้ตื่นตัวเกี่ยวกับสิทธิของสตรี การปฏิบัติงานดังกล่าวทำให้ท่านต้องเตรียมจัดงานเพื่อต้อนรับชาวต่างชาติเป็นประจำ

ในด้านสาธารณประโยชน์ ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา ได้อุทิศทั้งกำลังกาย กำลังใจ และกำลังทุนทรัพย์เพื่อกิจการส่วนรวมของประเทศ เช่น การรื้อฟื้นกิจการเนตรนารี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ จนเจริญก้าวหน้าตราบถึงปัจจุบัน ร่วมมือกับกระทรวงศึกษาธิการในการบูรณะจิตรกรรมฝาผนังและพระอุโบสถวัดสุวรรณดาราราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อันเป็นวัดที่สมเด็จพระบรมราชชนกในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้ทรงสร้าง พ.ศ. ๒๕๐๘ เป็นประธานกรรมการส่งเสริมกิจการศาลาวันเด็ก ณ สนามเสือป่า ได้จัดกิจกรรมต่างๆ เพื่อเยาวชน ทั้งยังเป็นผู้ดำเนินการจดทะเบียนก่อตั้งสมาคมผู้บำเพ็ญประโยชน์ ก่อตั้งสมาคมบ้านเยาวชนแห่งประเทศไทย เพื่อเป็นที่พักทำกิจกรรมของเยาวชนไทยและต่างชาติ ตลอดจนสมัครเป็นสมาชิกองค์การโลกเพื่อส่งเสริมความสามัคคี รักธรรมชาติ รักชาติ และเพื่อนมนุษยโลก ซึ่งมีผู้สมัครเป็นสมาชิกจำนวนมาก ได้โอกาสแลกเปลี่ยนเยาวชนกับต่างชาติ เป็นผู้ก่อตั้งมูลนิธิส่งเสริมความสะดวกและสุขภาพนักเรียนในพระบรมราชินูปถัมภ์ เพื่อช่วยเหลือนักเรียนผู้ยากไร้ที่ร่างกายไม่สะอาด และเป็นแผล โดยจัดหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ไปบริการตามสถานศึกษาและชุมชนแออัด นอกจากนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง "มูลนิธิราชประชาสมาสัย" เพื่อให้ประชาชนและพระราชาช่วยเหลือกัน โดยมีรับสั่งให้ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลาเป็นประธานกรรมการจัดตั้งโรงเรียนราชประชาสมาสัยเพื่อแยกบุตรจากผู้ป่วยโรคเรื้อน และป้องกันการแพร่กระจายของโรค จนสุดท้ายเด็กสามารถช่วยเหลือตนเองได้ ภายหลังเมื่อโรคเรื้อนลดน้อยลง โรงเรียนนี้จึงรับนักเรียนทั่วไปในบริเวณใกล้เคียง ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลาสามารถดำเนินกิจการต่างๆ ทั้งแก้ไขปัญหาอุปสรรคลุล่วง จนกิจการก้าวหน้าดียิ่งสืบมาจนถึงวันที่ ๓๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลาจึงได้บริจาคเงินรวมทั้งสิ้น ๖ ล้านบาท เพื่อจัดตั้ง "มูลนิธิท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา" เจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาทในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อช่วยเหลือบำบัดทุกข์ของประชาราษฎรตลอดเวลา มูลนิธินี้ไม่รณรงค์ขอรับบริจาคเงินด้วยทัศนคติของท่านว่า "ทำบุญต้องใช้ทุนทรัพย์ของตนเอง ไม่ใช่ไปรับบริจาคเงินจากคนอื่นมาเข้าในชื่อของมูลนิธิ"

ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา เป็นสตรีไทยผู้หนึ่งซึ่งมีจิตวิญญาณในการปฏิบัติภารกิจเพื่อส่วนรวมอันเป็นสาธารณประโยชน์ และประเทศชาติ ทั้งยังสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ ด้วยความจงรักภักดีอย่างหาที่สุดมิได้ ดังเช่นความตอนหนึ่งที่บันทึกไว้ในงานเขียนอัตชีวประวัติ **เรื่องของคนห้าแผ่นดิน** ว่า

"ฉันเคารพในความยิ่งใหญ่ของรัชกาลที่ ๕ สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของรัชกาลที่ ๖ ที่ทรงมีต่อครอบครัวของสามีและครอบครัวของฉันเองเป็นอย่างมาก ฉันเห็นพระราชหฤทัยและเลื่อมใสในพระราชจริยวัตรทุกประการของรัชกาลที่ ๗ เอ็นดูและสงสารพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ แต่พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนั้น ฉันมีความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณอย่างยิ่งด้วยดินฟ้า มหาสมุทร มีความรัก เทอดทูน เคารพบูชาเหนือสิ่งอื่นใด เพราะพระองค์ทรงไว้ซึ่งทศพิธราชธรรม และทรงมีพระปรีชาสามารถในวิทยาการต่างๆ ทุกแขนงวิชาอย่างน่ามหัศจรรย์ที่สุด ..."

สิ่งสำคัญที่ท่านผู้หญิงได้แสดงความรักเทิดทูนต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชด้วยเจตจำนงแน่วแน่ นั่นคือการน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายบ้านและที่ดิน ดังความปรากฏในพินัยกรรมลงวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๓ ว่า

"ข้าพเจ้ามีทรัพย์สินที่สำคัญ คือ บ้านเลขที่ ๑๓๙, ถนนสุขุมวิท ที่ใช้เป็นที่อยู่มา ๔๔ ปีแล้ว ... ข้าพเจ้าขอพระราชทานทูนเกล้าฯ ถวายโฉนดและกรรมสิทธิ์ในที่ดินแปลงนี้แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ด้วยความจงรักภักดีอันบริสุทธิ์ใจ เมื่อข้าพเจ้าสิ้นชีวิตแล้วจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำประการใดแก่ที่ดินรายนี้ ก็สุดแต่พระราชอัธยาศัยทุกประการ"

ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตามลำดับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ - ๒๕๑๖ คือ จตุตถจุลจอมเกล้า ตติยจุลจอมเกล้า ประถมาภรณ์มงกุฎไทยประถมาภรณ์ช้างเผือก มหาวชิรมงกุฎ มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก และทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ ตลอดจนได้รับปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์เป็นต้นว่าปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขานาฏศิลป์ไทยของวิทยาลัยเทคโนโลยีและอาชีวศึกษา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๗ และปริญญาวิทยาศาสตร์ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาสังคมวิทยาของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๒

ต่อมาวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๗ ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลาป่วยเป็นโรคเส้นโลหิตในสมองอุดตัน เป็นเหตุให้พูดมิได้ แต่สามารถสื่อสารด้วยมือ และเขียนประโยคสั้นๆ ได้ จนถึงวันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๙ ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลาเข้ารับการรักษาในห้องผู้ป่วยอาการหนักโรคหัวใจ ณ โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า และอาการเริ่มทรุดลงตามลำดับ จนกระทั่งถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันเสาร์ที่ ๒๖ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๔๐ สิริรวมอายุได้ ๙๒ ปี ๑๐ เดือน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระมหากรุณาธิคุณเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันเสาร์ที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ ๒๕๔๐

ท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา จึงเป็นสตรีไทยที่มีชีวิตอยู่ถึง ๕ แผ่นดิน ที่เพียบพร้อมด้วยความสามารถ สร้างสรรค์งานอันเป็นคุณประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติ ตลอดจนมีจิตสำนึกเปี่ยมล้นด้วยความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์แห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ตราบจนวาระสุดท้าย

บรรณานุกรม

ดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา, ท่านผู้หญิง. **เรื่องของคนห้าแผ่นดิน,** อัตตะ ชีวะ ประวัติ (ภาคแรก). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, ๒๕๑๘.

"ประวัติคุณรัตนาภรณ์ ไกรฤกษ์ ยูนิพันธุ์." ใน **อนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพนางรัตนาภรณ์ ไกรฤกษ์ ยูนิพันธุ์** ณ เมรุวัดธาตุทอง กรุงเทพมหานคร ๑๘ เมษายน ๒๕๓๖, หน้า ๑๑. กรุงเทพฯ : บริษัทฉลองรัตน์ จำกัด, ๒๕๓๖.

"ประวัติท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา." ใน **อนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงดุษฎีมาลา มาลากุล ณ อยุธยา** ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๒๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๔๐, หน้า ๓ - ๔๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, ๒๕๔๐.

ผกาวรรณ เดชเทวพร

ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์

ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ นักดนตรีเอกของไทย ผู้ประพันธ์ทำนองเพลงและประพันธ์เพลงประกอบละคร ภาพยนตร์ เพลงปลุกใจ เพลงเทิดพระเกียรติ เพลงประจำสถาบันและเพลงเนื่องในโอกาสพิเศษอื่นๆ จำนวนมาก จนกระทั่งได้รับยกย่องเป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาการแสดง (เพลงไทยสากล) นอกจากนั้นยังอุทิศตนบำเพ็ญคุณประโยชน์ด้านดนตรี ในการสร้างสรรค์ความมั่นคงของชาติมาโดยตลอด

ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ มีนามเดิมว่า หม่อมหลวงพวงร้อย สนิทวงศ์ เป็นธิดาของนายพันตรี นายแพทย์ หม่อมราชวงศ์สุวพรรณ สนิทวงศ์ กับคุณยี่สุ่น สกุลเดิม มังกรพันธ์ เกิดเมื่อวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๕๗ ชื่อ พวงร้อย นั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิทประทานให้ มีความหมายว่า ดอกไม้เลื้อย หนึ่งพวงมีร้อยดอก เพื่อให้คล้องกับชื่อมารดา คือ ยี่สุ่น มีพี่น้องร่วมบิดามารดาคือ หม่อมหลวงสร้อยระย้า ยุคล พี่สาว หม่อมหลวงซัง สนิทวงศ์ พี่ชาย และหม่อมหลวงคงคา สนิทวงศ์ น้องชาย

เมื่อเยาว์วัย ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ อยู่ที่บ้านบางรักริมแม่น้ำเจ้าพระยา ปากคลองบางรัก จนกระทั่งอายุ ๕ ปี จึงย้ายไปอยู่ที่บ้านบางซ่อน ใกล้สะพานพระราม ๖ เมื่ออายุ ๗ ปี จึงเข้าศึกษาที่

โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย โดยเรียนวิชาเปียโนควบคู่ไปด้วย และสนใจเรียนวิชาดนตรีและการประพันธ์เพลงมากกว่าวิชาสามัญอื่นๆ ส่งผลให้ประสบความสำเร็จในด้านการประพันธ์เพลงหลังจากสำเร็จการศึกษาแล้ว

ชีวิตของท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ คลุกคลีและผูกพันกับดนตรีมาโดยตลอด เพราะบิดาของท่านเป็นนักดนตรี ได้สะสมแผ่นเสียงเพลงอุปรากรไว้จำนวนมาก หลังจากสำเร็จวิชาแพทย์จากสกอตแลนด์แล้ว จึงนำแผ่นเสียงเพลงกลับมาด้วยและได้เปิดฟังอยู่เสมอ นอกจากนั้นยังซื้อเปียโนมาด้วย ๑ หลัง สมัยนั้นเรียกกันว่า หีบเพลง เพราะมีลักษณะเหมือนหีบสูงๆ และมีเพียง ๒ หลังในประเทศไทย คือ ที่วังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงชุมพรเขตรอุดมศักดิ์ อีกแห่งหนึ่ง ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ จึงหัดเรียนดนตรีครั้งแรกจากเปียโน และเริ่มแต่งเพลงสั้นเล่นกับเปียโนได้ตั้งแต่เมื่อย้ายไปอยู่บ้านบางซ่อน ต่อมาจึงเริ่มหัดกีตาร์ซึ่งเป็นกีตาร์ไม้ตัวแรกในชีวิตและเป็นกีตาร์คู่ชีพ ซึ่งท่านใช้แต่งเพลงอีกหลายเพลง

หลังจากท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ จบการศึกษาจากโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยใน พ.ศ. ๒๔๗๗ แล้ว หม่อมหลวงอุดม สนิทวงศ์ ได้ชักชวนท่านและเพื่อนรวม ๕ คน เล่นแชมเบอร์มิวสิค (Chamber Music) โดยให้ท่านเล่นเปียโน และสมาชิกวงแชมเบอร์มิวสิคนี้เล่นกันทุกวันอังคาร ติดต่อกันมานานเป็นเวลาเกือบ ๒๒ ปี รวมทั้งจัดคอนเสิร์ตหารายได้ช่วยเหลือสถาบันการศึกษาต่างๆ เป็นการกุศลทุกปี

ในด้านการประพันธ์เพลงท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ ได้ประพันธ์ทำนองเพลง **ศุภฤกษ์ดิถี** และเพลง **เรือนรัก** ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๖ และเมื่อพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล ทรงพระนิพนธ์เรื่อง **ถ่านไฟเก่า** เพื่อสร้างเป็นภาพยนตร์ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ ในฐานะที่พระองค์เป็นพระสวามีของหม่อมหลวงสร้อยระย้า ยุคล หลังจากพระองค์ทรงพระนิพนธ์คำร้องเพลงประกอบภาพยนตร์ชื่อเพลง **บัวขาว** และ **ในฝัน** แล้ว ทรงมอบให้ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ ประพันธ์ทำนองเพลง โดยรับสั่งว่า *"ก็เล่นเพลงป๊อปปูล่าได้ทำไมจะแต่งไม่ได้ ให้ลองดูก็แล้วกัน"*

ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ ใช้เวลาแต่งทำนองเพลงบัวขาวประมาณ ๔๕ นาที หลังจากจุดธูปอธิษฐานบอกกล่าวขอพรจากบิดาผู้ล่วงลับไปแล้วว่า ให้สามารถแต่งทำนองเพลงบัวขาวให้ได้ไพเราะและมีชื่อเสียงโด่งดัง ซึ่งต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๒๒ เพลง**บัวขาว** ได้รับคัดเลือกให้เป็น "เพลงในเอเชีย" จากมติที่ประชุมผู้เชี่ยวชาญทางการผลิตอุปกรณ์ดนตรี ในเอเชียครั้งที่ ๖ เมื่อวันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ ซึ่งศูนย์วัฒนธรรมแห่งเอเชียขององค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) จัดขึ้นที่กรุงมะนิลา ประเทศฟิลิปปินส์ ส่วนเพลง**ในฝัน**นั้น ท่านได้ชักชวน หม่อมหลวงประพันธ์ สนิทวงศ์ น้องชายต่างมารดาแต่งทำนองเพลงร่วมกัน

เมื่อวันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๕ ท่านผู้หญิงพวงร้อย สมรสกับนายเชียด อภัยวงศ์ ซึ่งพบกันในงานประจำปีของสมาคมนักเรียนเก่าภาคพื้นยุโรป พ.ศ. ๒๔๘๒ โดยนายเชียด เป็นผู้แสดงคนหนึ่งในละครเรื่อง **จุดไต้ตำตอ** ที่มีเพลงประกอบละคร ๘ เพลง ซึ่งท่านผู้หญิงพวงร้อย เป็นผู้ประพันธ์ทำนองเพลงทุกเพลง คือ **ตาแสนกลม รักเธอแต่แรกยล ชายในฝัน โอ้ความรัก แสนห่วง ไทยเบิกบาน หัวใจเดียว** และ**รินเข้าริน** ท่านทั้งสองคนมีบุตรธิดา ๓ คน คือ นายกสก อภัยวงศ์ นางมัทนพันธุ์ ดุละลัมพะ และนางพัชราภรณ์ บุนนาค

หลังจากท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ ฝึกฝนด้านดนตรีจนเชี่ยวชาญแล้ว ท่านได้เข้าทดสอบเทียบความรู้ทางเปียโน ในระดับปริญญาตรีจากสถาบัน Trinity College of Music, London ซึ่งจัดขึ้นในประเทศไทย ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗

ผลงานประพันธ์เพลงของท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ มีจำนวนมากถึง ๑๒๔ เพลง มีทั้งเพลงประกอบละครและภาพยนตร์ เพลงปลุกใจ เพลงเทิดพระเกียรติ เพลงสถาบันและเพลงในโอกาสพิเศษต่างๆ ด้วยความรู้ความสามารถทางดนตรีของท่านดังกล่าวมาแล้ว รวมทั้งการเสียสละทุ่มเทกำลังกาย กำลังใจ สร้างสรรค์งานและบุคลากรทางดนตรีของท่าน เช่น บริจาคเงินเป็นทุนเริ่มแรกในการก่อตั้งสมาคมดนตรีแห่งประเทศไทย สอนเปียโนและสนับสนุนให้ผู้เรียนได้มีประสบการณ์ทางดนตรีมากยิ่งขึ้น ฯลฯ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติจึงยกย่องท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ เป็นศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (เพลงไทยสากล) ประจำปี พ.ศ. ๒๕๓๐

นอกจากนั้น ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ ยังได้รับปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์จากมหาวิทยาลัยต่างๆ คือ พ.ศ. ๒๕๒๕ ได้รับปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาดุริยางคศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. ๒๕๓๑ ได้รับปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาภาษาไทย (ดนตรีวิจักษ์) จากมหาวิทยาลัยรามคำแหง

เหนือสิ่งอื่นใด ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ ได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตามลำดับ ดังนี้ พ.ศ. ๒๕๑๙ เครื่องราชอิสริยาภรณ์จตุตถจุลจอมเกล้า พ.ศ. ๒๕๒๑ ตติยจุลจอมเกล้า พ.ศ. ๒๕๒๗ ทุติยจุลจอมเกล้า พ.ศ. ๒๕๓๓ ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ และ พ.ศ. ๒๕๓๕ ประถมาภรณ์มงกุฎไทย

ท่านผู้หญิงพวงร้อย อภัยวงศ์ถึงแก่อนิจกรรม ด้วยโรคหัวใจล้มเหลวและไตวาย เมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๓ รวมอายุได้ ๘๖ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ไปพระราชทานเพลิงศพที่เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ปีเดียวกัน

บรรณานุกรม

ทรงวิทย์ แก้วศรี. (บรรณาธิการ). **เกียรติคุณหม่อมหลวงพวงร้อย อภัยวงศ์.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๙. (สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารีเสด็จทรงเปิดนิทรรศการ "เกียรติคุณหม่อมหลวง พวงร้อย อภัยวงศ์" ณ หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี กรุงเทพมหานคร วันอังคารที่ ๑๖ ธันวาคม ๒๕๒๙).

พูลผล อรุณรักถาวร. **๘๔ ปีท่านผู้หญิงพวงร้อย (สนิทวงศ์) อภัยวงศ์.** กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดเอราวัณการพิมพ์, ๒๕๔๑.

_____. **ที่ระลึกท่านผู้หญิงพวงร้อย (สนิทวงศ์) อภัยวงศ์ ป.ม., ท.จ.ว.**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอราวัณการพิมพ์, ๒๕๔๓. (ในงานพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร วันพฤหัสบดีที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๓).

ศิรินันท์ บุญศิริ

คำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี
ที่ ๓๓๑/๒๕๔๕
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธี
มหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗

เนื่องในศุภวาระที่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษาครบ ๖ รอบ ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ นับเป็นมหามงคลสมัยพิเศษยิ่ง ซึ่งรัฐบาลจะได้จัดงานเฉลิมฉลองให้สมพระเกียรติและถูกต้องตามราชประเพณี

ดังนั้น เพื่อให้การจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เป็นไปด้วยความเรียบร้อย และสมพระเกียรติ อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๑๑ (๖) แห่งพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ. ๒๕๓๔ และมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม ๒๕๔๕ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑ ประธานองคมนตรีและรัฐบุรุษ	ที่ปรึกษา
๑.๒ ประธานรัฐสภา	ที่ปรึกษา
๑.๓ ประธานศาลฎีกา	ที่ปรึกษา
๑.๔ ประธานวุฒิสภา	ที่ปรึกษา
๑.๕ นายกรัฐมนตรี	ประธานกรรมการ
๑.๖ รองนายกรัฐมนตรี (ทุกท่าน)	รองประธานกรรมการ
๑.๗ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม	กรรมการ
๑.๘ ราชเลขาธิการ	กรรมการ
๑.๙ เลขาธิการพระราชวัง	กรรมการ
๑.๑๐ สมุหราชองครักษ์	กรรมการ

๑.๑๑	เลขาธิการคณะองคมนตรี	กรรมการ
๑.๑๒	ราชเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ	กรรมการ
๑.๑๓	ปลัดกระทรวงกลาโหม	กรรมการ
๑.๑๔	ปลัดกระทรวงการคลัง	กรรมการ
๑.๑๕	ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ	กรรมการ
๑.๑๖	ปลัดกระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา	กรรมการ
๑.๑๗	ปลัดกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์	กรรมการ
๑.๑๘	ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์	กรรมการ
๑.๑๙	ปลัดกระทรวงคมนาคม	กรรมการ
๑.๒๐	ปลัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	กรรมการ
๑.๒๑	ปลัดกระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร	กรรมการ
๑.๒๒	ปลัดกระทรวงพลังงาน	กรรมการ
๑.๒๓	ปลัดกระทรวงพาณิชย์	กรรมการ
๑.๒๔	ปลัดกระทรวงมหาดไทย	กรรมการ
๑.๒๕	ปลัดกระทรวงยุติธรรม	กรรมการ
๑.๒๖	ปลัดกระทรวงแรงงาน	กรรมการ
๑.๒๗	ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	กรรมการ
๑.๒๘	ปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี	กรรมการ
๑.๒๙	ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ	กรรมการ
๑.๓๐	ปลัดกระทรวงสาธารณสุข	กรรมการ
๑.๓๑	ปลัดกระทรวงอุตสาหกรรม	กรรมการ
๑.๓๒	ปลัดทบวงมหาวิทยาลัย	กรรมการ
๑.๓๓	เลขาธิการนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๑.๓๔	เลขาธิการคณะรัฐมนตรี	กรรมการ
๑.๓๕	ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ	กรรมการ
๑.๓๖	ผู้บัญชาการทหารสูงสุด	กรรมการ
๑.๓๗	ผู้บัญชาการทหารบก	กรรมการ
๑.๓๘	ผู้บัญชาการทหารเรือ	กรรมการ
๑.๓๙	ผู้บัญชาการทหารอากาศ	กรรมการ
๑.๔๐	ผู้บัญชาการตำรวจแห่งชาติ	กรรมการ
๑.๔๑	อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๑.๔๒	อธิบดีกรมการศาสนา	กรรมการ
๑.๔๓	อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ

๑.๔๔	ปลัดกรุงเทพมหานคร	กรรมการ
๑.๔๕	นางสายไหม จบกลศึก ที่ปรึกษาสำนักพระราชวัง	กรรมการ
๑.๔๖	ผู้ช่วยเลขาธิการพระราชวังฝ่ายพระราชพิธี (นายเครือ กัณหานนท์)	กรรมการ
๑.๔๗	พนักงานพิเศษ สำนักพระราชวัง (นางสาวเพลินพิศ กำราญ)	กรรมการ
๑.๔๘	ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการและเลขานุการ
๑.๔๙	รองปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี (ตามที่ได้รับมอบหมาย)	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๕๐	ผู้ตรวจราชการสำนักนายกรัฐมนตรี (ตามที่ได้รับมอบหมาย)	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๕๑	ผู้อำนวยการกองพิธีการ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๕๒	ผู้อำนวยการกองพระราชพิธี สำนักพระราชวัง	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๕๓	ผู้แทนสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี (ตามที่ได้รับมอบหมาย)	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่

๒.๑ กำหนดนโยบาย และแนวทางการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ ให้สมพระเกียรติและถูกต้องตามราชประเพณี

๒.๒ พิจารณาและให้ความเห็นชอบ แผนงาน โครงการและกิจกรรม การจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ

๒.๓ แต่งตั้งคณะอนุกรรมการ และคณะทำงาน เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่เห็นสมควร

๒.๔ ดำเนินการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๕

พันตำรวจโท

(ทักษิณ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

คำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี

ที่ ๒๐/๒๕๔๖

เรื่อง แต่งตั้งกรรมการในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ เพิ่มเติม

ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๓๓๑/๒๕๔๕ ลงวันที่ ๒๑ ตุลาคม ๒๕๔๕ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ นั้น

เพื่อให้การจัดงานเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เป็นไปด้วยความเรียบร้อย และสมพระเกียรติ อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๑๑ (๖) แห่งพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ. ๒๕๓๔ มติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม ๒๕๔๕ และมติที่ประชุมคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ เมื่อวันที่ ๑๙ ธันวาคม ๒๕๔๕ จึงแต่งตั้งกรรมการในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ เพิ่มเติม ดังนี้

๑. คุณหญิงพันธ์เครือ ยงใจยุทธ กรรมการ

๒. โฆษกประจำสำนักนายกรัฐมนตรี กรรมการ

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๖

พันตำรวจโท

(ทักษิณ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธี
มหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗
ที่ ๓/๒๕๔๖
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ

ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๓๓๑/๒๕๔๕ ลงวันที่ ๒๑ ตุลาคม ๒๕๔๕ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ นั้น

บัดนี้ คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ ในคราวประชุม ครั้งที่ ๑/๒๕๔๕ เมื่อวันที่ ๑๙ ธันวาคม ๒๕๔๕ ได้มีมติให้แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายต่างๆ เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงาน

ดังนั้น เพื่อให้การจัดงานเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยและสมพระเกียรติ อาศัยอำนาจตามมติคณะกรรมการฯ ดังกล่าว จึงแต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม	ประธานกรรมการ
๑.๒ ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	รองประธานกรรมการ
๑.๓ ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ	รองประธานกรรมการ
๑.๔ เลขาธิการพระราชวัง หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๕ ราชเลขาธิการ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๖ ราชเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ หรือผู้แทน	กรรมการ

๑.๗	เลขาธิการคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๘	เลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๙	ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๐	ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๑	ปลัดกระทรวงมหาดไทย หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๒	ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๓	อธิบดีกรมการปกครอง หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๔	เลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๕	ผู้อำนวยการสำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๖	กรรมการและเลขานุการคณะกรรมการฝ่ายโครงการและกิจกรรม หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๑๗	นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา	กรรมการ
๑.๑๘	คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	กรรมการ
๑.๑๙	ที่ปรึกษาเลขาธิการพระราชวัง (นางสายไหม จบกลศึก)	กรรมการ
๑.๒๐	ผู้อำนวยการศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๒๑	ผู้อำนวยการสำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๒๒	ผู้อำนวยการสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร หรือผู้แทน	กรรมการ
๑.๒๓	อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการและเลขานุการ
๑.๒๔	รองอธิบดีกรมศิลปากร (ที่ได้รับมอบหมาย)	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๒๕	ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๒๖	ผู้อำนวยการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๒๗	ผู้แทนสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๒๘	ผู้แทนสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่

๒.๑ จัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุการจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ

๒.๒ กำหนดหลักเกณฑ์การจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึก

๒.๓ พิจารณากลั่นกรองหนังสือที่ระลึกที่หน่วยงานภาครัฐและภาคเอกชนเสนอขอเข้าร่วมจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึก

๒.๔ แต่งตั้งคณะทำงาน เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่เห็นสมควร

๒.๕ รายงานผลการดำเนินงานให้คณะกรรมการอำนวยการฯ ทราบ

๒.๖ ดำเนินการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง และที่คณะกรรมการอำนวยการฯ มอบหมาย

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๖

พันตำรวจโท

(ทักษิณ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธี

มหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธี
มหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗
ที่ ๑๓/๒๕๔๖
เรื่อง แต่งตั้งกรรมการ ในคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ เพิ่มเติม

ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๓๓๑/๒๕๔๕ ลงวันที่ ๒๑ ตุลาคม ๒๕๔๕ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ และตามคำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ ที่ ๓/๒๕๔๖ ลงวันที่ ๒๒ มกราคม ๒๕๔๖ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ นั้น

เนื่องจากที่ประชุมคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ ครั้งที่ ๑/๒๕๔๖ เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ๒๕๔๖ ได้มีมติให้แต่งตั้ง อธิบดีกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม หรือผู้แทน เป็นกรรมการในคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ เพิ่มเติม

ดังนั้น เพื่อให้การจัดงานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย และสมพระเกียรติ อาศัยอำนาจตามมติคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติฯ ครั้งที่ ๑/๒๕๔๖ เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ๒๕๔๖ จึงแต่งตั้ง อธิบดีกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม หรือผู้แทน เป็นกรรมการในคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ เพิ่มเติม

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๑๑ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๖

พันตำรวจโท
(ทักษิณ ชินวัตร)
นายกรัฐมนตรี
ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ
สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธี
มหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗

วันกำหนดส่ง

- 8 มี.ค. 2548 - 9 มี.ค. 2553 16 มี.ค. 2553			

ศิลปกรรม สุนทรี รมณียกุล

พิมพ์ที่ บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

๖๕/๑๖ ถนนชัยพฤกษ์ เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ๑๐๑๗๐

โทร. ๐ ๒๘๘๒-๑๐๑๐, ๐ ๒๔๒๒-๙๐๐๐ โทรสาร ๐ ๒๔๓๓-๒๗๔๒, ๐ ๒๔๓๔-๑๓๘๕

E-Mail : info@amarin.co.th Homepage : http://www.amarin.co.th

ป 15727 ฉ.1

DS
570.5
ศ528ส
2547

กรมศิลปากร. สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.

สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย.